

Конрад Аденауэр атындағы Қор

Қазақстан экономикасының трансформациясы

Астана, 2019

ОӘЖ 338 (574)
КБЖ 65.9 (5Каз)
Қ18

Қ18 «Қазақстан экономикасының трансформациясы».
Астана: «IndigoPrint» баспаханасы, 2019. – 344 б.

«Қазақстан экономикасының трансформациясы» кітабын Конрад Аденауэр атындағы Қор шығарған және бұл кітап республика экономикасының негізгі секторлары бойынша Қазақстан және Германия сарапшылары мақалаларының жинағы. Кітапта олардың дамуы, алдында тұрған негізгі сын-тегеуріндер сипатталады және әртүрлі бағыттар бойынша сараптамалық ұсынымдар беріледі. Кітап Қазақстан Республикасының экономикалық дамуы қызықтыратын көпшілік оқырман үшін тартымды болады.

Жинақ авторларының пікірі Конрад Аденауэр атындағы Қордың пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін.

Авторлар:

Нұрлан Байғабылов

Вячеслав Додонов

Әділ Кәукенов

Арман Қашқынбеков

Мәдина Мұсаева

Әлия Мусина

Эльмира Отар

Рахым Ошақбаев

Дитхард Рудерт

Досым Сәтпаев

Ерболат Сейілханов

Нұржан Сыздықов

Петро Токарь

Бауыржан Уақпаев

Мүсілім Хасенов

Томас Хельм

Мазмұны

Кіріспе сөз	7
Қазақстан экономикасын трансформациялаудың негізгі аспектілері (touch points)	9
<i>Томас Хельм (жауапты автор), Нұржан Сыздықов (тең автор)</i>	
Қазақстандағы салық саясаты	69
<i>Рахым Ошақбаев</i>	
Қазақстандағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат: жағдайы және перспективалары	81
<i>Бауыржан Уақпаев</i>	
Қазақстан республикасындағы шағын және орта бизнесті қолдау және дамыту	103
<i>Рахым Ошақбаев</i>	
Қазақстандағы саяси тәуекел-менеджмент	113
<i>Досым Сәтпаев, PhD (political science)</i>	
Еуразиялық экономикалық одақтың перспективалары мен тәуекелдері	137
<i>Вячеслав Додонов</i>	
Қазақстан және Германияның экономикалық қарым-қатынастары: жағдайы мен перспективалары	153
<i>Ерболат Сейілханов</i>	
Қазақстан және Қытай: «Бір белдеу – бір жол» стратегиясының факторы	163
<i>Әділ Кәукенов</i>	
Қазақстанның жаңартылатын энергетикасы: өтпелі экономикасы бар елдер үшін сын-тегеуріндер мен мүмкіндіктер	183
<i>Арман Қашқынбеков</i>	
Қазақстанның аграрлық секторы: проблемалары және даму перспективалары	195
<i>Д-р Дитхард Рудерт, Мәдина Мұсаева</i>	

Ағымдағы ақша-кредит саясатының режимі туралы	223
<i>Рахым Ошақбаев</i>	
Қазақстанға шетелдік инвестициялар: ауқымын прагматикалық бағалау және оның экономикалық дамуға ықпалы ..	231
<i>Вячеслав Додонов</i>	
Қазақстан еңбек нарығын құқықтық реттеу: проблемалары және шешімдер	249
<i>Мүсілім Хасенов</i>	
Экономиканы жаңғырту және қазақстандық қоғамды топтастыру факторы ретіндегі жаңа орта тап проблемасына әлеуметтанулық көзқарас	283
<i>Нұрлан Байғабылов, Эльмира Отар, Петро Токарь</i>	
2019–2021 жылдарға арналған бюджет параметрлері туралы	299
<i>Рахым Ошақбаев</i>	
Орталық Азияны жақындастыру. Иллюзия немесе шынайы мүмкіндік?	305
<i>Досым Сәтпаев</i>	
Германияның шикізаттық стратегиясы және Қазақстанның экономикалық саясатының бөлігі ретіндегі Германия мен Қазақстанның шикізаттық серіктестігі	323
<i>Әлия Мусина</i>	
Авторлар туралы ақпарат	339

Кіріспе сөз

2017 жылдың мамыр айында, яғни ЭКСПО дүниежүзілік көрмесін өткізер алдында, «Қазақстан экономикасының трансформациясы» кітабының бірінші басылымы оқырманға ұсынылған кезде, оның таралымы бірнеше айда толық сатылатынын ешкім болжай алмады. Кейінгі екі жылда да Қазақстан экономикасының көптеген салаларында маңызды өзгерістер болды. Жаңа қиындықтар мен сын-тегеуріндер туындады, бірақ жаңа мүмкіндіктер мен перспективалар ашылды. Сондықтан да ол кітапты қайта басып шығара салмай, оның толықтырылған жаңа нұсқасын шығару қажеттілігі туындады.

Бұл кітап түбегейлі өңдеуден өтті, жаңа мақалалар қосылды, танымал авторлар тартылды. Алғашқы басылымдағы мақалалар жаңартылды немесе толықтай қайта қаралды.

Екінші басылым да, бірінші басылым сияқты, авторлар Қазақстан экономикасын табысты трансформациялаудың маңызды аспектілерін Германия тұрғысынан қарастыруға тырысқан жалпы кіріспе шолу мақаласымен басталады. Осы мақаладан кейін салық заңнамасы, бизнесті ілгерілету немесе энергетикалық саясат саласында болсын, яғни өздері сол салаларда танылған қазақстандық айтулы авторлардың жұмыстары келтіріледі.

Бірінші басылым сияқты, бұл кітап саясат пен бизнесте шешімдер қабылдау құқығы бар тұлғаларға, сондай-ақ Қазақстанның экономикалық даму үрдісіне қызығушылық танытатын мультипликаторлар мен барлық адамдарға арналған.

Осы кітап барлық оқырмандарға қызықты болады деген ойдамын және кітапты оқу барысында авторлардың тезистері, сондай-ақ Қазақстан экономикасын табысты трансформациялау мәселелері нәтижелі талқыланады деген сенімдемін.

Томас Хельм,

*Қазақстандағы Конрад Аденауэр
атындағы Қор Өкілдігінің Төрағасы*

Қазақстан экономикасын трансформациялаудың негізгі аспектілері (touch points)¹

Томас Хельм (жауапты автор),

Нұржан Сыздықов (тең автор)

Кіріспе

2016 жылғы желтоқсанда Қазақстан тәуелсіздігінің 25 жылдығын атап өтті. 1991 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан өзінің егемендігін жариялады және осылайша, КСРО-ның ыдырап жоқ болғанын Алма-Ата декларациясы бекіткенге дейін 5 күн қалғанда Кеңес Одағы құрамынан шыққан соңғы ел болды. Тәуелсіздікті «кешеуілдетіп» жариялау себебі жүйеге деген адалдықтан емес, қазақстандық экономиканың ресейлік экономикамен тығыз байланысып жатқандығында еді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары үлкен экономикалық және әлеуметтік қиындықтармен ерекшеленді, өйткені Ресей 90-жылдардағы бастапқы нарықтық жағдайында жүйесіз дамыды және Қазақстан экономикасын алға тартатындай күші де болмады. Халықтың бойында сенімсіздік күшейе түсті. Осы уақытта көптеген адамдар елден кетіп қалды. Орыстардың көпшілігі бұрынғы кеңестік республикадан Ресейге тұрақты тұруға көшіп кетті. 1991 жылы Қазақстанда тұратын миллионға жететін немістердің шамамен 800 мыңы Германияның Негізгі Заңының 116-бабының ережесін пайдаланып, өздерінің тарихи отанына кетіп қалды. Бұл шешімді қабылдауға көбінесе экономикалық себептер түрткі болды.

Трансформацияның жай-күйі туралы

Бастапқы кезең жан-жақты экономикалық реформалар емес, шикізатты сату нәтижесінде түскен «тез ақшаға көңіл толып масайрау» және көптен күткен тұтынушылық мүмкіндіктерді қанағаттандыру жылдары болды. Бұл жағдай Гётенің «Фаустындағы» «Тоқта, мезет! Сен тамашасың!» деген сөзіндегідей реформалауға деген құлшынысты бәсеңдетті. Реформалар

¹ Бұл мақала «Қазақстан экономикасының трансформациясы» кітабының бірінші басылымындағы авторлары Томас Хельм және Николаас Шольцтің «Қазақстан экономикасының трансформациясы: ресурстық тәуелділіктен қазіргі заманғы өнеркәсіптік қоғамға» деген мақаласына ішінара негізделеді. – Астана, 2017.

жоспарланған болатын, бірақ олар көбінесе жүйелі жүзеге аспады немесе мүдделердің қарама-қайшылығына байланысты іске асырылмады. Барлығы «осы да жарай береді!» қағидаты бойынша жасалды. 2014 жылғы әлемдік шикізат нарықтарындағы бағалардың күрт құлдырауы сияқты күрделі үдерістер, реформаларға қайта кірісуге алып келді.

Бірақ Қазақстандағы реформаларға деген ұмтылыс туралы не деуге болады? Бертельсман қорының жарияланған Трансформация индексіне (Transformation Index) ВТИ 2018 сәйкес, Қазақстан қарастырылған елдердің экономикасы арасында орташа орынды алады (129 орыннан 64-орын), сонымен қатар саяси реформалар саласында 93 және мемлекеттік басқару тұрғысынан 81-орынды алады². Нақты саяси өзгертулер бөлігінде мемлекет қатаң автократиялы елдер қатарына жатқызылған. Молдова мен Украинадағы³ сияқты Еуропалық Одақпен қауымдасу туралы келісім, Қазақстанға қатысты тіпті қол қойылғаннан кейін екі жылдан соң да күтілмейді. Дегенмен, 2015 жылғы 21 желтоқсанда Астанада Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасы арасындағы серіктестік және кооперация туралы келісімге қол қойылды. ЕО және Қазақстан арасындағы ынтымақтастық жөніндегі кеңесі 2018 жылғы 26 ақпанда Келісімді табысты іске асыруды құптады. Ол сауда және кеден ісі, қоршаған орта және климаттың өзгеруі, энергетика және «жасыл экономика» (экологиялық экономика), сондай-ақ заң үстемдігі мен сот органдарының ынтымақтастығы сияқты салаларды қамтиды. ынтымақтастық жөніндегі кеңес қарым-қатынас пен ынтымақтастықты нығайту, соның ішінде аймақты тұрақтандыру мен дамытуда ЕО және Қазақстанның ортақ мүдделерін растады⁴.

Қазақстан көптеген жылдар бойы ЕО-ның Орталық Азиядағы стратегиясын жүзеге асыруға сындарлы түрде қатысып келе жатқан жалғыз ел болғаны туралы еш жерде айтылмаған. Бұл факт қазірдің өзінде шет елдерді бағалау схемалары арқылы «бақылау» шектерінің өзіндік шекарасына ие екенін және көбінесе саралауға келмейтінін айқын көрсетеді. Бұл құбылыс Орталық Азия елдеріне қатысты жиі кездеседі. Баяндамада, шын мәнінде ЕХРО – 2017 нәтижелерін көрсетпеген; атап айтқанда, жаңартылатын энергия көздерін енгізу жөніндегі көптеген бастамалар туралы

² Бертельсман қоры. Трансформация индексі ВТИ 2018, Қазақстан туралы елдік есеп, Гютерсло 2018, 1 б.

³ Трансформация индексі (ВТИ), 2016, 96 б.

⁴ <http://www.consilium.europa.eu/de/meetings/international-ministerial-meetings/2018/02/26/>

айтылмаған. Экономикалық өзгертулер жүргізу бөлігінде⁵ Қазақстанның реформаларды жүзеге асыру бойынша индексі Орталық Азияның барлық елдерінен әлдеқайда асып түсті, алайда екі жылдан кейін экономиканың көптеген салаларында тоқырау байқалады⁶. Бұл мұнай бағасының шешуші әсерімен және оның бүгінгі күнге дейін төмендеуімен, сондай-ақ «Самұрық-Қазына» ҰӘҚ» АҚ тарапынан бір құрылымды меншік жүйесімен байланысты экономиканың басқа да жақтарын бұғаттау механизмдерімен түсіндіріледі. Сонымен қатар, атқарушы билікке тәуелді сот әділдігіне байланысты туындаған сыбайлас жемқорлық пен проблемалар экономиканы жайлаған⁷. Индекс бойынша 2050 жылға қарай Қазақстанды әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына енуіне алып келуі тиіс өршіл реформаторлық стратегиялар осылайша сәтсіздікке ұшырауы мүмкін.

Трансформация индексі ВТИ 2016 Қазақстан Республикасына қатысты ағымдағы экономикалық жағдайды қатаң түрде айқындап жатыр дейтін болсақта, мынадай бір қызықты сұрақ туындайды, яғни: саяси өмірде жеткілікті трансформациясыз, экономикадағы өзгертулер бойынша шаралар қаншалықты табысты болуы мүмкін?

Сыртқы көзқараспен Қазақстандағы өзгерістерге деген ұмтылысты дәлірек анықтау және оларды бағалау үшін басқа да статистикалық деректерге жүгіну керек. 2000 жылдардың басынан мұнай бағасының күрт төмендеуіне байланысты экономикалық дағдарыс (2014) басталғанға дейін барлық негізгі экономикалық көрсеткіштерде елеулі өсім байқалады. Осылайша, жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) 14 жылда 18 млрд АҚШ долларынан 216 млрд АҚШ долларына дейін өсті⁸. Жан басына шаққандағы табыс 1 230 АҚШ долларынан 12 400 долларға дейін өсті, бұл – Ресейді қоса алғанда, бұрынғы Кеңес елдерінің арасында ең жоғары көрсеткіш. 2017 жылдан бастап мұнай бағасының қайтадан өсуіне орай, жан басына шаққандағы табыс 2016 жылы дағдарыстың ең төменгі нүктесінде 7 500 долларға дейін, ал 2017 жылға дейін 8 841 АҚШ долларына дейін өсті⁹. Сондай-ақ осы кезеңде тікелей шетелдік инвестициялар 10,1 млрд АҚШ долларынан 129,2 млрд

⁵ Трансформация индексі (ВТИ) 2016, 98 б.

⁶ Трансформация индексі (ВТИ) 2018, Қазақстан туралы елдік есеп, 19-27 бб.

⁷ Трансформация индексі (ВТИ) 2016, 99 б.

⁸ Федералды статистикалық басқарма: Қазақстан, статистикалық профильдер, 2016 жылғы арнайы басылым, 2 б.

⁹ Федералды статистикалық басқарма: Қазақстан, статистикалық профильдер, 06/2018 басылым, 2 б.

АҚШ долларына¹⁰ дейін он есе артып, тіпті дағдарыс кезінде де тұрақты болып қалды¹¹.

Әрине, бұл керемет өсім негізінен пайдалы қазба шикізатын барлау мен сату және соның төңірегіндегі көрсетілетін қызметтер инфрақұрылымына негізделген. 2014 жылы дағдарыстың басталуына дейінгі кезеңде ЖІӨ-дегі әлсіз өнеркәсіптік сектордың үлесі – 40,5%-дан 36%-ға дейін төмендеді, ал ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығының үлесі (ЖІӨ-дегі 8,7%-дан 4,7%-ға дейін) тіпті екі есе қысқарды¹².

Экономикалық өсім дағдарыс кезінде 1%-ға дейін төмендегеннен кейін, 2017 жылы тұрақты 4,0%-ға қол жеткізілді, ал ағымдағы жылы шамамен 3,8% өсім болжанады¹³. Өтпелі кезеңдегі ел үшін олар қомақты болғанымен, бірақ та жоғары көрсеткіштер емес. Бұл жаңа өсу мүмкіндіктерін ашу үшін біржақты, ресурстарға тәуелді экономикадан – басқа экономикалық өзгертулер қажет екендігін тағы да айқындайды.

Халық санының өсуі, яғни 1990 жылдардың соңында 14,9 миллионға дейін қысқарғаннан кейін қазірдің өзінде айтарлықтай өсіп 17,8 миллион адамды құрауы, тек он бес жылда халықтың 20%-ға артуы болашаққа үміт арттырады. Атап айтқанда, Қазақстан халқының 26 процентінен астамы 15 жасқа толмағандықтан, болашақтағы әлеуеті зор.

Саяси және әкімшілік салаларда реформаларды жүргізу қажеттілігі

Қазақстанда ел экономикасындағы табысты өзгертулерді жүргізу үшін жеткілікті мөлшерде дұрыс пайдаланылатын және дайындалған адам капиталы бар. Алайда, экономикалық өзгертулер саяси реформалармен сүйемелдеу арқылы жүргізілмесе, онда оның шектеулі екенін түсіну керек. Қазіргі уақытта Қазақстан президенттік басқару жүйесіне кейбір құрылымдық кемшіліктермен ендірілген нарықтық шаруашылық кезеңінде тұр.

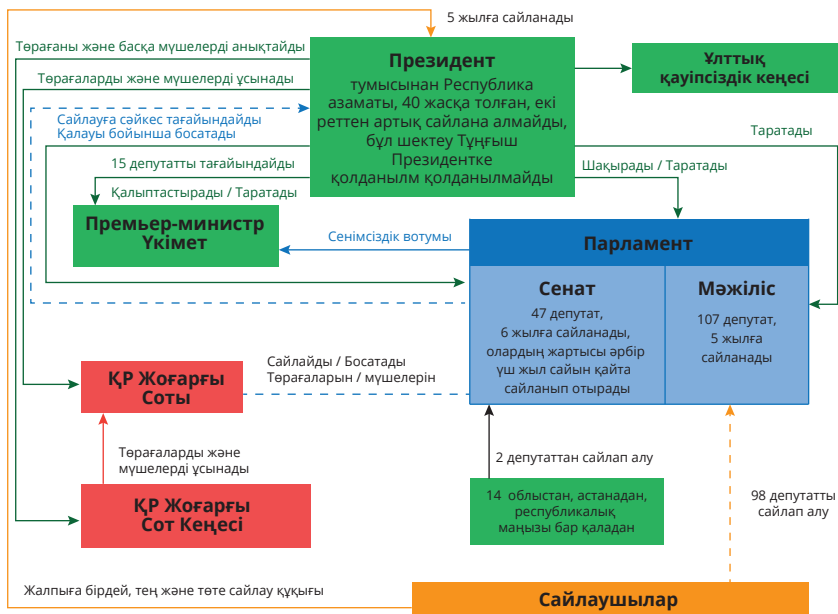
Саяси жүйе ел Президентінің көптеген басқару салаларында маңызды немесе тіпті жалғыз билік факторы болып табылатындығымен сипатталады.

¹⁰ Федералды статистикалық басқарма, 2016, 2 б.

¹¹ Федералды статистикалық басқарма, 2018, 4 б.

¹² Федералды статистикалық басқарма, 2016, 4 б.

¹³ www.worldbank.org/en/country/kazakhstan/publication/economic-update-spring-2018

Қазақстан Республикасының саяси құрылымының схемасы^{14,15}

Осылайша, Президент Парламентті (Мәжілісті) таратуға және шақыруға құқылы. Ол Мәжілістің 107 депутатының 9-ы мен Сенаттың 15 мүшесін тағайындай алады. Қазіргі Президент¹⁶ мандаттардың 80%-нан астамы бар (депутаттар сайлаушылармен тікелей емес, сайлауға түскен партиялар тізімдері бойынша сайланады) билік басындағы «Нұр Отан» партиясының Төрағасы болғандықтан, ол сайлаушылар тізімінде кім болатынын, яғни Парламентте кімнің болатынын немесе болмайтынын өзі анықтайды.

2017 жылғы конституциялық реформаның нәтижесі бойынша Президент Үкіметтің ең болмағанда бір бөлігін қалыптастырады және таратады.

¹⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Politisches_System_Kasachstans. Деректерді жаңарту үшін жауапты автор кестеге кейбір өзгерістер енгізді.

¹⁵ 2017 жылдың бірінші тоқсанындағы Конституциялық реформа Парламенттің Үкіметті қалыптастыру құқығын едәуір кеңейтті

¹⁶ Нұрсұлтан Назарбаев – 2019 жылдың 19 наурызынан бастап Қазақстан Республикасының бұрынғы Президенті. Ол Қауіпсіздік Кеңесінің және «Нұр Отан» партиясының төрағалығын жалғастыруда.

Судьяларды Жоғары Сот Кеңесінің ұсынысы бойынша Президент тағайындайды. Осылайша, заң шығарушы, атқарушы және сот билігі бір-бірімен Президенттің шешімі бойынша байланысты, ал Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы ретінде Нұрсұлтан Назарбаевқа Президент лауазымына сайлану құқығы екі мерзіммен шектелмейді. Оның сайлауға қатысуға құқығы да шектелмеген, қалауы бойынша сан мәрте қатыса алады.

2018 жылдың шілдесінде Қауіпсіздік кеңесі туралы заң күшіне енді, ол бұл органды конституциялық органдарды бақылаушы органға айналдырды. Заң осы органда Нұрсұлтан Назарбаев президенттіктен кеткеннен кейін де елдегі басты оқиғаларға және оның орнына келген адамға деген ықпалын сақтайтын өмір бойы президенттікке құқықты бекітуді көздейді¹⁷.

Көріп отырғанымыздай, Қазақстанда «тежемелік және тепе-теңдік» жүйесі іс жүзінде жоқ. Бұл жаһандық бәсекелестіктегі ерекше маңызы бар қоғамдық құқықтық тәртіп және сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, сондай-ақ экономикалық тұрғыдан ең негізгі кәсіпорындарды басқару сияқты маңызды мәселелерде де көрініс табады.

Трансперенси Интернэшнл сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексында Қазақстан 180 елдің арасында 122-орынға ие (яғни, 135-орындағы Ресейді, 140-орындағы Украинаны басып озған), осылайша өткен жылға қарағанда он позицияға көтерілген¹⁸. Көптеген жылдар бойы Қазақстан Республикасының Үкіметі елдегі сыбайлас жемқорлықты болғызбауға тырысты. Президент Әкімшілігінің жанында Сыбайлас жемқорлыққа қарсы агенттік құрылды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес Бас прокуратураның қарауында. Конрад Аденауэр атындағы қор бұл мәселеде оларға жәрдемдеседі.

Бұрынғы Ұлттық экономика министрі Қуандық Бішімбаевтың қызметінен босатылуы және оның 2017 жылдың басында қамауға алынуы, сондай-ақ оған 2018 жылы үкім шығару қоғамдық өмірдің көптеген салаларында кең таралған сыбайлас жемқорлықтың шарықтау шегінің дәлелі болды¹⁹.

¹⁷ Хельм Томас: Конрад Аденауэр атындағы Қордың «Алаң тапсырыста» атты елдік есебі, 2018 жылғы шілде, 2 б.

¹⁸ https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017

¹⁹ <https://thediplomat.com/2018/03/former-kazakh-economy-minister-sentenced-to-10-years-on-corruption-charges/>

Бішімбаев «Бәйтерек» холдингіндегі өзінің лауазымдық жағдайын теріс пайдаланғаны үшін айыпталды, атап айтқанда жұмыстарды орындауға мердігерлікті беру үшін пара алған²⁰. Істі тыңдау нәтижесінде Холдинг сапалы жұмыстардың орындалуы үшін құрылыс мердігерлігін бөліп берген, алайда бұл жұмыстар төмен деңгейде орындалғанымен, тапсырыс беруші сұраған парасын алып осы жұмысты қабылдап отырған. Әрине, мұндай жең астынан жалғасқан жемқорлық болған кезде, әділ бәсекеlestік туралы айту да қисынсыз.

Осындай жағдайлар «Бәйтерек» холдингінің және «Самұрық-Қазына» мемлекеттік қорының басқару құрылымдарындағы өзгерістер туралы ойлануға себеп болуы керек. Бұл сондай-ақ нарықтық экономиканың қағидаларын ілгерілетудің негіздерін қамтиды.

Нұрсұлтан Назарбаев 2015/16 жылдар қарсаңында Қазақстан халқына арнаған Жолдауында екі кәсіпорынның да тиімді жұмыс істемейтінін, олардың шамадан тыс штаты жеке инвестициялардың ығыстырылып шығарылуына ықпал еткендігін атап өтті²¹.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы осы жағдай, Ұлттық қордың ақшасы тек мемлекеттік бюджетке ғана емес, сонымен қатар басқа біреулердің қалтасына түсіп жатқанын көрсетеді. Екі ірі холдингті кішігірім құрылымдарға шұғыл түрде бөлу қажет, осының арқасында оларды бақылау және басқару оңтайлы әрі ашық болады.

2018 жылдың 5 шілдесінде ағылшын (британдық) жалпы заңының негізінде әрекет ететін, сондай-ақ ірі мемлекеттік кәсіпорындарды жекешелендіруге ықпал ететін «Астана» халықаралық қаржы орталығының (AIFC) ресми ашылуы болды. Бұл Ұлттық әл-ауқат қорының сипатын түбегейлі өзгертуге мүмкіндік береді және дұрыс басқарылатын болса осы саладағы сыбайлас жемқорлықты болғызбайды.

Үкімет жариялаған және енгізген шараларының, мысалы полиция қызметкерлерін оқыту сияқты шаралары тұрақты бола ма, жоқ па – мұны соңғы жыл ішінде рейтинг көрсеткіштерінің жақсаруы негізінде анықтау мүмкін емес шығар. Дегенмен, бұл бастама мақтауға тұрарлық. 2017 жылдың

²⁰ 2017 жылғы 12 қаңтар

²¹ Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауы, 30 қараша, 2015 ж., 11 б.

бас кезінен бастап Конрад Аденауэр атындағы қор Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасымен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте ынтымақтастықты бастады. Әділ сауда және экономикалық сыбайлас жемқорлықтың алдын алу мәселелері басымдық болып табылады. Негізгі ұсынымдардың бірі – әділ бәсекелестікті қамтамасыз ету және сыбайлас жемқорлықты болғызбау мақсатында мемлекеттік келісімшарттар және монополияға қарсы органдардың палаталары сияқты құрылымдарды ұйымдастыру.

Трансперенс рейтингінде Беларусь кейінгі екі жылмен салыстырғанда 39 позицияға көтеріліп, 107-ден 68-орынға ие болды²². Бұл тіпті Беларусь сияқты тоталитарлық жүйелерде сыбайлас жемқорлықты болғызбау және азайту үшін мүмкіндіктер бар екенін көрсетеді. Алайда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің әрбір жағдайы, биліктің нақты бөлінісі жоқ және заңдастырылған (демократиялық) билік Үкіметке қарсы емес жағдайлары мәселелерімен шектелетіндігін атап өту қажет. Басқаша айтқанда, Үкімет өзін-өзі бақылайтын кезде, жемқорлыққа қарсы тиімді іс-қимылдар өздерінің шеңберінде тежеледі.

Әрине, қолданыстағы жүйеде барлық мүмкіншіліктер таусылған жоқ. Әсіресе сыбайлас жемқорлықтың күнделікті көрінісіне қарсы күресте – полицияда, мектептерде және жоғары оқу орындарында, сондай-ақ мемлекеттік мекемелерде көптеген іс-шаралар жасалуы мүмкін. Қазақстандағы мемлекеттік қызметшілердің көпшілігі салыстырмалы түрде төмен деңгейдегі жалақы алады және сондықтан да жайлылық жолдарын іздестіреді. Жалақы мен зейнетақылардың артуымен, «қосымша табыс көздерін» табуға тырысушылық біршама азаяды. Бірқатар жағдайларда, көптеген мемлекеттік қызметшілердің тәуекелге дайын еместігі, яғни парақорлыққа байланысты айып тағылса, зейнеткерлікке шығу құқығы және жұмысынан айырылу қаупін туындататын сыбайлас жемқорлықтың алдын алады.

Сыбайлас жемқорлықтың елге үлкен залал алып келетінін Қазақстан Республикасының Германия Федеративтік Республикасымен экономикалық байланыстарына айтарлықтай әсер етуінен де көруге болады. 2009 жылы жаһандық банктік дағдарыстың салдарынан БТА банкінің банкрот болуына байланысты, банкті қайта құрылымдау және сақтап қалу кезінде «Самұрық-Қазына» қоры қыруар ақшаны жұмсады, бұл Германия

²² https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017

мемлекеті үшін шамамен 280 млн еуро көлемінде зиян келтірді, өйткені ол «Euler Hermes» компаниясы арқылы сақтандырылған мәмілелерді қайта сақтандырған болатын.

Елдегі экономикалық дағдарыс және теңгенің күшті девальвациясы тұтастай алғанда несиелік операцияны күрделі етіп²³, залалдың өтелуін қиындатты. Сол уақыттан бері Қазақстандағы неміс бизнесі үшін неміс компанияларын «Hermes» арқылы ұзақ мерзімді несиелері бойынша сақтандыру тоқтатылды. Осылайша, ірі инвестициялар үшін жағдай қазір ең төменгі деңгейде, ал егер олар «Hermes» арқылы хеджирленетін болса, онда бұл инвестициялар шын мәнінде алып тасталады. Германия Федеративтік Үкіметі «Hermes» сақтандыру компаниясын қайта жандандыру үшін ысырап болған қаражатты төлеуді талап етеді. Бірнеше жыл бойы тоқыраудан кейін, мүдделі тараптардың пікірінше, жақын арада осы мәселені шешу жоспарлануда. Сонымен қатар, соманың шамалы бөлігі ғана келіссөздердің нақты нысанасы болып қалады. Екіжақты экономикалық қызметте бұл тежеуішті жою үшін екі тарап та консенсусқа қол жеткізу мақсатында қажетті икемділік байқатады деген үміттеміз²⁴.

Мұндай оқиғалар экономикалық ынтымақтастықтың әлеуетін ашу үшін елеулі кедергі болып табылады. Осылайша, 2016 жылдың бірінші жартысында Қазақстанға неміс экспорты өткен жылмен салыстырғанда 24 пайызға төмендеді; Қазақстаннан импорт осы уақыт аралығында 13

²³ <https://www.gtai.de/GTAI/Navigation/DE/Trade/Maerkte/Geschaefspraxis/kreditvergabe-und-zahlungsmoral, t=kreditvergabe-und-zahlungsmoral - kasachstan, did=1398466.html>.

²⁴ 2019 жылдың маусым айында келіссөздер барысында серпінділікке қол жеткізілді, осылайша Hermes-ге сілтеме жасалған веб-сайтта мынадай ақпарат бар: «Экспорттық кредиттердің кепілдіктері жөніндегі Комитет (ИМА) Қазақстанмен бизнес үшін жабуды айтарлықтай жақсартты. Негізінен бұл несие операцияларына қатысты.

Мемлекеттік секторға кредит беру әлі күнге дейін Қаржы министрлігінің немесе Орталық банктің кепілгерлігін талап етті. Мұндай көп емес.

Жеке секторға кредит берген жағдайда бухгалтерлік есептің халықаралық стандарттарына сәйкес дайындалған және расталған болашақ жылдық қаржылық есептілік жабудың жеткілікті болады.

Қазақстандық банктер сондай-ақ тиісті тексеруден кейін кепілгер ретінде қайта қабылданатын болады. Сонымен қатар, ИМА жабуды алушылар ретінде жекелеген қаржы мекемелерін алып тастауды тоқтатты. Ағымдағы рұқсатты ел туралы ақпарат бөлімінен табуға болады» (https://www.agaportal.de/_Resources/Persistent/8d05f4e9f01f101c36a6d5095692bd02f430399b/ar302.pdf)

пайыздан астам қысқарды²⁵. 2016 жылдан кейінгі кезеңде бұл жағымсыз үрдіс біршама көрінді. Жалпы, 2016 жылы Қазақстанға неміс экспортының 12 пайызға төмендеуі байқалады²⁶. 2017 жылы Германия және Қазақстан арасындағы сауда-саттық қайтадан жақсарды, мұнай бағасының күрт көтерілуіне әрі барреліне 70 доллардан астам тұрақтануына байланысты да болды. Мысалы, Германиядан импорт 16,4%-ға ұлғайып 1,3 млрд еуроны құрады, ал Германияға экспорт 23,5% өсті және өткен жылмен салыстырғанда 3,6 млрд еуроға жетті²⁷.

Егер Германия мен Қазақстанның арасындағы терең әріптестіктің әлеуетін ескеретін болсақ, ең алдымен жоғары технологиялы Германия Қазақстандағы трансформацияның табысына айтарлықтай үлес қосуы мүмкін болса, онда Қазақстан Үкіметіне тек «Hermes» компаниясына байланысты мәселені жою үшін барлық қажетті шараларды жасауды ұсынуға болады. Залал келтірілгеннен бастап іс жүзінде он жылға жуық уақыттан бері бизнес қаншама мүмкіндігін жіберіп алды және уақыт өте келе келтірілген залал алдындағыдан асып түсті.

2012 жылы Германия мен Қазақстан арасында жасалған Шикізаттық келісімді іске асыру бойынша алғашқы жобалар 2018 жылдың басында басталса да (Ә. Мусинаның мақаласын қараңыз), тиісінше әлеуетіне қарағанда әлдеқайда төмен жүзеге асырылуда.

Неміс кәсіпорындарының тарапынан «Siemens», «Thyssen-Krupp» және «Lanxess» сияқты компаниялар «білім мен технологияларды беру үшін айырбасталатын шикізат» қағидаты бойынша әрекет етуі тиіс Келісімді жасасуға қатысты²⁸. Мәселен, Қарағанды облысынан мысты Германияға жеткізу және өнеркәсіптік секторды цифрландыру саласында Қазақстанға Германия тарапынан қолдау көрсетуде осындай алғашқы жобалар бар.

Неміс тарапы жобаларды іске асыруға кедергі келтіретін инвестициялық жағдайларды қайта-қайта сынға алды. Олардың ішінде шарт талаптарының жеткіліксіздігі, шешімдер қабылдаудағы ашықтықтың жоқтығы,

²⁵ Германия экономикасының Шығыс комитеті: 2016 жылдың қаңтарынан маусымына дейінгі сауда көрсеткіштері.

²⁶ Германия экономикасының Шығыс комитеті: 2016 жылдағы Шығыстағы неміс саудасы.

²⁷ <https://www.oaov.de/de/kasachstan>

²⁸ Дальманн, Анья (және басқалар): Неміс шикізаттық серіктестігі: болашақ перспективасы бар модель? Конрад Аденауэр атындағы қор, Талдаулар және дәлелдер, 137-басылым, қараша, 2013, 4 б.

шикізаттық жобалардың экономикалық қайтарымдылығын жария ету үшін құқықтық қолдаудың болмауы және ақпараттың төмендігі²⁹ бар. Технологияларды беру үшін қажетті инвестициялар да сақталғандықтан, Шикізаттық шарт та сыбайлас жемқорлық пен заңды тазалықтың жеткіліксіздігі туралы мәселелерді көтерді.

Президенттік республикадағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің шектеулері мен ірі мемлекеттік холдингтердегі басқару тапшылығын ескеретін болсақ, 2016/17 жж. Жолдауында айтылған реформаларды жүзеге асыруға және конституциялық реформа жүргізуге тек Президенттің ниетін ғана қолдай аламыз, сонда олар да Конституциялық шындыққа айналады.

2017 жылдың қаңтарында Тұңғыш Президент Назарбаев Үкіметті қалыптастырудағы және Үкіметке қатысты бақылау функцияларына қатысты Парламенттің өкілеттігін кеңейту қажеттілігі туралы жариялады³⁰. Конституциялық реформа заңның қабылдануына байланысты мәлімдемелерге негізделгенімен, сол уақыттан бері Үкіметтің жұмыс тәжірибесі өзгерген жоқ. Президент әлі күнге дейін барлық ішкі саяси мәселелерді шешеді, ал бастапқыда Конституциялық реформа бойынша осы өкілеттікті биліктің басқа тармағына бермекші болғанын айта кету керек. Ең бастысы, барлық негізгі кадрларға қатысты шешімдерді өзі қабылдайды, ал дұрысында оған Парламент жауапты болу керек.

Қазақстан жол айрығында тұр. Ел экономикасын және оның институттарын сәтті түрде өзгертуге мүмкіндігі бар. Алайда, барлық қажетті реформалар кешіктірілсе немесе мүлде орындалмаса, құлдырау қаупі де бар.

Елде барлығын бақылайтын мемлекеттік экономиканың шамадан тыс сыбайлас жемқорлықпен байланысы, табиғи ресурстарға бай елін құлдыратуы да мүмкін. Мұны соңғы жылдары Венесуэла мысалынан (Трансперенс рейтингінде 166-орында) байқауға болады. Экспроприацияның агрессивті толқыны іскерлік білімі аз, бизнеске ыңғайлары жоқ, бірақ өзін-өзі байытуға құштар менеджерлердің (көбінесе бұрынғы әскери қызметкерлердің) қолдарына көптеген маңызды кәсіпорындарды берді³¹. Нашар басқару нәтижесінде, бүгінгі күні азық-түлік пен дәрі-дәрмекпен

²⁹ Сонда.

³⁰ inform.kz. 25.1.2017; Rferl.org. 25.1.2017

³¹ Қараңыз. Хенниг Зур: Түбіне жету – Венесуэланың қираған үйінділерге жолы, Конрад Аденауэр атындағы Қордың шетелдік ақпараты, 3/2016 басылым, 65/66 бб.

қамтамасыз етілмеген Венесуэла гуманитарлық апатқа тап болды³². Әлемдегі ең бай мұнай қоры бар осы елден қазіргі уақытта жүз мыңдаған адамдар кедейшілік пен аштықтан құтылу үшін көршілес Латын Америкасы елдеріне босып кетті. Бұл – ақылға сыйымсыз жәйт.

Табиғи ресурстар байлығы Қазақстан экономикасының діңгегі ретінде

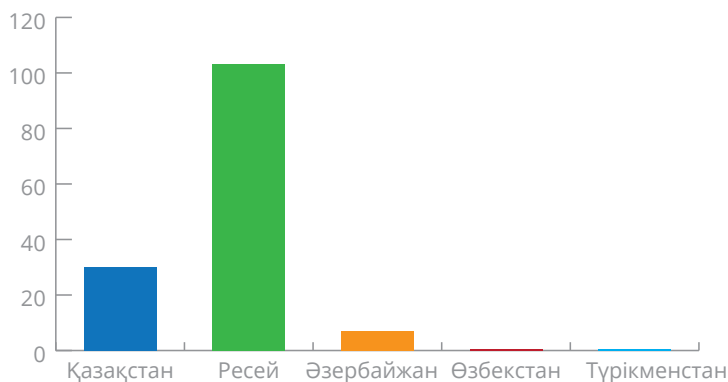
Әлемдік мұнай қорларының 1,8%-на иелік ететін Қазақстан өзінің ең маңызды өндірушілерінің арасында 18-орында тұрса, посткеңестік кеңістіктегі Ресейден кейін екінші мұнай өндіруші болып табылады³³. Алайда, географиялық жағынан бұл қорлар бүкіл ел аумағы бойынша біркелкі бөлінбейді. Мұнай және газ бассейндерінің еліміздің 62%-ын алып жатқандығына, 172-ден астам мұнай кен орны бар екендігіне қарамастан, ең ірі үш кен орны елдің батыс бөлігінде Каспий теңізінің маңында орналасқан³⁴.

³² Сонда. 70 б.

³³ Слав, Ирина 2016: ЕО пен Қазақстан ынтымақтастығының стратегиялық перспективалары, МҰНАЙ БАФАСЫ, 10/13/2016, <http://oilprice.com/Latest-Energy-News/World-News/Oil-Production-Starts-At-Giant-Kashagan-Field.html> [18.01.2017]

³⁴ KazMunaiGas (https://www.kmgp.kz/eng/about_kazakhstan/oil_and_gas_sector/)

Дәлелденген мұнай қорлары (млн / баррель)

Дереккөз: Умбах, Франк/Рашевский, Славомир 2016: ЕО және Қазақстан арасындағы екіжақты энергетикалық ынтымақтастықтың стратегиялық перспективалары, Конрад Аденауэр атындағы қор / Еуропалық энергетикалық және ресурстық қауіпсіздік орталығы, 21 б.: http://www.kas.de/wf/doc/kas_44337-1522-2-30.pdf?160519070605 [17/01/2017]

Бұл үш кен орны, яғни Қарашығанақ, Теңіз және Қашаған елдегі мұнай қорының көп бөлігін қамтиды³⁵. Сонымен қатар, тәулігіне 250 мың баррель және тәулігіне 600 мың баррель құрайтын Қарашығанақ және Теңіз кен орындары сәйкесінше елдегі жалпы мұнай өндірісінің жартысын құрайды^{36,37}. Мұнай-газ секторын одан әрі дамыту үшін Қазақстан Үкіметінің жоспарларында әртүрлі себептер бойынша екі кен орны да маңызды рөл атқарады.

Теңіз

Қазақстан Үкіметі 2016 жылдың шілдесінде Теңіз кен орнынан мұнай өндіруді тәулігіне 850 мың баррельге дейін ұлғайту үшін 36,8 миллиард

³⁵ Разави, Хоссейн 2014: Орнықты энергетика секторы: Айтжанова, Ақтоты / Кацу, Шигео / Линн, Йоханнес Ф. / Ежов, Владислав (басылым): Қазақстан –2050, «Баршаға арналған заманауи қоғамға», 113-145 бб., – мұнда: 115-бет.

³⁶ Теңізшевройл 2016: Компания шолуы, Теңізшевройл, <http://www.tengizchevroil.com/about/overview> [17.01.2017]

³⁷ Разави, Хоссейн 2014: Орнықты энергетика секторы: Айтжанова, Ақтоты / Кацу, Шигео / Линн, Йоханнес Ф. / Ежов, Владислав (басылым): Қазақстан –2050, «Баршаға арналған заманауи қоғамға», 113-145 бб.,- мұнда: 115-бет.

АҚШ долларын инвестициялауды мақұлдады. Бұл тәулігіне 670 мың баррельден күніне 1,4 миллион баррельге дейін кезең-кезеңмен шығарылуы тиіс 5,4 миллиард АҚШ доллары көлеміндегі СРС (Caspian Pipeline Consortium) құрылысы жобасының аясында жүргізілуде. СРС құбырын салу арқылы Қазақстан Үкіметі Украина мен Грузия сияқты геосаяси тұрақсыз транзит елдеріне тәуелділігін төмендетуге және Ресейдің Қара теңіз порты арқылы Новороссийск арқылы Еуропа елдеріне мұнай экспортын ұлғайтуға ниетті. Сонымен бірге бүгінгі жаһандық күрделі ортадағы нарық үлесі, 2007 жылдан бастап СРС құбырының транзиттік қуатынан асып түскен Теңіз және Қарашығанақ кен орындарынан жоғары сапалы шикі мұнайды сату есебінен қамтамасыз етілуі керек.

Қарашығанақ

Қарашығанақ кен орнының құны энергияның тиімділігін және ішкі тұтынуды тек мұнай өндіруден ғана емес, сондай-ақ жергілікті газды өндіруге қатысуды 45%-ға арттыру бойынша жоспарларымен айқын көрінеді³⁸.

Қазақстанда газ көлемі шамамен 85 трлн текше футқа жетіп³⁹, әлемде 18-орынға ие болса да бүкіл елдің қажеттіліктерінің бір бөлігін ғана қамтиды, ал оның қалған бөлігін елге Өзбекстан мен Ресейден импорттауға мәжбүрлейді⁴⁰. Осы тұрғыдан алғанда, 2005 жылы мұнай өндіру кезінде ілеспе газды жағу заңға түзетулермен тыйым салынған болатын, ал шетелдік мұнай компанияларына мұнай көздерінен келетін газды кәдеге жарату немесе кері айдау керек деп айтылған. Газды кері айдау арқылы резервуардағы қажетті қысым сақталып, мұнай өндіруді елеулі

³⁸ 2016 жылғы табиғи газ әлемі: Астана «Қарашығанақ» серіктестерінен \$1,6 млрд үмітті, «Табиғи газ әлемі», 07.04.2016, <http://www.naturalgasworld.com/astana-claims-1.6bnfrom-karachaganak-partners-28955> [17.01.2017]

³⁹ Разави, Хоссейн 2014: Орнықты энергетика секторы: Айтжанова, Ақтоты / Кацу, Шигео / Линн, Йоханнес Ф. / Ежов, Владислав (басылым): Қазақстан 2050 – «Баршаға арналған заманауи қоғамға», 113-145 бб., – мұнда: 118-бет.

⁴⁰ Еникеев, Шамиль Мидхатович 2008: Қазақстан газы: экспорттық нарықтар және экспорттық бағыттар, Оксфорд Энергетикалық зерттеулер институты, 93-97 бб. <https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2010/11/NG25-KazakhstanGasExportMarketsandExportRoutes-ShamilYenikeeff-2008.pdf>

түрде арттыруға болады. Қазақстандық газдың басым бөлігі – бұл мұнай өнімдерінің жанама өнімі ретінде шығарылатын мұнай газы⁴¹.

Бұл әсіресе Қазақстандағы ірі, бай мұнай кен орындарына қатысты: жалпы газ көлемінің 75% тек Қарашығанақ, Теңіз, Имашев және Қашаған кен орындарында ғана өндіріледі⁴². Екінші жағынан, мұнай өндіруді ұлғайту үшін табиғи газды қайта кәдеге жарату есебінен, отандық энергиямен жабдықтауда газдың рөлі үшін тығыз шекаралар белгіленді.

Елдің батысында шығарылған газды солтүстік-батыс елді мекендеріне тасымалдау үшін толығымен дамыған инфрақұрылым әлі күнге дейін ішкі энергия теңгерімінде газдың маңыздылығын шектеді. Осыған байланысты, мақсаттың табыстылығына сәйкес «Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы» құжатында тұжырымдалған елдегі электр энергиясын тұтынудағы газ үлесін едәуір арттыру үшін тиісті газ құбырларын салу бойынша елеулі күш-жігер жұмсалады.

Дегенмен, Үкімет бұл мәселені шешті. Осылайша, Алматы 2017 жылдан бастап Қазақстаннан Қытайға 1400 шақырымнан астам созылған газ құбырының артықшылықтарын пайдаланады⁴³. Осының нәтижесінде Алматыда көмір электр станцияларын газдандыру басталды. Қазіргі уақытта еліміздің оңтүстік-батысынан солтүстікке қарай тағы бір газ құбыры салынады, оған Астана мен Қарағанды қосылатын болады.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерден екі мәселені бөліп алу мүмкіндігі бар. Біріншіден, газ тасымалдау инфрақұрылымына инвестициялар Қазақстанның энергетикалық теңгерімінде таскөмірдің өте жоғары үлесін айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік береді (бұрын: 63%), ол электр энергиясын беру мен жылу энергиясын өндіруде басымдыққа ие. Екіншіден, газ инфрақұрылымының жетіспеушілігі, сонымен бірге жаңартылатын энергия көздерін, ең алдымен ауылдық жерлерде орталықтандырылмаған жылуды тұтынуға мүмкіндік береді, себебі инфрақұрылымның қажеттілігі, кейде тіпті көмірді пайдаланғаннан да төмен.

⁴¹ Еникеев, Шамиль Мидхатович 2008: Қазақстан газы: экспорттық нарықтар және экспорттық бағыттар, Оксфорд энергетикалық зерттеулер институты, 21 б., <https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2010/11/NG25-KazakhstansgasExportMarketsandExportRoutes-ShamilYenikeeff-2008.pdf> [17.01.2017].

⁴² Витте, Мишель: Табиғи газ: Қазақстанның басқа табиғи ресурстары, қорытынды, <http://www.edgekz.com/natural-gas-kazakhstan-natural-resource/> [17.01.2017].

⁴³ http://www.chinadaily.com.cn/business/2017-04/15/content_28939945.htm

Қашаған

Қашағанның геологиялық қорлары 38 миллиард баррель мұнайды құрайды, оның 10 миллиарды өндірілетін болады⁴⁴. Осылайша, Қашағанда тәулігіне 1,66 млн баррельге дейін өндіруге болады; ОПЕС-ке мүше ел ретіндегі Ангола тәулігіне осындай мұнай өндіреді⁴⁵. Бұдан басқа, кен орнында 1 млрд текше метрден астам газ қоры бар. Дегенмен, кен орнын игеру жақында үлкен техникалық қиындықтар тудырды және түпкілікті іске қосу 2016 жылдың қыркүйегінде ғана ұзақ мерзімді кешіктірілумен өтті.

Бастапқыда 10 миллиард доллардан 100 миллиард долларға дейінгі жобалық шығыстардың артуы, италиялық мұнай компаниясымен басқарылатын «ENI» Каспий құбыржол консорциумы ішіндегі жанжалға алып келді, ал бұл техникалық мәселелерді еңсеруді қиындатты. Әрине, барлау жұмыстарының құнының әрдайым жоғары болуына байланысты 2017 жылы Қазақстан Ресеймен бірлесіп мұнай бағасын көтеру үшін ОПЕС елдерінің өндірісіндегі төмендеуді қолдауға дайын болды, алайда Қашаған үшін тиісті Қағидалар шеңберінен шегінді.

Мұнай-газ секторына экономикалық тәуелділік

Дағдарыс кезеңіндегі күрделі нарықтық жағдайға қарамастан⁴⁶ (42,81 \$ / барреліне – 2016 жылғы орташа жылдық баға) Қазақстан үкіметі нарықтың барлық үлесін және оны бюджетке түсімін қолдауды қамтамасыз ету үшін мұнай өндіруді кеңейту туралы шешім қабылдады. Мұнай сатудан түсетін пайда қазақстандық мемлекеттік бюджеттің 60%-ын құрайды және осылайша Үкіметтің қаржылық жоспарлауында іргелі жобалардың бірі болып табылады. 2018 жылы мұнайдың орташа бағасы бір баррель үшін 75 долларға дейін өсуі екі мәселені көрсетеді. Қазақстанның экономикасы ішінара қалпына келтірілді, ал дағдарыс кезеңінде ЖІӨ-нің өсу қарқыны 3%-дан 4%-ға дейін артты, алайда дағдарысқа дейін бұрынғы өсу көрсеткіштеріне

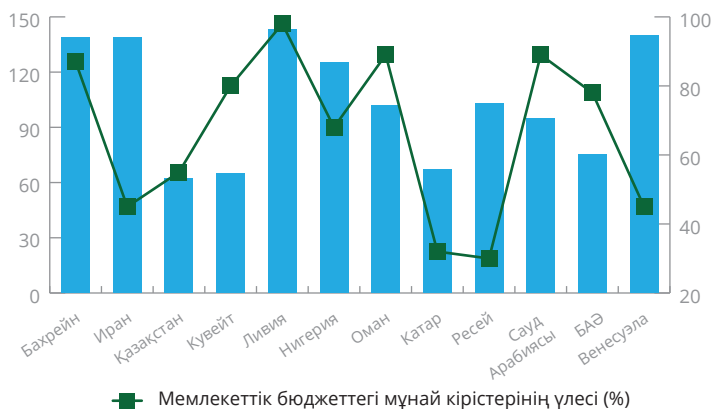
⁴⁴ Аббасова, Нияр 2016: Қазақстандағы мұнай өндірісінің қысқаруы, AZERNEWS, 08.22.2016, <http://www.azernews.az/region/101187.html> [17.01.2017]

⁴⁵ Каллус, Эндрю. Тұралап қалған Қашаған мұнай жобасы – бюрократиялық сұмдық, 01.01.2014, <http://business.financialpost.com/news/energy/crippled-kashagan-oil-project-a-bureaucratic-nightmare> [17.01.2017].

⁴⁶ Автордың өз есептеулері (Ycharts): Шикі мұнайдың бағасы: https://ycharts.com/indicators/average_crude_oil_spot_price [17.01.2017]

оралмады⁴⁷. Мұнай бағасының төмендеуіне негізделген дағдарыс мұнай экспортына тәуелді Қазақстан экономикасының тұрақсыздығын көрсетіп отыр, бірақ сол уақыттағы мұнай бағасының жоғары болуы осы Орталық Азия мемлекетінің экономикасын тұрақты дамыту үшін жеткіліксіз.

Дағдарыс кезінде Президент Нұрсұлтан Назарбаев экономиканың тұрақсыздануы жағдайы мен ұлттық валюта теңгенің айтарлықтай төмендеуін ескере отырып, «Самұрық-Қазына» ұлттық қоры мен зейнетақы қоры қаржыландыратын бірқатар дағдарысқа қарсы құтқару топтамасын дайындауды қажет деп есептеді. Мысалға, 2014 жылы қазақстандық банктер 5 миллиард АҚШ доллары көлемінде қаржылық қолдау алды, ал жұмыссыздықпен күресте 2,8 миллиард доллар бөлінді⁴⁸. 2017 жылға дейін «Нұрлы жол» бағдарламасының конъюнктурасы аясында экономиканы әртараптандыру, жұмыс орындарын құру және бірінші кезекте жергілікті инфрақұрылымды дамытуға 1 млрд доллар инвестициялады⁴⁹.

Дереккөз: *Stratfor*

⁴⁷ <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/323350/umfrage/wachstum-des-bruttoinlandsprodukts-bip-in-kasachstan/>

⁴⁸ AsiaNews.it 2008: Қазақстан үкіметі жаһандық қаржы дағдарысы жағдайында шешімдер табу үшін белсенді қадамдар жасауда, 22.10.2008, <http://www.asianews.it/news-en/Kazakh-government-taking-aggressive-steps-to-tackle-global-financial-crisis-13548.html> [17.01.2017]

⁴⁹ Уатханов Ерболат, Қазақстан Президенті экономикаға жаппай жаңа инвестициялар туралы тапсырма берді, 11.02.2016, <http://astanatimes.com/2016/02/kazakh-president-orders-new-massive-investments-in-economy/> [17.01.2017]

Жаңа стратегиялық теңестіру және «ҚазМұнайГаздың» рөлі

Мұнай-газ инфрақұрылымына, атап айтқанда, СРС құбыржолын салу және Каспий көлік жүйесін құру сияқты инвестицияларға басымдық беріледі. Шикі мұнайдың бір баррелін өндіру орташа құны 28 АҚШ долларын құрайды, дегенмен бұл есептеу қазақстандық мұнай секторының қайтадан пайда табуы үшін көлік шығындарының жоғары деңгейін немесе транзиттік төлемдерді білдірмейді, бұл әлемдік нарықтағы шикі мұнай бағасының жаңа өсуіне байланысты болады⁵⁰. Қазақстандық мемлекеттік бюджетті теңестіру үшін әлемдік нарықтағы баға кем дегенде 66 АҚШ доллары болуы керек екендігін ескере отырып, өндірістік шығындардың төмендеуі де басымдыққа ие⁵¹.

Бұдан басқа, тасымалдаудың шектеулі мүмкіндіктері мұнай өндіруді дамытуға және еліміздің экспортын ұлғайтуға кедергі келтіреді. Қазақстан Үкіметі жылына 558,5 млн баррельден өнім өндіруді жылына 1,1 млрд баррельге дейін арттыру жөніндегі жоспарларын іске асыруы үшін зор қаржылық күшжігер мен саяси сараптама қажет⁵². 2002 жылы құрылған «ҚазМұнайГаз» ұлттық мұнай компаниясы (KMG) мемлекеттің оң қолы ретінде жетекші рөл атқарады. Иран, Ирак және Ливиядағы шикізат өндірісінің артуы, сондай-ақ Америка Құрама Штаттарындағы сланец революциясы арқасында жаһандық мұнай нарығындағы артықшылықты ескере отырып, компания өзінің стратегиялық басымдықтары мен ұзақ мерзімді мақсаттарын қайта анықтады.

Компанияның бастапқы қаржылық жағдайын жақсарту және жоғары әрі төменгі секторларға арналған тұрақты кәсіпорынға апстрим- және даун-стрим-секторлары үшін (мұнай өндіру және өндіру, сондай-ақ оны тасымалдау) оны қайта құруды жеделдету мақсатында ҚМГ шикізатты өңдеуді,

⁵⁰ Петрофф, Аланна / Елин, Таль 2015: Rystad Energy на CNN Money, Rystad Energy, 23.11.17, <https://www.rystadenergy.com/NewsEvents/PressReleases/rystad-energy-on-cnn-money> [17.01.2017].

⁵¹ Stratfor 2014: Мұнай бағасы құлдырағанда, кейбір елдер жоғалтады, Stratfor, 04.11.17, <https://www.stratfor.com/analysis/when-oil-prices-drop-some-countries-lose> [17.01.2017]

⁵² Хугендорн, Джонатан 2016: Қазақстан әлемдегі ең үздік 10 – мұнай өндіруші болуға ұмтылуда, OILPRICE, 22.07.2016, <http://oilprice.com/Energy/Crude-Oil/Kazakhstan-Moves-Towards-Becoming-A-Top-10-Oil-Producer.html> [17.01.2017]

яғни шикізатты қайта өңдеу секторынан бөлуге ниетті⁵³. Мұндай стратегияның үлгісі 2015 жылдың желтоқсан айында «CEFC China Energy Company Ltd.» қытай компаниясының 4 миллиард долларға ҚазМұнайГаз Интернэшнл (KMG) компаниясын сатып алуы болып табылады⁵⁵. Бұған ҚМГ-ға тиесілі Қара теңіздегі (Румыния) «Petromidia» мұнай өңдеу зауытын сату да жатады. Бұл іс-шараға 2016 жылы жекешелендіру бағдарламасының аясында Павлодар, Атырау және Шымкент қалаларында ескі үш мұнай өңдеу зауыттарымен сауда-саттық өткізу де маңызы жағынан тең келеді⁵⁶.

2012–2014 жылдардағы қайта жаңғыртуға қарамастан, бұл зауыттар қазақстандық мұнай өнімдерінің нарығына сұранысты қанағаттандыра алмайды, оны 2017 жылдың жаз мезгілінің соңында болған жағдай дәлелдеді. Оның орнына, 30%-ға жуық жалпы сұраныстың тапшылығы Ресей Федерациясының импорты есебінен жабылады⁵⁷. Сонымен қатар, жаңа МӨЗ жаңғыртуға және салуға салынған инвестициялар Ресейге экономикалық тәуелділікті қысқартып қана қоймай, сондай-ақ Еуропаға жоғары октанды бензин немесе керосин сияқты жоғары сапалы мұнай өнімдерін экспорттауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты экономикалық және геосаяси тұрғыдан бизнес-стратегияны сын тұрғысынан қайта қарастыру керек.

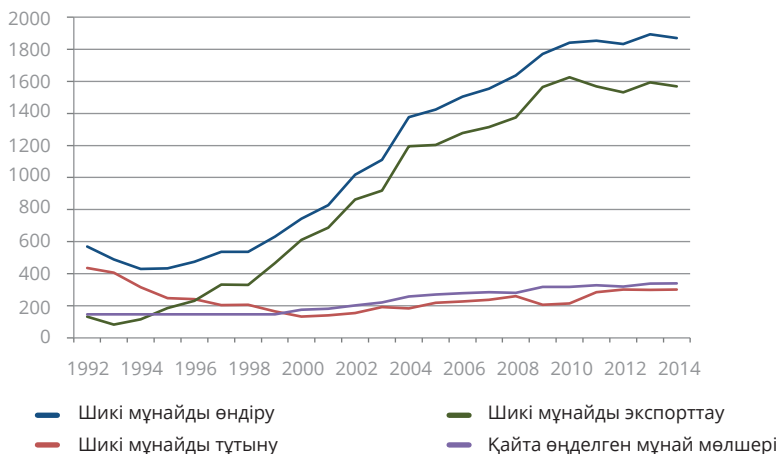
⁵³ Авторлық ескертпе: Апстрим: шикі мұнайды өндіру; Мидстрим: мұнайды тасымалдау; Даунстрим: шикі мұнайды қайта өңдеу (рафинерия);

⁵⁴ «ҚазМұнайГаз» 2016: «ҚазМұнайГаз» ҰК АҚ 2025 жылға дейінгі даму стратегиясы, 01.03.2016 ж. ҚазМұнайГаздың ішкі стратегиялық құжаты.

⁵⁵ Коэн, Ариэль 2016: Қазақстанның мұнай және газы: қуатты серіктестік әлеуеті, Таяу Шығыс институты, 04.04.2016, <http://www.mideasti.org/sites/default/files/Cohen%20Op-Ed.pdf> [17.01.2017].

⁵⁶ Коңырова, Құлпаш 2015: Қытай қазақстандық мұнай өңдеу зауыттарын сатып алуды ойластырып отыр, NEWEUROPE, 11.11.2015, <https://www.neweurope.eu/article/chinamullsbuying-kazakh-oil-refineries/> [17.01.2017].

⁵⁷ kazinform 2014: Қазақстан Ресейден түрлі отын өнімдерінің 30% импорттайды, kazinform, 05.11.14: http://www.inform.kz/en/kazakhstan-imports-up-to-30-of-various-fuel-products-from-russia_a2713663 [17.01.2017]

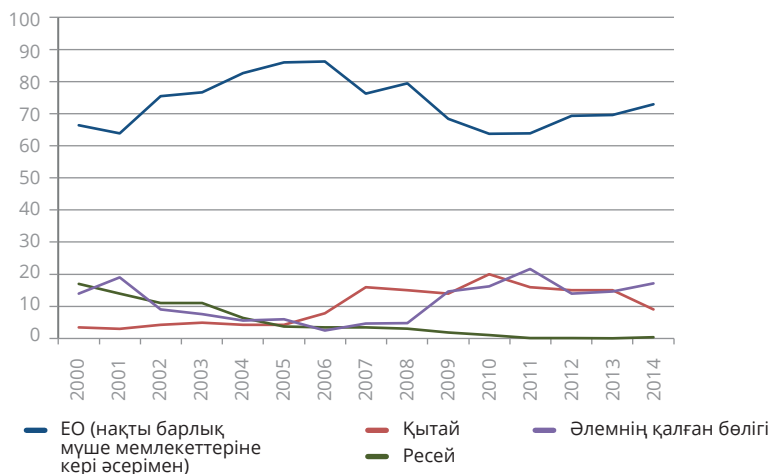
Дереккөз: *indexmuni, Observatory of Economic Complexity*

Мидстрим-сектордың (мұнай тасымалдаудың) мәні

Мидстрим-сектордың маңыздылығы немесе шикізатты тасымалдау, бұл жағдайда шикі мұнай экономикалық қажеттіліктерден ғана емес, сондай-ақ Қазақстан Үкіметінің геосаяси көзқарасынан туындайды. Бұл құрлықтық ел үшін шикі мұнай стратегиялық сауда ресурсы болып табылады және Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатында орталық рөл атқарады. Көпвекторлы сыртқы саясаттың ең жоғарғы мақсаты – мемлекеттік егемендік. Бұл көрші елдер мен ірі мемлекеттер, бірінші кезекте Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы және Америка Құрама Штаттары арасындағы мүдделер балансы арқылы қамтамасыз етілуі керек. Қазақстан Үкіметі саяси қауіпсіздіктің осы аспектілері аясында жаңа мыңжылдықтың басынан бастап мұнай экспорттық маршруттарды әртараптандыру, сыртқы әлеммен, әсіресе Еуропалық Одақ (ЕО) елдерімен қарым-қатынас жасау және әлемдік экономикаға интеграцияны жеделдету арқылы осыған ұмтылып жатыр.

Бұл ретте, Үкімет кейбір жетістіктерге қол жеткізді. Мысалы, Қазақстан 2005 жылы салынған «Қазақстан – Қытай» мұнай құбыржолы арқылы мұнай

экспортының жалпы көлемінің 10%-ын экспорттады⁵⁸. Бұдан басқа, ел Каспий теңізіндегі өз танкерлік қуатын кеңейтті және қазіргі уақытта Каспий теңізінің үш ірі мұнай танкерін 12 мыңнан 13,5 мың тоннаға жеткізе алатын «Қазтеңізтрансфлот» мемлекеттік кәсіпорнында 8 кемесі бар. Олар шикі мұнайды қазақстандық Ақтау портынан Ресейдегі Махачкалаға, Әзербайжандағы Бакуге және Ирандағы Некаға тасымалдайды⁵⁹. Геосаяси проблемаларды ескере отырып, келешекте Нека мен Баку маршруттары көбірек танымал болады. Украинадағы қақтығыстар мен осы түйткілге байланысты Ресей және Батыс мемлекеттері қоғамдастығының арасындағы қайшылықтар Қазақстан Үкіметіне оның осалдығын айқын көрсетеді.

Дереккөз: *Observatory of Economic Complexity*

Қазақстан өзінің шикі мұнайының 80%-ын Еуропаға сатса да, олардың басым бөлігі, шамамен 75%-ы әлі күнге дейін Ресей арқылы тасымалданады^{60,61}.

⁵⁸ Экономикалық кешенділік обсерваториясының деректеріне негізделген есептеу, (Observatory of Economic Complexity)

⁵⁹ Фостер, Хол 2010: Қазақстан Каспийдегі ең ірі мұнай танкерлерін пайдаланады, KazWorld, 09.09.2010, <http://kazworld.info/?p=9748> [17.01.2017]

⁶⁰ Ярошчевич, Александра 2010: Ресей Қазақстаннан мұнай экспорттаудың негізгі дәлізі ретінде, OSW, 29.12.2010, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2010-12-29/russia-main-corridor-oil-export-kazakhstan>

⁶¹ Экономикалық кешенділік обсерваториясының деректеріне негізделген есептеу, (Observatory of Economic Complexity) (http://atlas.media.mit.edu/en/visualize/tree_map/sitc/export/kaz/show/3330/2014/).

Ең нашар жағдайда, Қазақстанның Еуропаға мұнай жеткізуіне Ресейге салынған санкциялар әсерін тигізуі мүмкін және бұл қазақстандық экономикаға жағымсыз ықпал етуі мүмкін. Осылайша, Каспий теңізі арқылы танкерлермен тасымалдау балама мүмкіндіктерді ашады.

Осылайша, Қазақстан мен Иран 2015 жылы Иранның ядролық бағдарламасы бойынша келіспеушіліктерді шешкеннен кейін мұнай операцияларын (Swop) жаңарта алды. Сонымен қатар қазақстандық шикі мұнай Иранның Нека айлағына жеткізіледі, сондықтан Тегеран мен Тебриздегі зауыттарда өңделіп, жергілікті нарыққа шығатын болады. Иран жауап ретінде Парсы шығанағындағы өз порттарынан қазақстандық шикі мұнайдың тиісті көлемін тасымалдайды. Осыған байланысты бірнеше жылдан бері «Қазақстан – Түрікменстан – Иран» құбыржолын салу мүмкіндіктері туралы пікірталастар жүргізілуде.

Бұдан басқа, Қазақстан 2006 жылы басталған «Баку – Тбилиси – Джейхан» мұнай құбыржолы бойынша экспорттық міндеттемелерін орындау мақсатында Каспий көлік жүйесін (KCTS) дамытуды жоспарлап отыр. KCTS арқылы Баку бағытындағы экспортты «Ескене-Құрық» мұнай құбыржолы

құрылысы, Құрықтағы жүк өткізу қабілеттілігін кеңейту және қосымша танкерлерді сатып алу арқылы біртіндеп ұлғайту қажет⁶².

Дегенмен, Үкімет Қашаған кен орнын іске қосуды кешіктіру, сондай-ақ нарықтағы экономикалық дағдарыс және шиеленіс жағдайының салдарынан 2020 жылға дейін жобаны тоқтатты⁶³.

Сондықтан Қазақстан мұнай экспорттау кезінде белгісіз уақытқа дейін екі СРС пен Ресей арқылы өтетін «Өзен – Атырау – Самара» мұнай құбыр-жолдарына тәуелді болады.

Президент Трамп басшылығымен АҚШ әкімшілігінің Азиядағы өзгерген саясатының аясында, әсіресе Қытайға қатысты, сондай-ақ Орталық Азиядағы «Орта Патшалық» экономикасының өсіп келе жатқан экономикалық әсері Қазақстанның көпвекторлы саясатының өміршеңдігі айтарлықтай сынақтан өткізеді. Болашақта Қазақстан үшін шикізат тасымалдау секторын бақылауды нығайту, мұнай экспорттық бағыттарын әртараптандыру бойынша басымдықтарды белгілеу маңызды.

Қазба ресурстары және баламалары

Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері мұнай-газ саласы еліміздің дамуын және жаңғыртуын жеделдету үшін Қазақстан Үкіметінің жоспарларында орталық рөлді атқарған. 1990 жылдары мұнай-газ секторын дамыту мен ырықтандыру әртүрлі үміттермен байланысты болды: біріншіден, елдің экономикалық оқшаулануы тікелей шетелдік инвестицияларды тартып, әлемдік экономикаға қол жеткізу арқылы ауыстырылуы тиіс. Елдің қолайсыз географиялық жағдайының және сирек қоныстанған аймақтың шектеулі ішкі нарығының аясында мұнай-газ саласы өзінің дәстүрлі жаһандық құндылықтар тізбегіне сай, өсудің жақсы мүмкіндіктерін ұсынды.

Бұл ретте, елде тек лицензиялар мен мұнай экспорты есебінен ғана емес, сонымен қатар ноу-хау және басқа да онымен байланысты эффектілер трансферінен де пайда табуға тура келді, бұл бүкіл отандық экономикаға ұзақ уақыт бойы көмектесті. Сонымен бірге Президент Нұрсұлтан

⁶² KazMunaiGas (<http://www.kmg.kz/en/manufacturing/oil/kkst/>)

⁶³ Косолапова, Елена 2014: Каспий мұнайының қазақстандық көліктік жүйесінде прогресс күтілмейді, Еуропалық диалог, 29.10.2014, <http://www.eurodialogue.eu/No%20progress%20expected%20in%20Kazakhstan%E2%80%99s%20Caspian%20oil%20transportation%20system> [17.01.2017]

Назарбаевтың басқаруымен қазақстандық басшылық қауіпсіздік саясаты саласындағы мақсатты айқын түрде жүзеге асырды. Шикі мұнайдың стратегиялық ресурстарын әртараптандыру және басқа елдерді қазақстандық мұнай-газ секторына тарту арқылы Үкімет еліміздің ұлттық қауіпсіздігін арттыруға және қуатты көршісі Ресейге тәуелділігін төмендетуге мүмкіндік беретін геоэкономикалық құралдарды құрды.

Соңғы екі онжылдықта мұнай-газ саласының маңыздылығы едәуір айтарлықтай болды және тек 2015–2016 жж. дағдарыс тек бұрылыс нүктесі бола алады. Мұнай-газ секторында жалпы ішкі өнімнің 30%-дан астамы өндірілсе де, жалпы экспорт көлемінде мұнай өнімдерін сату шамамен 70% құрайды⁶⁴. Бұдан басқа, Қазақстан шығындарын қаржыландыру үшін мұнайдан түсетін табысына қатты тәуелді. Қазіргі уақытта мемлекеттік бюджеттің 60% мұнай мен газ саудасынан келеді⁶⁵.

Осыған байланысты макроэкономикалық дамудың қозғалтқышы болып табылатын мұнай-газ секторына негізделген Қазақстанның даму стратегиясының табысы туралы заңды сұрақ туындайды.

Жаңа мыңжылдықтың басынан бастап Қазақстанның әл-ауқаты едәуір өсті⁶⁶. Әрине, экономиканың күшті және ұзақ мерзімді дамуына және мұнай-газ секторын дамытуға ғана емес, сонымен бірге мұнайды экспорттаудан түскен табыстарды үнемі өсіруге тура келеді. Сонымен бірге елдегі жалпы ішкі өнімдегі өңдеу өнеркәсібі мен агроөнеркәсіп секторының үлесі айтарлықтай төмендеді, ал мұнай мен мұнайдың бағасы құлдыраған кезде сауда және қызмет көрсету секторларының үлесі шамамен 60%-ға өсті⁶⁷. Бұл халық шаруашылығының әл-ауқатының жоғарылауы тоқтағанының белгісі. Кеңес Одағы кезіндегі тауарлардың үнемі тапшы болуы сияқты қиындықтарынан кейін, тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы онжылдықта тұрғындар арасында өтімділіктің болмауы түсінікті. Сондықтан, қара алтын бағасының төмендеуі салдарынан болған экономикалық

⁶⁴ Бадыкова Нажия 2015: Каспий мұнайы және газы үшін жаңа дәуір, Стратегиялық және халықаралық зерттеулер орталығы, 13.02.2015, <https://www.csis.org/analysis/new-era-caspian-oil-and-gas>

⁶⁵ www.kmg.kz/en/manufacturing/oil/kkst: <https://www.csis.org/analysis/new-era-caspian-oil-and-gas>

⁶⁶ 11 бетті қараңыз

⁶⁷ Федералды статистикалық басқарма: Қазақстан, елдің статистикалық сипаты, 2016 жылғы арнайы шығарылым, 2 бет.

дағдарысқа байланысты, экономиканы қайта құрылымдау мүмкіндігін дереу қолдану өте маңызды.

Қазіргі заманғы өнеркәсіпті құру

Қазақстанды деиндустрияландыру процесін ешбір жағдайда жалғастыруға болмайды; оның орнына ұлттық экономиканың қайталама секторы перспективалы және ұзақ уақыт бойы дамыса, жақсы болады. Қазақстанға отандық өндіріс қажет. Егер мемлекет ұлттық және халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетті болуды жоспарлаған болса, онда осы мақсатқа жету үшін үш маңызды шарт қажет. Осылайша, өнеркәсіп саласы секторы: 1) заманауи және соңғы техникалық деңгейге негізделген (цифрландыруды қоса алғанда); 2) Қазақстанның 18 миллион тұрғыны бар нарығы ірі халықаралық концерндер үшін тым аз. Сондықтан орташа кәсіпорындар экономикасы әзірленіп, үнемі назарда болуы керек. Кейіннен, «үлкен ойыншылардың» бірі болу мүмкіндігіне ие болу үшін жаңа сату нарығын дамыту қажет; 3) Қазақстан әлемдік бәсекелестікте өз орнын табуы керек.

Цифрландыру мүмкіндік ретінде

Дегенмен деиндустриалданған елде де, қазіргі заманғы технологияларды тартудың жаңа мүмкіндіктері, баяу және біртіндеп қолданыстағы жабдықтарды жетілдіру мүмкіндігі бар.

Бұл жолды Германия Федеративтік Республикасы қалыптасудың бастапқы кезеңінде өтті. Ең ірі өнеркәсіптік ғимараттар Екінші дүниежүзілік соғыстың соңында жойылып, жеңімпаз елдерді қалпына келтіру үшін бөлшектелген кезде, қалпына келтіру барысында машиналар мен жабдықтар ең заманауи техникалық стандартты құрды. Нәтижесінде, әсіресе ескі соғыс техникасын қолданған елдермен салыстырғанда жас федеративтік республика бірден бәсекеге қабілетті болды.

Осылайша индустрияландырудың жекелеген қадамдары емес, сонымен қатар цифрландыру және «Индустрия 4.0» мүмкіндігін пайдалану қажет.

Мемлекет басшысы 2018 жылы Қазақстан халқына арнаған жыл сайынғы Жолдауында цифрландыру тақырыбына егжей-тегжейлі тоқталды және оның табысты іске асырылуының негізгі элементтері Үкімет Стратегиясының бір бөлігі болып табылады.

Мемлекеттік веб-сайттан алынған график⁶⁸

Цифрландырумен байланыс, транзакция және барлық шекаралар мен физикалық кедергілер арқылы өзара әрекеттесу есебінен өнеркәсіптік өндірісті жаңғыртуға жаңа серпін береді. Германияда саясат тарапынан «Индустрия 4.0» тұжырымдамасы ұзақ уақыт бойы кең жолақты интернеттің және ақпараттық қауіпсіздіктің дамуымен шектелді⁶⁹. Бұл, әрине, барлығын қамтып тұрған жоқ, бірақ та маңызды аспектілер.

⁶⁸ Қазақстанның 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары.

⁶⁹ Қараңыз. Хельм Томас: «Индустрия 4.0»: Азамат және зонд, 2 шығарылым, 2014 жыл, 75 бет.

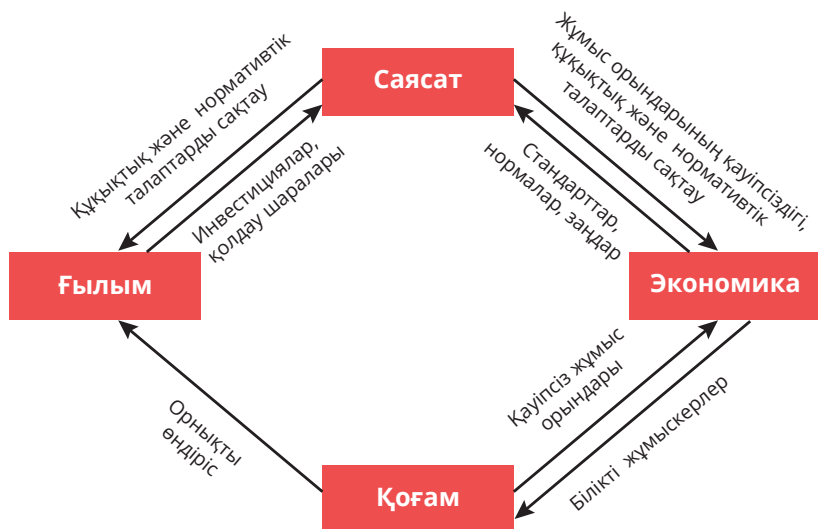

График: «Индустрия 4.0» енгізу процесі барысында әртүрлі мүдделі тараптар (стейкхолдерлер) бар⁷⁰.

«Индустрия 4.0» табысты іске асыру үшін Қазақстан, Германия секілді мүдделі тараптардың әртүрлі топтарының тәуелділігі мен өзара тәуелділігін ескеріп, саяси стратегияның бір бөлігі болуы тиіс.

Көптеген шаруашылық кәсіпорындары осыдан ең алдымен процесті оңтайландыру және тиімділікті арттыру жолын көреді. Англо-саксон мемлекеттерінде «заттар интернеті» туралы көп айтылады⁷¹. «Индустрия 4.0» пайда табу бойынша компания үшін шешуші мәселе клиентке арналған интерфейс болып табылады және клиенттердің проблемаларын белсенді шешуге немесе түпкі пайдаланушының қажеттіліктерін білуге мүмкіндік береді⁷². Бұл B2C кәсіпорындарына ғана емес, сондай-ақ B2B кәсіпорындарына, сондай-ақ басқа да өнеркәсіптік секторларды жеткізушілерге де

⁷⁰ Қараңыз. Боргмайер, Арндт; Громанн Александр (және басқалар): «Ақылды қызметтер және интернет заттар», Мюнхен 2017, 10 бет.

⁷¹ Roland Berger GmbH Интернет-экономика қоры атынан (IEF): Цифрлық Германия – болашаққа жеті қадам. 13 бет.

⁷² Сонда. 13 және 14 бб.

қатысты⁷³. Олай болмаған жағдайда, бұл өнеркәсіптік компаниялар болашақта ғана операторларға айналады және олардың өндірістік клиенттерінің дамуынан артта қалады. Бұл қажеттілік «Индустрия 4.0» кешеніндегі өндірістік процестердің үнемі өсіп келе жатқан желілік интеграциясынан және осы процестерге (тұтынушы) соңғы тұтынушылардың әсер етуінен туындайды. Егер Қазақстан келешекте жеткізілім саласында халықаралық рөл атқара берсе, өнеркәсіптік секторды құрудың бір бөлігі ретінде цифрландыру қадамдарын орындау ұсынылады.

Германиядағы «Индустрия 4.0» Федеративтік үкімет ұсынған жан-жақты бастама⁷⁴, ал АҚШ-тағы «өнеркәсіптік интернет» негізінен ірі технологиялық корпорациялардың (General Electric, AT & T, Cisco, IBM, Intel және т.б.) бастамасы болып табылады⁷⁵. Мұнда неміс тарапының «Индустрия 4.0» деген неміс тұжырымдамасы ең алдымен неміс индустриясының және неміс тарапының неміс экономикасының мүдделеріне сәйкес келетін «Жоғарыдан төменге» (Top-Down) көзқарастарын байқай аласыз; ал екінші жағынан америкалықтарда біз Үкімет мұндай маңызды рөл атқармаған кездегі бизнес-бағдарлы көзқарасты байқаймыз. Дегенмен, екі ұғым бірдей мағынаға ие: олар технологиялық аспектілерді, сондай-ақ өндірістік процестерге қатысты шағын концептілер мен операцияларды, мысалы интернет заттарын (Internet of Things), интернет қызметтерін (Internet of Services), бұлтты есептеулер (Cloud Computing), үлкен деректер (Big Data), АТ қауіпсіздігі, кибер-физикалық жүйелер (CPS: «интернет заттарға» икемді индустриялық роботтар, өндірістік желілер, автономды көлік жүйелері және т.б. автоматтандырылған құрылғылар) машина аралық өзара іс-қимыл (Machine-2-Machine Interaktion), бағдарламалық қамтамасыз ету желісі (Software-Defined Networking), ақылды фабрика (Smart Factory), ақылды әрі үнемді өндіріс (Lean Manufacturing), алты сигма (Six Sigma)⁷⁶ және т.б.

⁷³ Авторлар ескертпесі: В2С компаниясы тұтынушыларға (түпкі пайдаланушыларға), мысалы, автокөліктерге, киім-кешекке немесе тұрмыстық электроника өнімдерін жеткізеді. В2В компаниялары өндіріс өнімдерін, негізінен өндіріс немесе одан әрі өңдеумен айналысады, мысалы, автокөлік бөлшектері немесе автомобильдер

⁷⁴ Қараңыз. Де Бернардини, Л.: «Индустрия 4.0» немесе индустриалды «Интернет заттар» – Сіздің қалауыңыз қандай? Automation World, 2015 (<https://www.automationworld.com/industry-40-or-industrial-internet-things-whats-your-preference/>)

⁷⁵ Сонда.

⁷⁶ Мақала: Как «Үнемді өндіріс & 6 сигм» «Индустрия 4.0» және АТ қалай жылдамдатады? The Manufacturer, 2018 жыл (<https://www.themanufacturer.com/articles/how-could-lean-six-sigma-accelerate-industry-4-0-and-iiot/>)

жүйелі түрде интеграциялау, стандарттау және өнеркәсіптік секторда өзара біріктіру үшін қамтиды.

Германия, АҚШ және Қытай сияқты жетекші экономикалық және саяси елдерде өнеркәсіпті цифрландыру бойынша тұжырымдамалар мен бағдарламалар бар деген тұжырымға алданбаңыз. Олардың бәрінде әлі күнге дейін бірнеше іске асыратын проблемалары бар. Қазақстанда бұл сынтегеуріндер одан да зор.

2017 жылы Қазақстан Республикасының Үкіметі «Цифрлы Қазақстан» (Digital Kazakhstan) мемлекеттік цифрландыру бағдарламасын қабылдады және елдің экономикалық пен әлеуметтік аспектілерін қамтитын әртүрлі цифрлық трансформациясына «жоғарыдан төменгі» тәсіл болып табылады. Бағдарлама туралы қысқаша тоқталар болсақ: оны жүзеге асыру 4 жылға жоспарланған (2018–2022 жылдар, ол қысқа мерзімді болып табылады); Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігі жауапты мемлекеттік орган болып тағайындалды; Негізгі мақсаттар қатарында цифрлық технологияларды қолдану арқылы экономиканың дамуын жеделдету және халықтың өмір сүру сапасын арттыру болып табылады. Стратегияның басымдықтары мыналарды қамтиды: өнеркәсіптің цифрландырылуы («Индустрия 4.0» саласына бағытталуы), логистика мен көлікті цифрландыру, ауыл шаруашылығын цифрландыру, мемлекеттік құрылымдарды цифрландыру, АТ инфрақұрылымын тарату және АТ қауіпсіздігі, электрондық коммерцияны (E-commerce), электрондық үкіметті («E-government»), «Ақылды қала» («Smart City»), халық арасында АТ сауаттылық деңгейін жоғарылату және АТ стартаптарды іске қосу үшін ортаны дамытуға жәрдемдесу⁷⁷. Осылайша, мемлекеттік бағдарлама, тұтастай алғанда, тиісті жобалар үшін негіз болып табылады, оның ішінде «Индустрия 4.0» саласы бойынша тиісті жоба әзірленуі мүмкін. Бірақ мұндай негізді стратегиялық перспективаға қарағанда 4 жыл толығымен жеткіліксіз деген қорытынды жасауға болады.

Әрине, Қазақстандағы «Индустрия 4.0» технологиясын әлеуетті пайдалану туралы сөз болғанда, сіз алдымен бұл Қазақстан үшін неғұрлым маңызды болып табылатынын түсінуіңіз керек. Қазақстанның экономикасы шикізат,

⁷⁷ 2017 жылғы 12 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Үкіметі қабылдаған «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының мәтіні. Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің ресми сайты (https://primeminister.kz/ru/page/view/gosudarstvennaya_programma_digital_kazakhstan)

әсіресе шикі мұнай мен табиғи газды өндіруге бағытталады, кейіннен экспортталады: жыл сайын шығарылатын мұнайдың 80%-ы шет елдерге кетеді, қалған 20% ішкі мұнай нарығындағы мұнай өңдеу зауыттарында өңделеді.

Мұнай-газ саласы Қазақстанның жалпы ішкі өнімінің айтарлықтай бөлігін құрайды; 2014 жылы бұл көрсеткіш 24%-ды құраса, ал 2015 жылы бұл көрсеткіш 15%-ға дейін төмендеді. 2016 жылы 16%-ға дейін шамалы өсу нәтижесінде бағалар төмендеді. Осыған орай, экономикалық көрсеткіштердің өсуі айтарлықтай баяулады: 2014 жылғы ЖІӨ-нің 4,1%-дан 2016 жылы 1%-ға дейін⁷⁸. 2017 жылы мұнай және газ өнеркәсібінің үлесі елдің ЖІӨ-нің шамамен 18%-ын құрайды, бұл 2016 жылға қарағанда өсім Қашаған аймағындағы жаңа оффшорлық мұнай кен орнын ашумен байланысты⁷⁹.

Қазақстанның ЖІӨ-нің өсуі және оның мұнай секторына тәуелділігі

Осылайша, бұл индустриялық сектор Қазақстан экономикасының негізгі қозғаушы күші болып табылады және Қазақстан экономикасы мұнай бағасының құбылмалылығына өте тәуелді. Мұның бәрі экономиканы әртараптандыру арқылы бұл тәуелділікті азайту керек дегенді білдіреді. Сондықтан Қазақстан Үкіметі өңдеуші өнеркәсіпті, тау-кен және металлургия, ауыл шаруашылығы, логистика және ақпараттық технологиялар секторын дамытуға назар аударды. «Индустрия 4.0» Үкімет тұрғысынан

⁷⁸ Зерттеу: Арнабекова А., Темірханов М., Ибраимова А.: Қазақстан экономикасындағы мұнай-газ секторы. Nalyk Finance, 2017.

⁷⁹ Зерттеу: Көші-қон және ұтқырлық – Еуропа және Орталық Азиядағы экономикалық жаңару. Дүниежүзілік банк тобы 2017, 75-76 бб.

экономикалық үдерістерді әртараптандыруға бағытталған ақылға қонымды қадам болуы мүмкін.

«Индустрия 4.0» немесе «ақылды индустрия» тұтастай алғанда тұжырымдамалық түрде инфрақұрылым, АТ инфрақұрылымы (АТ қауіпсіздігі, деректер орталықтары, интернетке қол жеткізу, жылдамдық және әртүрлі өңірлердегі интернеттің сапасы), орналасу және логистика, өндірістік жабдықтар (машиналар, қондырғылар, өндірістік желілер, олардың жасы, жағдайы, бұрынғы автоматтандыру дәрежесі, ескірген жабдықты заманауи АТ шешімдерімен байланыстыру жолдары, т.б.); мамандарды даярлау және біліктілігін арттыру, Қазақстанға тиісті технологияларды жеткізуші ретіндегі Қазақстандағы технологиялық кәсіпорындардың саны мен мәртебесі, сол технологияларды стандарттау дәрежесі және т.б. болуы мүмкін. Осылайша, Қазақстандағы «Индустрия 4.0» ағымдағы жағдайға негізделген. Мұнда бірінші мәселе, жағдайды алдымен ақылға қонымды бағалау керек. Қандай компаниялар Қазақстанның тиісті салаларында «Ақылды индустрияға» дайын екендігін және дайындықтың қандай дәрежеде екендігін тексеру қажет; Қазақстандағы қандай ойыншылар «Ақылды индустрия» үшін тиісті алмасу мен дамыту платформасының негізі болады және олар қаншалықты белсенді болуы мүмкін.

Қазақстанда осындай консультанттың рөлі еуропалық ірі ғылыми ұйымдардың бірі Фраунгофер атындағы неміс қоғамына берілді. Ол Қазақстанда «Индустрия 4.0» саласын іске асыруға арналған Қазақстандағы Индустрияны дамыту институты (ҚИДИ – Қазақстан Республикасының Инвестициялар және даму министрлігіне тиесілі ғылыми-зерттеу институты) консультациялық ұйым болып табылады⁸⁰.

Қазақстан үшін «Ақылды индустрия» жолында көптеген сын-тегеуріндер бар. Фраунгофер қоғамының пікірінше олар келесідей болуы мүмкін⁸¹:

- «Индустрия 4.0» үшін құзыреттілік орталықтарын құру;
- Өндірісті автоматтандыру және цифрландыру бойынша мамандандырылған институт құру;

⁸⁰ Индустрияны дамыту Қазақ институты («ИДҚИ» АҚ): Германия және Қазақстан арасындағы екіжақты қарым-қатынас. 2017 (<http://kidi.gov.kz/novosti/korporativnye/773>)

⁸¹ Фраунгофер атындағы қоғам: «Цифрландыру және 4.0 индустрия: Қазақстан – типтік цифрлық зауыттар. Фраунгофер атындағы қоғамның Қамқоршылық кеңесі Төрағасы Бурхард Шеельдің Берлин Еуразиялық клубындағы 2017 жылғы дәрісі.

- Қазақстан үшін «Индустрия 4.0» тиісті платформасын құру;
- «Индустрия 4.0» технологияларын енгізуге компанияларды ынталандыру және көтермелеу үшін реттеу шаралары мен төмен пайыздық қаржыландыру мүмкіндіктері;
- қажетті мамандықтарды дайындау үшін жоғары оқу орындарында білім беру бағдарламаларын жаңарту және жаңа мамандықтарды құру;
- Қазақстандағы «интернет заттар» технологиясын дамытуды жеделдету үшін коммуникациялық инфрақұрылымды және реттеуші шараларды одан әрі жетілдіру.

Қалай болғанда да, нақты шешім мен алға қарай қисынды қадам ретінде «Ақылды фабрика (Smart Factory)» тұжырымдамасы шеңберінде Қазақстанға пилоттық цифрлық фабрикалар жасау ұсынылады. Бұл үшін қазірдің өзінде қолайлы жағдайлар бар. Біріншіден, Алматыда технологиялық бағдар мен кедендік және салық жеңілдіктері бар инновациялық технопарк өз аумағында пилоттық зауытты іске қосу үшін қолайлы мүмкіндіктер ашады. Екіншіден, «Ақылды индустрияға» дайын өнеркәсіп кәсіпорындарының салыстырмалы түрде аз болғанына қарамастан, олардың кейбіреулері «Индустрия 4.0» санаты үшін жеткілікті. Технологиялық трансформация үшін жеткілікті бюджеті бар ірі индустриялық компаниялар бар, олар кейбір нақты технологияларды қолдануға тырысып жатыр. Теміртаудағы «ArcelorMittal» ірі тау-кен металлургиялық компаниясы осыған үлгі болып табылады. Компания заманауи өндірісті жоспарлау және басқару жүйелерін, қызметкерлер мен автокөліктерді автоматтандырылған сәйкестендіру жүйелерін, бейнебақылау және кейбір өндірістік процестерді бақылау үшін бұлтсыз шешімдер мен ұшқышсыз жүйелерді (дрондарды) пайдаланады⁸². Пилоттық фабрикалар тұжырымдамасынан бірқатар әсерлер бар. Артықшылықтар ретінде мыналарды:

- Пилоттық қондырғы (зауыт) басқа компаниялар үшін үлгі бола алады;
- Пилоттық қондырғы «Индустрия 4.0» технологиясының негізгі түсінігін жетілдіруге көмектеседі және іс жүзінде оны көрсете алады;
- Пилоттық фабрика көмегімен нақты көрсеткіштерді ішкі логистика, өндіріс және басқа да ішкі процестерді жетілдіру мен оңтайландыру тұрғысынан бағалауға болады;

⁸² АрселорМиттал Теміртау баспасөз қызметі: «АрселорМиттал Теміртау» АҚ цифрлық трансформация дәуірімен», 2017 (<https://www.arcelormittal.kz/index.php?id=10&pr=75>)

- Пилоттық фабриканың көмегімен басқа кәсіпорындарға арналған нақты шешімдерді әзірлеуге және көрсетуге болады;
- Пилоттық қондырғы қажетті мамандарды даярлаудың практикалық бөлігі үшін тамаша орын;
- басқа кәсіпорындарда бұрыннан қалыптасқан және күрделі технологиялық операцияларды қайта құрумен салыстырғанда, «Индустрия 4.0» бойынша пилоттық фабриканы ұйымдастыру әлдеқайда оңай, жылдамырақ және үнемді;
- әлдеқайда үнемді – виртуалды фабрика деп аталатын пилоттық зауыттың виртуалды таныстырылымы. Пилоттық зауыттың бағдарламалық қамтамасыз етуін, қазіргі процестерін, инфрақұрылымын, жабдықтарын және құрылымдық ұйымдарын пайдалану мақсаттарында көрсететін компьютерлер де, көптеген мобильді құрылғылар да бар екендігін қорытындылап атап өтуге болады.

Өндірісті жоспарлау және автоматтандыру деңгейлері бойынша пилоттық фабриканың функционалдық мүмкіндіктері келесідей сипатталуы мүмкін:

Жоспарлау және автоматтандыру деңгейі	Тапсырмалар	Деректерді беру:	
		киберфизикалық жүйелер (CPS) үшін	өндірістік желілердегі адам ресурстары үшін
Өндірістік жоспарлау және басқару деңгейі (PPS деңгейі)	ERP-жүйесі. Өндірісті ұзақ мерзімді және орташа мерзімді (қарапайым жоспарлау), тапсырыстарды өңдеу	ERP және MES жүйелерінің бағдарламалық қамтамасыз етілуін интеграциялау (мысалы, бизнестің және өнеркәсіптің арасындағы байланысты белгілеу тілі стандарттары арқылы (B2MML)); машиналық кодтар «адам» тіліне аударылады және керісінше	
Өндірістің орындалу жүйесінің деңгейі (MES деңгейі)	Қысқа мерзімді өндірістік жоспарлау (егжей-тегжейлі жоспарлау), өндірістік деректерді жинау, өнімділік көрсеткіштері, өндірістік бақылау және нақты уақыт режимінде басқару	«Интернет заттар» (техникалық жағынан интернет емес, ішкі «заттар желісі»)	Мобильді дербес компьютерлер немесе планшеттердегі «Интернет заттарын» қолдана отырып, MES-пен байланысты мәліметтерді беру; БЛБ деңгейі «қалып қойған»
Бағдарламалық логикалық бақылаушы деңгейі (БЛБ деңгейі) (SPS)	Автоматтандырылған өндіріс машиналарын тікелей басқару және реттеу аспаптары		
Өндірістік желілердегі машиналар, қондырғылар және роботтар			
Өндірістік желілердегі қызметкерлер			

Кесте: Өндірістік жүйелердің тік интеграциясының кесте түріндегі көрінісі⁸³

Дегенмен, пилоттық зауыттың ең үлкен кемшілігі бар – ол шын мәнінде тәуелсіз және жеткізу тізбегімен немесе құндылық тізбегінің басқа мүшелерімен байланыстыру үшін әлеуеті жоқтығы. Индустрияны цифрландыру, сонымен қатар, тауар ағынын ғана емес, сондай-ақ қаржылық және ақпараттық ағынмен байланысты ірі көлемді логистикалық күрделілік тұрғысынан да қаралуы керек. Цифрлық пилоттық қондырғы «Индустрия 4.0» үшін

⁸³ Кесте автордың өзіндік әзірлемесі

маңызды деректерді, үлкен деректерді өңдеу және АТ қауіпсіздігі ретінде оны қамтуы мүмкін емес. Алайда, «Ақылды индустрияның» дамуы ретсіз және даулы болып кетпеуі үшін бұл қосымша қадамдармен қатар, ықтимал проблемалардың пайда болуы қауіпін де төндіреді. Бұл Қазақстанға «Ақылды индустрия» немесе Цифрландыру стратегиясы аясында неміс көзқарасына ұқсас жоба үшін арнайы бекітілген стратегия нәліктен қажет екендігі туралы тағы бір мәселе.

Орташа кәсіпорындар экономикасын қолдау

Экономиканы цифрландыруды және техникалық жаңғыртуды жеделдету мақсатында стартап пен ШОБ субъектілерін қаржыландыру мүмкіндігін айтарлықтай жақсарту қажет. Шағын және орта бизнесті қолдау – әлемнің көптеген елдеріндегі экономикалық саясаттың ең өзекті қажеттіліктерінің бірі. Нарықта сұранысқа ие жақсы идеялар жасау мақсатында, Қазақстанды қоса алғанда, қаржы институттарының жанандық банктік дағдарыс салдарынан тәуекелге ұшыраудан бас тартуының арасындағы көпірді салу қажет. Университеттерде бизнесті ашу да қаржылық қолдауға ие болуы тиіс. Кейбір қалаларда және ауылдық жерлерде құрылған бизнес-инкубаторлар инфрақұрылымды арзан бағамен пайдалана алатын, сондай-ақ экономикалық қолдау мен кеңестер алуға болатын, несие мекемелерінен барынша көп қолжетімділік қажет еді. Тәуекелдерден қауіптенетін банктердің қызығушылығын арттыру мақсатында, бастапқы қаржыландыру үшін Қазақстанның Даму Банкі Германиядағы стартаптар және орта бизнес үшін қаржы институты ретінде Германиядағы үшінші ірі банкке айналған Германияның Кредиттік институтын қайта құру (KfW Банкі) желісі бойынша одан әрі дамуы керек еді. Даму Банкінің ұзақ мерзімді несиелері мен кепілдіктері, қалыпты коммерциялық банктердің несиелерімен қатар, Қазақстандағы жаңа кәсіпорындардың қалыптасу толқындарының негізі болуы мүмкін. Қолайлы несиелер арқылы инвестицияларды қаржыландыру Қазақстанда салық заңнамасы бойынша қолданыстағы салық есебінен субсидиялау мүмкіндігі ретінде елеулі шектеуге ие. Бірақ Үкімет кәсіпорындарға қолдау көрсетудің маңыздылығын түсінді; Мемлекет басшысы шағын және орта бизнеске қолдау көрсетудің маңыздылығын бірнеше рет атап өтті⁸⁴. Сонымен қатар, Қазақстанның Даму Банкі

⁸⁴ Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауы, 30 қараша, 2015 ж., 11–13 бб.

стартаптар мен ШОБ-ты қолдауға емес, ірі жобалар бойынша мөлшерлемелерді қойып, «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасының, сондай-ақ «Бәйтерек» холдингінің «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қорына иелік ететін бастауыш кәсіпорындар, шағын және орта бизнесті қаржыландыруды ауыстырады. Бұл кемшілік, себебі Даму қоры банк емес, тек қана Қор болып табылады. Бұдан басқа, қордың несиелері жылдық 14 процентпен қамтамасыз етіледі⁸⁵. Кәсіпорынның құрылу кезеңінде бұл тым жоғары баға.

Қазақстанның бәсекеге қабілетті өнеркәсіптік алаңшаға жету жолдары тек жаңа технологияларға және «Индустрия 4.0» қадамдар жасалса ғана табысқа жетеді. Бұл үшін елге негізгі технологияларды тарту қажет. Сонымен қатар, Қазақстанның бүгінгі күні индустриалды мемлекет емес екендігін, оның артықшылығына айналдыру керек. Мұнда іс жүзінде ешқандай өнеркәсіп жоқ болса, онда сіз тек аздаған «бұрыннан қалған затты» әкеле аласыз. Осында қызметкерлерді қайта даярлауға қажеттілік жоқ, жұмыс өндірісінде жаңартылу қажет емес ескі өндірістік нысандар, қызмет көрсетуге қажетті ешқандай жеткізу тізбегі жоқ және тұрақты табысты растауды талап ететін үлестік меншік иелері жоқ.

Әрине, қазіргі заманғы өнеркәсіптік қоғам жайдан жай пайда болмайды. Сондықтан маңызды мәселе – ел негізгі технологияларды тарта ала ма? Сонымен бірге «Бәйтерек» және «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры басты рөлге ие болуы керек. Бірақ Ұлттық қор ескірген құрылымдарға тым көп инвестиция жасайды.

Мемлекет басшысының қатысуымен өткізілген жиналыста ел дамуына жауапты мемлекеттік кәсіпорындар мен ұйымдарды басқаратын «Бәйтерек» ұлттық басқарушы холдингі директорлар кеңесінің төрағасы Ерболат Досаев 2016 жылға арнап ұсынған экономикалық есепке сәйкес, шамамен 10,8 млрд еуроға жуық мүлік шоғырландырылған (4 100 млрд теңге) және 79,3 млн еуро (30 млрд теңге) таза нәтижеге қол жеткізген⁸⁶. 2015 жылғы жаздың аяғындағы теңге девальвациясын ескере отырып, нетто-нәтиже халықаралық деңгейге қарағанда, жартысынан астамға азайды. 2015 жылы тағы 201 млн еуро (49,4 млрд теңге), ұлттық валютадағы мүлік активтері 2015 жылы 3,460 млрд теңгені құраған, демек девальвацияны ескере

⁸⁵ <http://www.damu.kz/303>

⁸⁶ http://www.akorda.kz/public/index.php/en/events/akorda_news/meetings_and_receptions/meeting-with-baiterek-national-holding-board-chairman-yerbolat-dosayev

отырып баланс 14,1 млрд еуроны құрады, ал девальвацияның олардың құнын айтарлықтай төмендетуі байқалды⁸⁷. Қазақстанның ұлттық экономикасында девальвация ел активтері үшін проблема болып табылады және халықаралық инвестициялардың мүмкіндіктерін шектейтіндігі де сөзсіз.

Тіпті банк саласының өзі теңгенің құнсыздануынан зардап шекті. Қолмақол ақшамен сауда жасау құқығынан айырылған «Астана» шағын банкі құлдырағаннан кейін, 2018 жылдың тамыз айында 1 еуро = 440 теңгеден асқан кезде ірі «Цеснабанк» та дағдарысқа ұшырай жаздады. Үкіметтің салық қаражат есебінен банктерді құтқару туралы мәлімдемесіне қарамастан, Цеснабанк жағдайында Қазақстан ауыл шаруашылық несиелерінің көпшілігі осы банк арқылы өтетіндіктен, болжамды және ресми түрде банкті құтқарып қалуға араласты⁸⁸. Мүмкін, банктің иесі Президент Әкімшілігінің бұрыннан келе жатқан басшысы болғандықтан да шығар. Бұл қаржылық мекеме 2018 жылдың соңына дейін ғана қорғалуы мүмкін⁸⁹.

Қазақстандағы банктер арасында турбуленттілік кезеңінде 2018 жылдың маусымында Астана халықаралық қаржы орталығын (AIFC) құру басталды. Бұған жекешелендіру саласында айтылған әсерлерден басқа, Блокчейн (Blockchain) мен криптовалюталар саласында жақсы бизнеске үміт бар және Үкіметтің Цифрландыру стратегиясы да осы инновациялық салаға нақты әсер етеді. Бұл табысқа алып келе ме, жоқ па, белгісіз. Бірақ ресми мәлімдемелерде кей кездері Блокчейн саласындағы реттеу туралы айтылады⁹⁰.

Алайда, бұл қаржы өнімдері негізінен табыстылық пен тартымдылықты реттеудің төмен дәрежесі жағдайынан туындағандықтан, Қазақстан бір жағынан реттелмейтін нарықтың қиялын, екінші жағынан реттеу арасындағы табысты жолды таба ала ма? Дегенмен, Блокчейн және криптовалюталар тақырыбы Қазақстанға болашақта неғұрлым маңызды технологияларды қажет ететінін тағы да дәлелдейді.

Сондықтан «негізгі технологиялардың» инвестициялық стратегиясы қажет.

⁸⁷ 2015 жылы еуроның теңгеге шаққандағы орташа бағамы 1 еуро = 245,80 теңге болды және 2016 жылы 1 еуро = 378,63 теңге

⁸⁸ [https://www.reuters.com/article/tsesnabank-capital/](https://www.reuters.com/article/tsesnabank-capital/update-1-kazakh-tsesnabank-says-owners-to-inject-over-100-mln-in-capital-idUSL5N1VX3ID)

⁸⁹ update-1-kazakh-tsesnabank-says-owners-to-inject-over-100-mln-in-capital-idUSL5N1VX3ID

⁸⁹ Кітаптың орыс тіліндегі нұсқасын жариялау сәтінен бері банк сатылып, First Heartland Jusan Bank болып аталды

⁹⁰ Cointelegraph 2018 жылғы 17 қыркүйектен

«ҚазМұнайГаз» және «Эйр Астана» компанияларындағы мемлекеттік үлестерге иелік ететін және «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры басқармасының төрағасы Өмірзақ Шөкеев Президентке 217 кәсіпорынның жоспарлы сатылымы мен жекешелендірілуі туралы есеп берді. Сонымен қатар, көптеген және ішінара сату да жүзеге асырылуы мүмкін⁹¹. Қазақстан үшін халықаралық деңгейде сатудан түсетін түсімдерді, шет елдерге, мәселен Германияға инвестициялау арқылы ұтымды технологиялар трансферіне жәрдемдесу мақсатындағы «негізгі технологияларды» сатып алуға жұмсауды ұсынамыз.

Технологиялар трансфері қазіргі уақытта ҚР Үкіметінің күш-жігері орындауға бағдарланған «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасын іске асыруға және ақпараттық технологиялардың дамуын ынталандыруға бағытталған «ЕХРО» технопаркi халықаралық технологияларын құруға және инвестициялау үшін АТ алаңша мен жоғары технологиялық салалар кәсіпорындарын құруға ынталандырады⁹². Осыған байланысты «Алатау» инновациялық паркін құру жоспарланып отыр⁹³.

Бұл бастамалардың табысты болуының шешуші факторы – жұмыс берушілер үшін жоғары білікті мамандардың жеткілікті болуы. Академиялық білім деңгейінде студенттер мен түлектердің «интернационализмін» одан әрі жеделдету қажет. Назарбаев Университеті сияқты осындай бірнеше университеттермен шектеліп қалудың қажеті жоқ, бұл барлығына ортақ стандарттар болуы керек. Алайда оқытудағы интернационализм халықаралық деңгейдегі салыстырмалылықты талап етеді. Бұл үшін жоғары оқу орындарына (мысалы, Алматыда 42 жоғары оқу орны бар) неғұрлым тиімді, жоғары оқу орындарын біріктіріп, халықаралық ынтымақтастық үшін қызықты болуға, мысалы Германия университеттері үшін мүмкіндік беретін білім беру қызметтері ұсынылмайды. Сонымен қатар, білім беру бағдарламаларында (оқу бағдарламалары) халықаралық академиялық стандарттарға жетуге болатын оқу компоненттері аз және барының өзінде таңдау жасау қиын, ал барлық бағдарламалар бойынша міндетті

⁹¹ http://www.akorda.kz/public/index.php/en/events/akorda_news/meetings_and_receptions/meeting-with-samruk-kazyna-board-chairman-umirzak-shukeyev

⁹² <https://primeminister.kz/en/news/industrializatsiya/premer-ministr-rk-poruchil-uskorit-razrabotku-programmi-tsifrovoy-kazahstan-14010>

⁹³ Сонда.

контент орта мектептің жалғасы болып табылады. Бұл кемшілік шұғыл түрде шешілуі керек.

Сонымен қатар, көптеген университеттердің қатысуымен үздік тәжірибе кластерлерін әзірлеу орынды. Германияда бұл тұрғыда өте жақсы тәжірибе жинақталды. Германияда осы тақырыптық бағыт пен ынтымақтастықтан туындайтын синергия бойынша жақсы тәжірибе жинақталған.

Бұдан басқа, басымдыққа ие жұмыс мамандықтарына, әсіресе өнеркәсіп саласына қатысты неміс стандарттарына сәйкес, дуальды оқытуды күшейту керек. 2012 жылдан 2018 жылға дейінгі кезеңде Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі мен Халықаралық ынтымақтастық жөніндегі Германия қоғамының (GIZ) бірлескен жұмысы қуантады, бұл ынтымақтастық ең танымал академиялық пәндер үшін құқықтық базаны құруға әкелді. Осылайша, қазір Қазақстанда Германия стандартына сәйкес білім алу мүмкіндігі бар⁹⁴. Үкіметтің мәліметтері бойынша, Қазақстанда колледждерде, оқу орталықтарында және басқа да оқу орындарында 20 000-нан астам оқу орны бар дуальды оқытуға негізделген алғашқы жобаларды жүзеге асыруда⁹⁵. Дегенмен, көбінесе өндірісте оқу тәжірибесі жеткіліксіз. Қазақстандағы шағын және орта кәсіпорындар дуальды оқытуды енгізу қиындықтарымен бетпе-бет келеді. Заманауи тренингтер өткізу үшін нұсқаушы-инструкторлар және көбінесе техникалық жабдықтар жоқ. Бір кәсіпорынның білім беру инфрақұрылымын ең жаңа технологияларды қолданумен қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз болған жағдайда, тәжірибелік сабақтардың өңірлік орталықтарын немесе құзыреттілік орталықтарын құру ұсынылады, бірнеше компаниялар шығындар мен техникалық қызмет көрсетулерді бөліседі және мемлекеттік қолдауды қажет етеді.

Осылайша, кәсіпорындарды қатысуға тарту, сондай-ақ білім алушыларды оқыту барысында штатқа алу қажет. Бұдан басқа, өңірлік әкімдіктер сияқты әріптестерді тартуға және нұсқаушы-инструкторлардың кадрлық әлеуетін одан әрі дамытуға тура келеді⁹⁶. 2018 жылдың 31 наурызында

⁹⁴ Гертц Райнер: «Қазақстан Республикасындағы дуальды білім беруді енгізу туралы халықаралық ынтымақтастық (GIZ) бойынша неміс қоғамының рөлі» жобалық есебі.

⁹⁵ https://primeminister.kz/en/news/sotsialnaya_sfera/v-2017-godu-bolee-20-tisyach-kazahstantsev-smogut-besplatno-poluchit-rabochuu-spetsialnost-14021

⁹⁶ Гертц Райнер: «Қазақстан Республикасындағы дуальды білім беруді енгізу туралы халықаралық ынтымақтастық (GIZ) бойынша неміс қоғамының рөлі» жобалық есебі.

Қазақстан Республикасында дуалды оқытуды енгізуді көздейтін GIZ мандаты аяқталғаннан кейін, Конрад Аденауэр қоры жобаны бейімделген мазмұнды екпінмен жалғастырады.

Жаңа нарықтарды игеру

Қазақстанда 18 миллион тұрғыны бар нарық болғандықтан, индустриялық өндірісте ірі шетелдік инвестицияларды нақты өткізу нарығы болған жағдайда ғана күту керек. Үлкен аймақта сатылатын жартылай фабрикаттар (дайын өнім) және дайын өнімдер үшін, сондай-ақ осыған байланысты логистикалық проблемаларды шешу үшін Қазақстан құрлықтық ел ретінде оңтүстіктегі елдерге назар аудару ұсынылады.

Еуразиялық экономикалық одаққа (ЕурАзЭҚ) мүше болуына қарамастан, Ресей өзі үшін үнемі жаңа нарықты іздейтіндіктен, Қазақстан экспортының күрделі серіктесі болып қала береді. Бұл тұрғыда Ресей ЕурАзЭҚ ішкі нарығының құрылымын үнемі өз пайдасына пайдаланады, бұл 2015 жылдан бері Қазақстандағы көптеген шағын кәсіпорындар үшін күрделіліктер туындатып келеді. 2014–2017 жж. шикізат нарығы бағасының төмендеуі және Ресейге қарсы санкциялардың салдарынан, Украина шығысында болған қақтығыстарға байланысты бұл үрдіс нашарлады.

Осыған байланысты Қытай Халық Республикасы өте күрделі серіктес болып табылады. Бұл, бірінші кезекте, әлеуетті іргелес өндіріспен байланысты. Мәселен, Қазақстандағы қытайлық автоөндірушілер үшін қосалқы бөлшектер шығару идеясы және оларды Қытайға жеткізу идеясы тек елес секілді. Қытай Халық Республикасы Қытайда сатылатын өнімдердің құндылық тізбегінің кем дегенде 80% елдің ішінде орналасқанын мұқият қадағалап отыр.

Басқаша айтқанда, Қытайға қажет нәрсе Қытайда жасалады. Бұл «Орта патшалықтың» өсу қарқыны және ішкі тұтыну баяулай бастағандықтан да еді. Осыған орай, «Жаңа Жібек жолы» жобасын (бұдан әрі – BRI) Қытайдың бір жақты пайдасына арналған жоба ретінде қарастыру керек.

Біріншіден, BRI – ауқымды интеграциялық құрылым; бұл 65-тен астам ел мен мүдделі мемлекеттерді қамтитын саяси, экономикалық, ғылыми, мәдени және тіпті әлеуметтік бастама⁹⁷.

«Бір белдеу – бір жол» бастамасы – the Belt and Road initiative, BRI (OBOR – one belt one road деп аталатын) алғаш рет үлкен аудиторияға 2013 жылдың соңында ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің Астанадағы Назарбаев Университетінде сөйлеген сөзінде және Джакартадағы Индонезия Парламентінде сөйлеген сөзінде («Бір жол» бөлігі: «XXI ғасырдың теңіз Жібек жолы») жарияланды⁹⁸.

Содан бері бұл бастама Қытайдың сыртқы және ішкі саясатына, тіпті Қытай Халық Республикасының Конституциясына енгізілген дәрежеде де зор маңызға ие болды⁹⁹. Халықаралық деңгейде бастамада ынтымақтастықтың бес маңызды басымдықтары анықталды: саяси үйлестіру, инфрақұрылым объектілеріне қосылу, үздіксіз сауда, қаржылық интеграция және адамдар арасындағы қарым-қатынас.

BRI осындай түрлі мәртебеге ие болса да, бастаманың «физикалық» негізі шын мәнінде географиялық көлік инфрақұрылымына негізделген. BRI картасы алты негізгі көлік дәлізін анықтайды, олардың әрқайсысы өздерінің микротармақтарымен («капиллярлық маршруттармен») байланысты. Осы филиалдардың кейбіреулері 2013 жылы бастама жарияланғанға дейін жұмыс істеді (немесе ішінара жұмыс істеді). Осылайша, BRI осы маршруттарды «бір шатырдың астында» жүйелеуге және қажет болған жағдайда инфрақұрылымды кеңейтуге және жаңартуға ұмтылады. Басқа тармақтар

⁹⁷ Чин, Х. / Хи В.: «Бір белдеу – бір жол» бастамасы: 65 немесе одан көп ел. Fung Business Intelligence Center, 2016 ж. мамыр, (https://www.fbicgroup.com/sites/default/files/B%26R_Initiative_65_Countries_and_Beyond.pdf)

⁹⁸ Қытайдың BRI ресми интернет-порталы: BRI бастамасы жөнінде (<https://eng.yidaiyilu.gov.cn/ztindex.htm>)

⁹⁹ Quartz Creative: BRI бастамасы енді Конституцияның бөлігі болып табылады. HSBC, 2018 жылдың наурыз айы (<http://www.business.hsbc.com/belt-and-road/the-belt-and-road-initiative-is-now-part-of-the-constitution>)

бастама бойынша қайта құрылуда. Қазақстан алты негізгі дәліздердің кеуіне қатысады^{100,101}:

- Жаңа Еуразиялық құрлықтық көпір. Екінші еуразиялық құрлықтық көпір деп те аталады. Бұл – Қазақстан, Ресей, Беларусь, Польша және Германия арқылы өтетін және Роттердам (Нидерланды) портында аяқталатын Ляньюньган (Шығыс Қытай) портынан бастап жұмыс істеп тұрған темір жол желісі. BRI осы бағытпен бірнеше еуропалық порт мен хабты байланыстырады.
- «Қытай – Орталық Азия – Батыс Азия». Синьцзян провинциясында (Батыс Қытай) басталатын бұл құрлықтық бағыттар негізінен Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Түрікменстан арқылы Орталық Азияға өтеді; Иран мен Батыс Азиядағы Түркия, Жерорта теңізінің жағалауында аяқталады. Бұл тармаққа үлкен көлемдегі инвестиция қажет. Бұл жоба әлі де жоспарланғандай жұмыс істемейді.

Қазақстан Қытайдың BRI жоспарында ерекше рөл атқарады. BRI-дің басқа елдерден айырмашылығы, Қазақстан Орталық Азиядағы ең ірі мемлекет ретінде Қытайға Еуропаға арналған құрлықаралық қақпа болып табылады. Бұл үшін негізгі инфрақұрылым теміржол және магистральдық желілерді, сондай-ақ транзиттік пункттер мен логистикалық хабтарды қамтиды. Дегенмен, BRI шеңберінде Қазақстан өзін Қытай мен Еуропа үшін транзиттік ел ретінде ғана көрсете алмайды. Қазақстанның көлік инфрақұрылымын дамыту Қытайдың тікелей қызығушылығын тудырады, сондықтан қытайлық инвестициялар көбіне осы салаға жұмсалады. Бұдан басқа, Қытайға BRI бастамасының үлкен шығындарын ескере отырып, кейін 4-тен 8 триллион АҚШ долларына дейін пайда алып келуі мүмкін, бұл үлкен сома BRI елдерінің арасында «сыйлық» ретінде бөлінетінін елестету мүмкін емес¹⁰². Инвестициялардың табыстылығы туралы нақты айтар болсақ (тіпті қазір

¹⁰⁰ Мақала: «Бір белдеу – бір жол» бастамасы». Гонконг саудасын дамыту кеңесі, 2018 жылғы мамыр (<http://china-trade-research.hktdc.com/business-news/article/The-Belt-and-Road-Initiative/The-Belt-and-Road-Initiative/obor/en/1/1X3CGF6L/1X0A36B7.htm>)

¹⁰¹ Зерттеу: Белдеу және жол: мүмкіндіктері мен тәуекелдері. Бэккер Маккензи, 2017 (https://www.bakermckenzie.com/-/media/files/insight/publications/2017/10/belt-road/baker_mckenzie_belt_road_report_2017.pdf?la=en)

¹⁰² Мақала: Хо, Д.: «BRI бастамасын» қаржыландыруға жұмсалатын шығындар күрделі міндет болып табылады. South China Morning Post, 2017 жылғы қыркүйек, (<http://www.scmp.com/special-reports/business/topics/special-report-belt-and-road/article/2112978/cost-funding-belt-and>)

күтілетін күндерді айту да күрделі), Қазақстан қытайлық инвестицияларды ұмытып кетпеуі қажет несие ретінде қарастыруы тиіс.

Айқындылық үшін: 2017 жылы тікелей қытай инвестицияларының жалпы сомасы 42,8 млрд. АҚШ долларын құрады, ал Қытайға Қазақстанның жалпы несиесінің жалпы сомасы 50 млрд доллардан асты¹⁰³. Қытай үшін «әлемдегі ең ірі фабрика» ретінде Қазақстанның табиғи ресурстары мен шикізаттарын алу өте қолайлы болар еді, бірақ Қазақстан соңғы кездері өз экономикасын шикізат экспорттаудан әртараптандыруға тырысып жатыр, бұл әрине себепсіз емес. Мұнда мүдделер мәселесі туындайды: әрине, BRI барлық тараптар үшін маңызды құндылыққа ие, бірақ әркім өз мүдделерін көздеуі керек.

Астананы әлемдік қауымдастыққа таныстырудан басқа Қазақстан жаһандық экономикалық және ғылыми прогрестің қазіргі үрдістерін зерттеп, өзгерістерге уақтылы бейімделуге тырысуда. Ағымдағы техникалық прогресс аясында Қазақстанның экономикалық дамуына бағытталған жүйелі саяси реформалардың саны, сөзсіз аймақтағы ең ірісі болып табылады. «Нұрлы жол» инновациялық және индустриалды дамуы, білім беруді дамыту, «Цифрлық Қазақстан», 2025 жылға дейінгі Қазақстан Республикасының Стратегиялық даму жоспары және «Қазақстан – 2050» ұзақмерзімді стратегиясы, яғни осы мемлекеттік бастамалар мен бағдарламалар Қазақстанның көп қырлы дамуының өзара байланысты аспектілеріне бағытталған экономикалық және ғылыми әлеуетті дамыту, заманауи индустрияландыру, урбанизация, аймақтық даму, әлеуметтік жақсарту, инфрақұрылымды кеңейту, қайта жаңарту және жаңғырту және т.б., сондай-ақ транзиттік инфрақұрылым туарлы ғана сөз қозғалып отырған жоқ¹⁰⁴.

Мысалы, «Нұрлы жол» бағдарламасы әрқашан көлік бағытын салу мен жөндеуге бағытталмаған (бұл бағдарламаның маңызды бөлігі болса да). Бағдарламаның негізгі мақсаты инфрақұрылымды дамыту және өңірлік экономика секторларына қолдау көрсету арқылы Қазақстанның өңірлерін ортақ қазақстандық нарыққа жақындастыру болып табылады. Қысқаша

¹⁰³ Мақала: Kapital.kz Медиа Порталы: Қытайдың Қазақстан экономикасына салған инвестиция көлемі 42,8 млрд \$ асты, 2017 ж. (<https://kapital.kz/economic/60408/obcshij-obem-investicij-kitaya-v-ekonomiku-kazahstana-prevysil-42-8-mlrd.html>)

¹⁰⁴ Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты: Қазақстан Республикасының стратегиялары және бағдарламалары. Ақорда, 2018 (http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs)

айтқанда, «Нұрлы жол» – Қазақстанның өңірлерін экономикалық дамыту және олардың ішкі нарыққа ықпалдастыру үшін желілерді біріктіру бағдарламасы. Мұның барлығы Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігі тұтастай алғанда оның өңірлерінің бәсекеге қабілеттілігіне тең екендігіне сәйкес келеді. Бағдарлама қысқа мерзімді (2015–2019 жж. – 5 жыл) және сандық түрде 9 млрд. АҚШ долларынан астам инвестицияның жалпы сомасына есептелген¹⁰⁵. Әрине, бұл шетелдік инвестицияларсыз жүзеге асырыла алмайды, бірақ бұл үшін белгілі бір кедергілер бар: олардың барынша айқын болуы, Қазақстанның өңірлерінің ағымдағы экономикалық дамуындағы анық айырмашылық аясында уақыттың тым қатаң болуы мүмкін. Дегенмен, бұл шынымен дұрыс бағыттағы қадам.

Бұл BRI бастамасымен ұштасуда, сондай-ақ «Нұрлы жол» бағдарламасы сыртқы нарықтарға қолжетімділікті кеңейту үшін Қазақстанның ішкі нарығын лайықты дайындаудың алғышарты болып табылатын дәрежеге дейін жеткізеді.

Бірақ логистикалық инфрақұрылым мәселесіне қайта оралайық: «Нұрлы жол» бағдарламасы бойынша облыста автожолдардың едәуір ауқымын салу және жаңғырту жоспарланып жүзеге асырылды. Бұл бағыттардың кейбірі, әрине BRI үшін маңызды, өйткені олар транзиттік автобустың желісіне кіреді және онымен Қазақстанның аймақтарын байланыстырады. Олардың ішінде ең маңыздысы:¹⁰⁶

- «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» автобаны. Қытайдың шығыс жағалауында Ляньюньганнан – Ресейде Санкт-Петербургке дейін. Санкт-Петербургтен Балтық елдері арқылы Батыс Еуропаға қарай жүре аласыз; Ресей астанасы Мәскеуден (ресейлік бағыттағы маршрутта орналасқан) – Беларусь арқылы. Қазақстанда Қытайдан Ресейге маршрут Орынбор бағытында Қорғас, Алматы, Қордай, Тараз, Шымкент, Қызылорда және Ақтөбе арқылы өтеді.
- «Астана – Өскемен» автобаны. «Орталық – Шығыс» бағыты. Павлодар және Семей арқылы өтіп, Қазақстанның астанасын Павлодар

¹⁰⁵ «Бәйтерек» ұлттық холдингі: «Нұрлы жол» бағдарламасы (<http://www.baiterek.gov.kz/ru/programs/nurly-zhol/>)

¹⁰⁶ Инвестициялар және даму министрлігі: «Нұрлы жол» инфрақұрылымын дамыту мемлекеттік бағдарламасын іске асыру туралы ақпарат (<http://mid.gov.kz/ru/kategorii/informaciya-o-realizacii-gosudarstvennoy-programmy-infrastruktornogo-razvitiya-nurly-zhol>)

және Шығыс Қазақстан облыстарының әкімшілік орталықтарымен байланыстырады.

- «Астана – Ақтөбе – Атырау – Ақтау» автобаны. «Орталық – Батыс» бағыты. Елорданы мұнай мен газға бай батыс Қазақстанмен байланыстырады; Ақтау портында Каспий теңізінде аяқталады. Қазіргі уақытта автобанның күрделі жөндеу жұмыстары жалғасуда. Жұмыстың аяқталуы 2020 жылға жоспарланған.
- «Қарағанды – Жезқазған – Қызылорда» автобаны. «Орталық – Оңтүстік» бағыты. Ол елорданы («Астана – Алматы» тас жолы арқылы Қарағандыға) оңтүстік өңірлермен байланыстырады. Осы уақытқа дейін бұл бағыт нашар болды; Бағдарламаның бір бөлігі ретінде шамамен 1000 км жол қайта жаңғыртылады.
- «Алматы – Өскемен» автобаны. Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы бағыт Алматыдан Қапшағай және Талдықорған қалалары арқылы Шығыс Қазақстан облысының әкімшілік орталығына барады. Бұл бағыттың маңыздылығы – «Достық» шекара бекетін «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» автомагистралімен байланыстырады. Қазіргі уақытта жөндеу жұмыстары жүргізілуде және 2018 жылдың аяғына дейін аяқталады деп күтілуде.

Ішкі тармақтар ірі қалалар логистикалық түйіндер болып табылады, олар Қазақстан елордасы Астана қаласындағы негізгі хабпен (орталық) байланысқан. «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» халықаралық транзиттік дәлізі Астана арқылы өтпейді, бірақ Астана дәл осы дәлізбен бірнеше ұлттық автомагистральдар жүйесі арқылы байланысады, мәселен: «Ляньюньган – Алматы – Астана – Ақтөбе – Санкт-Петербург».

Кеңес Одағынан тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстанның теміржол желілері тұрақты дамып келеді. Қазақстан аймақтарын біртұтас ішкі желіге тиімді қосу үшін қосымша тармақтар құрылды; Қазақстан қазірдің өзінде дамыған темір жол желісіне ие. Дегенмен, негізгі мәселе BRI транзиттік дәліздерінің контекстінде жеке желілердің өтуі жеткіліксіз болуы мүмкін, өйткені желілердің 60%-ы тек бір жолға ғана ие. Осы бағытта «Нұрлы жол» бағдарламасының теміржол желілерін дамыту жөніндегі негізгі жұмысы жүзеге асырылуда¹⁰⁷.

¹⁰⁷ 2015–2019 жылдарға арналған «Нұрлы жол» инфрақұрылымын дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің Қаржы мониторингі комитетінің веб-сайтында (<http://kfm.gov.kz/ru/activity/strategy-and-program/state-program-on-infrastructure-development-nurly.html>)

Қазақстанның теміржол желісіндегі транзиттік дәліздер негізінен Транс-азия теміржолы, ТРАСЕКА (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia) және «Солтүстік – Оңтүстік» дәлізіне шоғырланған. Олардың ішінде Қазақстандағы Трансазия теміржолы – Қазақстанның халықаралық континентальды BRI (Жаңа Еуразиялық құрлық көпірі) бағыты. ТРАСЕКА-ның BRI-ден жоғары болуы екіталай, өйткені бұл дәліз Ресейге жоспарланған және салынған, ал Ресей үшін маңызды және сондықтан да Қытай, яғни BRI үшін геосаяси ойыншы болып табылады. Сондай-ақ, «Солтүстік – Оңтүстік» дәлізі Жаңа Жібек жолының географиялық жағынан сәйкес келмейді.

Қазақстанның теміржолдары стратегиялық инфрақұрылым болып саналады және сондықтан жекешелендіруге жатпайтындықтан, олар толық мемлекеттік болып табылады. Сондықтан «Қазақстан Темір Жолы» ұлттық теміржол компаниясы (бұдан әрі – ҚТЖ) бүкіл Қазақстан теміржол желісінің жалғыз операторы болып табылады; бұл «Самұрық-Қазына» мемлекеттік холдингіне (бұдан әрі – СҚ) иелік ететін 100% мемлекеттік компания. Осылайша, ҚТЖ мен СҚ ұйымдастыру процестері Қазақстандағы темір жолдардың тиімділігіне тікелей әсер етеді және BRI-дің ЕО – Қытай – ЕО бағытында көлік қатынасының тиімділігіне жанама әсер етеді. Әрине, мемлекеттік кәсіпорындар құрылымдарын жетілдіру үшін әлі де көп орын бар; негізінен ескі «ұқсас» корпоративтік мәдениетті ҚР цифрландырудың мемлекеттік міндеттеріне және BRI цифрлық қағидасына сәйкес келетін цифрлық мәдениетке айналдыру тұрғысынан. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының негізінде ҚТЖ көптеген мультимодальдық тасымалдауды басқарудың автоматтандырылған басқару жүйесі, пойызды цифрлық басқару орталығы, цифрлық теміржол вокзалы, автоматтандырылған теміржол дөңгелектерін диагностикалау жүйесі, трафикті оңтайландыру жүйесі және басқа да әкімшілік жүйелер, қызмет көрсету, қауіпсіздік, бақылау, энергияны оңтайландыру, пойыздарды орналастыру және т.б. салаларындағы мониторингтеу жүйелері сияқты бірқатар шараларды іске асыруға бастамашы болды¹⁰⁸.

Транзиттік ел ғана емес

BRI жобасының қиындықтары мен мүмкіндіктері ескеріле отырып, Қазақстан осы жобада транзиттік мемлекет рөлімен шектелмейді. Дамыған көліктік

¹⁰⁸ ҚТЖ ресми сайты: Цифрландыру. 2018 (<https://www.railways.kz/ru/digitalization/>)

инфрақұрылым жағдайында техникалық қызмет көрсету және жөндеу қызметтерінен түскен қаражат, әсіресе транзиттік жүктің үлкен көлеміне байланысты оны пайдаланудың жоғары деңгейін ескере отырып, жылына миллиардтаған АҚШ долларына жетуі мүмкін.

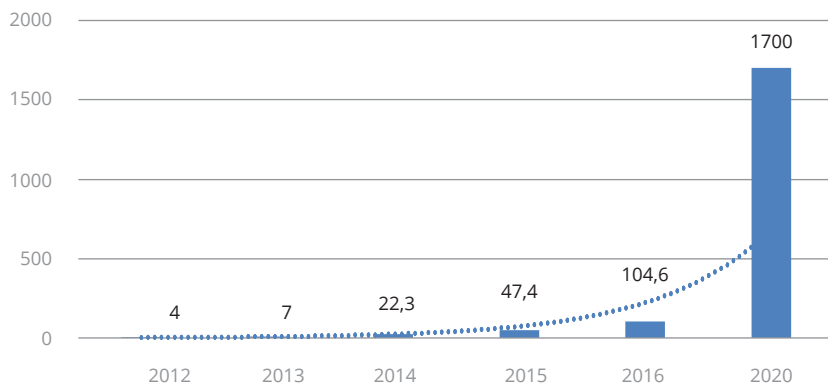
Қытайдан елеулі инвестицияларды алған Қазақстандағы BRI-нің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі – Қазақстан мен Қытай шекарасындағы «Қорғас» шекаралық бекеті. Қазіргі уақытта ол «құрлықтық қолжетімділік полюсі» деп аталатын (теңіздегі барынша қашықта орналасқан жердің дәстүрлі нүктесі) нүкте жанында орналасқан және оның ашылуынан бастап жүк көлемі жоғары болғандықтан, өлшемі мен орналасуына байланысты бірегей темір жол арқылы жүк тасымалдау «құрғақ порты» болып табылады. «Қорғас» ашылғанға дейін «Достық» шекара бекеті Қазақстан арқылы Қытай мен Еуропа арасындағы теміржол жүк тасымалдауының негізгі станциясы болды. Қытай – Қазақстан шекара хабының сыйымдылығы – маңызды көрсеткіш, өйткені ол Қытайда қолданылатын (1435 мм) стандартты теміржол габаритті контейнерлерді ТМД-ның бұрынғы посткеңестік елдерінде қолданылатын (1520 мм) кеңестік теміржол (қайтардағы Беларусь – Польша шекарасында ауыстыру үшін түйісу орнында да талап етіледі) көлігіне ауыстыру үшін түйісу орны болып табылады. «Қорғастың» контейнерлік қондырғысының жүк көтеру қабілеті жылына 200 мың стандартты контейнерлер (TEU)¹⁰⁹; осындай шамадан тыс жүк тиелген контейнер шамамен 24 тонна салмақты алады. Әртүрлі ені (жолды кесіп өтетін) екі еселенгеніне қарамастан, жер үстіндегі контейнерлер олардың тағайындалуына кемінде екі есе жылдамдықпен жетеді. BRI шеңберінде осы ірі логистикалық хабты дамытуға шамамен 3,5 млрд. АҚШ доллары жұмсалды, ал 2020 жылға қарай Қорғастың әлеуеті инфрақұрылымды одан әрі дамыту есебінен жылына 540 000 стандартты контейнер (TEU) болады деп күтілуде¹¹⁰; Сонымен қатар, ҚТЖ, СК және McKinsey & Company зерттеулеріне сәйкес, Қытай – ЕО – Қытай бағытындағы Қазақстанның

¹⁰⁹ Осы мақалада «стандартты контейнер» термині және TEU есептеу үшін негіз ретінде стандартты 20 фут контейнерді білдіреді (аудармашының ескертпесі: TEU – «Баламалы жиырма фунт» (немесе teu af. twenty-foot equivalent unit) – контейнерлік кемелердің және контейнерлік терминалдардың сыйымдылығын сипаттауда жиі пайдаланылатын жүк көліктерінің сыйымдылығын өлшеудің әдеттегі бірлігі болып табылады.

¹¹⁰ Мақала: Уранкаева З.: «Қорғас құрғақ порты» 2020 жылға қарай 500 000 астам контейнерлерді өңдейді. «Астана Таймс», 2016 жылғы қараша (<https://astanatimes.com/2016/11/khorgos-dry-port-to-process-more-than-500000-containers-by-2020/>)

контейнерлік транзиттік әлеуеті 2016 жылы 100 мың TEU-дан 2020 жылға дейін 1,7 млн стандартты контейнерлерге дейін өседі деп күтілуде¹¹¹:

Қазақстанның контейнерлік транзиттік әлеуеті, мың TEU

«Қорғас» – Қазақстан арқылы Қытай рельстері бойынша негізгі контейнерлік транзиттік тармақ, ал «Достық» мәні осы мағынада жыл сайын төмендейді. Бұл «Қорғасты» Қазақстан аумағы арқылы BRI дәліздерінде іргелі «кедергі» деп сипаттайды. 2020 жылға дейін Қорғас қуаты 540 000 TEU болса, сол жылы Қазақстан 1,7 млн TEU күтілетін контейнерлік транзиттік қуатына жетеді. «Достық» қуаты бірдей динамикада дамымайды, өйткені негізгі инвестициялар «Қорғасқа» жіберіледі; «Достық» және «Қорғас» хабтарынан басқа, Қазақстан – Қытай шекарасында осындай маңызды хабтар жоқ. Қалған миллион TEU қайдан келеді? Бұл мәселе әлі ашық. Ымыралы шешім ретінде бірдей жүк машинасын пайдалану үнемді емес.

«Қорғасқа» қатысты шешілуі қажет қарапайым мәселе – сыбайлас жемқорлықпен күрес. Шағын контрабандалардан бастап ауқымды контрабандалық, алаяқтық және әртүрлі мөлшердегі пара алу схемалары, тіпті жергілікті тәртіпсіздіктер. Барлық шығындарды бағалау оңай емес. «Қорғаста» ең ірі сыбайлас жемқорлық шиеленісі 2011 жылы болған, қаржы полициясы жоғары дәрежелі кеден қызметкерлері мен тіпті Ұлттық қауіпсіздік

¹¹¹ Зерттеу: Қазақстан және жаңа Жібек жолы: үйлесімділіктің маңыздылығы және оған қалай жетуге болады. PwC Kazakhstan, 2017 жылғы қыркүйек.

комитетінің өкілдері қатысқан контрабандаға қарсы схеманы ашып, тәуелсіз Қазақстан тарихындағы ең үлкен сот ісін жүргізді. 45 айыпталушы, 1500-ден астам қылмыстық іс, 162 сот отырысы өтті, бірақ залалдың мөлшері туралы толық дерлік ақпарат жоқ. Тағы бір ірі оқиға 2016 жылдың қыркүйегінде орын алды, ол кезде «Қорғас» шекара маңы ынтымақтастығы халықаралық орталығының (қазақстандық тарапта орналасқан) сол кездегі президенті 1 миллион доллар пара алған кезде ұсталды¹¹². Шекара мен кедендік сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру үшін Қазақстан кедендік рәсімдеуді цифрландыруға мәжбүр болды, сондықтан құжаттарды қолмен беру мүмкін емес, өйткені пара алудың көпшілігі осы рәсім барысында орын алады.

Дегенмен, рәсімдерді цифрландыру тек «кедендік мақсаттармен ғана шектелмей», барлық кеден органдарында ғана жүзеге асырылуы керек. 2018 жылдың сәуірінде «АСТАНА-1» кедендік және салықтық әкімшілендіру жөніндегі алғашқы жоба іске қосылды, оны жедел түрде кеңейту қажет.

«Бір белдеу – бір жол» (BRI) бастамасы Қазақстанға қосымша мүмкіндіктер береді. Оларды пайдалану үшін Қазақстан өзі үшін барлық қажетті жағдайларды жасауы керек. Әрине бұл жағдайлар көлік инфрақұрылымын құрумен шектелмейді, сонымен қатар өңірлерде экономиканы дамытуды және қолдауды, өндірістің әлеуетін және шикізаттық емес секторлардың кәсіпорындарында сапаны қамтамасыз етуді, Қазақстандық өнімдердің имиджін қалыптастыруды және қолдауды («Қазақстанда жасалған» брендин жасау) құрайды.

Сондықтан, жаңа нарықты іздестіру үшін Қазақстан оңтүстікке бет бұруы керек екендігіне кеңес бергім келеді. Мұнда Орталық Азияның басқа да мемлекеттерімен қатар, ең алдымен Иран мен Үндістан айтылады. Елдің атом бағдарламасына қатысты дауларға байланысты санкциялардан кейін Иран өндірісте айтарлықтай ұзақ мерзімді артта қалады, сондықтан экономикалық және ең алдымен шикі мұнай саласындағы логистикалық ынтымақтастық өзара тиімділік үшін кеңейтілуі мүмкін¹¹³. Осыған орай, АҚШ президенті Трамп 2018 жылдың қараша айында Иранға қарсы жариялаған соңғы санкцияларға қалай жауап беретінін қадағалау қызықты болады.

Оңтүстікке қызығушылық Үндістанмен сауда жасаудың жаңа мүмкіндіктеріне де ықпал етуі мүмкін. Қазақстаннан тауарларға арналған субконтинент

¹¹² Мақала: Қорғас айналасындағы шулы дау. Caravan.kz медиа порталы, 2016 (<https://www.caravan.kz/news/samye-gromkie-skandaly-vokrug-khorgosa-382272/>)

¹¹³ 26 бетті қараңыз

көп жағдайда Қытай Халық Республикасынан гөрі қарапайым серіктес болар еді. Бұл үнділік экономиканың ішкі нарықта барған сайын арта түсуіне байланысты.

Егер біз өнеркәсіп өнімдері үшін жаңа нарықты дамыту мәселесі туралы айтатын болсақ, экономиканың салалары мен секторлары туралы мәселе туындайды. Яғни, Қазақстан экономикада өз орнын табуы керек.

Экономиканы трансформациялау шеңберінде Қазақстанға денсаулық сақтау саласына, оның ішінде фармацевтика және фармацевтикалық зерттеулер саласына баса назар аудару ұсынылады. Қазіргі кезде фармацевтикалық зерттеу компаниялары орта зерттеу үшін қолайсыз дамып келе жатқаны туралы шағымданады.

Тіпті әлемдік танымал кәсіпорындарда, АҚШ сияқты алпауыт елдердегі дәстүрлі фармацевтикалық зерттеу орталықтарында жаңа ғылыми бағдарламаларға рұқсат алу қиынға соғып жатады. Егер Қазақстан осы салаларда өз орнын тапса және зерттеу жүргізу үшін қолайлы жағдай ұсынса, өсу мүмкіндіктері өте маңызды болады. Өйткені компаниялардың зерттеуі жүргізілсе, онда олар өз өнімдерін шығарар еді. Дәл осы фармацевтикалық өнімдерді аз көлемде тасымалдау көлемімен және логистиканың тұрғысынан жердің ең ірі құрлықтық мемлекетіне қосуға болады, нәтижесінде жаһандық нарықтарға қатысты көлік проблемалары тартымды бизнес аймақ болып табылады. «Merck» неміс фармацевтикалық компаниясының Назарбаев Университетімен бірлесе отырып, елеулі инвестицияларға дайын екендігі туралы ақпарат бар¹¹⁴.

Бұл, әрине, жақсы бастама болуы мүмкін. Сондай-ақ, «Fresenius» компаниясы Қазақстанмен белсене ынтымақтасуға дайын. Компания көп жылдар бойы диализ саласында жұмыс істеп келеді. Осылайша, денсаулық сақтау саласындағы бизнес медициналық техникамен кеңейтілуі мүмкін.

Денсаулық сақтаудың экономикалық секторында, сондай-ақ нарықтық жағдай бар өнеркәсіптің басқа салаларында, Қытай оны тез игеріп, елге тән эгоцентризмге ұшырату қаупі бар. Әрине, Қазақстанның бірінші кезекте экономикалық саладағы зерттеу және өндіріс арасындағы өзара тығыз байланысы бар, яғни көршілес елге қарағанда бәсекелестік артықшылығын белсенді пайдалану керек. Қазақстан кәсіпорындар мен жеке тұлғалардың зияткерлік меншіктеріне құқықтарын сенімді қорғай алады. Қытай ондаған жылдар

¹¹⁴ Авторларға ауызша есеп.

бойы сансыз бұзушылықтар мен шетелдік АТ құрылымдарына үнемі шабуыл жасауынан, сондай-ақ жоғары лауазымды мемлекеттік өкілдерге тікелей қарсы қарама-қайшылықтар жасаған. Мұны бұдан әрі жүзеге асыра алмайды.

Макроэкономикалық дамудың жаңа стратегиялары

2012 жылдың соңынан бастап елімізді жаңғырту бойынша Үкімет стратегиясының түбегейлі өзгергені туралы көптеген белгілер бар. Қазақстан үкіметінің өткен жылдардағы мақсатына қол жеткізудегі қайшылықты және тактикалық тәсілдері көбінесе жаңғыртуға жүйелі көзқарасты ауыстырды. Бұл Қазақстанды 2050 жылға дейін ең дамыған 30 елдің қатарына қосуға бағытталған Қазақстанның Тұңғыш Президенті ұсынған «Қазақстан – 2050» Стратегиясынан айқын көрінді және ол 3 кешенді мақсатты нақтылады: жаңа нарықтар мен серіктестіктерді анықтау, өсудің жаңа көздерін дамыту, елде қолайлы инвестициялық климат құру.

Осылайша, бүгінгі күні Қазақстан Үкіметі шетел инвесторларына белсенді түрде қолдау көрсетіп отырғандығына сенімдіміз. Осылайша, Америка Сауда Палатасы (Am Cham) ұйымдастырған Қазақстан Республикасы Премьер-Министрі Кеңесінің отырысы ай сайын өткізіледі, оған министрлер кабинетінің жартысы қатысады. Кездесулерде ірі тікелей инвестициялары бар көптеген кәсіпорындар ұсынылған. Кездесуде жеке кәсіпорындардың алдында туындаған экономикалық дамуға кедергі келтіретін жалпы және жекелеген мәселелері талқыланады және шешімдерді табуға ерекше назар аударылады. Мұны іске асыру кейде көп нәрсені қажет етеді және мәселенің бәрі бірдей шешімін таба бермейді. Бірақ Үкіметтің жоғары деңгейдегі өкілдерінің қатысуымен мұндай кездесудің өткізілуі шетелдік инвесторларға деген жоғары құрметті көрсетеді.

Сонымен бірге, қолайлы іскерлік ахуалды құру саяси институттарды нығайтуға және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске бағытталған. Сондықтан Үкіметтің стратегиясы қазіргі уақытта тек экономикалық қиындықтарға ғана емес, өткен жылдардағы жағдайға да назар аударады, бірақ осы сезімтал саяси құрамдас бөлікті бүгінге дейін кеңейтуге бағытталған. Осылайша, 2013 жылы жеті жылдық келіссөздерден кейін осы жаңа саяси ерік Қазақстандағы Өндіруші салалардың ашықтығы (ӨСАБ) бойынша

халықаралық бастаманың сақталуы мәртебесін күшейтті, онда өндіруші кәсіпорындарының мемлекеттік бюджетке ақша ағындары ашық¹¹⁵.

Бұл ретте Қазақстан Үкіметі 2015 жылы және 2016 жылы Еуразиялық экономикалық одақ және Дүниежүзілік сауда ұйымы сияқты көп жақты ұйымдарға экономиканы интернационалдандыру және елдің саяси институттарын нығайту үшін қосылуға тырысты. Атап айтқанда, ДСҰ-ға мүше болуы реформаны Қазақстан экономикасына, сондай-ақ саяси жүйені түбегейлі жаңғыртуға қажетті қауіпсіздік желісімен қамтамасыз етуі тиіс. Мәселен, 2015 жылдың қазанында Қазақстан Үкіметі 2016 жылдан 2020 жылға дейін мұнай-газ, атом өнеркәсібі және көлік секторындағы 65 ірі мемлекеттік кәсіпорындарды сатуды көздейтін алып жекешелендіру бағдарламасын ұсынды¹¹⁶. Бұл жалпы ішкі өнімге қарағанда қазіргі мемлекеттік квотаны шамамен 40%-на айтарлықтай төмендетіп қана қоймай, сонымен бірге экономикалық бәсекелестікті арттырады, болашақта сыбайлас жемқорлыққа жол бермеуі де мүмкін. Дегенмен, бұл барлық бюрократияның түбегейлі өзгерістерін талап етеді. «100 қадам» бағдарламасын іске асырудың арқасында және тиімді және кәсіби мемлекеттік қызметті қалыптастыруға бағытталып, осы тұрғыда жағымды инвестициялық ахуалды қалыптастыру жолында маңызды кезең басталды, ол біртіндеп жақсарып келеді.

Егер Қазақстан заманауи индустриалды алаңға қажетті өзгерістерді жүзеге асыруға бел байласа, жоғары білікті мамандар маңызды рөл атқарады. Сондықтан «өндірістік атмосферада» жағдай жасалуы, сондай-ақ қызметкерлердің құқықтарының нығаюы да керек.

Бұл академиялық немесе кәсіптік салаларда болсын, трансформация үдерісі тұрғысынан жақсы білім алған қызметкерлер шетелде жұмыс іздейтін жағдайды болғызбау үшін қажет, себебі шет елдердегі еңбек жағдайлары жақсы болып көрінеді. Қазақстанда жұмысшылардың наразылығы көбінесе елдің батысындағы мұнай кен орындарында жүріп жатыр. Нақты жұмыс жағдайларына қанағаттанбау және тиімді кәсіподақ құрылымдарын құруға жол бермеу осының себептері болып табылады. Мәселен,

¹¹⁵ Дүниежүзілік банк 2013: Дүниежүзілік банк Қазақстан тарапынан ИСМБ талаптарына сәйкес келеді, Дүниежүзілік банк, 11.01.2013, <http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2013/11/01/world-bank-welcomes-kazakhstan-eiti-compliance-status>

¹¹⁶ Десаи, Майкл / Уилер, Эрик 2016: Қазақстанда жекешелендіру жоспары сәтті бола алады ма? The Diplomat, 18.02.2016, <http://thediplomat.com/2016/02/can-kazakhstan-privatization-plan-succeed/> [17.01.2017]

2017 жылдың қаңтарында Маңғыстау ауданындағы мұнайшылар аштық жариялады және көп қабатты құрылыс кранын басып алды.

Адам құқықтары жөніндегі ұйымның белсенділерінің ақпаратына сәйкес, мемлекет ереуіл ұйымдастырушылардың үйлерін тінтіп, жала жауып қудалады¹¹⁷. Ереуілдер тоқтатылғаннан кейін көптеген белсенділер жұмыстан босатылып, олардың табыстарынан бірнеше есе асып түсетін жүздеген долларға баратын айыппұлдар салынды¹¹⁸.

Қазақстандағы орталық проблема – қызметкерлердің тиімді институциялық өкілдігі үшін негіз болмауы емес, тіпті әлеуметтік әріптестіктің жоқтығына қарамастан, еңбек заңнамасы саласындағы ережелердің болмауы. Тек Заң жеткілікті түрде қолданылмағандықтан, осы негіздердің әлеуетті әлеуметтік серіктестерге қабілетті құқықтық негізде жүзеге асырылуы сәтсіз аяқталды. Яғни Қазақстанда кәсіподақтар бар, бірақ «еркін» кәсіподақтар жоқ. Барлық кәсіподақтар Үкімет жанындағы Кәсіподақтар федерациясының бақылауында және осы қақпақшаның сыртында кәсіподақ құру мүмкін емес. Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген 2015 жылғы 23 қарашадағы Еңбек кодексінің негізінде еңбек заңнамасының бөліктері әлеуметтік әріптестер арасындағы өзара әрекеттесудің нысанасы болып келеді¹¹⁹. Осыған қарамастан әлеуметтік серіктестердің, мысалы, «еркін кәсіптік одақтарды» ұйымдастыруына әлі де жол берілмейді. Осылайша, осы тақырып бойынша бір өзекті диссертация авторы әлеуметтік әріптестікке қатысушы тараптардың (жұмыс берушінің өкілі және мемлекеттің қатысуынсыз қызметкерлердің өкілі) тең құқықтығын құруды, сондай-ақ нақты келіссөздер жүргізу үшін құқықтық негізді құруды ұсынады. Болашақта тек жұмыс беруші тарап ғана емес, сондай-ақ қызметкер тарапы да еңбек туралы заң әзірлеу рәсімдерінен хабардар болуы керек¹²⁰. Сондай-ақ әлеуметтік және медициналық сақтандыруды қадағалау комитеттерінің жұмысына қатысу қажет. Бұл ұсыныс кез келген жағдайда сақтандырылушыларға арналған әлеуметтік сақтандыру жүйелерінің ашықтығын арттыру мақсатында қолдауға

¹¹⁷ azattyq.org. 2017 жылғы 11 қаңтар.

¹¹⁸ Сонда.

¹¹⁹ Хасенов, Мүсілім Қанатұлы (Дисс.): Еңбек саласындағы әлеуметтік серіктестіктің құқықтық механизмі: теория және практика мәселелері, PhD докторанттарының саммиті, Астана 2016, 32 б.

¹²⁰ Хасенов, 39 б.

лайық¹²¹. Мемлекеттік жүйеден «алып кетулер» туралы қайта-қайта хабарланғандықтан, сақтанушының сенімін қайтаруға болады.

Германияда кәсіподақтардың болуы және қызметі негізгі заңмен кепілдендіріледі. Негізгі заңның 9-бабы 3 абзацының 1 және 2-сөйлемінде айтылғандай: «Әрбір мамандық үшін еңбек және экономикалық жағдайларды сақтау және қамтамасыз ету үшін бірлестіктер құру құқығы қамтамасыз етіледі. Бұл құқықты шектейтін немесе кедергі жасайтын келісімдер жарамсыз болып табылады және қабылданған шаралар заңсыз болып табылады».

Қазақстанға жұмысшылардың тәуелсіз институционалдық өкілдіктерінің қызметін конституциялық түрде қамтамасыз етуді ұсынуға болады. Кейінгі жылдардағы Германия тәжірибесіне қатысты айтар болсақ, бір компанияда және бір секторда тек бір кәсіподақтың келіссөз жүргізгені жөн. Германияның шағын, бірақ күшті салалық кәсіподақтармен тәжірибесі (мысалы, тек ұшқыштардың немесе тек локомотив машинистерінің одағы) сәтті болмады.

Жаңа энергия көздері – жаңа мүмкіндіктер

Қазақстанның жалпы экономикалық дамуы мұнай-газ саласы жағынан әсіресе жақсы болуы мүмкін. 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері ол Қазақстанның барлық әлеуметтік-экономикалық дамуына жәрдемдесу үшін бүкіл мемлекеттік органдарда орталық рөлді атқарды. Сондай-ақ, шикізат саласы Қазақстанның экономикасында маңызды рөл атқаратыны болжанады. Сонымен бірге, осы ұлттық экономиканың негізгі секторы екінші сектордың (өнеркәсіптің) жағымды дамуының жолында айқын көрінді.

ОПЕС пен басқа елдердің (соның ішінде Ресей мен Қазақстан) ынтымақтастығының арқасында мұнайдың бағасы бір барреліне 55 долларға дейін, барреліне 30 долларға дейін төмендеген. Алдағы уақытта мұнай бағасы бір баррель үшін 85 долларды құрайтын болады деп күтілуде, ал орташа және ұзақ мерзімді перспективада бағалардың төмендеуі күтілуде. ОПЕС баға деңгейін жасанды қамтамасыз ету (өндірісті төмендету есебінен) көптеген елдердің декарбонизация бойынша күш-жігері мұнайға деген сұранысты төмендететініне байланысты болғандығы жөнінде айтылмайды. Бұдан басқа, мұнай бағасының күрт артуы Қазақстанның экономикасын

¹²¹ Хасенов, 40 б.

бұрынғы деңгейге дейін қалпына келтіруге, сондай-ақ теңгенің қайта бағалануына алып келмеді (жоғарыда көрсетілген).

Осы тұрғыдан алғанда, қазба байлықтары шексіз емес екендігін ескере отырып, жаңартылатын энергия көздері Қазақстан экономикасы үшін қажетті трансформациямен қандай үлес қосуға болатыны туралы мәселе көтерілуі керек.

ЖЭК ашатын мүмкіндіктер

Дүние жүзінде жаңартылатын энергия көздерін дамыту арқылы бір жағынан энергетикалық қауіпсіздікті жақсартуға, сонымен қатар қазба отын шығынын, энергияны үнемдеуді және парниктік газ шығарындыларын азайтуға үміт артылады. Осы себептерге байланысты, Қазақстан Үкіметі жалпы энергия теңгерімінде жаңартылатын энергия көздерінің үлесін 2020 жылға қарай шамамен 1%-дан 3%-ға дейін және 2050 жылға қарай 50%-ға ұлғайту жөніндегі ауқымды жоспар жасады. Алайда, қоршаған ортаға шығарындылары төмен болғандықтан, атом энергиясын Қазақстандағы «жасыл» энергия қатарына қосады. Әлемдегі ең ірі уран өндірушісі ретінде Қазақстан 2030 жылға қарай атом энергиясын пайдалануды жеделдетіп, оның үлесін 0-ден 4,5%-ға дейін ұлғайтқысы келеді¹²². Жел, су және күн энергиясы осы уақытқа дейін жалпы энергия өндірісінің 10%-ын құрауы қажет.

Энергетикалық секторды қайта құрылымдау үлкен күш жұмсауды талап етеді және 2030 жылға дейін тек 64 миллиард долларға бағаланатын болады¹²³. Сонымен бірге, бүгінгі күні өз энергиясының шамамен 63 пайызы көмір өндірумен қамтылады. Бұл мысалы, Қытай (47 пайыз) және Үндістан (43 пайыз), осыларға қарағанда трансформацияланатын елдерден әлдеқайда көп АҚШ (33 пайыз), бұл климат мәселелері бойынша теріс рейтинг¹²⁴. Осымен қатар, Қазақстандағы көмірдің құрамында метан мен

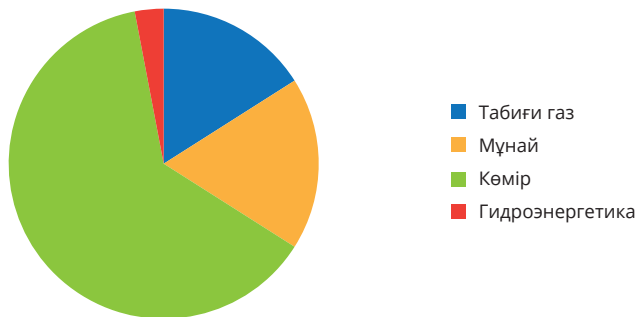
¹²² Қараңыз. Дүниежүзілік ядролық қауымдастық – 2016: Қазақстандағы уран және ядролық энергетика, <http://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/kazakhstan.aspx> [18.03.16]

¹²³ Қараңыз. Дүниежүзілік ядролық қауымдастық – 2016: Қазақстандағы уран және ядролық энергетика, <http://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/kazakhstan.aspx> [18.03.16]

¹²⁴ Сакханова Раушан: Париж Келісімі: Ұлттық талдамалық орталық (ҰАК): Ақпараттық-аналитикалық бюллетень, № 1/2016, стр. 43.

күкірт жоғары мөлшерде кездеседі^{125,126}. Бұл балама энергия көздеріне инвестициялау мәселесін одан да өзекті етеді.

Энергия көздері бөлінісінде Қазақстанда энергияны тұтыну

Қазақстандағы ЖЭК-нің әлеуеті

Қазақстанда жаңартылатын энергия көздерін дамыту үшін тамаша жағдайлар бар. Атап айтқанда, ұлттық желілерге қол жеткізе алмайтын ауылдық жерлерде күн панельдерін, жел генераторларын және шағын гидростанцияларды орнату жергілікті энергия тапшылығының проблемасын шеше алады. Ұзақ көліктік бағыттар мен қазба отынының жағылуы қоршаған ортаны ластаумен қатар, өңдеу өнеркәсібіндегі көптеген зауыттардың жұмысына әсер етеді және экономикалық өсім мүмкіндігін азайтады. Жаңартылатын энергия осы проблемалардың барлығын жоюға маңызды үлес қосуы мүмкін. Бірақ бұл жаңартылатын энергия көздерін өндіру үшін қазба энергиясын экспорттауға уақытша субсидияларды талап етеді, әсіресе халықаралық бағамен салыстырғанда Қазақстандағы электр қуатының бағасы өте төмен.

Қазақстанның жаңартылатын энергия көздері саласындағы табиғи әлеуеті зор: климаттық және географиялық жағдайларды, экономикалық тиімділікті ескере отырып, мысалы, жел энергетикасы саласында 760 ГВт-қа дейін

¹²⁵ Сонда. 44 б.

¹²⁶ Сонда. 44 б.

энергияны өндіру мүмкіндігі бар¹²⁷. Бірақ осы әлеует әлі күнге дейін өте аз зерттелген. Қазіргі уақытта жаңартылатын энергетика секторында жалпы қуаттылықтың 98% үлесі бар гидроэнергетика үстемдік етеді.

Гидроэнергетика

Бүгінгі күні Қазақстан жылына 7,78 ГВт жылу энергиясын өндіру үшін суды пайдалануда жетістіктерге жетті. Бұл электр энергиясының жалпы өндірісінің шамамен 13%-ын және Қазақстанда электр энергиясының жалпы өндірісінің шамамен 3%-ын құрайды¹²⁸. жұмыс істеп тұрған 15 ірі гидроэлектростанцияның жалпы қуаты – 2,248 ГВт.

Қазақстан Үкіметі ауылдық жерлерде шағын жобаларды да қолдайды. 257 жоба арасынан Оңтүстік Қазақстан облысында – 112, Жамбыл облысында – 77 жоба бар. Осылайша, елдің оңтүстік өңірлерінде қуаттылығы шамамен 2,5 ГВт болатын гидроэнергетикалық жобалардың 70 проценттен астамы орналасқан¹²⁹.

Жел энергетикасы

Гидроэнергетикадан айырмашылығы, жел энергетикасы әлі де дамымаған.

Ақмола облысындағы алғашқы жел паркі (Астанадан 150 шақырым қашықтықта) үшін бұрынғы неміс «Fuhrlander» компаниясы Қытаймен бірлескен кәсіпорындарда 22 жел генераторын орнатқан.

Жел энергетикасын дамыту Қазақстанның батысында (ұлттық әлеуеттің 30%-нан сәл төмен), Орталық Қазақстанда (19%), Шығыс Қазақстан аудандарында (4%) және Оңтүстік Қазақстан (шамамен 50%) облыстарында әсіресе қолайлы¹³⁰. Орталық Қазақстанда және Каспий теңізінде желдің жылдамдығы ең жоғары болса да (орта есеппен 8–10 м/с), жылдық өндірістік қуаттылықтың 30% оңтүстікте ғана жасалуы мүмкін. Оңтүстікте гидроэнергетикадан

¹²⁷ Қараңыз. Қаратаев Марат / Кларк Микеле Л. 2014: Қазақстандағы өзекті энергетикалық ресурстар және жаңартылатын энергия көздерінің болашақтағы әлеуеті: шолу, Energy Procedia 59, 101 б.: http://www.agricistrade.eu/wp-content/uploads/2015/06/Agricistrade_Kazakhstan.pdf [18.03.2016]

¹²⁸ Сонда.

¹²⁹ Сонда.

¹³⁰ Қараңыз. Қаратаев Марат / Кларк Микеле Л. 2014: Қазақстандағы өзекті энергетикалық ресурстар және жаңартылатын энергия көздерінің болашақтағы әлеуеті: шолу, Energy Procedia 59, 101 б.: http://www.agricistrade.eu/wp-content/uploads/2015/06/Agricistrade_Kazakhstan.pdf [18.03.2016]

кейінгі жел қуаты жаңартылатын энергия көздеріндегі ең үлкен рөл атқарады, бірақ бұл энергия түрі жекеменшік үй шаруашылықтары мен шағын ауыл шаруашылығы кәсіпорындары үшін қолжетімді емес. 10 кВт қуаттылығы бар бір турбина құны (үй шаруашылығын энергиямен қамтамасыз етудің әдеттегі мәні) 22 000-нан 29 000 АҚШ долларына дейін¹³¹.

Күн энергиясы

Қазіргі уақытта жалпы энергия өндірісіндегі күн энергиясының үлесі 1% ғана. Дегенмен, күн энергиясын пайдалану, әсіресе Қазақстанның оңтүстігінде энергиямен жабдықтауды оңтайландыру және орталықсыздандыру үшін үнемді нұсқа болып табылады. Мұнда күн сәулесінің түсуі деңгейі жылына 2200–1800 кВт-қа дейін жылына 2 200-ден 3 000 сағатқа дейін жетеді¹³². Салыстыру үшін: Германияда бір күн панелі жылына шамамен 1000 кВт/м² құрайды. Қазіргі уақытта Астана мен Алматы қалаларының маңында ірі 3 күн электр станциясы орналасқан. Бұдан басқа, Жамбыл облысында 6 ірі станция салынады.

ЖЭК-ны дамытудағы кедергілер

Бұрын жаңартылатын энергияны пайдалану көбінесе тиімді болмады. Ең алдымен, бұл батареялардың сипаттамалары мен жаңартылатын энергия көздері үшін төмен тарифтердің жоғары талаптарына байланысты еді. Алайда, жақында ұлттық валютаның құнсыздануы жаңартылатын энергия көздеріне салынатын инвестициялардың кірістілігіне айтарлықтай әсер етті, себебі жабдық негізінен импортталады. Әртүрлі энергия көздерінің пайдасы туралы нақты және жеткілікті ақпараттың жетіспеушілігі, дұрыс шешім қабылдауға кедергі келтіреді.

Болашақта осы проблемаларды болғызбау мақсатында Қазақстан Үкіметі 2016 жылдың басында жаңартылатын энергия көздері туралы заң жобасын

¹³¹ Қараңыз. Каушик Ч. 2011: Орнықты ауыл шаруашылығы үшін жаңартылатын энергия көздері, Springer Verlag / EDP Sciences, 97 бет, <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00930477/document> [18.03.2016]

¹³² Қараңыз. Қаратаев Марат / Кларк Микеле Л. 2014: Қазақстандағы өзекті энергетикалық ресурстар және жаңартылатын энергия көздерінің болашақтағы әлеуеті: шолу, Energy Procedia 59, 101 б.: http://www.agricistrade.eu/wp-content/uploads/2015/06/Agricistrade_Kazakhstan.pdf [18.03.2016]

әзірледі, оны 2016 жылғы наурызда өткен сайлаудан кейін жаңа Парламент мақұлдады және келесі реформаларды қарастырады:

- Жаңартылатын энергия көздерін кеңейтуді дамытудың ұлттық моделін құру;
- «Жасыл тарифтерді» долларлық индекстеу;
- Белгіленген энергия жинақтау ерекшеліктерінің күшін жою;
- Энергетика министрлігін негізгі орган ретінде құру;
- Жергілікті өндірілген электр жабдықтарын сатып алу кезінде күрделі шығындардың 50–80 процентін өтеу¹³³.

Заңға қарамастан, Қазақстандағы жаңартылатын энергия көздері саласындағы жобалар дереу жедел қарқын ала алмады. Бірақ неміс үлгісіне сәйкес энергия көлемі үшін тендерлік үлгісін сатып алу арқылы 2017 жылдың аяғынан бастап жаңартылатын энергия көздері нарығына серпін берілді. Сонымен, Қарағанды облысында қазіргі уақытта неміс операторы қуаттылығы 100 МВт күн паркін салуда, ал Қапшағай ауданында 150 МВт қуаты бар күн паркінің құрылысы басталды.

Бұдан басқа, ҚР Үкіметі Астана қаласында өткен «*EXPO – 2017*» жаңартылатын энергия көздері саласындағы ең озық тәжірибені ұсынуға, сондай-ақ «Жасыл энергетика» саласын зерттеу мен технологиялық дамытуға қолдау көрсете алады, бұл қоғамға жаңартылатын энергия көздерінің пайдасын көруге мүмкіндік береді, сондай-ақ барлық мүдделі тараптар арасында ноу-хау алмасуды жеделдете түседі¹³⁴.

Осылайша, Астана және Қарағанды секілді қалаларда көптеген бастамалар «ЭКСПО – 2017» көрмесінің аяқталғаннан кейін ғана іске қосылды.

ЖЭК-не қазба энергия көздері арқылы сұранысты арттыру

Әлемдік тауар нарықтарындағы, әсіресе мұнай мен газ бағасының құлдырауы, дағдарыс жағдайында Қазақстан экономикасының құлдырауына

¹³³ Қараңыз. Қашқынбеков Арман: 2016 жылғы 13 ақпанда Қазақстан жаңартылатын энергия көздері қауымдастығының басқарушы директоры орынбасарымен сұхбаттасу, 13.02.2016

¹³⁴ Қараңыз. Соспанова 2013: Қазақстан Республикасының жасыл экономикаға өту тұжырымдамасы, ЕҚЫҰ-ның экономикалық және экологиялық форумы, 3 б.: <http://www.osce.org/eea/104851?download=true> [18.03.2016]

ықпал етті. 2016 жылы қара алтынның бағасы бір баррель үшін 50–55 долларға дейін көтерілген болатын, бұл дағдарысты жеңілдетті, бірақ оны аяқтамады. Нәтижесінде, ел ұзақ уақыт бойы қазба отындары мен басқа минералдардың сатылуына негізделген бағдарламаны іске асыруға мүмкіндік бермеді. Үкімет бағалы уақытты өткізіп жіберді.

Бүгінгі таңда Қазақстанда саяси ерік ел экономикасын қайта құрылымдау ниеті барынша айқын болуы мүмкін. Мұндай өзгеріс, егер бұл курс қазір қабылданса сәттілікке қол жеткізе алады. Бұл үшін елімізде үлкен әлеует бар.

Энергетикалық сектор Қазақстанның экономикалық трансформациясында шешуші рөл атқарады. Осылайша, жаңартылатын энергияны пайдалануды кеңейту энергетикалық қауіпсіздікті арттырып, көмірдің ластаушы заттарын азайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қазба отынына қарағанда жаңартылатын энергия көздері орталықсыздандырылған энергиямен жабдықтаудың бөлігі бола алады, бұл ауылдық жерлерді дамытуға, сондай-ақ тығыз қоныстанған елді мекендерден тыс өнеркәсіптік құрылымдардың пайда болуына ықпал етуі мүмкін.

Алайда, жақын арада қазба отындарын елемеу мүмкін емес. Үкіметтің экономиканы трансформациялау жөніндегі күш-жігері мұнай мен газды экспорттаудан және құрылыс, автомобиль және тамақ өнеркәсібі үшін маңызды мұнай өнімдерінің жергілікті өндірісі есебінен табысты болуы мүмкін. Энергетика саласында бұл қазба байлықтары табиғи ресурстардан түсетін пайда нарықтағы жаңартылатын энергия көздеріне деген сұранысты арттыру үшін қолданылуы керек дегенді білдіреді.

Жаңартылатын энергетика көздері тақырыбы экономиканың негізгі секторына, атап айтқанда, Қазақстандағы үлкен әлеуетке ие ауыл шаруашылығына оралуға мүмкіндік береді. Германияда қуатты дақылдар (мысалы, жүгері мен рапс) өсіп жатқан кезде (тірек сөз: монодақылдар) талқылаулар және сынға ұшыраса, ал аумағы Германиядан сегіз есе көп Қазақстанда оларды өсіру қарқыны артып келеді әрі қатты сынға ұшырай қойған жоқ. Сондықтан да, Қазақстан «биомасса» тақырыбы ретінде жаңартылатын энергия саласындағы энергетиканың екінші маңызды бөлігі болып табылатын перспективаларда, әсіресе Германия бағытына байланысты экспорттық бизнесте қарастырады. Ал «Жаңа Жібек жолы» көлік тасымалын оңтайлы етеді.

Қазақстандағы салық саясаты

Рахым Ошақбаев

1. Қазақстандағы салық жүктемесін бағалау

Қазақстан Республикасының салық заңнамасы Конституцияға негізделеді, Салық кодексінен және оның қабылдануы Салық кодексімен көзделген өзге де нормативтік құқықтық актілерден тұрады.

Конституция салық қызметі саласындағы мемлекеттік органдардың өкілеттіктері мәселелеріне қатысты салық заңнамасының жалпы ережелерін, сондай-ақ салықтарды және басқа да міндетті төлемдерді төлеу жөніндегі міндеттерді белгілеуді қамтиды.

Салық кодексі салық салу мен алымдарды енгізу, есептеу, жинау, сондай-ақ осыған байланысты салық төлеуші мен мемлекет арасында уәкілетті мемлекеттік органдар атынан туындайтын құқықтық қатынастарды реттейді.

Қазақстан Республикасының салық заңнамасы салық салу қағидаттарына негізделеді. Салық салу қағидаттары мыналарды:

- міндетті салық салу қағидаты;
- салық салудың сенімділігі қағидаты;
- әділ салық салу қағидаты;
- салық жүйесінің бірлігі қағидаты;
- Қазақстан Республикасының салық заңнамасының жариялылығы қағидатын қамтиды.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев 2015 жылғы 6 мамырдағы Үкіметтің кеңейтілген отырысында **бес институционалдық реформаны жүзеге асыру үшін 100 нақты қадамды айқындады.**

Салық салу бойынша **нақты бес қадам** жасалды:

39-қадам. Кеден және салық жүйелерін интеграциялау. Тауар салық салу мақсатында Қазақстан аумағына кірген кезеңнен бастап оны сатқанға дейін бақылауға алынады.

42-қадам. 2017 жылдың 1 қаңтарынан мемлекеттік қызметкерлер үшін, одан әрі барлық азаматтар үшін кірісті және шығысты жалпы жариялауды кезең-кезеңмен енгізу.

43-қадам. Салық декларацияларын қабылдау және өңдеудің орталық желісін құру. Орталық салық төлеушілердің электронды құжаттарының бірыңғай мұрағатына кіру мүмкіндігіне ие болады. Тәуекелдерді басқару жүйесін енгізу. Декларанттар салықты бақылау бойынша шешім қабылдау үшін тәуекел санаттарына бөлінетін болады. Жариялауды бірінші рет тапсырған жеке тұлғалар үш жыл мерзімде қайта тексерістен өтпейтін болады.

44-қадам. Жанама салық салу тетіктерін жетілдіру. Қосымша құн салығының орнына сатудан салық алуды енгізу мәселесін жан-жақты зерттеу.

45-қадам. Кіріске және шығысқа салық есебін міндетті түрде енгізу арқылы қолданыстағы салық режимін оңтайландыру.

Бұл ретте Мемлекет басшысы 2015 жылғы 30 қарашадағы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты Жолдауында: «Салықтарды көтеру – бұл қалыптасқан жағдайдан шығу жолы емес. Бұл бар болғаны бизнеске қосымша қысымды білдіретін болады» деп атап өтті.

Алайда, Үкімет бюджеттің тапшылығын жабу үшін, бизнес мүдделеріне қарамастан, салықтық жүктемені көтеру бағытын белгіледі. ҚҚС бойынша тіркеудің ең төменгі шегін азайту жоспарлануда.

PwC және Дүниежүзілік банктің «Paying Taxes 2018» есебі бойынша, Қазақстан салық жүктемесі жөнінен әлемде 60-орынға ие. Сонымен қатар, жалпы салықтық жүктеме **29,2%** (коммерциялық пайдадан). Салық төлеу мерзімі **жылына 178 сағат**, ал салық төлемдерінің саны – тек **7¹**.

Салық түсімдері	2016 жыл	2017 жыл	Жылдан жылға өзгеру	Жылдан жылға өзгеру (%)
Мемлекеттік бюджетке түсетін салық	6 023 263	6 810 851	+787 589	+13
Корпоративтік табыс салығы	1 437 365	1 538 785	+101 421	+7
Жеке табыс салығы	691 778	750 212	+58 434	+8

¹ Paying Taxes 2018, PwC, <https://www.pwc.com/gx/en/services/tax/publications/paying-taxes-2018.html>

Салық түсімдері	2016 жыл	2017 жыл	Жылдан жылға өзгеру	Жылдан жылға өзгеру (%)
Әлеуметтік салық	530 440	576 607	+46 167	+9
Қосымша құн салығы	1 495 682	1 664 699	+169 017	+11
Акциздер	205 231	255 994	+50 763	+25
Шикі мұнайға КБС	638 977	854 530	+215 554	+34

2. Жалақы қорына салықтық жүктемені арттыру – салықты төлеуден жалтарудың себебінің бірі

Бүгінгі таңда Қазақстанда салықтардың және басқа да міндетті төлемдердің 30 түрі бар.

Салықтың он түрі: КТС; ЖТС; әлеуметтік салық; ҚҚС; акциздер; жер қойнауын пайдаланушы салығы; экспортқа рента салығы; мүлік салығы; жер салығы; бірыңғай жер салығы; тасымалдау салығы; ойындар бизнесіне салық; тіркелген салық.

Он төлемақы: қызметтің жекелеген түрлерін жүзеге асыруға арналған лицензияларды пайдалану үшін; жерді пайдалану үшін; жер үсті көздерінің су ресурстарын пайдалану үшін; қоршаған ортаға эмиссиялар үшін; жануарлар дүниесін пайдалануға; орман пайдалану үшін; ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды пайдалану үшін; радиожиілік спектрін пайдалану үшін; қалааралық және (немесе) халықаралық телефон байланысы, сондай-ақ ұялы байланыс қызметін ұсыну үшін; сыртқы (көрнекі) жарнаманы орналастыру үшін.

Жеті алым: лицензиялық алым; тіркеу жарнасы; банктік және сақтандыру нарықтарындағы қатысушылардың рұқсаттары үшін; телерадио хабарларын тарату ұйымдарына радиожиілік спектрін пайдалануға рұқсат беру үшін алым; Қазақстан Республикасының аумағында көлік құралдарын өткізу үшін; азаматтық авиация саласындағы сертификаттар үшін; шетелдік жұмыс күшін тартуға рұқсат алу үшін.

Бұл ретте жарияланған салық жүктемесі сыбайлас жемқорлық ренталары мен жоғары құқықтық тәуекелдерге байланысты салық шығындарын есепке алмайды.

Сондай-ақ салық заңнамасының барынша күрделі талаптарын орындау бойынша бизнестің жоғары транзакциялық шығындарын атап өту қажет.

Салықтық жүктеменің жоғары деңгейі, ең алдымен жалақы қорына төленетін жүктеме, ол сыбайлас жемқорлық ренталары төлеу қажеттілігімен бірге жекеменшік секторда салықтан жалтарудың жалпы салдарына әкеледі.

Жалақы қорларына салықтық жүктеменің артуы бюджеттен тыс қаражаттың көбеюімен бірге жүреді, бұл төлемдер салық және бюджет рәсімдерін айналып өту үшін жасалады. Бүгінгі күні БЖЗҚ-ға, Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорына, Автономдық кластерлік қорға (жер қойнауын пайдаланушылардың кірістерінің 1%-не), ҰКК, ӨРҰ-ға және өндірушілердің кеңейтілген міндеттемелеріне операторлық жарналар міндетті болып табылады.

Әлеуметтік медициналық сақтандыру қоры құрылды, онда аударымдар жасалды, бірақ 2020 жылға дейін жасалған төлемдерді пайдалануға болмайды, өйткені әлеуметтік сақтандыру жүйесін енгізу белгіленген күнге дейін кейінге қалдырылды.

Анықтама үшін:

1) Жалақы қорының ағымдағы жүктемесі (2018 ж.) ~ 32,5%:

- жеке табыс салығы – 10%;
- міндетті зейнетақы жарналары – 10%;
- әлеуметтік салық (МӘСҚ жарналары) – 11%;
- Әлеуметтік медициналық сақтандыру қорына жарналар – 1,5%.

2) ЖТҚ-на 2020 жылға қарай болжамды жүктеме ~ 38%:

- жеке табыс салығы – 10%;
- міндетті зейнетақы жарналары – 15%;
- әлеуметтік салық (+МӘСҚ жарналары) – 9,5%;
- Әлеуметтік медициналық сақтандыру қорына жарналар – 3%.

2017 жылы салықтар мен бюджеттен тыс төлемдердің жалпы сомасынан 2,4 трлн теңге ЖТҚ жиналды.

Салыстыру үшін алсақ, Грузияда салықтың тек алты түрі бар: кәсіпорындардың пайдасына салынатын салық; ҚҚС; акциз салығы; жеке табыс салығы (табыс салығы); импорт салығы; мүлік салығы.

Бұған қоса, Грузияда жалақыға, әлеуметтік қамсыздандыруға, капиталдың жетістігіне, байлыққа немесе мұраға салық салынбайды. Экономикалық еркіндік туралы актіге сәйкес, үкімет елдің салық мөлшерлемелерін (акцизді есептемегенде) немесе ұлттық референдумсыз салық сомасын ұлғайтуға жол бермейді.

3. Қазақстандағы негізгі салық төлеушілер

Қазақстандық **47** компания бюджетке және Ұлттық қорға салық түсімдерінің **50%**-ын қамтамасыз етеді. Қазақстандық бизнестің салық төлемдерін талдауды «TALAP қолданбалы зерттеулер орталығы» жүргізді. Алынған мәліметтер мұнай-газ секторындағы капиталдың шоғырлануын және шағын және орта бизнестің қарапайым рөлін көрсетеді. Бұдан басқа, 2016 жылмен салыстырғанда салық төлеушілердің шоғырлануы айтарлықтай өсті. Бір жыл бұрын қазынаның **50%** алымын **92** компания құрады.

Салық төлеушілердің жалпы саны **200** мыңнан астам заңды тұлғаларды қамтиды. 2017 жылы мұнай бағасының өсуі кезінде мұнай секторына салық төлемдері өсіп, мұнай компаниялары ел бюджетіне **3,2 триллион теңге** немесе жалпы соманың **38%**-ын аударды.

Он мұнай өндіретін компания елдегі жалпы салықтың **33%**-ын төледі. Атырау облысындағы Теңіз кенішін игеруші «Теңізшевройл» ЖШС салық төлемдерінің абсолюттік көшбасшысы болды. Компания өндірілген шикі мұнайға қатысты елде бірінші орын алады.

2017 жылы ТШО бюджетке және Ұлттық қорға **1,7** трлн теңге немесе барлық салық түсімдерінің **20%-ға** жуығын төледі. Мұны «Білім» тармағына жұмсалатын барлық мемлекеттік бюджет шығыстарымен салыстыруға болады.

Рейтингтің жоғарғы жағына шыққан мұнайшылармен салық төлемдері көлемінде Ұлттық Банк қана бәсекелесе алды. Ол **262** миллиард теңге төледі (барлық салықтардың 3,1%). Үшінші орында «Маңғыстаумұнайгаз» АҚ мұнай және газдың 15 кен орындарын игеруде. Компания **259** млрд

теңге төледі. Бұл сомаларды 2018–2020 жылдары Қазақстандағы мәдениет пен спортты дамытуға жұмсалған шығыстармен салыстыруға келеді.

Елдегі салық төлеушілердің ең ірі ондығына кіретіндер мыналар:

- «Теңізшевройл» ЖШС – **1,7** триллион теңге.
- «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» Республикалық ММ – **262** млрд теңге.
- «Маңғыстаумұнайгаз» АҚ – **259** млрд теңге.
- «Қарашығанақ Петролиум Оперейтинг Б. В.» – **240** млрд теңге.
- «Өзенмұнайгаз» АҚ – **133,6** млрд теңге.
- «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ – **117,4** млрд теңге.
- «Ембімұнайгаз» АҚ – **107** млрд теңге.
- «Қазцинк» ЖШС – **107** млрд теңге.
- «Қазхром» Трансұлттық компаниясы» АҚ – **84,5** млрд теңге.
- «Қазгермұнай» Бірлескен кәсіпорны» ЖШС – **70,9** млрд теңге.

Көмірсутектің бағасының төмендеуі мүмкін болған жағдайда мұнай секторын қаржы секторымен, металлургиялық және тау-кен кәсіпорындарымен, құрылыс компанияларымен, сондай-ақ темекі компанияларымен алмастыруға болады. Мұнай секторынан басқа, көтерме саудамен айналысатын салалардың өкілдері – **868** млрд теңге (барлық салық түсімдерінің жалпы санының 10,2%), металлургия (кен өндіру + өңдеу) – **587** млрд теңге (7%), қаржы қызметтері – **523** млрд теңге (6,2%). Дегенмен, мұнда салық төлемдерінің көлемі әлдеқайда қарапайым, ал сол көтерме саудадағы мұнай трейдерлері де бірінші сатыдағы жетекші орын алады.

Металлургиялық өнеркәсіптегі ең ірі салық төлеушілер: «Қазцинк» АҚ – **107** млрд теңге, «Қазхром» ТҰК» АҚ – **84** млрд теңге және «Қазақмыс» Корпорациясы» ЖШС қазынаға **21** млрд теңге төледі.

Жоғары технологиялық байланыс, химия және машина жасау салаларының компаниялары рейтингтің алғашқы ондығына кіре алмады. Мысалы, «Қазақтелеком» барлық салық төлеушілер арасында 26-орынды иеленіп, **30,5** млрд теңге төледі, «Кселл» ЖШС – 31-орынды иеленіп, қазынаны **26,5** млрд теңгеге толықтырды, ал «Кар-Тел» ЖШС – 33-орынды иеленіп, мемлекетке **23,3** млрд теңге төледі.

4. Сараланған ҚҚС бойынша халықаралық тәжірибені қолдану мүмкіндігі

Қазіргі уақытта Қазақстанның Салық кодексінде қайтару мөлшерін саралаусыз экспорт бойынша ҚҚС қайтару қарастырылған. Осы саладағы салық заңнамасын одан әрі жетілдіру мақсатында мынадай нұсқалар ұсынылады.

Біріншіден, ЕО елдерінің зерттелген тәжірибесіне сүйене отырып, Қазақстанда салық салудың түрлерінің бірі ретінде салалық ҚҚС мөлшерлемелерін енгізу ұсынылады.

Бұл шара Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 26 тамыздағы №511 қаулысымен бекітілген «Экспорттық стратегияның ұлттық» бағдарламасының мазмұнына толығымен сәйкес келеді, ол ынталандыру салық салу экспорттаушыларды қолдаудың жоғары тиімді құралдарының бірі болып табылатынын мәлімдейді.

ЕО елдерінің тәжірибесін зерделеу өнеркәсіпке салық жеңілдіктері ауыл шаруашылығы, машина жасау, азық-түлік және тұтыну тауарларын өндіру және сату, мерзімді басылымдарды жүзеге асыру, фармакологиялық өнімдерді және т.б. өндіру және сату сияқты бағыттар бойынша жиі ұсынылғанын көрсетті.

Мысалы, Қытайда стандартты ҚҚС мөлшерлемесі 16%, ал тауарлардың жекелеген санаттары үшін 10% төмендетілген мөлшерлеме бойынша ҚҚС толығымен тауарлардың бекітілген тізіміне қатысты қайтарылады.

Әлдеқайда төмен қосылған құны бар экспортталатын тауарлар үшін ҚҚС қайтару аяқталмаған (0%-дан 16%-ға дейін), яғни экспорттаушы өндіріс бойынша жанама салықтың толық төленуіне және оның ішінара қайтарылуына жалпы айырмашылықтағы жиынтықта жоғалтады. Сонымен бірге экспортқа шығаратын шағын кәсіпорындарға ҚҚС толығымен қайтарылмайды. 2009 жылғы статистикаға сәйкес экспортерлер ҚҚС құнының 58%-ын қайтара алады.

Бұл жүйе Қытайға түрлі экономикалық мәселелерді шешуге көмектесті: оң сауда теңгерімін реттеу, мемлекеттік кірістерді ұлғайту немесе жеке салаларды дамытуды ынталандыру. 2001–2010 жылдар аралығында машина мен жабдықтардың жалпы экспорты 36%-дан 47%-ға дейін өсті. Сонымен қатар, минералды шикізаттың экспорты 10%-дан 5%-ға дейін азайды. Сондай-ақ,

осы кезеңде Қытай осы тауар түріне қатысты абсолюттік көшбасшы болған өңдеу өнеркәсібінің экспортының үлесін 4,7%-дан 14,8%-ға дейін ұлғайту арқылы Қазақстандағы сараланған ҚҚС мөлшерлемелерін енгізу кезінде ҚҚС бұрын қайтарылып төленген ҚҚС сомасына тең болады.

Бұл шара инвесторлардың экономиканың басым секторларына инвестиция салуға қызығушылығын арттырады, нәтижесінде салықтық түсімдердің артуына, сондай-ақ тауар секторына қатысты жалпы ішкі өнімдегі басқа секторлардың үлесін біртіндеп пропорционалды түрде арттыруға әкеледі.

Екіншіден, Қытайдың табысты тәжірибесіне сүйене отырып, экспортталатын өнімдерді қайта өңдеу деңгейіне байланысты экспорт бойынша ҚҚС қайтарудың сараланған мөлшерін енгізу ұсынылады.

ҚҚС 12% мөлшерлемесімен болашақта Қазақстандағы ҚҚС бойынша сараланған мөлшерлемелерді:

- жоғары қосылған құны бар тауарлар (өңдеудің жоғары деңгейі) – 12%;
- төмен қосылған құны бар тауарлар (өңдеудің төмен деңгейі) – 0–12% енгізу мүмкіндігін қарастыруға болады.

Өнеркәсіптік өнімдерді Қазақстан экономикасының дамуының басым бағыттарына негізделген өңдеудің төмен/жоғары деңгейі бар өнімдер ретінде жіктеу тәртібін заңнамалық деңгейде қою және бекіту қажет.

Мысалы, Ресей Федерациясында Индустрия және сауда министрлігінің 2009 жылғы 2 ақпандағы «Өнеркәсіп өнімдерін жоғары өңдеу дәрежесі бар өнімдер ретінде жіктеу тәртібі туралы» N31-бұйрығы бар.

Қазақстандағы экспорттың басым бөлігі азық-түлік өнімдері, оларға ҚҚС аз тауарлар болып табылады. Қазақстан Республикасының ұлттық экономикасының бәсекеге қабілеттілігін дамытудағы мемлекеттік саясат ел экономикасын әртараптандыруға, сонымен бірге экспорттық әлеуетті кешенді дамытуға бағытталған.

Өнімді қайта өңдеу деңгейіне қарай экспорт кезінде ҚҚС қайтару мөлшерін саралау механизмін енгізу экономиканың басым секторларын дамытуды ынталандырудың және оларды экспорттаудың тиімді әдістерінің болуын ықтимал етеді.

ҚҚС-ны қайтарудың пайыздық мөлшерін азайту қосылған құны аз тауарлар (тауарлар) экспорты мемлекеттің жанама субсидиясына жоғары технологиялық өндіріс немесе өңдеу өнеркәсібіне теңестіріледі.

Қайта өңдеудің ҚҚС мөлшерін саралау тетігін енгізу өңдеу дәрежесіне байланысты қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді перспективада Қазақстан экономикасына пайда әкеледі.

Осы тетікті енгізудің тікелей әсері қосылған құны төмен өнімдерді экспорттау кезінде ҚҚС қайтарудың төленбеген/төмендетілген пайыздық мөлшерлемесі есебінен мемлекеттік бюджеттің ұлғаюы мүмкін.

Ұзақ мерзімді перспективада өңделмеген шикізатты қазақстандық экспорт құрылымында әртараптандырылған өнімдермен біртіндеп ауыстыру арқылы, өңдеудің жоғары деңгейімен сипатталатын тауарлар өндірісінің үлесі өсуі күтіледі.

5. IT-сектор үшін салықтық жеңілдіктер. Кейс-стади: Беларусь жоғары технологиялар паркі

Беларусь Жоғары технологиялық парктің жаңа пайдасы бар ПВТ 2.0 декретін қабылдады.

Жаңа салықтық жеңілдіктер:

- қолданыстағы салық жеңілдіктерін 2049 жылға дейін ұзарту;
- криптовалютамен операциялар бойынша салық жеңілдіктері (пайда салығының нөлдік мөлшерлемесі, ҚҚС, жеке табыс салығы);
- маркетингтік, жарнамалық, консалтингтік және басқа да қызметтерді ұсынатын резидент еместерді ҚҚС-нан босату;
- Беларусь көздерінен алынатын табыстың бірнеше санаты бойынша Беларусьте жұмыс істемейтін шетелдік ұйымдардың кірістеріне салынатын салықты жою (акцияларды иеліктен шығару, деректерді өңдеу, интернеттегі жарнама және т.б.).

IT-сектор үшін салықтық жеңілдіктер тұрғысынан Қазақстан Беларусь-тен қалып қояды:

Беларусь жоғары технологиялар паркі	Қазақстанның ақпараттық технологиялар паркі
Пайда салығы – 0%*	КТС – 0%**
Дивидендтерге салынатын салық және құнның 12% ұлғаюы (ЖТ үшін – 13%)	Дивидендтерге салынатын салық және құнның 15% ұлғаюы (ЖТ үшін – 5%)
Шетелдік ұйымдардың табысына салынатын салық – 5% (0%)	Шетелдік ұйымдардың табысына салынатын салық – 15%
ҚҚС – 0% (БР бүкіл аумағында)	ҚҚС – 12% (0% – АЭА тұтынылатын тауарларға)
Жер салығы – 0% (құрылыс барысында)	Жер салығы – 0%**
Жылжымайтын мүлік салығы – 0% (арендадан басқа)	Мүлік салығы – 0%**
Жұмыскерлерден алынатын табыс салығы – 9%	ЖТС – 10%
–	Әлеуметтік салық – 0% (егер ЖТҚ болса 70% астам)
Тіркелген мөлшері ~ 50 мың теңге: зейнетақы сақтандыру сыйлықақылары – 29% әлеуметтік сақтандыру жарналары – 6% елдегі орташа жалақыдан	БЖЗҚ жарналары – 10% МӘСҚ жарналары – 3,5% МӘМС жарналары – 1,5%
* Толық экстераумақтық (барлық резиденттер үшін)	** Шектеулі экстераумақтық (АЭА аумағындағы резиденттер үшін)

Беларусьте ЖТП резиденттері тұрған жеріне қарамастан барлық артықшылықтарды алады. Қазақстанда АЭА аумағында тұратын резиденттер ғана жеңілдіктер алады.

ЖТП тәжірибесі негізінде Astana_Hub қатысушылары үшін салық жеңілдіктерін енгізу ұсынылады:

1. Толық экстераумақтық – тұрған жеріне қарамастан барлық қатысушыларға жеңілдіктер беру.

2. КТС бойынша нөлдік мөлшерлеме.
3. Қазақстан Республикасының аумағында тауарларды (жұмыстарды, қызметтерді, мүліктік құқықтарды) сатудан айналым бойынша нөлдік ҚҚС мөлшерлемесі.
4. ЖТҚ жүктемені төмендету:
 - ЖТС – 0%;
 - Әлеуметтік салық – 0%;
5. Дивидендтер түріндегі кірістің нөлдік ставкасы және құн өсімі (резидент еместер үшін – 5% / 0%).
6. Astana_Hub аумағында жеке салық органы бөлімшесін құру.

Қазіргі уақытта 2020 жылға дейін Салық кодексінің тұжырымдамасы қолданыста болады, ол салық төлеушілердің жағдайын жақсарту үшін кез келген уақытта қабылдануы мүмкін кез келген заң актілеріне түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

6. Бірыңғай жиынтық төлем (БЖТ)

2019 жылдан бастап БЖТ енгізіледі – бұл микробизнес үшін жаңа салықтық және құқықтық режим, кем дегенде жылына 2,8 млн теңгені құрайды, ол ағымдағы өте қиын режимді ауыстырады, такси жүргізушілері, үй шаруасындағылар, сантехниктер, балаларды бағып-күтушілер және т.б. теориялық тұрғыдан алғанда олар ЖК тіркеу немесе патент алу арқылы табыстарының шамамен 15–20% құрайтын 4–5 түрлі салықтар мен аударымдарды, яғни оңайлатылған декларациядан немесе ЖТС салық, БЖЗҚ-ға, МӘСҚ-ға, МӘМС-ке төлейді.

БЖТ қалаларда айына 2 525 теңге, ауылдарда айына 1 262 теңге болып белгіленген. Қалаға бір жылда шамамен –30 мың теңге, ауыл үшін – 15 мың теңге. Бұл осы санаттағы табыстың 0,5–1%-ін құрайды. Сонымен қатар, осы режимді пайдалану үшін кез келген уақытта өзіңіздің дербес шотыңызға ақша аудару жеткілікті. Тіркеу, салық декларациясы немесе тексерулер жоқ. Төлем ұялы телефондағы балансты толықтыру арқылы, терминал арқылы, мобильді қосымша арқылы, банк арқылы оңай болуы керек.

БЖТ ешқашан жұмыссыздарға немесе табыссыз адамдар – мысалы, үй шаруасындағы әйелдер төлеуге міндетті емес. Тек табысы бар жеке кәсіпкерлер ғана төлейді.

БЖТ төленетін ақшалай қаражат автоматты түрде бөлінеді және белгілі бір мөлшерде зейнетақы шотына, МӘСҚ-ғы, МӘМС-тегі жеке шоттарға, сондай-ақ бюджетке салық төлемі ретінде беріледі.

Осылайша, адам дереу тіркелген төлемнің мөлшерінен он есе асатын әлеуметтік, медициналық және зейнетақылық жәрдемақылардың бүкіл жүйесіне қол жеткізеді. Сонымен қатар, барлық іс-шаралар толықтай заңды болып саналады – БЖТ төлеуші өзінің барлық салық міндеттемелерін толығымен орындайды.

Ең алдымен БЖТ режимі бейресми түрде жұмыспен қамтылған 1,4 миллион қазақстандықтардың назарына ұсынылады. Оның ішінде 800 мың адам жалдамалы жұмыс істейді, жалақы алады, бірақ еңбек шарттарын орындамайды және ешқандай аударымдар жасамайды.

600 мың адам – өзін-өзі жұмыспен қамтығандар деп саналады. Такси жүргізушілері, үй шаруасындағылар, тәрбиешілер, балаларды бағып-күтушілер, слесарь, электриктер және т.б. болуы мүмкін. Бұл адамдар кәсіпкерлік қызметпен айналысады, бірақ жеке кәсіпкер ретінде тіркеуден өтпейді, патент алмайды және мүлдем салық төлемейді.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САЯСАТ: ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Бауыржан Уақпаев

Кейінгі жылдары әлемдік кеңістік, бұрын-соңды болмаған экономикалық және саяси процестердің жаһандануына ұшырады, ел мен аймақтық бәсекелестік күшейе түсті. Мұндай жағдайларда сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді мемлекеттік саясатты жүйелі түрде құру мүмкін емес. Бұл саяси режимнің, мемлекеттік басқарудың тұрақтылығын, бизнес-ортаны жақсартудың және азаматтардың өмір сүру сапасын арттырудың, еліміздің бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатудың көбінесе айқындаушы факторы болып табылады.

Әлемнің қазіргі заманғы тарихында саяси элитаның сыбайлас жемқорлыққа жоғары дәрежеде бой алдырған көптеген мысалдары, экономикалық әлсіз жемқорлық жобалар мен жемқорлықпен жасалған шешімдер бар және осындай іс-шараларды жүзеге асыру экономиканың едәуір құлдырауына, инвестициялық тартымдылықтың әлемдік рейтингте төмендеуіне, бәсекелестікті шектеуге, әлеуметтік теңсіздіктердің артуына алып келді, сондай-ақ мемлекеттің, бизнес пен халықтың тарапынан қосымша шығындар болып табылады, соңында осының бәрі бұл елдерде – саяси, экономикалық, әлеуметтік дағдарыстарды туындатты.

Халықаралық және рейтингтік ұйымдар, құқықтық статистика және жекелеген салалық зерттеулердің деректері сыбайлас жемқорлықтың әлемдік экономикаға, өңірлік экономикаға және жекелеген мемлекеттердің экономикасына елеулі қаржылық және материалдық шығындарды алып келетіндігін көрсетеді.

Осылайша, БҰҰ-ның бағалауы бойынша параның жылдық көлемі 1 триллион долларға бағаланады. Бұл ретте әлемдік экономика сыбайлас жемқорлық әрекеттердің салдарынан тағы 2,6 триллион доллар жоғалтады. Бұл қаражат жаһандық ЖІӨ-нің 5%-тен астамын құрайды¹.

БҰҰ Даму бағдарламасына сәйкес, дамушы елдерде сыбайлас жемқорлыққа байланысты шығындар даму мақсаттарына бөлінген ресми көмектен он есе асады².

¹ <http://www.un.org/ru/events/anticorruptionday/>

² <http://www.un.org/ru/events/anticorruptionday/>

ХВҚ мәліметтері бойынша жыл сайын пара беру салдарынан әлемдік экономика ғаламдық ЖІӨ-нің 2% салыстыруға болатын, 1,5 трлн доллардан 2 трлн доллар жоғалтады екен³.

Бұл жағдайда нақты шығындар одан бірнеше есеге көп, өйткені сыбайлас жемқорлықтың әлемнің экономикасына тікелей және жанама әсерлері әлдеқайда кеңірек және тереңірек, пара берудің расталған фактілері бойынша шығынның тек сандық құрамдасы ғана сарапшылармен бағаланады.

Еуропалық сыбайлас жемқорлыққа қарсы OLAF агенттігінің зерттеулеріне сәйкес, ЕО-тың сыбайлас жемқорлықтан шығындар сомасы жылына 323 млрд еуроны құрайды, ал Еуропалық комиссия жыл сайынғы сыбайлас жемқорлықтың келтіретін нұқсанын ресми 120 млрд еуроға тең екендігін мойындады, бұны Еуропалық Одақтың жылдық бюджетімен немесе Катар сияқты бай мемлекеттердің бірінің СМП бойынша ЖІӨ-нің шамасымен салыстыруға келеді⁴.

Сарапшылардың пікірінше, бұл есептеулер ЕО-да жемқорлықтың нақты шығындарын көрсетпейді.

Осылайша, Еуропалық Одақтағы сыбайлас жемқорлықтың ауқымы туралы Еуропалық Парламенттің өтініші бойынша 2016 жылы жүргізілген зерттеуге сәйкес, ЕО-ғы сыбайлас жемқорлықтан жыл сайынғы шығындар 911 миллиард еуроны немесе осы одаққа мүше барлық елдердің жиынтық ЖІӨ-нің 6,8% пайызы деп бағаланды, бұл Еуропалық Комиссия ресми мойындаған алдыңғы есептеулерінен шамамен сегіз есе асып түседі⁵.

Қазақстандағы сыбайлас жемқорлық пен көлеңкелі экономикадан қаржылық және материалдық шығындардың шамамен көлемі жөнінде құқықтық статистика, уәкілетті мемлекеттік органдар мен халықаралық қаржы ұйымдарының ресми мәліметтері негізінде біле аламыз.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының өкілдерінің ақпараты бойынша, Қазақстандағы көлеңкелі кәсіпорындардың үлесі 40% құрайды.

³ <http://www.imf.org/en/News/Articles/2017/09/18/sp091817-addressing-corruption-with-clarity>

⁴ Қараңыз: дереккөз: <http://новости-мира.ru-an.info/новости/евросоюз-погубит-коррупция-коррупция-достигла-колоссальных-масштабов/>

⁵ Қараңыз: <https://www.kommersant.ru/doc/2932523>

Олардың ішінде бестен бірі пайдасының 20% дейін⁶ салық органдарынан жасырып келеді, бұл бизнес-ортадағы сыбайлас жемқорлық өрісін кеңейтуге қолайлы жағдай туғызады.

ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің есептеулеріне сәйкес, 2016 жылы ЖІӨ-гі бақыланбаған экономиканың үлесі 25,8% құрады. 2015 жылы бұл көрсеткіш – 27,5%, 2013 жылы – 28% бағаланды. Бұл ресми деректер Қазақстанның көлеңкелі экономикасының ауқымының төмендеу үрдісін көрсетеді⁷.

Сонымен қатар, Халықаралық валюта қорының сарапшыларының пікірінше, Қазақстан экономикасының үштен бірінен астамы көлеңкеде – 38,88%⁸.

Көлеңкелі экономиканың үлкен үлесінің болуы ел бюджетіне елеулі шығындар алып келеді және түрлі сыбайлас жемқорлық схемаларын және құқық бұзушылықтарды дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасайды.

Сыбайлас жемқорлықтан шығындардың шамамен маңызды көрсеткіштері сыбайлас жемқорлық әрекеттерінен келтірілген шығындардың жылдық мөлшері болып табылады.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің (бұдан әрі – МҚІСЖҚА) ақпараты бойынша, 2001 жылдан 2016 жылға дейін Қазақстанда сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтан материалдық шығын 240 млрд теңгені құрады, оның 44%-ы өтелді.

2017 жылдың алғашқы 12 айында Қазақстанның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет деректері бойынша 15,8 млрд теңге мөлшерінде шығын келтірілген, оның 14 млрд теңгесі немесе 88% өтелді, зиянды өтеу үшін 5,1 млрд теңгенің мүлкі тәркіленді⁹.

⁶ Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Қоғамдық мүдделерді қорғау қызметінің басшысы Азамат Дюсембековтың ҚР «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасының «Заңның үстемдігі – Қазақстанның орнықты экономикалық дамуының кепілі» форумында сөйлеген сөзінен, Астана, 2018 жылғы 20 маусым.

⁷ Қараңыз: Дереккөз: <http://finprom.kz/ru/article/v-kazahstane-pochti-26-ekonomiki-nahoditsya-v-teni-rost-doli-nenablyudaemogo-proizvodstva-tovarov-i-uslug-v-torgovle-i-transportnoj-sfere>

⁸ <http://www.imf.org/en/publications/wp/issues/2018/01/25/>

shadow-economies-around-the-world-what-did-we-learn-over-the-last-20-years-45583

⁹ <http://kyzmet.gov.kz/ru/pages/informaciya-antikorrupcionnoy-služby-o-vyyavleniyh-korrupcionnyh-prestupleniyah-za-12>

2018 жылдың алты айында сыбайлас жемқорлықпен байланысты қылмыстардың салдарынан 9,7 млрд теңге шығын келтірілген, оның ішінде 8,5 млрд теңге немесе 88% өтелді, нәтижесінде келтірілген зиянды өтеу үшін 4,6 млрд теңгенің мүлкі тәркіленді¹⁰. Келтірілген сандық көрсеткіштер белгіленген нұқсанды өтеуде (90%-ға жуық) Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің жұмысының сапасы едәуір жақсарғанын көрсетеді.

Келтірілген нұқсанның жыл сайынғы сандық көрсеткіштерінің ұлғаюы және олардың өтелуі әрқашан елдегі сыбайлас жемқорлық қылмыстардың өсуін көрсете алмауы мүмкін, өйткені жыл сайын адамдардың сыбайлас жемқорлық қылмыстарын анықтау мен қудалау динамикасы артып келетіндігін айта кету керек.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстардың жасырын сипатын және мұндай қылмыстардың анықталуының және дәлелденуінің шектеулі сипатын ескере отырып, Қазақстанда сыбайлас жемқорлықтан нақты шығындар анықталған және дәлелденген сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар үшін белгіленген нұқсан мөлшерінен әлдеқайда жоғары екендігі туралы айтуға болады.

Бүгінгі күні сыбайлас жемқорлықтың және көлеңкелі экономиканың, жеке сектордағы сыбайлас жемқорлықтың шығындарын, имидждік халықаралық рейтингісінен жанама мемлекеттің шығындарынан және әкімшілік кедергілерден туындаған кәсіпкерлік шығындардан мемлекетке тікелей шығындар әлі күнге дейін сәйкестендіру және есепке алу аясынан тыс қалуда, әсіресе мемлекеттік сатып алулар саласындағы бәсекелестік ортаны, квазимемлекеттік сектор субъектілерін сатып алуды, мемлекеттік жобаларды іске асыруды, сондай-ақ жанама қаржылық шығындарды және Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасын бұза отырып көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің дайындаудағы заңды және жеке тұлғалардың материалдық шығындары болып табылады.

Бұл ретте сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарынан жанама шығындар тікелей шығындардан бірнеше есе көп болуы мүмкін.

Сыбайлас жемқорлықтан тікелей және жанама шығындардың белгісіздігі сыбайлас жемқорлықтан қаржы, материалдық, сандық, сапалық,

¹⁰ <http://kyzmet.gov.kz/ru/pages/informaciya-antikorrupcionnoy-sluzhby-o-vyavleniyh-korrupcionnyh-prestupleniyah-za-1-oe>

институционалдық және әлеуметтік шығындардың кең ауқымын анықтау үшін республикада арнайы зерттеулерді бастау және жүргізу мәселесін өзекті етеді.

Мұндай зерттеулердің тақырыптық және бастапқы базасын қалыптастыру кезінде отандық сарапшылар тек қана уәкілетті мемлекеттік органдардың деректерін ғана емес, сондай-ақ халықаралық және тәуелсіз сарапшылардың пікірлерін, отандық үкіметтік емес және басқа да қоғамдық ұйымдардың ұстанымдарын, сондай-ақ халықаралық қаржылық және рейтингтік ұйымдардың Қазақстан Республикасында тігінен де, көлденең де жемқорлық бар екендігі жөніндегі деректерін де қарастырады, өйткені сыбайлас жемқорлыққа барлық деңгейдегі үкімет өкілдері, бизнес өкілдері және қарапайым азаматтар да қатысуы ықтимал.

Қазақстан халықаралық рейтингте және сыбайлас жемқорлықтың ауқымы

Бірқатар халықаралық рейтингтерге сәйкес, елдің құқықтық статистикасы мен көрсеткіштерін ескере отырып, елдегі сыбайлас жемқорлықтың таралуы елдің бәсекеге қабілеттілігінің деңгейіне, сондай-ақ экономикалық, инвестициялық және әлеуметтік жобаларды жүзеге асыруға кері әсерін тигізетін маңызды факторлар ретінде жіктелуі мүмкін.

2017 жылдың соңындағы Қазақстанның халықаралық рейтингте бірқатар индекстерде ұстанымдарының әлсіреуі, біршама бәсекелестік артықшылықтардың төмендеуіне әсер етті.

Осылайша, 2017–2018 жылдардағы Жаһандық Бәсекеге Қабілеттілік Индексіне, Бүкіләлемдік экономикалық форумға (World Economic Forum) сәйкес, Қазақстан 2016 жылдың нәтижесімен (4,41 көрсеткішпен 138 елдің арасында 53-орын) салыстырғанда, 137 елдің арасында 57-орынға ие болды, яғни өз ұстанымын төрт тармаққа нашарлатты.

Қазақстан Республикасында бизнесті жүргізудің негізгі проблемалық факторларының қатарында қаржыландыруға қолжетімділіктің болмауы және қызметкерлердің білімі жеткіліксіздігі, сыбайлас жемқорлық көрінеді.

Doing Business-2018 рейтингінде Қазақстан 36-орынды иеленді (190 ел арасында) 2016 жылмен салыстырғанда бір позициядан айырылды.

Сарапшылар «Құрылысқа рұқсаттарды алу» (22-ден 52-ге дейін төмендеді), «Төлем қабілетсіздігін шешу» (37-орыннан 39-орынға), «Кредиттер алу» (77-орыннан 75-орынға), «Халықаралық сауда» (119-орынның орнына 123-орын)¹¹.

Жоғарыда көрсетілген көрсеткіштер бойынша позициялардың әлсіреуімен Қазақстан Doing Business-2018 рейтингісінің бірқатар көрсеткіштері бойынша оң нәтижелерге ие болды.

Атап айтқанда, «Миноритарлы инвесторларды қорғау» индикаторында республика бірінші орынды иеленді, «Келісімдерді орындау» индикаторы бойынша республика екінші орынды (алтыншы позиция), ал «Мүлікті тіркеу» көрсеткіші бойынша 17-орынды иеленді.

Сонымен қатар, халықаралық рейтингтер құқықтық саладағы, мемлекеттік басқару, сот және құқық қорғау жүйесі, ұйымдастырушылық және басқарушылық салалардағы кемшіліктер мен олқылықтардың бар екендігін, сондай-ақ азаматтарды шешім қабылдау үдерісіне тартудың, сыртқы мемлекеттік органдардың қызметін бақылаудың тиімді механизмдерінің жоқтығын атап өтті.

Мәселен, Дүниежүзілік банктің «Мемлекеттік басқарудың сапасы» (World Bank Policy Research: Governance Matters 1996–2013) зерттеуі бойынша, Қазақстан Республикасы мемлекеттік басқарудың алты индексі бойынша төмен рейтингке ие, оның ішінде ең төмен екі көрсеткіш бар: тұрғын халықтың пікірін ескеру және мемлекеттік органдардың есеп берушілігін қарау (14.22) және сыбайлас жемқорлықты шектеу (20.1).

Көптеген сарапшылар сараптамалық және имидждік бағалаулардың ықтимал субъективтілігіне, рейтингте қатысатын бірқатар елдердің саяси көзқарастарына және рейтингтерге қатысатын елдер санының өзгеруіне байланысты осы зерттеу әдіснамасына күмәнданса да, бұл көрсеткіштер әлі күнге дейін әлемдегі беделге және таралуына ие.

№	Мемлекеттік басқару сапасының индексі (Қазақстан)	Рейтинг 0-ден 100-ге дейін
1.	Тұрғын халықтың пікірін ескеру және мемлекеттік органдардың есеп беруі	14.22
2.	Саяси тұрақтылық және зорлық-зомбылықтың болмауы	34.6

¹¹ https://forbes.kz/process/gonka_reform_1516946644/

№	Мемлекеттік басқару сапасының индексі (Қазақстан)	Рейтинг 0-ден 100-ге дейін
3.	Үкімет қызметінің тиімділігі	35.41
4.	Заңнаманың сапасы	36.84
5.	Заң үстемдігі	30.81
6.	Сыбайлас жемқорлықты шектеу	20.1

Жоғарыда аталған рейтингтер Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл және мемлекеттік басқару саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерді және халықаралық стандарттарды ескере отырып, Дүниежүзілік банк өкілдерімен ғана емес, Шығыс Еуропа және Орталық Азия бойынша ЭЫДҰ Сыбайлас жемқорлыққа қарсы желілері, ТМД-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мемлекетаралық кеңесі, сонымен қатар басқа да халықаралық ұйымдармен бірлесіп сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресуін талап ететін тиімді, жан-жақты және жүйелі, құқықтық шараларды ұйымдастыруды өзекті етеді.

Қазақстанның Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі және Doing Business-2018 рейтингінде, сондай-ақ Дүниежүзілік Банктің төменгі деңгейдегі мемлекеттік рейтингінде Қазақстанның беделінің нашарлауы аясында бірқатар басқа халықаралық рейтингтерде Қазақстан өз позицияларын және көрсеткіштерін жақсартты.

Мәселен, 2016 жылмен салыстырғанда, 2017 жылдың қорытындысы бойынша «Электрондық үкіметті дамытудың индексі» (The UN Global E-Government Development Index) бойынша Қазақстан 2017 жылы 33-орыннан 28-орынға (193 елден) дейін бес позицияға жақсарды, бұл мемлекеттік органдардың есеп беруі мен ашықтығы, кәсіпкерлік субъектілері үшін әкімшілік кедергілерді азайту, ақпаратқа қол жеткізу және халыққа қол жеткізу құқығын қамтамасыз ету, тұрғын халыққа сапалы мемлекеттік қызмет көрсету сияқты көрсеткіштер бойынша мемлекеттік органдар мен мемлекеттік органдардың жұмысына оң баға берілді.

2017 жылдың қорытындысы бойынша Менеджментті дамыту институтының заң үстемдігі индексі тұрғысынан жаһандық бәсекеге қабілеттілік рейтингінде қазақстандық көрсеткіштерді жақсартудың оң үрдістері де бар.

2017 жылы Қазақстан Менеджментті дамыту институтының жаһандық бәсекеге қабілеттілік рейтингінде 2016 жылмен салыстырғанда (47) 15 позицияға жақсарып, Қазақстан 32 орынды иеленді және Испания (34), Польша (38), Италия (44), Түркия (47), тағы да басқа елдерден жоғары тұр.

Бұл рейтингтегі сыбайлас жемқорлық көрсеткіші бойынша, Қазақстан 2016 жылы 31-орында болса, 2017 жылы 19-орынды иеленіп, айтарлықтай прогреске қол жеткізді.

Заң үстемдігі индексі бойынша, Қазақстан әлемнің 113 елінің арасында 2017 жылы 0,51 ұпай жинап, 64-орынды иеленді, 2016 ж. (73-орын) салыстырғанда, 9 позицияға көтерілді. Бұл – посткеңестік кеңістіктегі елдер арасындағы ең үздік көрсеткіш (Беларусь (65), Украина (77), Ресей (89) және Өзбекстан (91)). Тек Эстония (12) және Грузия (38) рейтингтері бойынша Қазақстаннан жоғары.

Мұндай нәтижелерге жетудің маңызды факторларының бірі «Сыбайлас жемқорлықтың жоқтығы» индикаторы бойынша 2016 ж. (0,43) салыстырғанда 0,02 тармаққа (0,45) жақсарту болып табылады.

Сонымен қатар, соңғы үш жылда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес шараларын қабылдау индексі жетілдіруде шамалы, бірақ жағымды үрдіс байқалды.

Атап айтқанда, «Transparency International» халықаралық үкіметтік емес ұйымы 2017 жылы өткізілген зерттеу нәтижесі бойынша, Қазақстан әлемнің 180 елінің арасында 31 ұпай алып және 22-орынды иеленді, бұл 2016 жылғы көрсеткіштерімен салыстырғанда, республиканың СЖҚИ-ін екі ұпайға және 9-орынға көтерді.

Рейтингтік көрсеткіштің артуы және СЖҚИ-дің 30 ұпайдан асып кетуі Қазақстанға әлемдегі ең коррупцияланған елдердің қатарынан шығуға мүмкіндік берді, бұл осы рейтингтік зерттеуге қатысудың бүкіл тарихында республиканың үздік көрсеткіші болып табылады.

«Transparency International» сарапшыларының пікірінше, СЖҚИ рейтингінде негізгі оң өзгерістер Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған қосымша құқықтық, ұйымдастырушылық және институционалдық шараларды қабылдауы арқылы жүзеге асырылды.

Қазақстандық қоғамның сыбайлас жемқорлықты қабылдау тұрғысынан жағдайды жақсартудың оң үрдістері «Transparency International сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың халықаралық барометрі» жаһандық сауалнамасының нәтижелерімен дәлелденді, Қазақстан оған 2016 жылы екінші рет қатысушысы болды.

Азаматтардың сыбайлас жемқорлықпен кезігуі туралы тікелей тәжірибесі туралы айтатын болсақ, оның деңгейінің 10,9% төмендеуін атап өтуге болады. 2016 жылы респонденттердің 29%-ы пара бердік десе, ал 2013 жылы – 39,9% болған¹².

«Соңғы төрт жылда жемқорлық деңгейі төмендеді ме?» деген сұраққа: 2016 жылы респонденттердің 37%-ы өзгеріс жоқ десе, 32%-ы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі прогресті байқамады, 22% респондент шешілген жоқ деп жауап берді. Сонымен бірге 2013 жылы респонденттердің тек 19%-ы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте оң өзгерістер болғанын айтты¹³.

Бұл көрсеткіштер, әрине қоғамдағы сыбайлас жемқорлықтың таралуына мемлекеттің шектеу қойып жатқандығы туралы куәландырады.

Сондай-ақ, 2017 жылы жүргізілген әлеуметтанулық зерттеулер сериялары барысында алынған сыбайлас жемқорлық деңгейінің әлеуметтанулық өлшемдерінен алынған мәліметтер қызығушылық тудырады. Олар Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұлттық баяндамаға енгізілген.

Бұл өз кезегінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы жалпы төзімсіздікті қалыптастыру үдерісіндегі жағымды үрдістерге, сондай-ақ қазақстандық қоғамның елдегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларын қолдайтындығы мен жағымды бағалары туралы куәландырады.

Мысалы, 2017 жылы «ПРЭКО Консалтинг» компаниясы жүргізген «Сыбайлас жемқорлықты қабылдау деңгейін анықтау» әлеуметтік зерттеулерінің нәтижелері бойынша жемқорлыққа теріс қатынасы бар адамдардың саны 20,7%-ға (2016 жылы 60,7% болса, 2017 жылы 81%-ға дейін) өссе, орта және жоғары деңгейде елдегі сыбайлас жемқорлық деңгейін бағалайтын

¹² Ковалева Н. Адамдар және сыбайлас жемқорлық: Қазақстан (2016 жылғы Әлемдік сыбайлас жемқорлық барометрі). // <http://tikazakhstan.org/lyudi-i-korruptsiya-kazahstan-barometr-mirovoj-korruptsii-2016/>.

¹³ Сонда.

адамдардың саны (2016 жылы 72,7%-дан 2017 жылы 70,1%-ға дейін) төмендеді. Сауалнамаға қатысқандардың 55,5%-ы сыбайлас жемқорлықтың төмендеуін қолдауға дайын екендігін мәлімдеді, ал 2016 жылы бұл көрсеткіш 53,1%-ды құрады. Соңғы екі жылда жалпы алғанда, мемлекеттік органдарда сыбайлас жемқорлыққа ұшыраған азаматтардың үлесі – 18,3% төмендеді.

2017 жылы Этносаралық және конфессияаралық қатынастарды зерттеу орталығы өткізген «Сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік өлшемі: себептері, формалары, таралу деңгейі» әлеуметтанулық зерттеуінің нәтижелері бойынша, респонденттердің 80% ақша немесе сыйлық берудің қажеті жоқ деп мәлімдеді. Сонымен бірге, респонденттердің 83%-ы соңғы он жылда әкімшілік реформалар мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің артуы сыбайлас жемқорлықтың төмендеуіне себеп болды деп жауап берді.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарының статистикасы

Сыбайлас жемқорлықтың жоғары дәрежесі мен кең таралуы, сондай-ақ Қазақстанда жемқорлық құқық бұзушылықтардың жыл сайынғы өсу үрдісі құқықтық статистика мен жемқорлыққа қарсы агенттіктің деректерін талдау негізінде жүргізілуі мүмкін.

Мәселен, 2001 жылдан 2017 жылға дейін МҚІСЖҚА ақпараты бойынша, 10 931 лауазымды тұлға, соның ішінде бұрынғы екі бұрынғы премьер-министр, 9 министр, төрағалар мен ведомстволар төрағаларының орынбасарлары, облыстар мен қалалардың 15 әкімі, сегіз ұлттық компаниялардың басшылары, генералитет пен күштік бөлімшенің сегіз өкілі сыбайлас жемқорлық үшін жауапқа тартылған.

2007–2013 жылдар кезеңінде Қазақстан Республикасында 11 261 сыбайлас жемқорлық қылмысы анықталды. Сонымен қатар, осы көрсеткіштің жыл сайынғы өсу үрдісі анық байқалды: егер 2007 жылы осындай қылмыстардың саны 1 330 болса, 2013 жылдың қорытындысы бойынша бұл көрсеткіш 1847 болды, яғни, 39%-ға өсті. Сыбайлас жемқорлық қылмысын жасаған шенеуніктер 2007 жылы екі есе көп, яғни олардың саны 633 болған болса, 2013 жылы бұл көрсеткіш – 1 121 болды¹⁴.

¹⁴ Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің 2014-2018 жылдарға арналған стратегиялық жоспары. // Қазақстан

Бұл үрдіс 2014–2016 жылдары жалғасты.

2017 жылы жағдайдың жақсаруы байқалады. 2017 жылдың аяғында Қазақстанда 2 473 қылмыстық құқық бұзушылық тіркелді, бұл 2016 жылға қарағанда 18%-ға аз (2016 жылы – 2 933), оның 74,2%, яғни 1 835 сыбайлас жемқорлық фактілері құрайды. Тіркелген қылмыстардың көпшілігі парақорлық – 40% (988), ұрлық – 33% (808) және қызметтік өкілеттілігін асыра пайдалану – 11% (261) болып табылады¹⁵.

Қылмыстық істердің жалпы санының 87% тергеу аяқталды, ал 2016 жылы бұл көрсеткіш 79% құрады. Сонымен бірге, сотқа жіберілгендердің саны 27%-дан 38%-ға дейін өсті. Сыбайлас жемқорлықпен айналысқан 1 146 адамның 828 адам сотқа берілді, бұл 2016 жылға қарағанда 13% артық¹⁶.

2017 жылы 19 орталық мемлекеттік органдардың және олардың ведомстволық бағыныстағы ұйымдарының басшылары, 98 аймақтық және 152 қалалық және аудандық билік органдарында осындай қылмыс әшкереленді¹⁷.

МҚІСЖҚА ақпараты бойынша, сыбайлас жемқорлық істерінің барынша көп деңгейін барлық деңгейдегі әкімдіктердің қызметкерлері, ішкі істер органдарының қызметкерлері және квазимемлекеттік сектор қызметкерлері жүзеге асырады. Сонымен қатар, жемқорлықтың жоғары тәуекелдері аудандарында білім беру, ауыл шаруашылығы, құрылыс және денсаулық сақтау салаларында да жалғасуда.

МҚІСЖҚА ақпараты бойынша, квазимемлекеттік секторда сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың өсуі байқалады, бұл 2017 жылы 2016 жылмен салыстырғанда бір жарым есе артты. Осы салада тіркелген барлық сыбайлас жемқорлық қылмыстардың 55%-ы мемлекеттік сатып алу саласында, яғни мемлекеттік сатып алу көлемінен үш-бес есе жоғары сатып алу шеңберінде жасалды.

Республикасы Президент Әкімшілігі Басшысының 2015 жылғы 31 наурыздағы № 01-38.8 бұйрығына қосымша, Астана, 2015 ж.

¹⁵ <http://kyzmet.gov.kz/ru/pages/informaciya-antikorrupcionnoy-sluzhby-o-vyavlennyh-korrupcionnyh-prestupleniyah-za-12>

¹⁶ Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық есеп. Дереккөз: http://kyzmet.gov.kz/sites/default/files/pages/nacdoklad_rus-compressed.pdf

¹⁷ Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық есеп. Дереккөз: http://kyzmet.gov.kz/sites/default/files/pages/nacdoklad_rus-compressed.pdf

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегия: бірінші кезеңнің негізгі нәтижелері

2017 жыл Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияның (2015–2018 жж.) бірінші кезеңін іске асырудың соңғы жылы болды.

Тұтастай алғанда, оны жүзеге асыру нәтижелерін бағалау үшін келесі қорытындыларды шығара аламыз:

біріншіден, Стратегияның мақсаттарын іске асыру өте жоғары қарқынмен басталды, бұл бізге күтілетін аралық мақсаттарға ресми түрде қол жеткізуге мүмкіндік берді (жоспардың 64 іс-шарасының 63-і орындалды, 1 алып тасталды);

екіншіден, Қазақстандағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатқа тұжырымдамалық тәсілді трансформациялау, алдын алу тетіктерін қалыптастыруға және тиісті құқықтық базаны құруға назар аудара отырып, 2018–2020 жылдарға арналған Стратегияның екінші кезеңінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тиімді нәтижелеріне қол жеткізудің алғышарттары жасалды;

үшіншіден, мемлекеттік институттарға және мемлекеттік сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатқа қоғамның сенімі артты, сондай-ақ азаматтық қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-әрекетінің ұлғаюы үрдісі байқалады;

төртіншіден, мемлекеттік басқару кадрлар корпусында сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету үшін жағдайлар жасалды;

бесіншіден, мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығы, айқындылығы және транспаренттілігі айтарлықтай өсті;

алтыншыдан, орталық және жергілікті атқарушы органдардың және квазимемлекеттік сектор субъектілерінің қызметіне қатысты ұйымдастырушылық-басқару саласындағы жемқорлық тәуекелдер және нормативтік құқықтық актілер алынып тасталды немесе азайтылды;

жетіншіден, еліміздің Қылмыстық кодексіне енгізілген түзетулердің нәтижесінде 25 экономикалық құрам бойынша қылмыстық заңнаманың репрессивтілігі азайды. Нәтижесінде, 2016 жылға қарағанда 2017 жылы кәсіпкерлік субъектілеріне қарсы 2,5 есе аз қылмыстық іс тіркелді.

сегізіншіден, тұрмыстық жемқорлық 2/3 бөлікке азайды;

Практикалық нәтижелердің арасында сыбайлас жемқорлыққа ең бейім келесі салалар мен бағыттардағы негізгі нәтижелерді атап өту керек:¹⁸

салық салу саласында:

- жоспардан тыс тексерулер жүргізу үшін негіздердің саны 62%-ға азайған (32-ден 12-ке дейін);
- салық төлеушілердің әртүрлі санаттары үшін салықтық әкімшілендіруге сараланған тәсіл енгізілді;

білім беру саласында:

- лауазымды тұлғалар мен мектепке дейінгі ұйымдар тарапынан қызметтерін теріс пайдалану тәуекелдерін төмендету, жақсы қызмет көрсету үшін балабақшалар арасында бәсекелестікті арттыру үшін жағдайлар жасалды;
- білім беру ұйымдарында бюджеттік шығыстардың ашықтығы қамтамасыз етілді, мектептерде қаржы бұзушылықтар мен заңсыз «ақша жинау» жағдайлары қысқартылды;

денсаулық сақтау саласында:

- барлық дәрі-дәрмектерге бағаларды мемлекеттік реттеу жүйесі (кезең-кезеңмен) және фармацевтикалық өндірушілердің онлайн-жүйеде дәрілік заттардың бағасын тіркеу және оның негіздемесін құжаттандыру бойынша міндеттемесі енгізілді;
- дәрі өндірушілерді тексерудің еуропалық жүйесі енгізілді;
- дәрілік заттар мен медициналық мақсаттағы бұйымдарды электронды сатып алуға кезең-кезеңмен көшуді енгізді;
- дәрілерді негізсіз тағайындау жағдайлары алынып тасталды;
- 28 негізсіз санитарлық ережелер жойылды, есептік құжаттаманың нысаны 22%-ға қысқарды, бастапқы медициналық құжаттаманың нысандары 30%-ға қысқарды;
- 39 мемлекеттік қызметтің 22 (56%) толық автоматтандырылды, 14 мемлекеттік функция бәсекелестік ортаға берілді;
- медициналық бизнестегі кедергілерді жою үшін жағдайлар жасалды;

¹⁸ Қараңыз: Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық есеп. Дереккөз: http://kyzmet.gov.kz/sites/default/files/pages/nacdoklad_rus-compressed.pdf

ауыл шаруашылығы саласында:

- ет өнімдерін тасымалдау мен субсидиялауға рұқсат беру үшін мемлекеттік қызметтердің электронды форматына толық көшу жүзеге асырылады, дәнді дақылдар үшін түпкілікті өнімді несиелендіруге субсидиялаудың гектар бойынша тәртібі рәсімі алынып тасталады;
- субсидиялау және ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерін бөлу саласындағы шешімдерді қабылдау рәсімдерінің ашықтығы мен айқындылығы үшін жағдайлар жасалды;
- егіс алқабын «жасанды өсіру» арқылы бюджет қаражатын ұрлау жағдайлары алып тасталды;

жер қатынастары саласында:

- 2018 жылы тұрақты және уақытша жер учаскесіне жеке меншік құқығына актілер шығару және беру үшін мемлекеттік қызметтерді алудың автоматтандырылған форматына ауыстыру жүзеге асырылды;
- жер учаскелерін бөлудің ашықтығы қамтамасыз етілді: барлық процестерді автоматтандыру арқылы жеке тұрғын үй құрылысына арналған жер телімдерінің бірыңғай ашық тізімі жасалды, жер учаскелері туралы ақпарат Қазақстан Республикасының мемлекеттік жер кадастрының автоматтандырылған ақпараттық жүйесінің веб-порталында бар;

жол құрылысы саласында:

- жол құрылысы саласында сатып алу үшін электронды тіркеу жүйесі енгізілді;
- жол құрылысын сатып алуда жеткізушілер үшін бірдей жағдайлар жасалды;
- жолдарда құрылыс және жөндеу жұмыстарының сапасына орталықтандырылған бақылау жасау үшін жағдайлар жасалды, бейінді емес мамандардың техникалық қадағалауға рұқсат алуға шектеу қойылды, сараптамалық ұйымдарды аккредиттациялау және жол құрылысы саласындағы сертификатталған мамандардың болуы міндетті шарт түрінде қойылды;
- жол активтерінің сапасы бойынша ұлттық орталық құрылатын болады;

экология саласында:

- сараптамалық қорытынды алу мерзімдері бірнеше айға қысқартылады;

- экологиялық тексерістердің ашықтығын қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасалды;

квасимемлекеттік салада:

- бюджет қаражатын жұмсауды тұрақты бақылауды жүзеге асыру үшін жағдайлар жасалды, сыбайлас жемқорлық тәуекелдері айтарлықтай төмендеді;

инвестициялық салада:

- Астана халықаралық қаржы орталығы құрылды (2015 ж.), 2018 жылдан бастап ағылшын заңдарының қағидалары бойынша және әлемдік жетекші қаржы орталықтарының стандарттары негізінде тәуелсіз сот енгізіледі;

құқық қорғау органдары саласында:

- кандидаттардың және құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне қойылатын талаптар күшейтілді, полиция жергілікті атқарушы органдарға есеп береді;
- «жалпы қадағалауды» жүзеге асыру үшін прокуратура органдарының функциясы алынып тасталды;
- мемлекеттік қызметтердің 50-ден астамын қамтамасыз ететін құқық қорғау қызметі орталықтары құрылды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияның бірінші кезеңін іске асыру шеңберінде алынған едәуір оң нәтижелерге қарамастан, шешуді қажет ететін келесі проблемалық бағыттарға назар аудару керек.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың бірыңғай жүйесін қалыптастырудың қысқа мерзімін ескере отырып, сондай-ақ осы мәселе бойынша отандық тәжірибенің жоқтығын және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың ресурстары мен мүмкіндіктері сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің маңызды құралы ретінде әлі толық пайдаланылмағаны туралы айтуға болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жасауды ұйымдастыру және жүргізу саласындағы қалыптасқан тәжірибені талдауға сәйкес, бүгінгі таңда белгіленген аумақтағы іс-шаралар бөлшектелген және жүйелі әрі күрделі емес екендігін көрсетті.

Сыбайлас жемқорлық деңгейінің «сыртқы аудиті», сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың тиімділігі және үкіметтік емес және қоғамдық құрылымдар

жүргізетін сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттік органдардың қызметі бүгінгі таңда бөлшектелген және жүйелі еместігін айқындады.

Бүгінгі күні сыбайлас жемқорлықтың жай-күйі туралы және мемлекеттік органдардың өздері жүргізетін мемлекеттік органдардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-әрекеттерін бағалауы туралы айту керек.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы басқа да субъектілердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылын жүзеге асыруға тікелей қатысудың фактілері мен мониторингі бүгінгі күні елеусіз болып табылады.

Сондықтан тек мемлекеттік органдарды немесе сыбайлас жемқорлыққа қарсы органды және оның аумақтық бөлімшелерін пайдаланып, басқа сыбайлас жемқорлыққа қарсы субъектілердің тиісті ақпаратына және олар жүргізетін сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мониторингінің нәтижелеріне сүйенбей, жан-жақты және сапалы мониторинг жүргізуге болмайды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың ең көп субъектілерін, соның ішінде азаматтық қоғам институттарын және тәуелсіз сараптамалық ұйымдарды қамтитын қоғамдық қатынастардың барлық салаларын жан-жақты талдау жүргізбей, жемқорлыққа мониторинг жасауға болмайтындығын ескеру қажет.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, сыбайлас жемқорлыққа қарсы бақылау саласында сыбайлас жемқорлық пен сыбайлас жемқорлыққа байланысты факторлардың сандық және сапалық өлшемдерін жүзеге асырудағы екі тәсіл де артықшылықтар мен кемшіліктерге ие және әмбебап, жан-жақты мониторинг құралы ретінде қарастырыла алмайды.

Ең жақсы әлемдік тәжірибені ескере отырып, менің пікірімше, ең алдымен оларды өзара толықтыру үшін құқықтық жағдай жасау қажет.

Бүгінгі күні мұндай құқықтық жағдайлар Қазақстан Республикасының заңнамасы деңгейінде әлі құрылмады.

Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы ведомстволардың және өңірлік сыбайлас жемқорлыққа қарсы жоспарлардың сапасына байланысты проблемалар ұлттық сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың

мақсаттарын барлық деңгейдегі мемлекеттік органдардың саясатына ықпалдастырудың негізгі құралы болуға тиіс.

Талдау нәтижелері бойынша ведомствоаралық және аймақтық сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жоспары, әдетте сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі жоспарлаудың құрылымдық және елеулі түрде әртүрлі көзқарастарын білдіреді және олар Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиямен және Іске асыру жоспарымен анықталған шаралардан көбінесе тыс шыққанымен де, тиісті деңгейдегі бағдарламаларға сүйенеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдарды жоспарлауды жемқорлыққа қарсы бағдарламамен біріктірудің жоқтығы теріс рөл атқарады, себебі жемқорлыққа қарсы жоспарлар бастапқыда белгілі бір мақсаттарға және олардан туындайтын міндеттерге байланыстырусыз әзірленеді.

Сонымен бірге барлық жоспарларда жоспарлы шаралардың орындалу тиімділігін бағалауға мүмкіндік беретін мақсатты көрсеткіштер жоқ. Бұл, әсіресе, жоспардың осы элементтерін орындауға байланысты кез келген жұмыс қарқындылығына мүмкіндік беретін көптеген әрекеттерді орындауды қамтитын элементтерге қатысты.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдар жоспары көбінесе анықталған нысандармен, орындалатын жұмыстардың егжей-тегжейлігі мен оларды жүзеге асыру әдістерімен қамтылған.

Бастапқыда іс-шаралардың нақты формасының болмауы мемлекеттік органға осы оқиғаның орындалуы туралы есепте жасалынған жұмыстар туралы белгілі бір ақпарат алуына мүмкіндік береді, дегенмен ол жүйелік деңгейде проблеманы шешпейді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың мониторингі және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін талдау секілді сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды толықтай қолдану да байқалмайды.

Жақсы дамыған ведомстволық сыбайлас жемқорлыққа қарсы жоспарларының жоқтығы немесе олардың толық болмауы ресми түрде ғана емес, осы үдерістің тиісті әдіснамалық қолдауының болмауымен, сондай-ақ мемлекеттік органдарда жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі мамандардың біліктілігіне байланысты.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру мәселесі бойынша есеп беру бұқаралық ақпарат құралдарының сандық көрсеткіштерін, өткізілетін іс-шараларды, ақпараттық кампанияларды және т.б. көрсетеді. Сонымен бірге, бұл көзқарас жемқорлыққа қарсы сана-сезімді күшейтуде қолданылатын әдістердің тиімділігін, сондай-ақ мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы хабардар болуын және тиісінше азаматтардың мемлекеттік органдарға деген сенімін арттыруға мүмкіндік бермейді.

Осыған байланысты республикалық бөлімдерде де, аймақтық деңгейде де қоғамдық пікірді жүйелі түрде әлеуметтанулық бағалау арқылы ақпараттық-насихаттау шараларының тиімділігін бағалау рәсімдерін жүйелі түрде енгізу қажет.

Сондай-ақ, мүдделер қақтығысының алдын алу және шешу мәселелерін қажет етеді.

Әдептік бақылау мен мониторингтің мұндай институтының тиімділігі мемлекеттік органда әдеп жөніндегі уәкілдің тағайындалу қағидасы, оны беру қағидаты мемлекеттік органның басшылығына тәуелді болуымен және әдептік бақылау мәселелерінде қажетті нәтижелерге толық жетуге мүмкіндік бермейтіндігімен күрделене түседі.

Бұдан басқа, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы мониторинг пен талдаудағы үшінші тараптың ғылыми-сараптамалық ұйымдарының әлеуеті негізсіз нашар пайдаланылады, яғни осы құралдарды осы саладағы проблемаларды әділ талдау механизміне қарағанда мемлекеттік органдардың өзін-өзі бағалау механизміне айналдырады.

Мемлекеттік органдар тарапынан сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін ішкі талдау, сондай-ақ жүргізілген сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша (ішкі және сыртқы) және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерді талдау (ішкі және сыртқы) бойынша ұсыныстарды іске асыру мониторингі барысында нақты мәселелер бар. Мұндай жұмыс тәуелсіз сарапшылардың қатысуынсыз, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларын әдеттегідей деңгейде ұстап тұратын қоғамдық есепсіз үстіртін жүзеге асырылады.

Елеулі алшақтық ретінде елдегі құқық қорғау органдарының сыртқы бағалаудың кешенді және тиімді жүйесін, оның ішінде олардың қызметінің ашықтығы мен жариялылығын арттыруға, халықтың сенімін және

қолдау деңгейін арттыруға ықпал етпейтін сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы мәселелерді шешудің жоқтығын атап өту керек.

Бүгінгі күні құқық қорғау органдары сыртқы бағалау субъектілері болып табылмайды, ал қазіргі ішкі бағалау (құқық қорғау органдарының ішінде) қазақстандық қоғамға қолжетімді емес.

Ақпаратқа қол жеткізу саласындағы құқық қолдану практикасына келсек, мемлекеттік органдар әлі күнге дейін қызметі туралы ашық деректерді үнемі жаңартып, сауалдарға жауап берудің өзектілігін үнемі жаңартып отырудың әртүрлі нысандарын енгізу бойынша жаңа талаптарға бейімделмегенін атап өткен жөн.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласында қабылданған шаралардың тиімділігіне әсер ететін осы және басқа да мәселелер шешімді талап етеді.

Қазақстанның сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаты: жаңа тәсілдер мен үрдістер

Экономиканың сыбайлас жемқорлыққа осалдығының жоғары деңгейін ескере отырып, Қазақстан үшін оның алдын алу мәселелері мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады.

Әлемдік және отандық тәжірибе көрсеткендей, профилактика және алдын алу сегментінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте неғұрлым жүйелі және жан-жақты жұмыс жүргізілсе, республикада жүзеге асырылатын экономикалық және инвестициялық жобалардың оң нәтижесі айқынырақ болады.

Кейінгі жылдары Қазақстан сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы мемлекеттік саясаттың тұжырымдамалық негіздерін қайта қарауға және «күрес» формуласынан «қарсы тұру» формуласына парадигмасын өзгертуге, сондай-ақ азаматтық қоғамның осы процеске белсене қатысуына бағытталған үрдісті айқындады.

Қазақстан сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың үздік шетелдік тәжірибедегідей үздіксіз жаңаруына, сондай-ақ халықаралық сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұйымдардың ресурстары мен техникалық көмегіне үнемі қатысады.

Атап айтқанда, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл және сыбайлас жемқорлыққа қарсы халықаралық форумдар мен ұйымдардың

жұмыстарына қатысу саласындағы ең үздік әлемдік тәжірибелердегідей ұлттық заңнамасына белсенді түрде кірігу, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мемлекеттік саясатты және ішкі заңнаманы жетілдіруде, сондай-ақ жемқорлық жағдайларды жою және азайту үшін институционалдық, ұйымдастырушылық және басқа да тетіктерді қалыптастыруда маңызды.

Мәселен, Қазақстан Республикасы 2004 жылдан бастап ЭЫДҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес желісінің мүшесі болып табылады және оның қызметіне белсенді қатысады.

2018 жылға қарай Қазақстанда жемқорлыққа қарсы реформалардың төрт кезеңі өткізілді.

Мониторингтің төртінші кезеңі шеңберінде 22 жаңа ұсыныс берілді. Сонымен бірге, «ішінара» жүзеге асырылуына байланысты жеті бұрынғы ұсыным «қолданыста» деп танылды.

Мемлекеттік сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты қалыптастырудағы жаңа тәсілдерді сынақтан өткізудің маңызды нәтижесі 2015–2025 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының жемқорлыққа қарсы жаңа стратегиясын қабылдау және енгізу болып табылатынын атап өткен жөн, онда негізгі назар оның салдарына қарсы емес, сыбайлас жемқорлықтың алғышарттарын жоюға бағытталған.

2018 жылы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияның бірінші кезеңін іске асырудың қорытындысы бойынша жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық есеп дайындалды, онда Қазақстан Республикасында жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың 2015–2017 жылдарға арналған негізгі қорытындылары шығарылып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы жүйелі жоспарлауды қоса алғанда, жаңа бағдарлар мен бағыттар анықталды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияның екінші кезеңінің жаңа тәсілдері мен үрдістері арасында мақсаттардың тиімділігі мен қолжетімділігін бағалауға мүмкіндік беретін мақсатты индикаторларды, сондай-ақ сандық және сапалық көрсеткіштерді айқын белгілеу қажет.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласында негізгі мақсатты көрсеткіш ретінде сыбайлас жемқорлықты қабылдау деңгейін 65%-ға дейін төмендету тұр.

Мұндай көзқарас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тиімділігі мен тиімділігін бағалаудың жаңа жүйесін құруға мүмкіндік береді, онда қазақстандықтардың пікірі шешуші болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияны іске асырудың екінші кезеңінің келесі инновациялық шарасы цифрлық технологияларды кеңінен қолдану және сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды технологиялық қолдау болып табылады.

Олар негізінен денсаулық сақтау, білім беру, ауыл шаруашылығы, көлік, салық салу, сот ісін жүргізу, ақпаратқа қол жеткізу және мемлекеттік қызмет көрсету сияқты салаларды қамтиды. Олар сыбайлас жемқорлық пен әкімшілік кедергілерді жоюға немесе азайтуға, сапаны жақсартуға және мемлекеттік қызметтерді көрсету үшін қажетті уақытты қысқартуға мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласында алдын алу бағытын күшейту мақсатында «өңір» – «орталық» қағидаты бойынша жоба менеджменті негізінде сыбайлас жемқорлықтың таралу себептері мен жағдайларын барынша азайту үшін жаңа формат енгізілетін болады¹⁹.

Осы мақсатта 2018 жылы Астана қаласының әкімдігі қызметінде пилоттық режимде «Астана – адалдық алаңы» жобасы іске қосылды.

Сыбайлас жемқорлықпен күрестің ұлттық есебіне сәйкес, мемлекеттік органдардың құрылымын оңтайландыру, жалақысын көтеру, мемлекеттік қызметтерді автоматтандыру және оларды насихаттау, мемлекеттік органдардың және ұйымдардың ашықтығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ жаңа мемлекеттік бақылау тетіктерін, тауарлардың сапасын бақылауды және сатып алу бағаларын енгізу бойынша шаралар қабылданатын болады және мемлекеттік сатып алу қызметтері, қолданыстағы ақпараттық жүйелердің тиімділігін талдау және ақпаратты енгізу, яғни сыбайлас жемқорлыққа қарсы жұмыстар жүргізіледі²⁰.

Мемлекеттік органдар мен мемлекеттік органдардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-әрекеттерін сыртқы бағалау жүйесінде жаңа үрдіс ретінде,

¹⁹ Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық есеп. Дереккөз: http://kyzmet.gov.kz/sites/default/files/pages/nacdoklad_rus-compressed.pdf

²⁰ Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық есеп. Дереккөз: http://kyzmet.gov.kz/sites/default/files/pages/nacdoklad_rus-compressed.pdf

Қазақстанның «Transparency Kazakhstan» қоғамдық қорының және азаматтық сектор өкілдерінің қатысуымен «Қазақстандағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы баламалы есеп берудің» (азаматтық қоғамның көзқарасы) жариялануы, отандық сарапшылардың жұмыстың тиімділігі, қазіргі проблемалары, сондай-ақ сыбайлас жемқорлықты жою немесе тәуекелдерді азайту жолдары туралы ұсыныстарын көрсетеді.

Үкіметтік емес сектордың мұндай бастамалары Қазақстанда қалыптасқан мемлекеттің және оның институттарының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-әрекеттерін сыртқы бағалау жүйесін айтарлықтай арттырады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мемлекеттік саясатты жетілдірудің келешегі ретінде бес бағытты бөліп көрсету керек:

біріншіден, мемлекеттік функцияларды 40%-ға, мемлекеттік қызметкерлер штатын 35–40%-ға қысқарту, мемлекеттік қызметшілердің сыйақысын екі және одан көп есе азайту арқылы мемлекеттік органдардың бақылау және қадағалау органдарын және функцияларын оңтайландыру (2018–2020 жж. кезең аралығында);

екіншіден, бұл цифрлық технологияларды енгізу және сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды технологиялық қолдау;

үшіншіден, БҰҰ Конвенциясының және ЭЫДҰ-ның халықаралық стандарттарын енгізу;

төртіншіден, бұл елдің СЖКМТ-на кіруі;

бесіншіден, бұл ЭЫДҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес желісімен, ТМД-дағы жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі мемлекетаралық кеңеспен және басқа да халықаралық ұйымдармен және мекемелермен арасындағы белсенді ынтымақтастық.

Әрине, бұл шараларды қабылдау әртүрлі деңгейдегі шешімдер қабылдау кезінде заңнамалық, ақпараттық, техникалық, қаржылық, білім беру және ақпараттық деңгейде теңдестірілген және кешенді тәсілді талап етеді.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ ҚОЛДАУ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Рахым Ошақбаев

1. Шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау саясатына шолу

Шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдаудың дамуы – жұмыспен қамтудың негізгі көзі, инвестиция тартудың, бәсекеге қабілетті экономиканы құрудың іргетасы және ҚР Ұлттық экономика министрлігі қызметінің басты басымдықтарының бірі.

Осы бағыттағы жұмыс үш жүйелі блоктарда жүзеге асырылады:

- мемлекеттік реттеуді жетілдіру және бизнес ахуалды жақсарту;
- қаржыландырудың қолжетімділігін арттыру және қолдау шараларын жетілдіру;
- салалық кедергілерді алып тастау.

«Мемлекеттік реттеуді жетілдіру және бизнес ахуалды жақсарту» бағыты бойынша тиісті заң жобасы әзірленді. Ол мемлекеттік бақылауды және қадағалауды реформалауды, кәсіпкерлер үшін күрделі есеп беруді қысқартуға, бизнес шығындарын төмендетуге, бәсекелестіктің дамуына кедергі келтіретін нарық субъектілерінің айрықша құқықтарын шектеуге және Дүниежүзілік Банктің «Doing business» рейтингісінде Қазақстанның позициясын жақсартуға мүмкіндік береді.

Келесі маңызды бағыт – «Кәсіпкерлік қызметті қаржыландырудың қолжетімділігін арттыру». Қолдаудың негізгі құралдары «Бизнестің жол картасы – 2020» бизнесті қолдау және бизнесті дамытудың бірыңғай бағдарламасы, «Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамыту бағдарламасы», сондай-ақ халықаралық қаржы ұйымдарының кредиттік желілері болып табылады.

2017 жылы «Бизнестің жол картасы – 2020» бағдарламасын қолдау және дамытудың бірыңғай бағдарламасы шеңберінде **192** мыңнан астам кәсіпкерді қолдау шаралары қарастырылды, бұл 2016 жылға қарағанда 10% артық.

Сондай-ақ, 2017 жылдың аяғында сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялау және несиелерді кепілдендіру есебінен **286,6** млрд теңгенің **3 351** жобасы қолдау тапты.

490 млн теңге сомасында 276 мемлекеттік грант берілді, кәсіпкерлердің **25** жобасына **12,1** млрд теңге сомасындағы жетіспеген инфрақұрылымы жеткізіліп, **74,8** мың жаңа кәсіпкерлер мен әрекет етуші кәсіпкерлер оқу бағдарламалары мен қызметтерімен қамтылды.

2017 жылдың соңында бағдарлама қатысушылары **3,5** трлн теңге сомаға өнім шығарып, **17,3** мыңнан астам жұмыс орнын ашты, **217** млрд теңге сомасында салық төледі.

Сонымен бірге, «Бизнестің жол картасы – 2020» бағдарламасына қолдау көрсететін құралдардан басқа, жұмыссыздарға және өзін-өзі жұмыспен қамтыған адамдарға бағытталған «Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамыту бағдарламасы» бойынша қолдау шаралары бар.

2017 жылы «Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамыту бағдарламасына» сәйкес **10,1** млрд теңге сомасына жобалар қаржыландырылды, мақұлданды және қарастырылуда.

Жергілікті атқарушы органдар бөлінген қосымша қаражатты ескере отырып, **172** бизнес-жоба **967** млн теңгеге банктік кепілдіктер алды. **15** мың жұмыссыздар мен өзін-өзі жұмыспен қамтыған адамдар оқытылды, оның ішінде **3 300**-ден астам стартаптар қаржыландырылды.

Сонымен бірге Министрлік «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында «Инвестициялар және даму министрлігі», «Атамекен» ҰҚП мемлекеттік қолдау шаралары бойынша Бірыңғай терезе құру жөніндегі жұмысты жүргізіп жатыр.

Келесі маңызды сала «Салалық кедергілерді алып тастау» блогы.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің мәліметтері бойынша, 2017 жылы жұмыс істеп тұрған кәсіпорындар саны **1 145 994** бірлікті құрады, бұл 2016 жылға қарағанда 3,6% артық.

Мемлекеттік қолдау бағдарламасынан басқа, Ұлттық экономика министрлігі кәсіпкерлердің жобаларын кейіннен несиелендіру үшін халықаралық

қаржы ұйымдарынан несиелік желілерді тарту (АДБ, ЕҚДБ) бойынша белсенді жұмыс істейді.

Осы жұмыстың шеңберінде 2016–2017 жж. аралығында **186,8** млрд теңге тартылды, оның **134,8** млрд теңгесі Азия Даму Банкінен, **52** млрд теңге – Еуропалық қайта құру және даму банкінен түскен қаражат.

Тартылған қаражат есебінен **163,1** млрд теңге сомасына **13,5** мың қарыз алушы қаржыландырылды, **4 400** астам жұмыс орны ашылды.

Бұдан басқа, «Бизнестің жол картасы – 2020» бағдарламасын 2025 жылға дейін ұзарту жоспарланып және қосымша жылына кемінде **30** млрд теңге қарастыру көзделіп отыр.

Үш жыл ішінде қосымша 22 мыңнан астам жаңа жұмыс орны құрылады, бұл **224** млрд теңге салық түсімі мен **3** триллион теңгеге тауар өндіруді қамтамасыз етеді деп күтілуде.

Қазақстан Республикасының Инвестициялар және даму министрлігі 2017 жылға инвесторлармен 367 млрд теңге инвестициялайтын және инвестициялық преференцияларды ұсынатын (*бұл сандық қатынасында 2016 жылға қарағанда 24% артық және 22,7% инвестиция сомасында*) инвестициялық жобаларды іске асыруға арналған **42** инвестициялық келісімшарт жасалды.

Инвестициялар құрылымында экономикалық қызметтің басым түрлерінің негізгі үлесін «Электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауаны баптау» – 40%, «Металлургия өнеркәсібі» – 21,5%, «Білім беру» – 9%, «Басқа да металл емес минералды өнімдер» – 9%, «Өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығы, аң аулау және осы салаларда қызмет көрсету» – 5,4% және «Азық-түлік өнімдері» – 3,8% құрайды.

Өңірлік бөлінісінде инвестициялардың негізгі үлесі Алматы облысына – 24,5%, Шығыс Қазақстан облысына – 15,1%, Оңтүстік Қазақстан облысына – 14,5%, Ақтөбе облысына – 8,4%, Қарағанды облысына – 8,4%, Ақмола облысына – 6% келеді.

2. Халықаралық рейтингтердегі Қазақстан Республикасы

2017 жылы Қазақстан **Doing Business** рейтингі бойынша **36** орынды иеленіп, Белоруссиядан (38-орын), Армениядан (47-орын), Қырғызстаннан (77-орын) озып шықты.

Саралаудағы ұстаным неғұрлым жоғары болса, бизнесті жүргізудегі реттеушілік ахуал соншалықты жақсы. Елдің индексі – бұл әрқайсысының тең салмағы бар он көрсеткіштің орташа мәні.

Қазақстан «Миноритарлы инвесторларды қорғау» көрсеткіші бойынша рейтингтегі **190** елінің арасында **1**-орынды иеленді. Екінші жылда республика «Келісімшартты орындау» индикаторы бойынша алғашқы ондыққа кірді (6-орын). «Мүлікті тіркеу» көрсеткіші бойынша еліміз 17 орынға ие болды.

«Төлем қабілетсіздігін шешу» көрсеткіші бойынша Қазақстан 39-орынды, «Кәсіпорындарды тіркеу» – 41, «Салық салу» – 50, «Құрылысқа рұқсат алу» – 52, «Электр желілеріне қосылу» – 70, «Несие алу» – 77 және «Халықаралық сауда» –123-орынды иеленді.

Бюджеттің ашықтығы индексі бойынша Қазақстан 102 елдің ішінде **53**-орынға ие. Қазақстан Жаңа Зеландия, Швеция, Уганда, Түркия, Гватемала және Доминикан Республикасы сияқты елдерден едәуір артта қалып отыр. ТМД елдерінен Ресей, Украина, Қырғызстаннан артта қалып отыр. Гана, Непал және Сенегал деңгейінде орналасқан. Үндістан, Моңғолия, Пәкістан, Әзербайжаннан озық тұр.

World Justice Project халықаралық ұйымы жасаған 2017–2018 жж. Rule of Law әлемдік рейтингіндегі **Заң үстемдігі индексі** бойынша Қазақстан 64-ші орынды иеленді. Өткен жылмен салыстырғанда Қазақстан 9 орынға ілгерілеп, Индонезия (63-орын) және Белоруссия (65-орын) арасындағы орынды иеленді.

Бұл рейтингтегі 113 ел кірген алғашқы үштікте Дания, Норвегия және Финляндия бар. Бұрынғы кеңестік республикалардың ішінде Украина рейтингте 77-орынды иеленіп, Молдовадан кейін тұр. Қырғызстан 82-орында, Ресей 89-орында, Өзбекстан 91-орында.

«**Paying Taxes 2018**» PwC есебіне сәйкес, Қазақстан салық жүктемесі бойынша әлемде **60**-орынға ие. Сонымен қатар, жалпы салықтық жүктеме

29,2% құрайды (коммерциялық пайдадан). Салықтарды төлеу мерзімі – **жылына 178 сағат**, ал салық төлемдерінің саны – тек **7**.

3. Шағын бизнесті «көлеңкеден» шығару тәсілі ретінде бірыңғай жинақталған төлемді енгізу

2018 жылдың қыркүйегінде Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі Парламентке 2019 жылдан бастап «Бірыңғай жиынтық төлемді (БЖТ) енгізу туралы» заң жобасын ұсынды.

БЖТ – бұл жылына кемінде **2,8** млн теңге кірісі бар микробизнес үшін жаңа салықтық-құқықтық режим. Бұл режимді 2019 жылдың 1 қаңтарынан бастап енгізу ұсынылады. Республикалық және облыстық маңызы бар қалалардағы, елордадағы БЖТ мөлшері **1 АЕК** (2019 жылы – 2 525 теңге), басқа елді мекендерде – 0,5 АЕК (2019 жылы – 1 263 теңге) болады.

Қалаға бір жылда – шамамен **30** мың теңге, ауыл үшін – **15** мың теңге, бұл осы санаттағы кірістердің 0,5–1%-ын құрауы мүмкін. БЖТ жұмыссыздар немесе табысы жоқ адамдар –мысалы үй шаруасындағы әйелдер төлемейді. Тек кірісі бар жеке кәсіпкерлікпен айналысатын кәсіпкерлер (такси жүргізушілері, сантехниктер, баланы бағып-күтушілер және т. б.) төлейді.

Қазіргі кезде жеке кәсіпкер ретінде жіктелген тұлғалар жеке кәсіпкер ретінде тіркелуге немесе патент алуға және кірістің **15–20%**-ын құрайтын салықтар мен аударымдардың **4–5** түрін төлеуі тиіс: оңайлатылған декларациядан салық немесе ЖТС, БЖЗҚ-ға, ӘСМҚ-на, ӘМСҚ-на жарналар.

2019 жылдан бастап, БЖТ режимін пайдалануды бастау үшін өзіңіздің жеке шотыңызға ақша аудару қажет болады. Салық декларацияларын тіркеу, толтыру және жүйелі түрде тапсырудың қажеті жоқ.

БЖТ-ға төленген қаражат автоматты түрде бөлінеді және белгілі үлес көлемі бір мезгілде зейнетақы шотына, ӘСМҚ және ӘМСҚ жеке шоттарына, сондай-ақ бюджетке салық төлемі ретінде беріледі.

Осылайша, ЖСҚ төлеген өзін-өзі жұмыспен қамтығандар әлеуметтік төлемдер мен медициналық және зейнетақы жүйесіне қол жеткізе алады, оның құны бекітілген төлемнің мөлшерінен он есе асады.

Бұдан басқа, бұл қызмет барынша заңды болып саналады – БЖТ төлеушісі өзінің салық міндеттемелерін толықтай орындайды.

БЖТ-ға ең қаржылық сауатты кәсіпкерлер, яғни мемлекеттік тіркелген тарифтің, оның белгілі бір мөлшерде артықшылықтарын бағалайтындар ауысады деп күтілуде. Бұл тұрақты жұмыс істемейтін әйелдердің, бала күтімі демалысына байланысты төлемдерді алу үшін еңбек туралы жалған куәліктерін алу жолдарын іздестіру жағдайларының тәуекелдерін азайтады.

БЖТ төлеу шартты такси жүргізушілерге банктердегі несие карталарын 0%-тік деңгейде ашуға мүмкіндік береді, себебі олардың қызметі заңдастырылған, зейнетақы жарналары бар.

Осымен қоса жұмыс берушілермен еңбек шарттарын жасасуға, онда төлем жасау бойынша заңды міндеттемелерді белгілеуге болады және алдау немесе еңбек заңнамасын бұзу жағдайында талап қоюға заңды негіз бар.

БЖТ режимі бейресми түрде жұмыспен қамтылған **1,4** миллион қазақстандыққа әсер етуі мүмкін. Олардың ішінде **800** мың адам жалдамалы жұмыс істейді, жалақы алады, бірақ еңбек келісімшарттары жоқ және ешқандай аударымдар жасамайды.

Тағы 600 мың адам – өзін-өзі жұмыспен қамтығандар деп саналады. Такси жүргізушілері, үй шаруасындағы әйелдер, репетиторлар, баланы бағып-күтушілер, слесарь, электриктер және т.б. болуы мүмкін. Бұл адамдар кәсіпкерлік қызметпен айналысады, бірақ жеке кәсіпкерлер ретінде тіркелмейді, патент алмайды және салық төлемейді.

Бюджет осы жаңа теңдесі жоқ салық режиміне байланысты көп кіріс көзінен айырылып қалады деп болжануда. Үкімет осы жылдың бірінші жартысында патентті немесе оңайлатылған декларацияны арнайы режимге төлейтін 150 мың кәсіпкердің осы режимге ауысатындығын бағалады.

Мемлекеттік саясатта басымдықтар бойынша маңызды өзгерістер орын алды. Негізгі мақсат – әлеуметтік қолдау көрсететін адамдар санына қол жеткізу. Бұл бес әлеуметтік бастама, ипотека және гранттар санын ұлғайту және т.б. БЖТ бастамасы сол санаттан.

Сонымен қатар әлеуметтік, зейнетақы және медициналық көмек жүйелеріне қосымша **1,4** млн адамды қосу жоспарланып отыр, бұл осы салаларға жұмсалатын шығыстардың айтарлықтай ұлғаюына әкеледі.

Мемлекет өз азаматтарын экономиканың сұр аймағынан айыппұлдар мен рейдтердің көмегімен емес, экономикалық ынталандыру көмегімен шығаруға тырысады.

Осыған байланысты, БЖТ өте бірегей және миллиондаған өзін-өзі жұмыспен қамтыған қазақстандықтар үшін жаңа мүмкіндіктер жасайтын серпінді реформа болуы мүмкін.

4. Қазақстанның шағын және орта бизнесінің заңды құқықтары мен мүдделерін қорғауға арналған алаңшалар

Қазақстанда кәсіпкерлер үшін Мемлекет басшысының деңгейінде (Шетелдік инвесторлар кеңесі) және үкіметте (Инвестициялық ахуалды жақсарту жөніндегі кеңес), сондай-ақ инвестициялық омбудсменнің (Қазақстан Республикасының Инвестициялар және даму министрі) деңгейінде алаңшалар бар.

2013 жылдан бастап еліміздің кәсіпкерлерінің заңды мүдделерін қорғау мақсатында ең ірі бизнес-қауымдастығы ҚР «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасы (коммерциялық емес ұйым) құрылды.

Бұл алаңшалар инвестициялық жобаларды іске асыру кезінде туындайтын даулы және проблемалық мәселелерді шешу үшін елдің бизнес-қоғамдастығының және инвесторлардың Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарымен өзара іс-қимылына арналған. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының Инвестициялар және даму министрлігінде шетелдік инвесторлармен өзара іс-қимыл жасау үшін «Бір терезе» құрылды.

Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексiне сәйкес, шетелдік инвесторлармен келісімшарт жасасу кезінде төмендегідей жеңілдіктер қарастырылған:

- кеден бажынан босату (ҚР КК 287-бабы);
- мемлекеттік заттай гранттар (ҚР КК 288-бабы);
- Қазақстан Республикасының заңнамасын өзгерту кезінде тұрақтылық кепілдігі (ҚР КК 289-бабы);
- салықтық жеңілдіктер (ҚР КК 290-бабы).

Сондай-ақ Қазақстан аумағында:

- кедендік баждардан босату;
- жер салығы – 0%;
- жер пайдалану салығы – 0%;
- мүлік салығы – 0%;
- корпоративтік табыс салығы – 0% түріндегі жеңілдіктермен арнайы экономикалық аймақтар бар.

Қазақстан Республикасының аумағында шетелдік меншік түріндегі **12,6** мың кәсіпорын бар. Қазақстан Республикасына тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы ағыны 2017 жылы **20** миллиард доллардан сәл асты.

Сонымен бірге, бұл көрсеткіш 2012 жылмен салыстырғанда **8,9** млрд АҚШ долларына немесе 28%-ға төмен, ал сол жылдан бастап Қазақстан Республикасында ТШИ ағынының төмендеуі басталады.

Бұдан басқа, 2018 жылы «Астана» халықаралық қаржы орталығы (АХҚО) ресми түрде іске қосылды. АХҚО дамуының негізгі стратегиялық бағыттары – капитал нарығы, активтерді басқару, дербес активтерді басқару, исламдық қаржыландыру және қаржылық технологиялар.

АХҚО жұмыс істей бастаған кезде инвестицияларды және активтерді басқаруды, private banking, қорларды басқаруды және әкімшілікті, кастодиандық қызметтерді, исламдық қаржыландыруды және өкілдіктерді қоса алғанда, олардың кең ауқымын лицензиялайтын Қаржылық қызметтерді реттеу жөніндегі комитет қызметін бастады.

АХҚО аясында ағылшын коммерциялық құқық қағидаттарына және Лондон, Нью-Йорк, Гонконг, Сингапур, Дубай сияқты жетекші әлемдік қаржы орталықтарының стандарттарына негізделген арнайы юрисдикция енгізілді. Коммерциялық және азаматтық дауларды қарайтын АХҚО тәуелсіз соты, сондай-ақ Халықаралық арбитраж орталығы құрылды.

АХҚО базасында ең жоғары халықаралық стандарттарға жауап беретін АIX жоғары технологиялық қор биржасы бар. Шанхай қор биржасы және NASDAQ AIX үшін стратегиялық серіктес болды.

Астанаға халықаралық сарапшыларды тартуды жеңілдететін «Экспат орталық» құрылды.

АХҚО – бұл Орталық Азия, Кавказ республикалары, ЕАЭО, Таяу Шығыс елдері, Батыс Қытай аумағы, Моңғолия және Еуропа елдеріне арналған қаржылық хаб. АХҚО ЭКСПО-2017 аумағында орналасады және заманауи инфрақұрылым мен озық технологияларды пайдаланады.

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы ДСҰ-ның, Еуразиялық экономикалық одақтың толыққанды мүшесі, Еуропалық Одақпен терең әріптестік туралы келісімге қол қойды.

5. Ақпаратқа қолжетімділік және бизнеске арналған «Ашық үкімет» (Open budget және т.б.)

Қазақстан Республикасында ашық үкімет құру үшін мынадай шаралар қабылдануда:

- «Ақпараттық Қазақстан – 2020» мемлекеттік бағдарламасы;
- Ұлт жоспары – «Бес институционалдық реформаны жүзеге асыру үшін 100 нақты қадам» іске асырылуда. Есеп беретін мемлекеттің қалыптасуы:
 - 94-қадам. «Ашық үкіметті» ендіру;
 - 96-қадам. Орталық мемлекеттік органдардың статистикалық деректер базасына онлайн-қолжетімділік;
 - 98-қадам. Азаматтардың тиісті бюджет жобаларын талқылауға қатысу механизмдері.

Осы мақсаттар үшін Ашық деректер: (data.egov.kz), Ашық бюджет (budget.egov.kz), Ашық НҚА (legalacts.egov.kz), Ашық диалог (dialog.egov.kz), Мемлекеттік органдардың тиімділігін бағалау (effectiveness.egov.kz) құрылды.

«Open government partnership» үкімет пен үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттің ашықтығы мен есептілігін арттыру үшін ұлттық іс-қимыл жоспарларын жүзеге асыру үшін біріктіреді.

Бүгінгі күні «Open government partnership» құрамына **79** ел кіреді, оның ішінде бұрынғы кеңестік елдер: Армения, Грузия, Молдова және Украина бар.

Серіктестік аясында жыл сайын саммиттер өткізіледі. Соңғы жылдары Грузия серіктестік қарым-қатынаста айтарлықтай табыстарға қол жеткізді,

бұған **2018 жылы Тбилисиде өтетін саммитті** ұйымдастыру мен өткізуге ел төрағалығының фактісі дәлел.

Қазақстан барлық негізгі өлшемшарттарға сәйкес келеді (бюджеттің ашықтығы, ақпаратқа қолжетімділік, мемлекеттік өкілдердің активтерін декларациялау, азаматтардың қатысуы), серіктестікке қосылу үшін қатысуға ниетті хат жіберсе жеткілікті.

Қазақстан Республикасының Үкіметі ашық және ерікті түрде мүшелікке кіру ниетін ескере отырып, Қазақстанды «Open government partnership» қосылу процесін бастау ұсынылады.

Қазақстан Open Government Partnership бастамасына қосылмаған және мұндай ниеттер әлі күнге дейін айтылмағандығын айта кету керек. Сонымен бірге, Қазақстан OGP-ға қатысуға құқығы бар мемлекеттердің тізімінде.

Қазақстандағы саяси тәуекел-менеджмент

Досым Сампаев, PhD (political science)

«Risks Assessment Group» үкіметтік емес, консалтингтік ұйымының директоры, Қазақстанның талдамалық ұйымдары альянсының тең құрылтайшысы. «Лоббизм: биліктің құпия тетіктері», «Қазақстандағы саяси ғылым. Пәннің жай-күйі» атты монографиялардың авторы. Көптеген ұжымдық монографиялардың тең авторы, соның ішінде: «Political extremism in the Central Asia», «Level of political risk in Kazakhstan», «Kooperation mit Zentralasien. Was will und kann die EU leisten», «Challenges of the Caspian resource boom. Domestic Elites and Policy-making», «The Twilight zone: Traps of the transition era», «MOLOTOV COCKTAIL. Anatomy of the Kazakh Youth», «Kazachstan. Tauelsiz memleket znaczy niepodlegle panstwo».

Аңдатпа

- Саяси тәуекел-менеджмент кез келген мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын жүзеге асыру кезінде белгісіздікті және кездейсоқтық факторын азайтуға бағытталған іс-қимылды қамтиды.
- Қазақстанда ресми деңгейде саяси тәуекел-менеджменттің қажеттілігі жақында танылды.
- Ұзақ уақыт бойы тәуекел-менеджмент мемлекеттік басқарудың маңызды құралы болып табылмады. Бұл Қазақстанның саяси даму ерекшеліктеріне байланысты болды.
- Билік органдарының өңірлік немесе ұлттық деңгейлерде жанжалды жағдайларды шешуде тиімді саяси делдалы жоқ.
- Көптеген баламалы ақпарат көздерінің болуы тек мемлекеттік органдар тарапынан саяси тәуекелдерді тиімді басқарудың негізін қалауы мүмкін. Бірақ бұл тек коммуникацияның көлденең сапалы өзгеруі жағдайында мүмкін.

Саяси тәуекелдерді басқару және саяси коммуникацияның инфрақұрылымы

Кез келген жүйеге, оның ішінде саяси жүйеге, көптеген ішкі және сыртқы факторлар әсер етеді. Олар жүйеге әртүрлі әсер етуі мүмкін, мысалы белгілі бір саяси мақсаттар мен басқа да мақсаттарға қол жеткізу тұрғысында

белгісіздік жағдайында тәуекелді аймақтардың пайда болуы мүмкін. Кейбір сарапшылардың пікірінше, тәуекел – бұл мақсаттарға қатысты белгісіздіктің әсері. Басқаша айтқанда, «тәуекел – күтілетін сценарийден оқиғалардың кездейсоқ немесе күтпеген ауытқуы»¹.

Саяси тәуекел-менеджмент кез келген мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын жүзеге асыру кезінде белгісіздікті азайтуға және кездейсоқтық факторын азайтуға бағытталған әрекеттерді қамтиды. Яғни, тәуекел-менеджмент шешім қабылдау процесінің бөлігі болып табылады және әртүрлі байланыс механизмдерін пайдалануға негізделген деген пікірмен келісе аламыз. Өйткені, кез келген белгісіздік ең алдымен байланыс арналарының жетіспеушілігіне және әртүрлі оқиғаларды болжауды қиындататын ақпараттың жетіспеушілігіне, сондай-ақ олардың үкімет пен қоғамға әкелетін салдарларымен байланысты. Тәжірибе көрсеткендей, коммуникативтік тұрғыдан жабық саяси жүйелерде белгісіздік деңгейі жоғары. Бұл дегеніміз, саяси тәуекел-менеджмент дамыған саяси инфрақұрылымы бар елдерде белсенді қолданылады. Ол әртүрлі саяси факторлардан тұрады, олар тек билікке тікелей немесе жанама ақпараттық әсер ету мүмкіндігі ғана емес, сондай-ақ саяси процестің қатысушылары болып табылады. Олар тәуекелдерді сәйкестендіруге, оларды талдау мен жіктеуге, сондай-ақ белгілі саяси шешімдер қабылданғаннан кейін ахуалды мониторингке және саяси тәуекелдерді барынша азайту мақсатында ағымдағы саясатқа өзгерістер енгізу бойынша шараларды әзірлеуге қатысады.

Қаржылық салада «tail-тәуекелдер әдетте мүмкін болмайтын оқиғалар деп түсіндіріледі, бірақ пайда болған жағдайда олар нарыққа қатты әсер етуі мүмкін»².

Осындай анықтамалар саясат пен геосаясатта пайда болатын tail-тәуекел сәйкес келеді. Мәселен, Кеңес Одағының ыдырауы биполярлық жүйені ғана емес, сонымен қатар әлемнің әртүрлі аймақтарында түрлі күтпеген салдарлар тудырды.

Жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыру теориясының тұрғысынан кез келген «... даму келешекте де, ретроспективті түрде де көп өзгермелі және балама

¹ Медеу, Әлихан 2002: Қазақстанның мұнай-газ саласындағы инвестициялық қызметтегі тәуекелді басқару, Алматы, 224 б.

² Лысенко, Егор 2011: Сақтап қалу үшін тәуекелге бару, Private Banking&Wealth Management, July. 4, 2011, <http://pbwm.ru/articles/riskovat-chtoby-sohranit> [July.4,2011].

болып табылады»³. Бұл жерде ливан математигі, трейдер және философ Нассим Николас Талебтің «қара аққулары» өте маңызды. Шындығында өткен шақ болашақты болжауға мүмкіндік бермейді. Мәселен, бәрі мүмкін және ештеңе жоққа шығарылмайды.

Мұның барлығы Қазақстандағы саяси жүйенің болашағы нақты қауіп-қатерлерге ғана тәуелді емес, сондай-ақ олардың зардаптары болжанын қиындықтарға байланысты, бірақ орташа және ұзақ мерзімді перспективада елеулі теріс әсер етуі мүмкін екендігін көрсетеді.

Қазақстанда ресми деңгейде саяси тәуекел-менеджменттің қажеттілігі жақында ғана танылғанын атап өткен жөн. Бұл Қазақстанның саяси даму ерекшеліктеріне және «Ең алдымен экономика, содан кейін саясат» ресми ұранына байланысты болды. Бұл Қазақстандағы тәуекел-менеджментті енгізудің алғашқы әрекеттері саяси жүйеде емес, республиканың қаржы саласында 2009 жылдан басталғанын түсіндіреді. Мұның себебі – елдегі әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты сақтауға жедел әрекет етуді талап ететін қаржы-экономикалық дағдарыстың басталуына байланысты елеулі проблемалардың пайда болуы. «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры басқармасының төрағасы Қайрат Келімбетов 2009 жылы былай деп мәлімдеді: «...2004–2007 жылдары біздің банктердің тәуекел-менеджмент жүйелері сәтсіз болды. Барлық жүйеде де осылай болды. Бұл жағдай несие берген қаржы институттарында да орын алды. Мұнда несие берген банктер де сәтсіздікке ұшырады. Жақсы баяндамалар жазып, аудиторлық компанияларда керемет рейтингтерді алып жатқан рейтинг агенттіктері де кейіннен сәтсіздікке ұшырады. Қаржылық қадағалау да. Яғни, корпоративтік басқару деп аталатын бұл жүйе мұндай жағдайдың дамуына жол бермеуі керек еді»⁴.

Саяси салаға келетін болсақ, шамамен 2011 жылы Қазақстан билігі мемлекеттік органдардың қызметінде түрлі құралдар арқылы тәуекел-менеджментті белсенді түрде қолдануға кірісті. Алғашқы қадамдар 2006 жылы жергілікті деңгейде ғана, бірақ жүйелі түрде қолданылмады. Мәселе Қазақстандағы саяси жүйенің ерекшелігі – онда тәуекел-менеджмент

³ Василькова, Валерия 1999: Әлеуметтік жүйелерді дамытудағы тәртіп пен хаос, қара және ақ кітаптар, Oct.9,2016, <http://bwbooks.net/index.php?id1=4&category=filosofiya&author=vasil kova-vv&book=1999&page=11> [Oct.9,2016].

⁴ Келімбетов Қайрат 2009: Қазақстандық банктердің тәуекелдерін басқару сәтсіз болды, Kursiv, Aug. 19, 2009, http://bnews.kz/ru/news/ekonomika_i_biznes/623485-2009_08_19-623485 [Oct.9,2016].

белгілі бір саяси шешімдерді әзірлеу мен қабылдау үдерісіндегі маңызды элемент ретінде қарастырылмады.

Қазақстанның саяси жүйесі. Сипатты белгілері

1. Билік адамға өте тәуелді

Тактикалық тұрғыдан алғанда, бұл модельдің күші бар, өйткені бұл модель элита ішіндегі тұрақтылықты ұзақ уақыт сақтауға мүмкіндік берді. Бірақ бұл стратегиялық тұрғыдан алғанда үлкен әлсіздік, себебі елде тек ұжымдық мұрагерлер рөлін атқарып қана қоймай, тұрақты транзитке кепілдік бере алмайтын, сонымен қатар мұраланған жүйені жаңғыртуға тырысатын күшті саяси институттар жоқ.

2. Корпоративизмнің айқын элементтері бар

Үкіметтің қолданыстағы моделі «бейресми корпорацияға» негізделген, бұл ең алдымен мемлекет нақты мүдделерді ұсыну саласында монополистер болып табылатын құрылымдармен ғана өзара қарым-қатынаста екендігі көрінеді. Сонымен қатар, мемлекеттің өзі саясат, қаржы, ақпараттық өріс, ҰЕҰ және т. б. сияқты салаларда монополияларды құруға қатысады.

Қоғам ұйымдастыру тұрғысынан күрделене түсуде. Жауап ретінде мемлекет қоғамның әртүрлі сегменттерінде өзінің қатысуын кеңейтуге тырысады, әртүрлі мақсаттарға – жасырын жаңалықтармен күресу үшін қауіпсіздікті қамтамасыз етуге тырысады. Әрине, бұл бюрократтық аппараттың функцияларын көбейтуге алып келеді. Қазақстандағы «мемлекеттік капитализмнің» қалыптасуымен орталық және өңірлік деңгейлерде үкімет жүйесінің айтарлықтай күрделілігі байқалды. Бұл дәстүрлі ведомстволық қысым топтарына қосымша, мемлекетке байланысты басқа да көптеген ойыншылардың пайда болуына байланысты. Бұл өздерінің патрон-клиенттік пирамидаларынан тұратын (соның ішінде көптеген мердігерлер, қосалқы мердігерлер және басқа да үлестес бизнес құрылымдар) тұратын ұлттық компаниялар мен квазимемлекеттік құрылымдар, онда барлық қатысушыларды біріктірудің негізгі себебі – ресурстардың қайта бөлінуіне қолжетімділік болады. Бұл пирамидалар, ең алдымен басшыларының қаржылық және экономикалық айырмашылықтарына байланысты. Олардың

кейбіреулері қоғамдық салаға шығады, басқалары «қара жәшікте» жатады. Бірақ, оның дамуын жұмылдыру кезеңінде, саясаттың барлық салаларындағы бақылаушы органдардың қолшатыр құрылымы қалыптасқан кезде, билік ұзақ уақыт бұрын басталған қоғамдық өрістің бөлшектелу және бөлшектеу үдерісіне әсер ете алмады. Нәтижесінде, бұл сала классикалық азаматтық қоғамнан оның әртүрлі жергілікті өзгерістеріне қызықты трансформациядан өтеді.

3. Олигархиялық плюрализм

Қазақстандағы ішкі элиталық топтар оларды анықтауға мүмкіндік беретін кез келген саяси идеология негізінде емес, «сұр кардиналдар» айналасында қалыптасатындығы – елеулі проблема. Сондықтан біздің еліміздегі беделді элиталық топтардың басым бөлігі дәстүрлі түрде идеологиялық бағдарға емес, олардың басшыларының есімдері бойынша сұрыпталады. Әртүрлі идеологиялық құрылыстарда саяси бәсекелестік жоқ кез келген саяси жүйе үшін болса да осы үрдіс тән. КСРО ыдырағаннан кейінгі жылдарда қазақстандық элита үкіметті және қоғамды біріктіретін идеологиялық құрылымды құра алмады.

4. Номенклатураны қайта кәсібилендіру және құзыретті құзыретсіздік

Қайта кәсібилендіру өзара байланысты төрт деңгейде жүреді.

Біріншіден, заманауи мемлекеттік аппарат түрлі мамандықтардың өкілдерін біріктіреді. Бірақ кейбір жағдайларда бұл кәсіби синергия жұртшылықтың бақылауымен табысты жұмыс жасайды, нақты заңдар, ережелер мен нормативтік актілер аясында саяси жағдайдың негізінде тиімділік пен транспаренттілікке зиян тигізбейді. Басқа жағдайларда, егер қызметкердің жұмысы, керісінше, адамның бұрынғы кәсіби дағдыларын жойып, оларды тек өмір сүру «инстинктімен» ауыстырса, осындай жағдай пайда болады.

Екіншіден, номенклатура «қалдықтарының» болуы азаматтар мен билік органдары арасындағы әлеуметтік келісімшартты орындауға бағытталған мемлекеттік қызметтің маңыздылығын бұзады, яғни олар ресурстарды тиімді бөлу және лауазымды тұлғалар, басқарушы өкілдер емес, жалдаған «басқарушылар» үшін салықтарды төлейді және жүйеге адалдықты сақтап

қалады. Бірақ Қазақстанда «Парето 20/80 қағидасын» енгізуге бағытталған кез келген әрекет жұмыстың 80%-ын жұмысшылардың 20%-ы істейтін болса орындалуы мүмкін, бірақ олар әдетте «Паркинсонның бірінші заңына» кезігеді, ол бойынша шенеунік қарсыластарды емес, бағындырушыларды көбейтуге тырысады.

Үшіншіден, патрон-клиенттік жүйе жағдайында қалыпты болып табылатын топтық орын ауыстыру. 2015 жылы Қазақстан Президенті шенеуніктердің командалық қозғалыстары КСРО-ның қалдықтары екендігін мәлімдеген болатын: «Біз оны Кеңес Одағынан алып, одан әлі де шыға алмай отырмыз. Бұл сыбайлас жемқорлыққа жағдай жасайды, тамыр-таныстықты тудырады, адам әлеуетін азайтады. Егер бір министр алмастырылса, онда олар бүкіл топпен жүреді. Біреуі – туысқан, біреуі – құда-жекжат. Бұдан барлық сыбайлас жемқорлық пайда болады және қалыптасады. Бұлай болмауы керек⁵». Ең қызығы, 2016 жылы ҚР Парламентінің алтыншы отырысының бірінші сессиясында Мемлекет басшысы командалық қозғалыстың тәжірибесі тоқтатылғанын айтты: «Бірінші басшының қозғалысы арқылы бір топ адам орын ауыстыратын – бұрын дәл осылай болды. Егер былтырғы жылдың үш айында (2015 жылы – авт. ескертпесі) мұндай орын ауыстырулар саны 1722 шенеунік болса, биыл тек 90-ға жуық⁶». Бірақ, ақиқат басқаша көрсетеді. Кездейсоқ адамдармен жұмыс істеу, тіпті егер ол кәсіби болса да, «басшы» командасынан емес болса да, өзара сенімсіздік тудыратын «номенклатуралық бөліністер» жағдайында, яғни жүйенің ережесі емес. Нәтижесінде, үкіметтің кез келген деңгейінде қабылданған шешімдерді орындаудағы сабақтастық жоқ.

Төртіншіден, басқару аппаратындағы ұрпақ сабақтастығының болмауы. Қазірдің өзінде Қазақстанда мемлекеттік қызметшілердің саны 100 мың адамнан аз, олардың орташа жасы – 39 жыл. Бір жағынан, бұл табиғи процесс. Бірақ мұнда екі проблема туындайды: 1) жоғары лауазымды мемлекеттік лауазымдарға (көбінесе шетелдік біліммен), «өмір» тәжірибесінен өтпеген, бюрократиялық аппараттың төменгі деңгейіндегі жас басшылар келеді. Нәтижесінде, бұл белгілі бір ұрпақтар қақтығысымен

⁵ Назарбаев шенеуніктердің командалық қозғалысын КСРО сарқыншағы деп атады, 11 наурыз, 2015. <https://www.nur.kz/359233-nazarbaev-nazval-perezhitkom-sssr-komandnye-peremeshheniya-chinovnikov.html> [March 11, 2015].

⁶ Назарбаев: Қазақстанда командалық қозғалыс тәжірибесі тоқтатылды, 25 наурыз, 2016. https://forbes.kz/news/2016/03/21/newsid_108528 [March 25, 2016].

бірге жүреді, өйткені «жас» пен «ескі» арасындағы айырмашылық көп: біріншілер өршіл және «аш» қана емес, көбінесе нақты үкіметтегі тәжірибесі әлдеқайда аз; сондай-ақ кәсіби біліктілікке емес, элитаның орнына қарағанда дипломдардың бәсекелестігіне құрылған, орта және төменгі деңгейінде жергілікті аса жоғары емес сападағы білім алған, бәсекеге қабілеті шамалы жас бюрократтар өкілдерінен құралған бюрократиялық аппараттың пайда болуы. Сондықтан маңызды мәселе – тек қана «ескі гвардияның» орнын кімдер басатынында ғана емес, олармен бірге қандай құндылықтар жүйесі келетіндігінде.

Бесіншіден, кәсіптердің көпшілігі кәсіби деңгей ретінде адамның ресми емес деп айтуға болмайтын тәжірибесін және дағдысын анықтау үшін кем немесе нақты айқын өлшемдердің болуын болжайды. Кәсіпорынның және қарапайым менеджерлердің тиімді жұмыс істеуінің маңызды критерийлерінің бірі – пайда болған және пайда табатын бірдей бизнестен өзгешелігі, мемлекеттік аппаратта мұндай тиімділіктің көрсеткіштерін анықтау қиын. Мұның бәрі, сондай-ақ мемлекеттік аппараттың сыртында өте бәсекеге қабілетті емес адамдарға мемлекеттік қызметке жиі тартылатыны емес, таратуға деген ұмтылыс. Тәжірибесіне Қазақстан да жиі сүйенетін Сингапурда да «саяси кәсіпкер» сияқты түсінік бар: «... мемлекет саяси кәсіпкерлерге қажет», яғни, адамдарға жақсылық жасау үшін тиімді болатынын мойындай отырып, саясатқа жаңашыл адамдар келеді. Алайда, адамдар жаңа саясаттың жақсы идея екендігіне келіспеуі мүмкін, бұл жағдайда олар үкіметке қолдау көрсете алмайды. Осы саладағы тәуекелдерді басқару жақсы саясатты тұжырымдау, оны адамдарға жеткізу, сондай-ақ тиімді және нәтижелі түрде жүзеге асыру болып табылады»⁷.

Ал мұнда ХХ ғасырдың көнерген және тым бекіген мемлекеттік аппараты анық түрде ХХІ ғасырдың жоғары динамикалық өзгерістеріне қолайлы емес басты мәселе болып табылады. Қоғам номенклатураға қарағанда тезірек дамиды. Нәтижесінде, төменде жинақталған бұқаралық талаптар мен параметрлер, олардың өңдеу сапасы жоғарыдан реакцияға сәйкес келмейді. Әрине, соңғы он жыл ішінде ол жағдайды жақсарту үшін әрекет көп болды. Бірнешеуін атауға болады. Бұл – тұрақты әкімшілік реформалар, мемлекеттік аппаратты жүйелі қысқарту, мемлекеттік қызметшілердің

⁷ Татьяна Панченко. Мемлекеттік қызметкерден «саяси кәсіпкерді» қалай құруға болады? May 22, 2018. https://forbes.kz/process/education/kak_sdelat_iz_gosslujaschego_politicheskogo_predprinimatelja/ [May 22, 2018].

кәсіби этика ережелерін әзірлеу, орталық мемлекет жылдық жұмысын бағалау жүйесін енгізу және жергілікті атқарушы органдар, мемлекеттік функциялардың тізілімін қалыптастыру, жергілікті деңгейдегі әкімдерді эксперименттік сайлау, электронды үкімет құру және т. б. Бірақ мұның бәрін шенеуніктердің өздері жасаған болатын, олар бастапқыда сол қызметті істегендей еліктеуге көшкен болатын. Сонымен қатар, қазіргі мемлекеттік аппарат Қазақстанда соңғы бірнеше жылда орын алған жылдам экономикалық, саяси, ақпараттық, мәдени және демографиялық өзгерістерге сәйкес келмейді.

5. Сананы криминалдандыру

Мемлекеттік басқарудың төмен сапасы ресурстарды бөлуде сыбайлас жемқорлық механизмдеріне қатысатын, мемлекеттік даму бағдарламаларын іске асыруға кері әсер ететін элитадағы «көлеңкелі» қысым топтарының белсенді қызметімен байланысты. Бұл, өз кезегінде, қоғамның әлеуметтік бөлінісін сақтауға және орталықта да, өңірлерде де билік заңдылығының төмендеуіне алып келеді. Көптеген әлеуметтік жүйелердің дамуында бұрынғы билік институттары жұмыс істемейтін немесе өте әлсіз болған кезде дәстүрлі «көлеңке», биліктің бейресми орталықтарын күшейтетін дәстүрлі құндылықтар жүйесі құнсызданады. Бұл өз кезегінде, сананы криминалдандыру үшін қолайлы жағдайлар жасайды, өйткені, сарапшылардың пікірінше, әлеуметтену институттарының әлеуметтік-мәдени дағдарысы, сондай-ақ әлеуметтік қатынастарды қалпына келтіру тетіктерін, оның ішінде құқықтық және саяси мәдениетті жетілдіру тұрғысындағы тәртіпті бұзуға алып келеді. Нәтижесінде пайда болған вакуум көбінесе суррогатпен толтырылады, ол объективті тұрғыдан алғанда, қоғамның сыртқы әлеуметтік-экономикалық және саяси ортадағы күрделі өзгерістерге бейімделуге тырысатын әрекеті ғана болып табылады.

Қазақстандағы әртүрлі деңгейдегі жемқорлықтың теріс салдарына:

- орталықтағы және жергілікті деңгейдегі билікке халық сенімінің азаюы;
- сыбайлас жемқорлыққа бой ұрған шенеуніктердің салдарынан көптеген әлеуметтік мәселелердің шешілмеуіне байланысты наразылық әрекеттердің өсуін жатқызуға болады.

6. Делдалдардың дағдарысы

Ұзақ уақыт бойы Қазақстанда ресми және жұмыс істемейтін саяси институттар болды, ал билеуші элита қосарланған саяси монополияны сақтады. Олар шын мәнінде қазақстандық «саяси институттар» деп аталмайды. Партиялар бар, бірақ партиялық жүйе жоқ. Парламент бар, бірақ дербес өкілді билік өкілдері жоқ. Сот бар, бірақ заң үстемдігі жоқ. Азаматтар және ресми түрде «үшінші сектор» бар, бірақ азаматтық қоғам жоқ. Бейресми қысым топтары басым рөл атқарады. Америкалық саясаттанушы С. Фредерик Старр «Clans, Authoritarian Rulers and Parliaments in Central Asia» кітабында бұл топтарды «билік брокерлері» деп орынды атаған»⁸.

Осылайша, Қазақстанда саяси жүйемен тең қатынастары бар ең құрылымдық және толыққанды азаматтық қоғам болмағандықтан, саяси партиялар, белсенді кәсіподақтар немесе азаматтық қоғамның дифференциялық мүдделерін білдіретін үкіметтік емес ұйымдар алдында әлеуметтік қатынастарды қалыптастыру және біріктіру үдерісінің орталығында «жетекшілер» институты жоқ болып тұр. Бұл қазақстандық саяси жүйе авторитаризмнің гибридік формасына жатады, яғни бір жағынан билеуші элитаның билікке саяси монополиясын қоса сақтай отырып, ресми және жұмыс істемейтін демократиялық институттар бар. Мұнда біз мемлекеттің саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа институттардың тиімді жұмыс істеуін және көбеюін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін басқару сапасы туралы айтып отырмыз. Керісінше, біз осындай қауіпті жалған саяси институттардың үстемдігі бар екенін көріп отырмыз.

Тіпті 2017 жылдың бас кезінде билік тармақтары арасындағы өкілеттіктерді қайта бөлу жоғары президенттік жүйеде реформалардың елесін жасайтынын көрсетті. Конституциялық өзгерістердің басты мақсаты – Үкіметтің және Парламенттің жауапкершілігін арттыру деп мәлімделген. Сонымен қатар, жаңа заң парламенттің қоғамдық істердегі рөлін айтарлықтай нығайтады, оның саяси және экономикалық форс-мажорлық кезең ішінде жауапкершілікті алу үшін оның тәуелсіздігін қамтамасыз етеді деді. Бірақ бәрі бұрынғыдай қалды. Дағдарыс кезінде үнсіз клуб бола қалатын Парламент те дәл сол күйі қалды. Үкімет пен Парламент жиі дағдарыс жағдайына жауап беру тұрғысынан басқарушылық әлсіздігін және нашар тиімділігін көрсетті, себебі мәселе алдымен өкілеттігін қалай беру керектігінде емес, оны кімге беру керектігінде еді.

⁸ S. Frederick Starr 2006: Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, USA, P. 26.

Басқа жалған құрылымдардың да жағдайы осыған ұқсас болды. Мәселен, де-юре бізде партиялардың функционалды нысандарынан тұратын квазипартиялармен байланысты заңды түрде бекітілген партиялық жүйе бар, бірақ олардың республиканың саяси өміріне ықпалы өте төмен. Айтпақшы, идеологиялық бұлыңғырлық тек қана элита үшін ғана емес, сондай-ақ басқа да президенттік партияларға тән, бұл жұмыртқаны әр түрлі түске бояғанмен бірдей. Бәрінің мазмұны бірдей, айырмашылық тек профилде ғана. Мұны түсіндіруге болады. Егер биліктегі «көлеңкелі» қысым топтарына шамадан тыс әсер етсе, саяси партиялар әдетте әлсіз және танымал емес. Онда үлкен қауіп бар. Әдетте, қабілетті және бәсекеге қабілетті саяси партиялардың басты міндеті – жеке әлеуметтік топтар мен мүдделі топтардың көптеген жеке мүдделерін жиынтық саяси мүддеге айналдыру. Бірақ біз тек әділ, бәсекеге қабілетті және тұрақты сайлауға қатысу құқығын дәлелдейтін сайлау партиялары туралы айтып отырмыз. Қазақстанда партиялық арналар арқылы саяси қатысуды кеңейтудің объективті заңдары емес, өкінішке орай партиялық саланың жасанды шектегіштері басым.

Мәслихаттардың мысалын пайдалана отырып, биліктің деформациялануына алып келетін «кідіріп жарылатын миналардың» бірін көруге болады. Атап айтқанда, «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» заңға енгізілген өзгерістер мен толықтырулар салдарынан мәслихаттар парламенттің төменгі палатасы (Мәжіліс) сияқты пропорционалды сайлау жүйесіндегі партиялық өкілдіктің негізінде құрылады. Әрине, екі минус плюс бермейді. Үкімет тарапынан және мәслихаттармен байланысқан партиялардың одағы, бұл бастамадан бұрын әкімдіктер тарапынан жергілікті атқарушы биліктің атқарушы билік органы бойынша кейбір «қосымшалар» сияқты жиі кездесетін болса, басынан-ақ жеміссіз болады.

Осылайша, орталықтандырылған үкімет формасын құруға тырысқан жүйеде тігінен немесе көлденеңнен де орталықсыздандыру толықтай мүмкін емес. Нәтижесінде шешім қабылдау орталығы мен оны қоршаған орта арасындағы байланыс арналары аз, ақпараттың қалыпты айналымы болуы мүмкін. Ақпараттың негізгі көздері, коммуникациялық желі ұзақ уақыт бойы саяси жүйенің өзі болды, онда қазақстандық қысым топтарының көбі жатқызылуы керек еді. Саяси жүйеде әрекет жасайтын олар экономикалық кіші жүйемен тығыз қарым-қатынаста, олардың рөлі билікті меншікке айналдыру тұрғысынан айтарлықтай өсті. Қазіргі уақытта К. Дойч

ұсынған коммуникацияның кибернетикалық моделінен шыққан жағдайда Қазақстанның саяси жүйесінде дәстүрлі қоғамдарға тән бейресми қатынастар арқылы байланыс бар. Бұл коммуникация формасындағы делдал «Know how» (қалай екендігін білу) + «Know who» (кімнің пайдасы бар екендігін білу) технологиясына иелік ететін адам.

Дегенмен, мұнда басқару жүйесіндегі бақылауды күшейту әрекеті арта түскен кезде парадокс жағдай туындайды, бақылау керісінше азая бастайды. Өйткені, кез келген саяси жүйенің тиімділігі әлеуметтік жаңғыртуды және әлеуметтендіру процесін қамтамасыз ететін негізгі институттардың болуы, яғни адамдардың саясатқа қосылуы арқылы анықталады. Егер бәрі басты шешімдер қабылдау орталығына айналған элитаның ішіндегі күштердің балансына ғана байланысты болса, онда олардың тек өздерінің мүдделерін ортаға қойып, бұл топтар әлеумет қарсы және жүйеге қарсы жүйелілікке ие болады. Осымен қоса, олар тіпті осы немесе басқа мемлекеттік органдарды ауыстыруға тырысады. Халықтың негізгі бөлігінде де, билеуші элитаның да саяси және құқықтық мәдениетінің төмен деңгейімен кез келген биліктің күресі априори нөлдік жанжалдың нысанын қабылдайтын кез келген құқықтық шеңберден тысқары болуы мүмкін. Осындай қақтығыс кезінде бір тараптың жеңілісі автоматты түрде оның толық жойылуына дейін алып келуі мүмкін. Бірақ биліктің жасанды түрде жасаған саяси институты төтенше және дағдарыстық жағдайларда, яғни президенттік партиялар, мемлекеттік БАҚ немесе билік өкілдерімен айналысатын үкіметтік емес ұйымдар болған жағдайда сауатты жұмыс істей алмайды. Демек, билік үшін үлкен қауіп бар, оның аймақтық немесе ұлттық деңгейде жанжалдарды шешудегі тиімді делдалы жоқ.

Бірақ та, биліктің экстремизмнің алдын алу немесе қоғамдық пікірмен жұмыс істеу секілді түрлі салаларда шешімдерін қабылдау барысында стратегиялық бастамасын жоғалтып алғаны одан да жаман. Әдетте, мемлекеттік аппарат өзінің іс-әрекеттерінен кейін барлық нәрсені жасайды. «Post factum». Олар алдын ала ойлауға үйренбеген, өйткені стратегиялық бастамаға ие болу стратегиялық ақпаратқа ие болуды білдіреді, бұл шешім қабылдау орталықтары бұрмалаусыз және жағымпазданусыз қалыптастырған көптеген ақпараттық ағымдардан тұрады. Бірақ классикалық «кері байланыс тізбегі» механизмі бұрыннан бұзылған. Бұл қоршаған ортадан келетін ақпаратты іріктеу мен сүзгіден өткізудің барлық деңгейлерінде бұрмаланған, оқиғалардың, процестердің және нәтижелердің

жағымды етіп көрсетілуіне немесе сыртқы ақпараттың шешім қабылдау орталығына дейін жетпеуіне алып келді.

Ең бастысы, бұл эффекторлар деңгейінде (мемлекеттік аппараттың төменгі бөліктері) тұрғындармен тікелей байланыста болды. Бюрократиялық аппараттың әртүрлі деңгейлері жұмысын үйлесімді түрде тоқтатады, өйткені орталық және жергілікті билік органдары арасындағы алшақтық орталықтан басқару сигналы өте төмен деңгейге жетеді. Өз кезегінде, кері бағыттағы ақпарат әрдайым бар жағдайды, соның ішінде қақтығыстарды барабар көрсетеді. Яғни, «кері байланыс тізбегінің» дұрыс жұмыс істемеуі байқалады. Саяси ақпараттың таралуы да бұзылған. Яғни, бұл орталыққа қоршаған айналасындағы шындық туралы дұрыс емес мәліметтерді пайдаланып, сырттан келген сұраныстарға сәйкес келмеуіне, артта қалу әсерін тудырып, жанжалды жағдайларды болдырмау механизмінің жұмысына кедергі келтірді.

Қазақстандағы негізгі саяси тәуекелдер

1. Билік транзитінің механизмі және ықтимал салдарлары туралы саяси белгісіздік

2014 жылы «Standard & Poor's» рейтингтік агенттігі Қазақстандағы қаржы-экономикалық жағдайдың қазіргі жай-күйіне баға берді. Бірақ осы таныстырылымның ең қызықты бөлігі экономика емес, саясат болды. Агенттіктің талдаушыларының пікірінше: «...саяси шешімдерді әзірлеу мен енгізу үдерісін жоғары орталықтандыруға байланысты, сондай-ақ президенттік билікті беру сипатына қатысты белгісіздік жоғары саяси тәуекелді тудырады»⁹.

Билік транзиті тақырыбы жаңа емес. Біз оны бірнеше рет, соның ішінде 2013 жылы жарық көрген «Ымырт аймағы немесе өтпелі кезеңнің тұзағы» кітабында да қарастырдық. Қазірдің өзінде тек тұңғыш Президент тарапынан іске асырылуы мүмкін билікті беру схемасын талқылаудың, яғни тек қана «шыбынды ұстап қалудың» мәні жоқ екені анық болды. Жүйені жасаушы саяси сахнаны тастағаннан кейін жүйені не күтіп тұрғанын түсіну әлдеқайда қиын, өйткені осы мүмкіндікті пайдаланып қуатты Олимпке де,

⁹ Рамазанов, Нығмат 2014: Банк секторының тәуекелдері, Іскерлік Қазақстан, 2014, 19 қыркүйек, 3 бет.

қоғамдық жария деңгейде де көрінуі мүмкін көптеген «қара аққулар» және кемінде «қарасұр аттар» бар. Бірақ бір нәрсе анық, қайсысының мұрагер рөлін атқаратынына қарамастан, ол өте тиімсіз бюрократиялық аппаратты иемденеді, ол тіпті қазіргі президентпен де көптеген жұмыстарда сәтсіздіктерді көрсетті. Кез келген мұрагердің, тіпті ұжымның басты жауы – қазіргі заманғы мемлекеттік аппараттың дәстүрлі ұжымдық жауапсыздығы, оны элитаның жекелеген мүшелерін бейтараптандыруға қарағанда жаңғырту жүргізуде әлдеқайда күрделі болады.

Қазақстандық саяси жүйе жағдайында «бифуркация нүктесі» – қазіргі Президенттің¹⁰ саясаттан кетуі емес, оның жүйесінде өзгерістердің басталуы болып табылады. Билікке қалай және қандай жолмен көшетіні маңызды емес. Тұңғыш Президенттен кейін кез келген саяси күш, ерте ме, кеш пе, саясаттың үздіксіздігін жарияласа да, саяси және экономикалық жүйені өздері үшін өзгертеді. Үкіметтің айналасындағы қақтығыстың қосымша көзі негізгі ойыншылардың заңдылығының жоқтығы және оны алу үшін олардың әрекеті. Қазақстанның проблемасы, бифуркация нүктесінен кейін белсенді саяси ойыншылардың ешқайсысы бұл саяси жүйені сақтап қалуға немесе реформалауға мүмкіндік беретін заңдылықты автоматты түрде иеленеді. Элитаның өкілдері билікке деген талаптары бойынша бірдей. Бұл, сөзсіз, президент отбасының мүшелеріне қатысты. Көрсетілгендей, элита алдымен «мұрагердің мұрагерге қарсы тұру»-ының тұзағына түседі.

Осылайша, «ымырт аймағындағы» заңдылық пен стратегиялық саяси бастаманың басты күресі үш топ арасында болады:

Біріншісі – статус-кво тобы (элита, бюрократиялық аппараттың бір бөлігі және қоғамның бөлігі). Олардың басты міндеті қазіргі жүйенің қақтығыссыз болуын барынша соза түсу.

Екінші топ – реформаторлар (жүйенің жұмсақ трансформациялануын жақтаушылар). Бұған да элиталық және бюрократиялық аппараттың бөлігі, сондай-ақ қоғамның сындарлы бөлігі кіре алады. Сонымен қатар, реформаторлар транзиттің эволюциялық үлгісін жақтайтын оппозиция бөлігінде де қолдаушыларды іздейді.

¹⁰ Нұрсұлтан Назарбаев – 2019 жылдың 19 наурызынан бастап Қазақстан Республикасының бұрынғы Президенті.

Үшінші топ – бұл заңдылықты нығайту үшін алаңды тазарту мақсатында қолданыстағы жүйені тез жоюға көмектесетін түбегейлі топтар. Оларға тек экстремистік және террористік ұйымдар ғана емес, елдің саяси және іскерлік элитасының бөлігі кіруі мүмкін.

Сонымен қатар, тағы екі саяси тұзақ бар: 1) элиталық қақтығыстарда жоғарғы арбитр ретінде белгілі бір харизмаға ие белгілі бір саясаткерге байланысты құрылған саяси жүйені бақылау қиын; 2) консервациялау үшін консервациялау саясаты ерте ме, кеш пе «бу қазандығының» әсерін тудырады.

Ұжымдық мұрагерді құру әрекеттерінің бірі Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесінің «Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесі туралы» Заңы шеңберінде осы құрылымды өмір бойы тұңғыш Президенттің басқаруы құқықтық мәртебесін күшейту және саяси салмағын арттыру болып табылады. Қауіпсіздік Кеңесінің мүшелігі де заң жүзінде бекітілді. Қауіпсіздік Кеңесі барлық негізгі мемлекеттік органдардың 12 өкілінен тұрады. Кеңеске Парламенттің екі палатасының, Премьер-Министрдің, Мемлекеттік хатшының, Президент Әкімшілігінің Басшысының, Қауіпсіздік Кеңесінің хатшысының, Бас прокурордың, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің төрағасы, Сыртқы істер министрі, Қорғаныс министрі, Ішкі істер министрі кіреді.

Бұл ретте жаңа заң жобасына сәйкес, Қауіпсіздік Кеңесінің мәртебесін консультативтік-кеңесші органнан конституциялық органға өзгерту ұсынылады, ол Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін және қорғаныс қабілеттілігін қамтамасыз ету, ішкі саяси тұрақтылықты сақтау, конституциялық тәртіпті және Қазақстанның ұлттық мүдделерін халықаралық аренада қорғау сияқты салаларда бірыңғай мемлекеттік саясатты іске асыруды үйлестіруі тиіс. Осылайша, осы органның және оның төрағасының шешімдері үкімет пен лауазымды тұлғалардың барлық салалары үшін міндетті болады. Сонымен қатар, заң жобасында Қауіпсіздік Кеңесі жыл сайын ұлттық қауіпсіздік саласындағы есепті кезеңнің нәтижелері мен негізгі қызметі туралы үкіметтің есебін тыңдап қана қоймай, ұлттық қауіпсіздік және ұлттық қорғаныс саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру бойынша мемлекеттік органдардың бірінші басшыларын да тыңдайды. Сондай-ақ, Қауіпсіздік Кеңесінің функцияларына Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік және қорғаныс саласындағы заңнамаларын іске

асыруды бақылауды ұйымдастыру, сонымен қатар Президентке тікелей бағынатын және есеп беретін облыстардың, қалалардың, орталық және жергілікті атқарушы органдардың бірінші басшыларының лауазымына тағайындау үшін ұсынылған кандидаттарды талқылау енгізіледі. Мұның бәрі Қауіпсіздік Кеңесінің оны билік транзиті кезінде тұрақтылықты қамтамасыз ету механизмдерінің бірі болуын қалайды.

Әрине, тактикалық тұрғыдан алғанда Қазақстанның Қауіпсіздік Кеңесі қазіргі Президенттің билік беруі кезінде және саяси сахнаға шыққаннан кейінгі қысқа мерзім ішінде қауіпсіздіктің кепілі ретінде көрінуі мүмкін. Бірақ бұл мемлекетті тұрақтылықпен қамтамасыз ете алмайтын саяси институт емес, ол – қазіргі саяси және экономикалық жүйені оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру бағытында қайта құрудың негізі. Мұның бәрі биліктің транзитіне қатысты әрқашан ағаштардың артында орманды тұтас көріп, сабақтастықтың кез келген түрінің бастапқыда көптеген мәселелерді беруді көздейтінін түсіндіреді, мұның бір себебі – қазіргі билік оны шешпеген. Яғни, әлеуметтік-саяси және экономикалық баяу қозғалысты сақтап қалудың үздіксіздігі ешқандай жақсы нәрсеге алып келмейді. Өзбекстанның жаңа президенті Шавкат Мирзиёев бұл туралы жақсы білетін, ол ескі күзеттің ең ықпалды өкілдерінен құтылу және елдегі сыртқы және ішкі экономикалық саясаттың түбегейлі өзгеруіне бір жылдан астам уақытын жұмсады. Қазақстанға келетін болсақ, Қазақстанның Қауіпсіздік Кеңесін ұжымдық мұрагерге айналдыру қаупінің бірі – қауіпсіздік күштерінің лоббиі мен «қырғилар» реформаторлардың ұстанымынан асып кетуі мүмкін. Қазірдің өзінде биліктегі қатаң желілік жақтастар бар. Мұны соңғы бірнеше жылда жүйелік оппозицияның кез келген түрінен қоғамдық саяси және бұқаралық ақпарат құралдарын күшті тазартудан көруге болады. Бәлкім, билік транзитке жақындағанда, «күштердің» позициясы арта берер. Болашақта бұл қауіпсіздік күштерінің өкілдерінен біреуді тағайындайтын топ болып табылады, ол жағдайды бақылау мен тұрақсыздандыруға қарсы тұрудың негізгі кепілі болып табылады.

Бірақ тіпті бұл жағдайда Президент басқаратын Қазақстанның Қауіпсіздік Кеңесін ирандық үлгімен немесе Кеңес Одағының саяси бюросымен салыстыру дұрыс емес. Екі негізгі айырмашылық бар. Біріншіден, Иран 1979 жылы ислам революциясынан кейін, ал КСРО өзінің саяси және экономикалық жүйелерін Батыспен оқшаулану мен қарсы тұру жағдайында жасады. Нәтижесінде ішкі және сыртқы жауларға қарсы іздеу және күрес

мемлекеттік идеологияның құрамына кіретін жұмылдыру жүйесінің классикалық нұсқасы құрылды. Айтпақшы, Қазақстанның көршілерінен бұл жолда қазір Ресей бар. Екіншіден, ирандық және кеңестік саяси жүйенің негізі кейбір уақытқа билік пен қоғамды біріктіретін идеологиялық құндылықтар болды. Иранда бұл діни бірегейлік болды. Ал Кеңес Одағында – марксизм-ленинизм идеологиясы. Қазақстан қоғамында «идеологиялық сепаратизм» өсіп келе жатқан қатерден көрінетін, мұндай бекіту құндылықтары жоқ. Айтпақшы, бұл қауіппен кез келген билікке келген мұрагердің кезігуі ықтимал. Иран мен КСРО-да болса да, ерте ме, кеш пе, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі осы құндылықтардың ыдырауын бақылауға болатын, ал Иранда біз қоғамның ішкі және сыртқы саясатын ырықтандыруды талап ететін наразылық сезімінің артуын көрудеміз. Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесінің ұжымдық мұрагері ретіндегі тағы бір мәселесі әртүрлі элиталық топтардан немесе олардың коалицияларынан тұратын адамдар, ал олардың кейбіреулері, жоғарыда айтылғандай, билікке деген талаптары бойынша тең құқықтарға ие болады. Бұл биліктің ұзақ мерзімді сабақтастығының ең сенімді жолы емес. Кейбір саясаттанушылармен посткеңестік кеңістіктегі барлық мемлекеттердің басты міндеті саяси институттарға негізделетін тұрақтылыққа, бір адамға тәуелді тұрақтылықты өзгерту болып табылады. Бірақ мұның барлығы стратегиялық пайда көзқарасы тұрғысынан Қауіпсіздік Кеңесінің құрамында бірнеше саяси институттарды күшейту керек деген тактикалық ойын емес. Парламент, саяси партиялар, ҮЕҰ, кәсіподақтар, ШОБ, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, қоғамдық қозғалыстар және жаңғыртуды жүргізушілері ретінде әрекет ете алатын басқа да ойыншылар, сондай-ақ кепілдік берушілердің күшті позициялары бар барлық мемлекеттік аппаратты терең реформалау қажет. Сондай-ақ тоқырауға жол бермейтін, елдің саяси және экономикалық дамуы үшін тұрақты саяси инфрақұрылымды құру қажет.

2. Наразы көңіл-күйдегілердің бір бөлігін радикалдандыру

Наразылықтың кеңеюін сипаттайтын белгілері:

- жаңа наразы топтар санының ұлғаюы;

- наразы топтардың мүдделерін білдіретін дәстүрлі оппозициядан басқа жаңа саяси ойыншылардың пайда болуы;
- иерархиялық әлеуметтік мәртебенің өзгеруі.

Ең шектен шыққан түрде кейбір элиталық топтар қоғамда ұзақ уақыт бойы қолданыстағы саяси жүйеге деген адалдықтарын қамтамасыз еткен наразылық сезімдерін пайдаланып көруге тырысады. Бірақ бұл синергетиканың тілінде, биліктің өзгеруімен және «жобаның мұрагері» жүзеге асырылуымен байланысты болатын «бифуркация нүктесі» болған кезде ғана мүмкін болады. Тіркелген және заңмен жұмыс істейтін оппозициялық партиялардың ықпалының әлсіреуі наразылық сезімдерінің бір бөлігіне, радикалды салаға, соның ішінде экстремистік әрекеттерге байланысты болуы мүмкін. Құқықтық деңгейде әрекет етуге тырысқан жүйедегі оппозицияны белсенді түрде әлсірете отырып, билік жергілікті радикалды топтардан жүйеге қарсылықтың туындағанын аңғармай қалды.

3. Этносаралық қақтығыстар қаупі

- әлеуметтік бөлінудің сақталуы;
- тұрмыстық ұлтшылдық.

4. Сепаратизм қаупі (тәуекел нүктесі – транзиттік кезең)

- өңірлік дамудағы сәйкессіздіктер;
- этносаралық қақтығыстардың нәтижесі;
- үшінші елдер қызметінің нәтижесі.

5. Бақыланбайтын ішкі көші-қон

Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңының 6-бабында бақылаусыз көші-қон процестері Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне елеулі қатер ретінде жіктелді. Негізгі көші-қон ағымы Алматы, Астана, Атырау қалаларына және республиканың басқа да ірі қалаларына барады. Бұл көші-қон салдарының бірі – маргиналданду, соның ішінде кейбір жастардың маргиналдандуы.

6. Урбандалу және діни саланы трансформациялау

Кейбір сарапшылар діни саланы, оның ішінде урбандалу үдерісіне байланысты діни дәстүрді бұзуға алып келетін елеулі трансформацияны атап көрсетеді. Мысалы, кейбіреулердің ойынша, дәстүрлі қазақ мәдениеті ауылдық жерлермен тығыз байланысты. Бірақ соңғы жылдары қазақ этносының жылдам урбандалуы байқалады, ол исламның рөлі мен орны өзгеретін жаңа қалалық қазақ мәдениетінің пайда болуына алып келеді. Мешіттердің қарым-қатынасы, оның ішінде жастар арасында рөлі артып келеді. Бірақ бұл байланысқа экстремистік элементтер қосылды. Қаланы маргиналдандыруына және «шахид белбеуінің» пайда болуына алып келіп соқтыратын бақыланбайтын деструктивті урбандалу экстремистік идеяларды тарату үшін қолайлы әлеуметтік-экономикалық және психологиялық ортаны қалыптастырады.

7. Шағын және орта бизнесті қысқарту

Бұл үдеріс орта тап қабатын автоматты түрде төмендетеді және ішкі миграция есебінен көтерілетін қоғамдық көңіл-күйді радикалдандыру қаупін арттырады.

8. Ақпараттық сепаратизм

Қоғамның маңызды бөлігін өзіне шоғырландыратын негізгі идеологиялық «зәкірлердің» елде болмауы себебінен қазақстандық қоғамның белсенді алшақтау қатері бар. Сонымен бірге, этникалық, әлеуметтік, саяси және демографиялық топтардың арасындағы «бөлу сызығы» мемлекеттік тілдің мәселесінен тарихи оқиғаларды түсіндіруге дейінгі әртүрлі жолдармен жүреді. Яғни, қазақстандық қоғамның сыртқы, көп немесе аз тыныштық жамылғысының астында елеулі жағдайлар болып жатыр, түрлі құндылық бағдарларының қақтығыстары орын алады. Бұл елдегі әртүрлі әлеуметтік, саяси, демографиялық, этникалық, діни және басқа да топтардың өздерінің «өз Қазақстаны» туралы ойларына, жиі қарсыласуына, идеялары болған кезде «идеологиялық сепаратизм» әсеріне алып келеді. Қазақстандық билік үшін елеулі қауіп елдің көптеген азаматтарының «өзін сәйкестендірудегі белгісіздікте». Осыдан қазақстандық мемлекеттіліктің

негізінде – этникалық не діни, немесе азаматтық сәйкестендіру болуы керек пе деген дау-дамайлар орын алуда.

«Идеологиялық сепаратизмді» қамтамасыз ету қатері, халықаралық қарым-қатынастардың субъектісі ретінде Қазақстан көптен бері трансұлттық бұқаралық ақпарат құралдары мен геосаяси ойыншылармен жүргізілетін ақпараттық соғыс күйінде қалып отыр. Қазақстан қоғамындағы Украинадағы ахуал туралы елеулі бөліну, сонымен қатар, ресейлік және батыстық БАҚ-тардың Қазақстандағы қоғамдық пікірді қалыптастыруға елеулі ықпалының көрсеткіші болды. Украинаның айналасындағы оқиғалар объективті ақпарат таратуға қабілетсіз қазақстандық БАҚ ойыншыларының әлсіздігін ескере отырып, қазақстандықтардың басқа біреудің ақпараттық соғысының құрбаны болғанын жақсы көрсетті. Отто Фон Бисмарк бірде: «Соғыс кезінде, аң аулаудан кейін және сайлау алдындағы уақыттарға қарағанда ешқашан өтірікті сонша көп айтпайды» деген.

Ақпараттық алаңшамен жұмыс істеудегі стратегиялық бастаманың айқын жоғалуы осының нәтижесі. Нәтижесінде шетелдік БАҚ, on-line (азаматтардың баламалы ақпараттық шындыққа көшуі, мемлекеттің позициялары әлсізденуі), есту билігі және балама идеологиялық орталықтар (радикалдықты қоса алғанда) сияқты әртүрлі, формалды және бейресми байланыс арналары қоғамдық пікірмен жұмыс істейді.

1-кесте. Қазақстанның саяси жүйесіне SWOT-талдау

Strength (күшті жағы)	Weakness (әлсіз жағы)
1. Президентке саяси адалдық және Қазақстанның саяси және бизнес элитасының негізгі бөлігінен оның қолдауы	1. Билік сабақтастығының механизмі мен мерзімдері туралы сенімсіздік
2. Наразылық танытушылардың бөлшектенуі. Елдегі қазіргі наразылық көңіл-күйлері өздерінің шекті массасына әлі жеткен жоқ	2. Қазақстанда бәсекелес элиталық топтардың көп саны бар. Элита арасында үнемі тепе-теңдікті сақтаудағы қиындық. Президент басты төреші рөлін жоғалтады
3. Әлеуметтік энергетиканы экономикалық салаға мақсатты түрде беру. Халықтың саяси апатиясын қолдап, ықпал ету	3. Тік вертикал сызықты шешімдерге ғана бейімделген. Мемлекеттік биліктің әртүрлі деңгейлері арасындағы алшақтық пайда болғандықтан, біртіндеп тіке деформация болуда

<p>4. Ірі геосаяси ойыншылардың (АҚШ, Ресей, Қытай, ЕО және т.б.) көзқарасы бойынша қазіргі үкіметтің заңдылығы</p>	<p>4. Қазақстандағы президенттік биліктен басқа тиімді саяси институттың жоқтығы, оның қолында биліктің негізгі тетіктері шоғырланған</p>
<p>5. Қазақстанның халықаралық қоғамдастық алдындағы энергетикалық маңызы. «Мұнай және газ Қазақстанға деген адалдық үшін» мәмілесі</p>	<p>5. Көлеңкелі саяси саланың мемлекеттік саясатқа үстемдік етуі. Демек, мемлекеттік мақсаттарға қатысты тар топтық мүдделердің таралуы</p>
<p>6. «Қазақстанның оң экономикалық және саяси кереғарлығын» Орталық Азияның басқа елдерінің аясында белсенді пайдалану</p>	<p>6. Мемлекет дамуының көптеген бағдарламаларының, әсіресе өңірлік деңгейде болмағандықтан көрсетілетін мемлекеттік басқарудың тиімсіздігі</p>
<p>7. Сыртқы қауіптердің мардымсыз деңгейі</p>	<p>7. Саяси саланың бірқалыптылығы және саяси қатысудың шектеулі мүмкіндіктері. Демек, сайлаушылар ретінде осындай маңызды фактордың болмауы</p>
<p>8. Президенттің әртүрлі әлеуметтік топтармен жеке істерде келісімшарттары жасалады. Ең үлкен пайдаға кеңелушілер – жоғары лауазымды шенеуніктер.</p> <p>Кейбір мемлекеттік қызметкерлер де табыстарының өсуін көздеп билікке қолдау көрсетуге дайын. Ірі бизнес президентті қолдайды, өйткені ол мүліктерінің негізгі кепілі. Орта тап тек тұрақтылықты және билік уәде беретін ақша табуға ғана қабілетті. Мұндай «келісімшарттар» басқа әлеуметтік топтарға да қатысты</p>	<p>8. Экономикалық даму және саяси консерватизм арасындағы теңгерімсіздік. Нақты экономикалық және саяси бәсекең болмауы</p>
<p>9. Мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруда мемлекеттік аппараттың тиімділігін арттырудың қажеттілігі туралы хабардар болу. Мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыру мақсатында әкімшілік реформа аясында бірқатар шараларды іске асыруға тырысу</p>	<p>9. Басқарушы элитада және оппозицияда елдің әрі қарай саяси дамуының айқын әрі нақты стратегиясының болмауы</p>

	10. Мемлекеттік құрылымдарда «уақытша ғана болу синдромы». Елдің ұлттық қауіпсіздігіне қатер төндіретін сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі
	11. Элитаға кіру үшін «әлеуметтік көтергіштерді» азайту. Төмендегі барлық жемістер жиналды
	12. Әлеуметтік жіктелудің өсуі және орта таптың баяу өсуі
	13. Кейінге қалдырылған әлеуметтендірудің әсері. Халық арасында саяси, құқықтық және діни мәдениеттің төмен деңгейі
	14. Элитаның саяси және экономикалық эйфориясы. Бар проблемаларды жеткіліксіз деңгейде қабылдау
	15. Қоғамдағы жаңа жанжалдар аймағының болуы (этносаралық, қалаларға көшу және т. б.)
Opportunity (мүмкіндіктер)	Threat (қатерлер)
1. Президенттік-парламенттік жүйені құру, оның орнықтылығын арттыру жолында билікті трансформациялаудың үлгісі	1. Тұңғыш Президенттің күтпеген жерден кетіп қалуы жағдайында биліктің дәйекті механизмін құрғанға дейін саяси тәуекелдердің деңгейін арттыру
2. Елдің экономикалық бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін негіз ретінде Ұлттық қор түріндегі қаржылық «қауіпсіздік жастығының» болуы	2. Орталықтандырылған жүйе тез және тиімді орталықсыздандырылмайды
3. Жергілікті өзін-өзі басқару институттарымен емес, төменгі деңгейде сайланған әкімдерді, соның ішінде өзін-өзі ұсынған кандидаттардың қатысуымен жұмыс жасау арқылы мемлекеттік басқару тетігін жетілдіру	3. Президенттің айналасындағы көлеңкелі ойыншылардың басым көпшілігі билікке заңды құқығының жоқтығы
	4. Әлеуметтік-саяси шиеленістердің өсуі. Маргиналды массаның өсуі, әсіресе ірі қалаларда. Эксклюзия – халықтың белгілі бір бөлігінің, оның ішінде жастардың кедейлік деңгейінде үмітсіз қалып қоюы

	5. Террористік тәуекелдердің өсуі
	6. Адам капиталы деңгейінің апатты құлдырауы, бұл әлеуметтік маргиналданду процесін жеделдетеді
	7. Елдегі ауқымды саяси дағдарыс жағдайында үшінші елдердің араласу тәуекелі

Тәжірибе көрсеткендей, кез келген уақытта түрлі себеппен әлеуметтік жарылысқа қатысушылардың әртүрлі құрамы болуы мүмкін, ең бастысы бұл үшін қолайлы жағдайлар бар болуы ықтимал. Сонымен бірге, көп жағдайда билік тарапынан «детонаторлар» осы әлеуметтік жарылыстарға негізделген, әлеуметтік және экономикалық саясатты тиімсіз жүзеге асырады. Бірақ, жоғарыда айтылғандай, билік органдарында аймақтық немесе ұлттық деңгейде жанжалды жағдайларды шешуде бірыңғай тиімді делдал жоқ. Олардың пайда болуына байланысты тек қана коммуникацияларды қалпына келтіру ғана емес, сонымен бірге бүкіл саяси жүйені саяси реформалар арқылы қалпына келтіру қажет. Осы реформалардың мақсаттарының бірі, оның ішінде екі деңгейде саяси коммуникация үшін тиімді инфрақұрылым құру:

1. Мемлекеттік аппараттың өзінде.
2. Қоғам, билік пен бизнес арасында.

Осындай инфрақұрылымның маңызды элементтері бәсекеге қабілетті саяси партиялардан бастап, жергілікті билік органдарына дейінгі көптеген саяси институттар болып табылады. Яғни, біз тігінен де, көлденең де саяси орталықсыздандыру туралы айтып отырмыз. Көптеген баламалы ақпарат көздерінің болуы мемлекеттік құрылымдармен саяси тәуекелдерді тиімді басқару үшін негіз бола алады. Бірақ бұл тек көлденең сапалы өзгеру жағдайында ғана мүмкін, мұнда ең алдымен Қазақстанда азаматтық қоғамның трансформациясы туралы айтылады.

Көлденең белдеуді өзгерту

Кейбір сарапшылар атап өткендей, «азаматтық қоғам» ұғымының ресми түсіндірмесі әрдайым тым институционалды болды, себебі ол тек тіркелген ұйымдарға ғана бағытталды, алайда олардан басқа жергілікті проблемаларды шешуге қатысатын азаматтардың тіркелмеген бастамашыл топтары бар. Бірақ мұнда негізгі қарама-қайшылық мемлекеттің әлеуметтік, саяси және экономикалық өмірдің барлық ойыншыларын тіркеу және лицензиялау тетіктері, сондай-ақ мемлекеттік бақылауды азайтуға тырысатын азаматтық қоғамның табиғаты арқылы басқаруға деген талпынысымен туындайды. Азаматтық қоғам – тіркеу куәлігі бар кез келген мекемелердің қарапайым тіркесі емес. Осымен қатар, ол көптеген тіркелмеген және бастамашыл топтарды ғана емес, сонымен бірге олардың қызметін жалпы белгілі бір құндылықтар мен принциптермен біріктіреді. Әлеуметтік желілердің пайда болуымен қатар, осындай топ, соның ішінде еріктілер қозғалысы түрінде әлеуметтік қызмет біртіндеп off-line-нан – on-line-ға көшті. Бұл жерде туындайтын басты мәселе: «Қазақстандағы протоазаматтық қоғамда желілік қауымдастық түрінде дамудың жоғары деңгейіне жетіп, біздің көз алдымызда азаматтық белсенділіктің мүлдем басқа түрі пайда бола ма, әлде әлеуметтік желілерде протоазаматтық қоғамның реинкарнациясын ғана көре аламыз ба?». Екеуі де болуы мүмкін.

Бір жағынан, біздің көз алдымызда әртүрлі мақсаттар мен қатысушылардың құрамы бар әлеуметтік нүктелі жұмылдырудың мүлдем басқа түрлері бар. Әлеуметтік желілер Қазақстандағы белгілі бір оқиғаларға белсенді түрде жұртшылықпен үндеулері үшін «домино әсерін» жасайды. Америкалық саяси ғылымда бұл құбылыс «grass roots» деп аталады, яғни кейде қарапайым әрекеттер билікке әсер етуі мүмкін. Қазақстандағы тұрғын халықтың бұл белсенділігі түрі бірнеше себептер бойынша жағымды үрдіс болып табылады.

Біріншіден, саяси мәдениеттің деңгейі көтеріледі, себебі нақты мәселелерді шешуге қатысу.

Екіншіден, көптеген адамдар өздерінің өмірлік мүдделерінің шеткі жағында тұрған мәселелерге де алаңдап отыр.

Үшіншіден, болашақ азаматтық қоғамның негізі болып табылатын еріктілер қозғалысының мәдениеті біздің көз алдымызда өсіп келеді.

Төртіншіден, заң шеңберіндегі кез келген азаматтық белсенділік, экстремистік немесе террористік қызметтің жасырын түрдгіе әлеуметтік агрессиясына қарағанда әлдеқайда жақсы. Бу қазандығының жарылысы болмас үшін әлеуметтік бу шығуы керек. Әлеуметтік желілердің рөлі, оның ішінде белгілі бір проблемалар туралы билікке хабарлау тұрғысында қоғам мен үкімет арасындағы байланыс арналарының бірі болып табылатын жанама немесе тікелей емес лоббизмнің белгісі болып табылады.

Еуразиялық экономикалық одақтың перспективалары мен тәуекелдері

Вячеслав Додонов

Аңдатпа

Мақалада ЕАЭО-ның экономикалық сипаттағы қызмет етуі мен дамуының негізгі перспективалары мен тәуекелдері талқыланады. Кеден одағы және ЕАЭО-ғы одақтық деңгейде де, қазақстандық экономиканың деңгейінде де сыртқы саудаға және шетел инвестицияларын тартуға назар аудара отырып негізгі макроэкономикалық көрсеткіштердің, сондай-ақ ЕАЭО жағдайындағы даму үшін ықтимал тәуекелдер мен артықшылықтардың ауқымын айқындайды.

2014 жылдың 29 мамырында Беларусь, Қазақстан және Ресей басшылары қол қойған келісімге сәйкес құрылған Еуразиялық экономикалық одақ 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап жұмыс істей бастады. Осылайша, ЕАЭО қызметінің хронологиясы тек үш жылды құрайды, ал мұндай қысқа мерзімде жетістікке жетудің толық бағасы талап етілмейді. Сонымен қатар, макроэкономикалық статистика негізінде ұзақ мерзімді трендтерді, тәуекелдер мен перспективаларды ЕАЭО жұмысының қысқа мерзімінде бағалау күрделі. Одақ қызметінің ағымдағы бағалауы белгілі бір сарапшының жобаға деген жеке көзқарасына сәйкес қарама-қайшы сипатта болып, нақты жағдайларды дұрыс көрсетпеуі мүмкін. Осыған байланысты, осы интеграциялық бірлестіктің аясында қатысушы елдердің экономикалық дамуының нәтижелерін дұрыс және объективті талдау ерекше маңызды болып табылады. Сонымен қатар, ЕАЭО-ның қызмет ету мерзімінің қысқа болғанына байланысты, талдамалық мақсаттар үшін Еуразиялық экономикалық одақтың алғышарты болып табылған Кеден одағы кезеңін қоса алып ұзақ мерзімде қарау заңды.

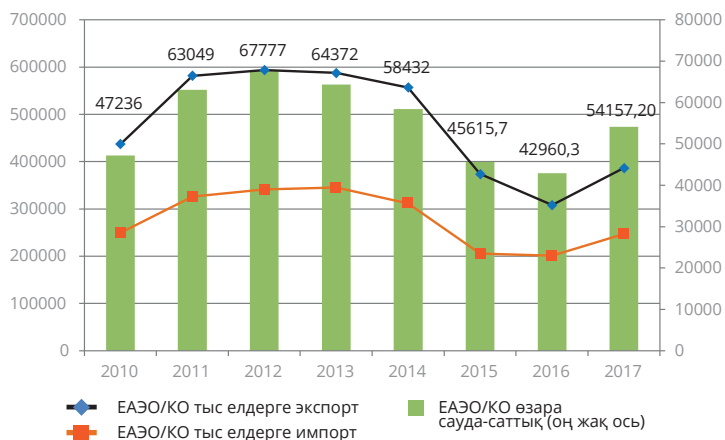
2010 жылдың қаңтарында ресми түрде іске қосылған Кеден одағы 2011 жылдың екінші жартысынан бастап толыққанды жұмыс істей бастады, өйткені техникалық өтпелі кезеңдер аяқталды және Қазақстан мен Ресейдің шекарасында кедендік бақылау жойылды, яғни осы бірыңғай кедендік кеңістікті құруды аяқтады. Сондықтан ЕАЭО аумағында бірыңғай экономикалық кеңістіктің жұмыс істеу үдерістері мен нәтижелерін бағалау, менің пікірімше, толық бірінші жылы – 2012 жылдан бастап, яғни Кеден одағының толыққанды жұмысы жүзеге асырылғаннан бастап қамтылуы мүмкін.

Интеграциялық бірлестіктердің тиімділігін бағалауға назар аударатын негізгі көрсеткіш – экономикалық интеграцияның сауда бағытының басымдықтары және сауда-саттықты белсендендіруге және тауарлардың ортақ нарығын қалыптастыруға бағытталған Кеден одағына қатысушы елдердің сыртқы сауда айналымы болып табылады. Өзара сауда-саттықтың өсуі, әдетте одақтың тиімділігінің белгісі ретінде түсіндіріледі және оның баяулауы кері бағытта қаралады.

Менің ойымша, ЕАЭО сауда айналымы және оның динамикасы әлемдік сауда шарттары мен экспорттық тауарлардың баға жағдаятының жалпы контексінен басқа интеграцияның тиімді өлшемі бола алмайды.

Белгілі болғандай, ЕАЭО-ның ең ірі экономикасы – Ресей мен Қазақстан экономикасының негізгі экспорты, ол одақтық елдер экспортының 95%-ын құрайды, бұл шикізаттың көптеген түрлері, соның ішінде бірінші кезекте көмірсутектері. Осы шикізаттардың бағасы жоғары құбылмалылықпен сипатталады, бұл ЕАЭО-да үшінші елдермен сыртқы сауданың көлемінде елеулі өзгерістерге әкеледі (1-сурет). Сондықтан 2012 жылға дейінгі кезеңдегі тауар айналымының артуы және 2014–2016 жылдардағы төмендеуі экономикалық интеграцияның табыстары немесе жетістіктері емес, мұнай бағасының құбылмалылығына байланысты экспорттаудың өзіндік құнының өзгеруімен түсіндіріледі.

1-сурет. 2010–2017 жж. үшінші елдердің сыртқы сауда көлемімен салыстырғандағы одақ елдерінің өзара саудасының динамикасы, млн \$¹

Тиісінше, өзара сауда-саттықтың өсуі немесе төмендеуі абсолютті параметріне емес, осы параметрлердің үшінші елдермен сыртқы сауда көрсеткіштерінің ұқсас көрсеткіштерімен салыстырмалы талдауына негізделген интеграциялық үдерістердің табысы туралы қорытынды жасауға болады.

Осындай салыстыру сыртқы сауданың жалпы өсу кезеңінде ЕАЭО-ғы (бұрынғы – Кеден одағы) сауда белсенділігі қарқынды өскенін, әлемдік сауда нарықтарындағы құлдырау кезінде баяу төмендегенін көрсетеді. Мәселен, 2010–2012 жылдары Кеден одағы елдерінің өзара саудасы 43% артып, қалған 36,3% (үшінші елдерге экспорттау – 36%, импорт – 37%) өсті. 2012 жылы қол жеткізілген тауар айналымының ең жоғары мәндерінен 2016 жылға қарай ЕАЭО елдерінің өзара саудасының төмендеуі 36,6%-ды, үшінші елдерге экспорт 48,1%-ды құрады, ал үшінші елдерден импорт 41%-ға төмендеді. Осылайша, ЕАЭО шеңберіндегі сауда процестері тұрақты және сыртқы жағдайларға төзімді болып табылады және интеграциялық бірлестіктің экономикалық қатынастарға оң әсер етуінің белгісі, сондай-ақ кедендік кедергілерді жоюдың және ортақ нарық қалыптастырудың нақты әсерін көрсетеді.

¹ Еуразиялық экономикалық одақ тауарларының сыртқы және өзара саудасы. Еуразиялық экономикалық комиссия. URL: http://eec.eaeunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/time_series/Pages/default.aspx (ақпарат алынған күн: 15.04.2018).

Сыртқы сауда-саттық секілді сыртқы факторлардың күшті әсері ЕАЭО елдерінің экономикаларының басқа салаларында да байқалды, дегенмен Еуразиялық интеграцияның ЖІӨ-нің өзгеруіне, өнеркәсіптік өндіріске, инвестициялар және төлем балансының параметрлері сияқты жиынтық макрокөрсеткіштердің деңгейіне әсер етуі мүмкін деген қорытынды жасау қажет емес. Бұдан басқа, ЕАЭО елдерінің экономикасы елеулі айырмашылықтарына байланысты бұл әсердің көрінісі әртүрлі елдерде өзіндік ерекшеленеді. Шағын экономикасы бар Армения немесе Қырғызстан сияқты елдерде интеграциялық процестердің әсері әлдеқайда күшті, ал Ресейдің макроэкономикалық көрсеткіштері жалпы ЕАЭО көрсеткішінің 87% құрайды, бірақ интеграция әсері көп емес. ЕАЭО-ғы экономикалық жағдайды білдіретін жиынтық көрсеткіштер шын мәнінде Ресей экономикасының ахуалымен анықталғандықтан, олар интеграциялық жобаларды жүзеге асыру нәтижесін Ресей экономикасының қазіргі проблемалары немесе табыстары сияқты көрсетеді.

Осыған байланысты, ЕАЭО келешектегі жұмысының болашағы мен тәуекелдерін ескере отырып, осы тұрғыдан екі деңгейді – бірігу деңгейіндегі даму үрдістерін (осы тұрғыдағы тәсіл ресейлік жағдайды көрсететінін ескере отырып) және жекелеген мемлекеттердің ұлттық деңгейіндегі даму үрдістерін қарастыру керек. Осы деңгейлердің екеуінде интеграцияны нығайтудың нәтижесі ретінде дамудың қарқындылығын күтуге болатын бірнеше негізгі бағытты бөліп көрсетуге, сондай-ақ сол себепті туындаған тәуекелдердің негізгі топтарын да анықтауға болады.

Тұтастай алғанда ЕАЭО деңгейінде экономикалық дамудың ең перспективалы бағыттары мыналар:

- өндірістің негізгі факторларының айналымын едәуір арттыратын, бәсекелестіктің деңгейін арттыратын, ЕАЭО шеңберінде бизнес-процестердің транзакциялық шығындарын төмендететін тауарларға, қызметтерге, еңбекке және капиталға ортақ нарықты құру негізінде Одақ шеңберінде негізгі экономикалық процестерді жандандыру;
- институттық, құқықтық және реттеуші ортаны үнемі жетілдіруге ықпал ететін ЕАЭО жекелеген елдерінің арасында юрисдикциялардың бәсекелестігі арқылы бизнес-ортаның тиімділігін арттыру және бизнес-ортаны жақсарту;

- экономиканы жаңғыртуды және әртараптандыруды жеделдетуге, сондай-ақ отандық және шетелдік нарықта отандық тауар өндірушілердің позициясын нығайтуға мүмкіндік беретін шикізаттық емес салаларға шетелдік инвестицияларды кеңейтуге және ішкі нарықтың кеңеюіне бағытталған салалардың инвестициялық тартымдылығын арттыру;
- ЕАЭО арасында арнаулы сауда режимдерін құруға және шетелдік сауда серіктестері арасында одақтың кеңінен таралған нарығына қызығушылықтың артуына байланысты үшінші елдермен сыртқы сауда айналымының артуы.

Осы салалардың біріншісі өзара сауда тұрғысынан жоғарыда талқыланды және Кеден одағы мен ЕАЭО қалыптасқаннан кейінгі сауда процестерінің жақсаруын көрсетіп отыр, еңбек нарығы, капитал және қызмет көрсету тұрғысынан бірыңғай экономикалық кеңістікті құрудың қалған құрамдас бөліктерін талдау үшін олардың біршама тарихы болғаны жөн.

Екінші бағыт сондай-ақ өте маңызды, өйткені ол тұтастай алғанда бизнестің және жалпы экономиканың дамуына негіз болады. ЕАЭО елдерінің жеке экономикалары үшін қиындық тудыратын және юрисдикциялардың бәсекелестік факторы Кеден одағын қалыптастыру кезеңінде экономикалық прогрестің ең маңыздысы деп аталды және қазіргі уақытта еуразиялық интеграцияның негізгі артықшылықтарының бірі болып табылады. Осылайша, 25 қарашада Ресей Федерациясы Президентінің кеңесшісі С. Глазьев осы үдерістің сәттілігіне тоқталып: «Біз юрисдикциядағы бәсекелестікпен ортақ нарық қалыптастырамыз» деп атап өтті².

Еуразиялық интеграцияның осы аспектісі контекстінде ЕАЭО елдеріне бизнесті жүргізу үшін жағдайларды бағалайтын бірқатар халықаралық рейтингтерде айтарлықтай табыстарға қол жеткізуге болады. Дүниежүзілік банктің Doing Business-2017 рейтингінде Белоруссия, Қазақстан және Ресей 190 елден 37, 35 және 40-орындарды иеленді³. 2010 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан – 74, Белоруссия – 64, Ресей 116-орынд тұрған

² Глазьев серіктестік модельдері арасынан ЕАЭО-ның Батыста интеграциялануының артықшылықтарын атап өтті. Интерфакс – Ресей, 25.11.2016. URL: <http://www.interfax-russia.ru/NorthWest/news.asp?id=786515&sec=1671> (ақпарат алынған күн: 2.12.2016).

³ Economy Rankings// Rankings. DOING BUSINESS Measuring Business Regulations. URL: <http://www.doingbusiness.org/rankings> (ақпарат алынған күн: 2.12.2016).

болатын⁴. Әрине, бұл прогресті тек осы елдердің Кеден одағына және кейіннен ЕАЭО-ға қатысуы деп санауға болмайды, бірақ ол осы интеграциялық бірлестіктерге қатысу кезеңіне түсіп, бизнес климатты жақсартуда белгілі бір рөл атқарғанын жоққа шығару мүмкін емес.

Үшінші бағыттың келешегі ЕАЭО-ның инвестициялық тартымдылығын арттыру және қатысушы елдердің экономикасы қажет ететін осы негізде шикізаттық емес салаларды жедел дамыту – ЕАЭО елдерінің аймақтық интеграциясы мен статистикасының халықаралық тәжірибесіне негізделі отырып өте нақты болып көрінеді. Әлемдік тәжірибе көптеген елдерде аймақтық интеграциялық бірлестіктерге (кеден одағы және олардың жоғары түрлері) қосылғаннан кейін, инвесторлардың ұлттық өндірушілердің ортақ нарықтарын кеңейтуге қатысуының оң әсерін арттырады.

ЕАЭО елдерінің статистикасы 2014–2016 жылдарға дейін, яғни әлемдік тауар нарықтарындағы құлдырауға дейін оң көрсеткіштерге ие болды. ЕАЭО-ның үш құрылтайшы елінде негізгі капиталға салынған инвестициялар 2010 жылдан 2014 жылға дейін өсті және бұл өсім айтарлықтай жоғары болды, яғни, жалпы алғанда, ЕАЭО үшін долларлық мәнде 2013 жылғы деңгей 2009 жылғы көрсеткіштен 1,6 есе асып, 301 \$-дан 489 млрд \$-ға дейін өсті⁵, одан кейін девальвация есебінен осы көлем 2014–2016 жж. елеулі қысқарды. Сондай-ақ, Кеден одағы мен ЕАЭО жұмыс істеп тұрған кезеңде шетелдік инвестициялардың рөлін тұрақты түрде көтеру фактісіне назар аударуға болады. Осылайша, соңғы үш жылда шетелдік банктердің несиелері есебінен негізгі капиталға салынған инвестициялардың үлесі едәуір өсті. Мысалы, 2016 жылғы 9 айда 5,9%-ды көрсетті. Ал 2014 жылы 2,9%-ды көрсеткен⁶. Осылайша, негізгі капиталға салынған инвестициялар құрылымында шетел қорларының үлесі 3,9%-дан 6,0%-ға дейін өсті (шетелдік инвесторлардың 1% қаражатын ескере отырып).

⁴ Бизнесі жүргізу – 2011 жыл. Кәсіпкерлер жағдайын жақсарту. © 2010 Халықаралық қайта құру және даму банкі / Дүниежүзілік банк. 4 б. URL:<http://russian.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/Overview/DB11-Overview-Russian.pdf>

⁵ Негізгі капиталға салынған инвестициялар қазіргі бағамен, АҚШ долларымен // Инвестициялар. Еуразиялық экономикалық комиссия. URL:http://eec.eaunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/investments.aspx (ақпарат алынған күн: 2.05.2018).

⁶ Қаржыландыру көздері бойынша негізгі капиталға инвестициялар құрылымы // Инвестициялар. Еуразиялық экономикалық комиссия. URL:http://eec.eaunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/investments.aspx (ақпарат алынған күн: 2.05.2018).

ЕАЭО-ның экономикалық дамуының төртінші бағыты, үшінші елдермен сыртқы сауданың өсу перспективасымен байланысты, сондай-ақ іске асыру үшін жоғары әлеуетке ие. Бұл ЕАЭО-ның ірі ортақ нарыққа қолжетімділікті жеңілдету факторына байланысты (бірақ шетелдік серіктестер үшін басты мотивация, әрине ресейлік нарыққа қолжетімділік) жеңілдік шарттары қарастырылған. Бұл әлеуетті іске асыру 2015 жылдың мамыр айында ЕАЭО пен Вьетнамның еркін сауда аймағы туралы келісімге (ЕСА) қол қоюдан басталды. Қазіргі уақытта Израильмен сауда-саттық жөніндегі келіссөздер, Сербиямен жеңілдетілген сауда режимі, Египетпен еркін сауда және Үндістан мен Иранмен ұқсас режимдер туралы келіссөздер әртүрлі сатыларда (соңғы екі келісім дайындықтың соңғы сатыларында) тұр⁷. Бірнеше ондаған басқа да мемлекеттер ЕАЭО-мен арнайы сауда режимдерінің түрлі форматтарына қызығушылық танытуда.

Алайда, егер біз ЕАЭО-ның алдында тұрған тәуекелдерді қарастырсақ, онда олардың ықтималдары мынадай:

- экономикалық мүдделер тұрғысынан ішкі қайшылықтар;
- ішкі нарықта бәсекелестіктің күшеюі және ұлттық кәсіпкерлермен экономикалық одақтың ережелеріне қайшы келетін ЕАЭО елдерінен бәсекелестерге қарсы әртүрлі протекционистік шаралардың жүргізілуі;
- іскерлік ахуалдың нашарлауына, жекелеген елдердің экономикалық мүдделеріне нұқсан келтіріп, бизнес пен халық арасында интеграция идеяларынан бас тартуға алып келуі мүмкін интеграциялық үдерістерді тереңдету бойынша қадамдардың асығыс және жеткіліксіз даярлануы;
- экономикалық одақтың негізгі қағидаттарының іс жүзінде орындалмауы;
- ЕАЭО қызметіндегі саяси факторлар рөлінің артуы және қатысушы елдердің егемендігінің шектелуі.

Бұл тәуекелдер ЕАЭО-ға қатысушы елдердің экономикалық процестерінің нақты жағдайларына байланысты, олардың кейбіреулері қазірдің өзінде айқын көрінеді және Еуразиялық экономикалық комиссияның, басқа да басқару органдарының жұмыс істеуіне қажетті нормативтік-құқықтық базаны үйлестіру үшін мекемелердің қызметін ескеруі керек.

⁷ Еркін саудадағы тректерді талқылау мәртебесі. Еуразиялық экономикалық комиссия. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/dotp/Pages/Еркін_саудадағы_тректерді_талқылау_мәртебесі.aspx (ақпараталынған күн: 2.05.2018).

ЕАЭО бірнеше елдерінің экономика құрылымдарының ұқсастығы, бірдей салалардың басымдығы және Одақтың ішкі нарығында да, сондай-ақ шет елдерде де мүдделерін қорғау қажеттілігі туындағандықтан, сол елдердің белгілі бір мүдделеріне қайшы келуі мүмкін, бұл бәсекелестікті арттыру үшін тиісті алғышарттар жасайды. Осындай пайда болуы мүмкін жан-жалдардың салалары әртүрлі болып табылады және көліктік пен логистикалық желілерді (оның ішінде басқа елдердің компанияларымен тең жағдайда қол жеткізу), ұлттық салық жүйесінің ерекшеліктерін, ұлттық және шетелдік (ЕАЭО елдерінен) бизнес қызметін тарифтік реттеу және т.б. қамтиды. Осы салалар ұлттық компаниялар мен Одақтың басқа елдерінің компаниялары үшін бизнесті жүргізу ерекшеліктерін айқындайды, ал егер бұл жағдай жалғасса бірыңғай нарықтық тәртіп бұзылып және нақты іске асыруға ешқандай тетігіне ие емес деп экономикалық идеяның беделін түсіруі ықтимал.

Қатысушы елдердің нарықтарындағы бәсекелестіктің өршуі де тәуекелдің өте деструктивті көзі болып табылады. Бірыңғай тауар нарығын қалыптастыру және ұлттық бизнесті басқа елдердің анағұрлым тиімді, сонымен қатар ірі, қаржылық және технологиялық жағынан бай бәсекелестерінен қорғау тетіктерінің жоқтығы жергілікті компаниялардың ұстанымдарын жоғалтуға және нәтижесінде бизнес-қоғамдастықтар мен ішінара халықтың интеграцияға көңілі толмауына алып келеді. Мысалы, рубльдің девальвациясы жағдайында күрт арзандаған ресейлік өнімнің 2014–2015 жылдары Қазақстанға импорты көбейіп, қазақстандық бизнес ішкі нарықтың қорғалуын қамтамасыз етуді талап етіп, Үкіметке өтініштерін жасаған болатын.

Интеграциялық шараларды шамадан тыс жеделдету өте күрделі мәселе болып табылады, өйткені нақты интеграция біртіндеп және эволюциялық жолмен жүруі тиіс, алайда мұндай ықтимал даулы мәселелердің тұрақты түрде таралуы, мысалға, ортақ валютаны енгізу мүмкіндігі мәселелері қабылданған шаралар туралы бизнес пен қоғам тарапынан алаңдаушылық дәрежесін көрсетеді.

Арнайы экономикалық қажеттілік болмаса, қарама-қайшы бастамалардың күшті теріс әсерін тудыруы мүмкін басқа да салалар бар, мысалы Ресей Федерациясының Қаржы министрлігінің Интернет арқылы бажсыз сатып алу сомасын түбегейлі қысқарту үшін тұрақты әрекеттері осы

норманың барлық ЕАЭО елдеріне таралуына әкелуі мүмкін және бұл халық тарапынан интеграцияға деген сенімсіздігін туындатуы мүмкін. Кез келген интеграциялық бастаманы іске асыру процесінде бенефициар топтардың мүдделерін бұзуы мүмкін, сондықтан ЕАЭО-ын одан әрі дамытудағы басты мәселе олардың залалдарын ескере отырып, жаңа шараларды мұқият дайындау және мүдделі тараптарға келтірілетін зиянды барынша азайту болып табылады.

Интеграциялық шараларды қолдану шығындармен қатар белгілі бір экономикалық қатынастардың жарияланған режимдерінен шығу арқылы қандай да бір тәуекелдерді туындатады. Мысалы, Кеден одағының пайда болған жылдарында Ресей-Беларусь арасындағы мұнай мен мұнай өнімдері саудасы мәселесі созылып кетті, яғни іс жүзінде бұл тауардың жалпы түрінен тауардың белгілі бір түрін босатудың үлгісі болып табылады. Бұл мәселеге байланысты осы мақаланың аясынан тыс көптеген аспектілер де бар, бірақ бұл мысал ЕАЭО шеңберінде бірыңғай экономикалық кеңістіктің негізгі қағидалары шектеулермен және шығарып тастаумен жүзеге асыратынын көрсетеді. Осындай жағдайдың пайда болу тәуекелі мынада, бұл жеке жағдайлардың негізінде ірі бизнес үшін лоббистік мүмкіндіктердің қысымымен үнемі өсуі мүмкін және жалпы нарықтық режимдердің ауқымы төмендейді, ол бірте-бірте ЕАЭО жұмыс істеуінің экономикалық негізін эрозиялауға және оның қабілетсіздігіне, яғни бірнеше жылдан бері аморфты қалыптасып келген ТМД-ның типіндегі эволюция сияқты сипатқа ие болуы мүмкін.

ЕАЭО-ны одан әрі дамытудың ең көп талқыланатын тәуекелдерінің бірі саяси құрамдас бөліктің тікелей одақтың қызметінде де, жекелеген елдердің саясатының басқа серіктестердің экономикалық мүдделеріне әсері ретінде қарастырылуы мүмкін. Соңғы аспект 2014–2015 жылдары Ресей мен Украинаның арасындағы қарым-қатынастардағы дағдарыс аясында, сондай-ақ Ресей мен Батыстың арасындағы санкциялардың қарсыласуымен көрінді. Ресейге қарсы санкциялар және оның Украина мен Батыс елдеріне қатысты санкциялар қолдануы Одақтағы басқа мемлекеттерде кейбір проблемалардың туындауына алып келді. Батыс елдерімен саудада Ресейдің қарсылыққа ұшыраған тауарлық номенклатурасы тұрғысынан қиындықтар туындады және Украинамен саудаға кедергі келді. Егер Батыстың сыртқы саудадағы проблемалары өте техникалық сипатта болса және біртіндеп шешілсе, украиналық тауарларды ресейлік аумақ арқылы транзиттік

тасымалдаудың шынымен шектелуі Украинада бизнеспен айналысатын Қазақстан мен Қырғызстан бизнесі үшін теріс салдарға алып келді. Егер 2013 жылы Қазақстанның Украинадан импорты 2 249 млн долларды құраса (жалпы импорттың 4,6%-ы) және осы елге экспорт 2,036 млн долларды (2,5%)⁸, ал 2015 жылдың соңына қарай импорт 827 млн долларға дейін (2,7%), экспорт – 1 176 млн долларға (2,5%) дейін төмендеді⁹. 2017 жылдың соңында Украинаның сыртқы саудадағы үлесі одан да төмендеді, бұл елге экспорт – 1 138 млн долларға дейін (қазақстандық экспорттың 2,4%-ы), импорт – 462 млн доллар (1,6%) болды¹⁰. Яғни, жалпы тауар айналымы 2013 жылы 4 285 миллион доллардан 2017 жылы немесе 2,7 есеге дейін, яғни 1 600 миллион долларға дейін төмендеді. Яғни, жалпы тауар айналымы 2013 жылы 4,285 миллион доллардан 2017 жылы 2,7 есеге немесе 1,600 миллион долларға дейін төмендеді. Тауар айналымының азаюы украиналық тауарлар транзитіне ресейлік санкциялардың факторымен емес, тауар бағасының құлдырауымен, атап айтқанда, Қазақстанның Украинаға экспорттау көлемінің төмендеуіне алып келді (бұл абсолютті көлемді азайту кезінде дағдарысқа дейінгі үлесті жалпы көлем деңгейінде сақтады), сондай-ақ Украинадағы экономикалық құлдырау да ықпал еткендігін айта кету керек. Дегенмен, украиналық контрагенттермен сауда қарым-қатынасы бар қазақстандық бизнес осы факторға байланысты белгілі бір шығынға ұшырады және осы жағдай еуразиялық интеграцияны қабылдауды жақсартуға ықпал етпегені түсінікті.

ЕАЭО деңгейінде қалыптасқан ұлттық деңгейден жоғары тұратын деңгейдегі тәуекелдер ұлттық экономиканың деңгейінде көрінетін артықшылықтармен өтелуі мүмкін. Қазақстанға қатысты Кеден одағында/ЕАЭО-дағы алғашқы жылдардағы нәтижелер бірқалыпты, бірақ жалпы алғанда жағымды сипатта.

Дәлірек айтсақ, ең алдымен Қазақстанның өзара сауда саласында одақтағы серіктес елдермен екіжақтылық көрініс табады. Әлемдегі сауда-саттықпен салыстырғанда, осы сауда-саттықтың көрсеткіштерінде бір жағынан елеулі

⁸ Қазақстан Республикасының 2014 жылғы қаңтарда әлеуметтік-экономикалық дамуы. (жедел деректер). Астана қаласы: ҚР Статистика агенттігі, 2014 ж.

⁹ 2016 жылғы қаңтарда Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуы (жедел деректер). Астана: Статистика комитеті, Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі, 2016 ж.

¹⁰ Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуы. 2018 жылдың қаңтар айы, Қысқаша статистикалық бюллетень. Астана, 2018 ж.

прогрестің болмауы, екінші жағынан 2014–2015 жылдардағы шикізат бағасының құлдырау кезеңінде айтарлықтай тұрақтылықты көрсетеді (2-сурет). 2010 жылдан 2016 жылға дейінгі кезеңде Қазақстанның үшінші елдерге экспорты бір жарым есе өсті, содан кейін тағы 2,5 есе азайып, одақ елдеріне экспорт қалыпты түрде өзгерді. ЕАЭО елдерінен импорт қарқынды болса да, үшінші елдерден импортпен салыстырғанда баяу өсті, ал оның төмендеуі біршама төмен деңгейге жетті.

2-сурет. 2010–2015 жылдардағы Қазақстанның ЕАЭО елдерімен және үшінші елдермен сыртқы сауда көрсеткіштерінің салыстырмалы динамикасы, млн \$¹¹.

Тұтастай алғанда, Қазақстанның үшінші елдермен сауда айналымы сегіз жыл кезеңде 16,8%-ға төмендеді, ал ЕАЭО елдерімен – 8,1%, яғни екі есе аз, бұл сыртқы экономикалық қызметте экономикалық одақта болудың оң нәтижесі деп санауға болады. Қазақстанның Кеден одағына қатысуын сынаушылар осыған жиі назар аударады, бұл кезеңде Қазақстан мен Одақ елдерінің (ең алдымен Ресей) сауда-саттығының жағымсыз сальдосы

¹¹ Еуразиялық экономикалық одақ тауарларының сыртқы және өзара саудасы. Еуразиялық экономикалық комиссия. URL: http://eec.eaeunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/time_series/Pages/default.aspx (ақпарат алынған күн: 15.04.2018).

өсті және бұл үрдіс 2010 жылдан 2013 жылға дейін орын алды, яғни бұл көрсеткіш екі есе өсті 6,9-дан 12,7 миллиард долларға дейін және бұл тауар айналымының өсуінен айтарлықтай қарқынды болды. Алайда, 2017 жылдың соңына қарай Қазақстанның ЕАЭО елдерімен теріс сальдосы 7,1 млрд АҚШ долларына жетіп, 2015 жылы теңгенің девальвациясынан кейінгі кезеңдегі импорттың күрт төмендеуіне байланысты болды және ЕАЭО-ға мүшеліктен емес, ішкі факторларға байланысты Қазақстанның сыртқы сауда айналымының күшейе түскенін көрсетті.

Қазақстан үшін сыртқы саудадан басқа инвестициялар халықаралық экономикалық ынтымақтастықтың маңызды саласы болып табылады. Көптеген жылдар бойы барлық ірі даму бағдарламаларының басымдығы болған экономиканы жаңғырту негізінен тау-кен өнеркәсібі мен геологиялық барлауға бағытталған кең ауқымды шетелдік инвестицияларды тартуға негізделген. Осыған орай, ірі ортақ нарықпен интеграциялық бірлестіктерге қатысу Қазақстанға экономиканың құрылымын әртараптандыру, инвесторларды ЕАЭО-ның ірі ортақ нарығына шығу перспективаларын қайтаруға және өңдеу өнеркәсібіне инвестициялар тартуды бастауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның Кеден одағы мен ЕАЭО-ға қатысуы кезінде өңдеу өнеркәсібіндегі тікелей шетелдік инвестициялардың (ТШИ) көлемі бұрынғы жылдармен салыстырғанда өсті. 2011 жылдан 2017 жылға дейін (Кеден одағы, БЭК және ЕАЭО бар болған кезеңде) осы саладағы ТШИ жалпы ағыны 27,2 млрд АҚШ долларын, ал 2005 жылдан 2010 жылға дейінгі аралықта 8,3 млрд долларды құрады¹². Өңдеу өнеркәсібіне ТШИ ағыны сол уақытта ТШИ ағынының жылдамдығынан тезірек өсті және тіпті шетелдік инвестициялардың басты мақсаты болып табылатын кен өндіруші салаларға инвестициялардың ағыны болды. Егер 2005 жылы өңдеу өнеркәсібіне инвестициялар ТШИ-дың жалпы жылдық кірісінің 4,4% ғана болса, онда 2011 жылдан бастап бұл көрсеткіш 10%-дан төмен түспей, біртіндеп өсіп, 2017 жылы 25%-ға жетті.

¹² Тұрғындардың экономикалық белсенділігі бойынша шетелдік тікелей инвесторлардан Қазақстанға тікелей инвестициялардың жалпы ағыны // Салымдар бойынша тікелей инвестициялардың статистикасы. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми сайты, ресми интернет-ресурс. URL:<http://www.nationalbank.kz/?docid=680&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 13.04. 2018).

Сонымен бірге Қазақстанның өңдеу өнеркәсібіне инвестициялардың осы ағынының елеулі бөлігін ЕАЭО серіктестері қамтамасыз етті, яғни Ресей мен Белоруссия тарапынан 2010 жылы басталған ТШИ және 2015 жылы бұл ағынның тауар нарықтарындағы дағдарыс және ЕАЭО елдерінің шектеулі инвестициялық мүмкіндіктері салдарынан төмен болуын қоса алғанда, ТШИ ағындарының динамикасынан айтарлықтай асып түсетін шамада (1-кесте) болды.

1-кесте. 2005–2017 жылдары жалпы ТШИ көлемімен салыстырғандағы Кеден одағы және ЕАЭО елдерінен Қазақстанға тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы ағыны, млн доллармен¹³.

	Беларусь	Ресей	Барлық ТШИ
2005	1,3	226,8	7 916
2006	0,0	541,1	12 066
2007	4,7	827,6	19 418
2008	14,4	965,6	21 301
2009	27,0	663,6	21 437
2010	41,7	951,6	22 246
2011	85,8	1 000,1	26 467
2012	122,5	1 069,5	28 885
2013	165,0	1 299,2	24 098
2014	202,0	1 580,1	23 726
2015	79,5	527,7	14 752
2016	63,5	867,4	20 949
2017	81,4	1 230,8	20 765
2017/2005 жж., еселеп	62,6	5,4	2,6

Сонымен қатар, ЕАЭО бойынша негізгі серіктес Ресейдің әлемнің көптеген елдерінен айырмашылығы негізінен өңдеу өнеркәсібіне бағытталғандығында, яғни Қазақстан үшін ұлттық экономиканың дамуына қажетті басым іс-әрекеттер түрлерінің керектігін атап өтуге болады. Барлық

¹³ Елдер бойынша шетелдік тікелей инвесторлардан Қазақстанға тікелей инвестициялардың жалпы ағыны // Салымдар бойынша тікелей инвестициялардың статистикасы. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің ресми сайты, ресми интернет-ресурс. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=680&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 13.04. 2018).

ресейлік инвестициялардың төрттен бір бөлігі өңдеу өнеркәсібіне келеді, ал осы қызмет түріне инвестициялар бойынша Ресей екінші орында, ал Қазақстан экономикасына жалпы инвестиция көлемі бойынша ол алтыншы орында (2-кесте).

2-кесте. Қазақстанға шетелдік инвестициялардың елдік құрылымы және өңдеу өнеркәсібіне инвестициялар, 2017 жылдың 1 қаңтарына қатысты мәлімет¹⁴

	Барлық инве- стициялар	Өңдеуші өнеркәсіпке инвестициялар
Нидерланды	72 459	6 740
АҚШ	30 379	н/д
Ұлыбритания	28 258	673
Қытай	15 841	1 984
Франция	13 943	н/д
Ресей Федерациясы	11 776	2 768
Жапония	6 791	295
Гонконг (Сянган)	4 928	697
Швейцария	4 249	2 578

Қазақстанның өңдеуші өнеркәсібіне Ресей және Беларусь инвестициялары Кеден одағы, БЭК және ЕАЭО кезеңінде өсті, бұл интеграциялық жобаның нәтижесі еді. Қазіргі уақытта (2018 жылдың 1 қаңтарынан бастап) қазақстандық өңдеу өнеркәсібіне салынған шетелдік инвестициялар \$18 579 миллионға жетті¹⁵, ал Ресейдегі үлесі – 14,9%, бұл экономиканы жаңғырту мен әртараптандыруға едәуір үлес қосады.

ЕАЭО-ның ортақ нарығына шоғырландырылған шикізаттық емес секторға шетел инвестицияларын кеңейту тек Қазақстанға, тек одақтағы әріптес елдердің инвестицияларына ғана емес, сондай-ақ басқа елдердің

¹⁴ Резиденттердің экономикалық қызметінің түрі бойынша Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы (ХИП) // Халықаралық инвестициялық позиция. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми сайты, ресми интернет-ресурсы. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=679&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 29.11. 2016).

¹⁵ Резиденттердің экономикалық қызметінің түрі бойынша Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы (ХИП) // Халықаралық инвестициялық позиция. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми сайты, ресми интернет-ресурсы. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=679&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 29.11. 2016).

инвесторларына да қатысты. Мәселен, «Doing Business with the Eurasian Economic Union» конференциясында американдық сарапшылар Беларусьтің ЕАЭО-ға мүшелік жағдайында тартымдылығын да атап өтті. АҚШ–Беларусь РИА Новости бизнес-кеңесінің басшысы Дэвид Бэрон: «Беларуссиядағы жобаларды қарайтын американдық инвесторлар бүкіл еуразиялық нарыққа қарайды» деді¹⁶.

Осылайша, ЕАЭО құру шикізаттық емес секторда инвестициялық процесті жетілдіру тұрғысынан оң нәтижелер берді және бұл үрдісті Қазақстанның одаққа одан әрі қатысуы үшін ең перспективалы бағыттардың бірі деп санауға болады. ЕАЭО-ға мүше болудың негізгі драйвері болып табылатын басқа да салалар мыналарды қамтиды:

- елге стратегиялық шетелдік инвесторларды тарту және ЕАЭО ортақ нарығына бағытталған кең ауқымды жоғары технологиялық өндірістердің құрылуы;
- ЕАЭО елдеріне шикізаттық емес экспорттың өсуі және осы негізде экономиканың әлемдік тауар нарықтарының құбылмалылығына тәуелділігінің төмендеуі;
- ЕАЭО-ның дағдарысқа қарсы институттарын және одақтың басқа ұлттық құрылымнан жоғары тұратын құрылымдарын нығайту арқылы дағдарыстарға қарсы тұру үшін сыртқы жағдайларға төтеп берудің күшеюі және әлеуетінің артуы;
- тауарлар мен қызмет көрсетулерді қазақстандық жеткізушілерге, сондай-ақ тиісті тауарларды тұтынушыларға, сондай-ақ қызметкерлерге арналған ЕАЭО қызметтерінің, еңбегінің және капиталының ортақ нарыққа шығуы;
- ЕАЭО елдерінің жеткізушілерімен бәсекелестікті арттыру арқылы Қазақстанның ішкі нарығында ұсынылатын тауарлар мен қызметтердің сапасы мен бағасын көтеру;
- сауда-саттықты одан әрі жандандыру және оның экономикалық өсуге жағымды әсер етуі;

¹⁶ Сарапшылар: АҚШ-тың инвесторлары Ресей нарығы және ЕАЭО көздеп Белоруссияға баруда. РАА Жаңалықтар, 30.11.2016. URL: <https://ria.ru/economy/20161130/1482465154.html> (ақпарат алынған күн: 06.12.2016).

- сыртқы экономикалық қызметтің тиімділігін арттыру мақсатында ЕАЭО елдерінің үшінші елдердің нарықтарында және тұтастай алғанда әлемдік нарықта келісілген әрекеттерін жүзеге асыру мүмкіндігі.

ЕАЭО-дағы Қазақстанның қатысуы, әрине оңтайлы перспективаларды ғана емес, сондай-ақ ұлттық деңгейден жоғары тұратын деңгейде жоғарыда қарастырылған белгілі бір тәуекелдерді де қамтиды. Менің пікірімше, мыналар жеке экономиканың деңгейінде көрінетін белгілі бір тәуекелдер болып табылады:

- отандық нарықтағы үздік қаржылық және технологиялық мүмкіндіктері бар Одаққа мүше басқа елдердің бәсекелестерінің қысымымен қазақстандық бизнестің өз позицияларын жоғалтуы;
- жалпы еңбек нарығының шеңберінде жұмыс жағдайларын жақсартатын ЕАЭО елдеріне білікті еңбек ресурстарын шығару;
- ЕАЭО жалпы қаржы нарығын қалыптастырғаннан кейін қазақстандық қаржы институттарының үлесін азайту және ірі ресейлік банктерге қаржы секторының шамадан тыс тәуелділігі;
- ЕАЭО-ға интеграциялану дәрежесі ұлттық деңгейден жоғары тұратын деңгейде реттелетін функциялардың шоғырлануы жағдайында экономикалық реттеудің мүмкіндіктері мен құралдарын шектеу.

Бұл тәуекелдер шынайы болып табылады, бірақ сонымен бірге оларды жүзеге асыру дәрежесі ЕАЭО даму үдерісін толтырудың ерекшелігіне, сондай-ақ Қазақстанның одақтың басқарушы органдарында өз позициясын қалай табысты қорғай алатынына байланысты болады. Менің пікірімше, еуразиялық интеграцияның алғашқы жылдарында оның басында айтылған қорқыныштардың көбі артта қалып, нақты тәуекелдер қалыптасты. ЕАЭО-ға мүше болу тәуекелдерге қосымша консенсустық шешімдер қабылдау тетігі шеңберінде оларды шешу мүмкіндігін тудырады, одақтың ұлттық органдардан жоғары тұратын органдары айырмашылықтарды еңсерудің өзара тиімді әдістерін дамытты. Сондықтан да, менің пікірімше, ЕАЭО-ға мүше болудың артықшылықтары мен кемшіліктерінің теңгерімі қолайлы болып табылады, ал тұтастай алғанда, Қазақстанның оған мүшелік етуі Одақ дамуының келешегіне және ұлттық экономиканы жаңғырту мен дамытуға ықпал етеді.

Қазақстан және Германияның экономикалық қарым-қатынастары: жағдайы мен перспективалары

Ерболат Сейілханов

Әлемде болып жатқан жылдам өзгерістер тек жаңа сын-тегеуріндерді ғана емес, экономикалық ынтымақтастықтың жаңа мүмкіндіктері мен бағыттарын да туындатады. Бұл Қазақстан және Германия арасындағы қарым-қатынастарға да едәуір байланысты.

Қазіргі уақытта еуропалық елдердің арасында ГФР Қазақстанның жетекші сауда серіктестерінің бірі болып табылады. ҚР Ұлттық банкінің ақпараты бойынша 2016 жылғы екіжақты сауданың көлемі 3 млрд 986 млн еуроны құрады, ал 2017 жылы ол 4 млрд 856 млн еуроға дейін, яғни 20%-ке өсті. Сауда көлемінің өсуін сарапшылар теңге бағамының тұрақтандырылуы мен әлемдік мұнай бағасының артуымен байланыстырады, бұл қазақстандық тарапқа 2014–2015 жылдары күрт өзгерген сауда позицияларын қалпына келтіруге мүмкіндік берді.

Қазақстан Германияға негізінен шикізат пен металдарды экспорттайды. Мұнай бүкіл экспорттың 91%-ды құрайды, ал экспорттың қалған бөлігін жалпы қара металдар (2,4%), бейорганикалық химия (2,2%), түсті металдар (1,7%), балық (0,7%), майлы дақылдар мен басқа өсімдік дақылдары (0,6%) және басқалар құрайды.

Тұтастай алғанда Германиядан Қазақстанға импорт өнеркәсіп өнімдерімен ұсынылған, онда жетекші орын машина жасау өнімдеріне (49%) және фармацевтикалық өнімдерге (9,4%) тиесілі. Бұдан басқа, Германия көлік құралдарын, өнеркәсіптік қондырғыларды, химиялық өнімдерді, пластмасса және болаттан жасалған өнімдерді жеткізеді.

Германиямен экономикалық байланыстарды дамытудың маңызды бағыттарының бірі инвестициялық ынтымақтастық болып табылады. Қазақстан Ұлттық Банкінің деректері бойынша 2005 жылдың қаңтарынан 2018 жылдың қаңтарына дейін Германиядан Қазақстанға тікелей инвестициялардың жалпы түсімі 4,231 миллиард АҚШ долларын құрады (345,5 млн – 2017 ж., 249,8 млн – 2016 ж., 319 млн – 2015 ж.). Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының экономикасына неміс инвестицияларының 90%-нан астамы шикізаттық емес секторға, атап айтқанда өңдеу өнеркәсібін, химия өнеркәсібін, құрылыс материалдарын, көлік және агроөнеркәсіп кешенін құрайды.

Қазақстанда бірлескен кәсіпорындар, неміс компанияларының және банктердің өкілдіктерін қоса алғанда, неміс капиталы бар 1450-ден астам экономикалық құрылым тіркелді. 900-ден астам неміс кәсіпорыны белсенді жұмыс істейді. Өндіріс, құрылыс, көлік және байланыс, ауыл шаруашылығы, қызмет көрсету және экономиканың басқа салалары бойынша ынтымақтастық жүзеге асырылуда. Қазақстанда танымал неміс концерндері «Даймлер», «Фольксваген», «Ман», «Сименс», «Байер», «БАСФ», «Хайдельберг цемент», «Кнауф», «PVE», «Бош», «METRO» және басқалар ұсынылған.

Көлік логистикасы саласындағы ынтымақтастық қарқынды дамып келеді. Қытайлық Жаңа Жібек жолының («Бір жол – бір белдеу») бастамасы арқасында Қытайдан Еуропаға контейнерлік қозғалыстың геометриялық прогрессияда өсуі байқалады.

2017 жылғы 12 шілдеде Германияның Федералды Президенті Ф.-В. Штайнмайердің Астанаға ресми сапарының қорытындысы туралы да айтып өту керек. Осы сапар барысында тараптар туризм, көлік, энергетика, машина жасау, жаңартылатын энергия көздері, бөлшек сауда және ауыл шаруашылығы сияқты салаларда шамамен 1 млрд АҚШ доллары көлеміндегі екіжақты инвестициялық құжаттар топтамасына (21 жоба) қол қойды.

Мұның барлығы Қазақстан мен Германия арасындағы экономикалық байланыстардың дамып келе жатқанын дәлелдейді, олар бір-бірін өз аймақтарындағы негізгі стратегиялық серіктес ретінде көреді.

Сонымен бірге, екі ел арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық перспективаларын талдау Қазақстан мен Германия мүддесі үшін табысты іске асырылуы мүмкін елеулі пайдаланылмаған әлеуеттің бар екенін көрсетеді. Бұл қандай мәселе?

Екі ел де толыққанды жұмыс істемейтін артықшылықтарға ие. Атап айтқанда, Қазақстанның материалдық сауда тұрғысынан өте қолайлы геоэкономикалық жағдайы бар. Біздің тікелей көршілеріміз – Қытай (1,5 млрд адам), Ресей (147 млн адам), Орталық Азия (52 млн адам), Каспий теңізі арқылы Әзербайжан (10 млн адам) және Иран (82 млн адам).

Сонымен қатар 18 миллион адам тұратын Қазақстанды осы елдермен теміржол және автокөлік желілері, сондай-ақ Каспий теңізіндегі теңіз порттары байланыстырады. Көлік логистикасы тұрғысынан Қазақстан ірі қойма сыйымдылықтары бар хабтарды ұйымдастырудың ең ыңғайлы

жері болып табылады, бұл аймақтық тұтынушыларға тауар жеткізудің қашықтығын және уақытын қысқартуға мүмкіндік береді.

Сол себепті де, жергілікті жұмыс күшінің салыстырмалы түрде арзан бағасына байланысты, Қазақстандағы өндірістің өзін шоғырландыру пайдалы болуы мүмкін. Елімізде барланған (2005 жылы) 5 мыңнан астам пайдалы қазбалардың кен орындары 46 трлн АҚШ долларынан асады, 220 млн гектардан астам ауыл шаруашылығы жерлері (2017 жылы шамамен 30 млн гектарға пайдалануға болатын), қолайлы инвестициялық ахуал және инвестициялық заңнаманың құқықтық тұрақтылығы, сондай-ақ Еуразиялық экономикалық одақ пен Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберіндегі Қазақстанның халықаралық интеграциясы – осының бәрі Қазақстанның экономикалық перспективаларының өте керемет екенін көрсетеді.

Әрине, аталған неміс серіктестерінің көпшілігі мұны біледі және қазірдің өзінде пайдаланады, өйткені Германияның Қазақстанмен экономикалық арақатынасы Орталық Азия елдерімен жасалатын жалпы тауар айналымының 82%-ы, шамамен 6 млрд АҚШ долларын құрайды. Ал былтыр Германия экспортының көлемі 1,3 трлн триллион долларды (!) құрады, яғни біздің өңірде және көршілес аймақтарда сауда-саттықты дамыту үшін бұрынғыдай резервтер бар екендігі анық. Сонымен қатар, Орталық Азия елдерінің көпшілігінің ішкі нарықтары әлі де толыққанды тауарлармен толықтырылған жоқ.

Осыған байланысты, «Өзбекстанның ашылуы» – бұл аймақтағы сауда-экономикалық қатынастардың барлық кешенін қайта құруға, сондай-ақ Орталық Азияға сыртқы (оның ішінде инвестициялық) қызығушылығын нығайтуға мүмкіндік беретін өте жақсы фактор. Көптеген сыртқы экономикалық ойыншылар үшін Өзбекстан және оның Қазақстанмен қатынасы күрделі салымдардың өте тиімді саласы болып табылады. Бұл ел табиғи ресурстарға (газға, алтынға) бай, адамдары еңбекқор, өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы жақсы дамыған. Өзбекстанға шетелдік қызығушылықтың айтарлықтай көрсеткіші ретінде жақында Ташкент пен ЕҚДБ арасында қол қойылған 1 млрд еуроға жуық кредиттік келісімдер топтамасын атауға болады.

Қазақстан шетелдік озық технологиялар мен менеджментті тартуға мүдделі, оны Қазақстан Республикасының инвестициялық заңнамасынан да, 2012

жылғы Германиямен шикізат, өнеркәсіптік және технологиялық салалардағы серіктестік туралы келісімнен де көруге болады. Біздің еліміз дамыған ауыл шаруашылығы және жақсы ұйымдастырылған көліктік-логистикалық инфрақұрылымы бар қуатты индустриалды мемлекет болуға ұмтылады, сондықтан осы кезеңде «шикізатты технологияларға айырбастау» қағидаты Қазақстанның сыртқы экономикалық саясатында басымдыққа ие. Осыған байланысты, Германияның Қазақстанға ұсына-тын бәсекеге қабілетті салалары бар.

Қазақстан Германиямен ынтымақтастықтың негізгі бағыттары ретінде индустрияландыру, химия өнеркәсібі, энергетика және энергия тиімділігі, құрылыс, ауыл шаруашылығы, көлік және транзит саласындағы жобаларды қарастырады. Бұдан бөлек, «Индустрия 4.0» неміс платформасын қолдану арқылы «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру бойынша ынтымақтастықты нығайту жоспарлануда. Біздің еліміз алдағы жылдары есептелген жекешелендірудің «екінші толқынында» неміс іскер топтарының қатысуын құптайды.

Қазақстан мен Германияның экономикалық ынтымақтастығын институционалдық қолдау екі елдің тиісті министрліктері мен ведомстволары – Қазақстан-Герман іскерлік кеңесі, «Қазинвест» АҚ және Германия экономикасы Шығыс комитеті тарапынан қамтамасыз етіледі.

Сонымен қатар, екіжақты сауда-экономикалық қатынастар аясында біздің елдеріміздің мүдделерін толығымен және өзара тиімді қанағаттандыруға ықпал ететін бірқатар сала бар. Бұдан басқа, ынтымақтастықты табысты дамыту, тиімді серіктестікті дамыту үшін және Қазақстан мен Германияның іскер топтарының бизнес-жобаларын іске асыруға (атап айтқанда, неміс компаниялары Ойлер Гермес және Г. Паппенбургке қатысты мәселелерді шешу) кедергі келтіретін мәселелерді шұғыл түрде шешу қажет.

Ең алдымен ынтымақтастық парадигмасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттілігіне назар аударғым келеді. Менің ойымша, екі экономиканың өзара іс-қимылында «зәкірлі инвесторлар» деп аталатын мәселенің маңыздылығын жоққа шығармай, қазіргі жағдайдағы орта және шағын кәсіпорындар арасындағы көлденең байланыстарға ынтымақтастықтың басты жағын ауыстыру тиімді болады.

Бұл біздің елдеріміздің сауда әрі инвестициялық әріптестігінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін, жыл сайын қарқынды өзгеріп келе жатқан тұтынушылық сұранысқа неғұрлым икемді жауап беруге мүмкіндік береді. Тағы бір маңызды жағдай – ынтымақтастықтың мұндай формасы жұмыспен қамтамасыз ету міндетіне қатысты, себебі ол ШОБ, яғни еңбек нарығында бос орындардың негізгі жеткізушісі болып табылады. Бұл өте маңызды, себебі роботтандыру және цифрландыруды жетілдірудің (және сәйкесінше, жұмыс орындарын қысқартуға алып келетін) табыстылығын негізге ала отырып, жаңа технологиялық құрылымға көшу қазірдің өзінде жақын болашақтағы жетекші әлеуметтік мәселелердің санатына нәтижелі жұмыспен қамтуды шығарады.

Германияның Еңбек және әлеуметтік істер министрі Хубертус Хайль Frankfurter Allgemeine Zeitung (06.08.2018) газетінде: «неміс сарапшыларының айтуынша, 2030 жылға қарай автоматтандыру Германиядағы әрбір төртінші жұмыскерге әсер етеді» деп атап өтті. Сондықтан еңбек нарығында болашақ өзгерістерге дайын болу үшін – Индустрия 4.0, үздіксіз білім әрбір мамандықтың ажырамас бөлігі болуға тиіс. Неміс министрінің айтуынша, жұмысшылардың қажетті біліктілігіне жауапкершілік ең алдымен жұмыс беруші тарапынан жүктелуі тиіс және үкімет бұл үшін қажетті құқықтық базаны құруы керек. Экономикалық ауытқуға түспеу үшін Қазақстан мұндай мәселелерді назарға алуы керек деп есептейміз. Осылайша, Индустрия 4.0 саласы бойынша оқыту және үздіксіз білім Нұр-Сұлтан мен Берлин арасындағы ынтымақтастықты кеңейту үшін тағы бір өріс болуы мүмкін.

Германиядағы жұмысымының тәжірибесінен, халықаралық деңгейде шағын және орта кәсіпорындар арасында байланыс орнатудың қаншалықты қиын екенін білемін. Біріншіден, тараптар туралы ақпараттың кейбірі мен басқа адамдардың қажеттіліктері туралы ақпараттың жетіспеушілігі бар, мемлекеттік органдардың және экономикалық өзара іс-қимылдың орталық органдарының айқын себептермен ірі компаниялардың басымдықты мәселелеріне бағытталғаны сияқты тиімділік мәселесі де бар. Осыған орай, ШОБ арқылы экономикалық ынтымақтастықты дамыту үшін жаңа ынтымақтастық платформаларын құру қажеттілігі бар. Мүмкін болатын шешімдердің бірі ретінде олардың қызмет түрлерін, кәсіпорындардың электронды каталогын, өндірістік қуаттардың қысқаша сипаттамасын, ынтымақтастық бағыттарын және қызығушылықтың заңды ерекшеліктерін көрсете отырып ұсынуға болады. Бұл ынтымақтастық мәселелерін талқылауға кірісу

үшін ықтимал серіктестермен «таныстыру» мүмкіндігін береді. Екінші қадам ретінде әлеуетті инвесторлар үшін қызықты жобалар (идеялар) орналастыратын платформада электрондық «жобалық алмасуды» іске асыруға бағытталған жұмыс болуы мүмкін. Осындай платформаларды құру өңірлік тұрғыдан ұтымды болып көрінеді, өйткені шағын және орта кәсіпорындар өздерінің табиғаты бойынша орталықтандыруды және ауыр бюрократияны қажет етпейді. Жалпы «қорғаншылық» мәселелерін және олардың мүдделерін білдіруді Қазақстан Республикасының Сауда-өнеркәсіптік палатасы және Германияның тиісті құрылымдары (іскерлік бірлестіктері) жүзеге асырады.

Сондай-ақ ШОБ-тің, әдетте, шет елге инвестициялар үшін еркін айналым қаражаты жоқ екендігін атап өткен жөн. Сондықтан экономиканың осы сегментінде жобаларды іске асыруға несие беретін банк секторы ШОБ ынтымақтастық жүйесінің маңызды элементі болуы керек. Осы бағытта 2018 жылы 4 шілдеде ашылған «Астана» халықаралық қаржы орталығы (АХҚО) тиімді алаңша болуы мүмкін.

АХҚО бірқатар артықшылықтарға ие, соның арқасында мұнда өте тар-тымды бизнес-климат құрылды. Ағылшын заңдарына негізделген айрықша юрисдикциядан басқа, салық жеңілдіктері, шетелдік жұмыс күшін ақысыз жалдау, қолма-қол ақшасыз төлемдер мүмкіндіктері, АХҚО бағалы қағаздар нарығының жаңалығы, оның ішінде жаңа кәсіпорындардың акцияларын шығаруымен сипатталады, сондықтан инвестицияларды тартуға мүмкіндігі бар, оның ішінде шағын және орта бизнесте де. АХҚО менеджері Қ. Келімбетовтың айтуынша, 2020 жылға қарай Астана қор биржасында 500 компанияны тіркеу жоспарлануда (ашылған кезде – 55). Қ. Келімбетов: «Біз Дүниежүзілік Банк, ХВҚ, ЕҚДБ, АДБ, Азия инфрақұрылымдық инвестициялық банкі, ШЫҰ елдерінің жаңа Даму банкі сияқты барлық көп жақты қаржы институттарымен ынтымақтастық жасаймыз. Олардың барлығы АХҚО-ның стратегиялық әріптестері болып табылады», – деді.

Кредиттік қауіпсіздік схемаларын жетілдірудің маңызды қадамы Қазақстан үшін несие желісін жаңартуға мүмкіндік беретін неміс сақтандыру компаниясы «Ойлер Гермес» мәселесін тезірек реттеу еді.

Менің пікірімше, Қазақстанның кемшілігі – senior official – неміс жоғары лауазымды тұлғаларының, нақтырақ айтқанда жоғары лауазымдардан зейнеткерлікке шыққан қарт адамдардың әлеуетіне қызығушылық

танымпауы. Іс жүзінде, бұл – зияткерлік және кәсіби тәжірибенің «алтын» резерві, олардың жаңа істерге қатысуы өндірістің барлық салаларында (тек осы ғана емес!) Қазақстанның белсенділігін едәуір арттыра алады. Олар өз саласының ерекшеліктерімен жақсы таныс, неміс нарығын біледі (сұранысқа ие неміс компанияларын ұсына алады: қызметтер, тауарлар, технологиялар), сондай-ақ олардың әлемнің кез келген елінде маңызды байланыстары бар.

Тиісті бағдарламаларды ұйымдастыру, Қазақстанда жұмыс істеу және тұру үшін қолайлы жағдайлар жасау арқылы олардың арасында өмірлік белсенділігін ұзартқысы келетіндер болады деп сенемін. Сонымен бірге, Қазақстан мен Германия арасындағы қарым-қатынастардың болашағына назар аудару қажет. Бұл ынтымақтастыққа екі елдің жастарын да белсенді тарту керек деген сөз. IT-стартаптар Халықаралық орталығы бұл үшін жақсы мүмкіндіктерге ие бола алады деп ойлаймын, бірақ әр түрлі технопарктер, ғылыми-зерттеу зертханалары, Қазақстанның жоғары оқу орындары жастармен алмасуға қосылса жақсы болар еді. Айтпақшы, қазір Германияда әртүрлі мамандықтар бойынша 300-ге жуық қазақстандық студенттер мен магистранттар оқиды. Сонымен қатар, Германияда инженерлік білім әлемдегі ең үздіктердің бірі болып саналады, ал неміс тілінде білім алу бұл жерде тегін деп те айтуға болады! Қазақстандағы инженерлік кадрларға деген сұранысты ескере отырып, білім беру саласындағы ынтымақтастықты нығайтынына, осылайша Германияда оқып жүрген жас қазақстандықтардың саны арта түсетініне сенімдімін. Сонымен қатар, Германиядан шақырылған жас мамандардың саны көбеюі үшін тиісті сайттар жасап және Қазақстаннан Германияға көшіп келген қоныс аудару корпусының өкілдерін (1 млн адам) де осы үрдіске қатыстыруға болар еді. Олардың көпшілігі орыс тілін біледі, жергілікті халықпен қарым-қатынас процесін едәуір жеңілдететін қазақтың тілін біледі. Осыған байланысты неміс қоғамының қамқорлығымен құрылған неміс жастарының одағы екіжақты байланыстарды дамытуда оң рөл атқара алады. Қазақстан азаматтары неміс визаларын ресімдеудің жеңілдетілген тәртібі және Германия Федеративтік Республикасы азаматтарының ұзақ мерзімді қазақстандық визалары жастар алмасу саласындағы ахуалды айтарлықтай жеңілдетер еді¹.

¹ Қазақстанда қазіргі кезде ГФР азаматтарын қатысты 30 күн мерзімге дейінгі визасыз режим бар.

Қазақстандағы жобаларды іске асыру, ең алдымен, инновацияларға ұмтылатын адамдарға қызығушылық тудыруы мүмкін, олар негізінен бәсекеге қабілетті «тың» идеялар тұрғысынан бизнес-идеяларды жүзеге асыруға тырысады. 3D-басып шығару, интернет-жарнама, компьютерлік желілер мен коммуникация секілді ең жаңа жоғары технологиялар саласындағы жобалар немесе салалық мамандықтар бойынша әлі ұсынылмаған (аз ұсынылған) салаларда әсіресе тартымды болуы мүмкін.

Әрине, көлік және ауылшаруашылық машиналарын жасау, машина жасау және құрал-жабдықтар, химия өнеркәсібі, энергетика және байланыс, ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеу саласында жұмыс істейтін ірі компаниялар арасында белсенділік орын алады. Яғни, қарапайым тілмен айтқанда, Қазақстанда өңдеуге болатын кез келген шикізатқа сұраныс бар және біздің еліміз бай шикізаттың үлкен қорларын әлемдік нарықтарға жеткізу мүмкіндігіне ие.

Осыған байланысты, инвесторлар үшін жақсы жаңалық Ақтауда 2018 жылы 12 тамызда өткен «Каспий бестігі» саммитінде Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға қол қою болып табылады. Осы құжатты дайындауға 26 жыл қажет болды, оның барысында Каспий маңы мемлекеттері басшыларының бес саммиті және жұмыс топтарының 52 кездесуі өтті. Сарапшылар бұл келісім Каспий теңізіне қатысты барлық мәселелердің 60-тан 70 пайызына дейін реттейтін негізгі құжат екенін атап өтті. Бұл ресурстарды зерттеуге, инвестициялар тартуға және Каспий теңізінің ресурстарын пайдалануды бастауға жеткілікті.

Облыстағы мұнай қоры 50 миллиард баррель шикі мұнай, табиғи газдың қоры – 300 триллион текше фут деп бағалануда. Бұл аспект бұдан әрі келіссөздер тақырыбы болып қала береді. Теңіз түбінің бөлінуі Каспий теңізінде сақталған мұнай құбырларының үлкен көлемін пайдалану үшін экономикалық тұрғыдан маңызды болып табылады, ол құрылатын құбырлар бағытына әсер етеді.

«Рейтер» агенттігі Каспий теңізінің жер қойнауын бөлу туралы келісім болмаған жағдайда мұнай және газ кен орындарын игеру мәселесі ашық күйде қалар еді деген пікір білдірді. «Рейтер» компаниясы Вуд Маккензи консалтингтік фирмасының сарапшысы Эшли Шерманның пікірін келтіреді. Оның айтуынша, жаңа кен орындарының арқасында мұнай өндірудің айтарлықтай өсуі күтілмейді, өйткені олар зерттелген ірі кен орындарынан

әлдеқайда аз. Сондықтан Конвенцияға қол қою аймақ үшін маңызды оқиға болып табылады.

Өз кезегінде Қазақстан Германияға жетекші мұнай жеткізуші бола отырып, Еуропаның энергетикалық қауіпсіздігіне үлкен үлес қосады. Зор ауқымдағы инвестициялар мен ең алдымен энергияны үнемдеу және балама энергетика салаларында озық неміс технологияларын енгізу аясында Германияның энергетикалық қажеттіліктерін қамтамасыз етуге қосқан үлесін арттыру ниеті бар.

Германия Балтық және Солтүстік теңіз порттарында дамыған көлік инфрақұрылымына ие, ол біздің ел арқылы Қытайдан Еуропаға теміржол арқылы контейнерлік тасымалдауларды белсенді түрде жүзеге асырады, сондай-ақ халықаралық көлік және логистика саласында үлкен әлеует пен инновацияға ие.

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ҚЫТАЙ: «БІР БЕЛДЕУ – БІР ЖОЛ» СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ ФАКТОРЫ

Әділ Кәукенов

«Жібек жолы экономикалық белдеуі» жобасынан бастау алған қытайлық «Бір белдеу – бір жол» стратегиясын ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин алғаш рет 2013 жылғы қыркүйекте Назарбаев Университетінде (Астана қ., Қазақстан) сөйлеген сөзінде жария етті. Сол кездегі саяси, экономикалық және тарихи алғышарттарды ескере отырып, бұл оқиға кездейсоқ емес еді.

Жариялау тарихы

2010 жылы Қазақстан және Қытай жаңа қырынан: Қытай – аса ірі алтын қорлары, инвестициялық әлеуеті мен ауқаты артып келе жатқан халқы бар қуатты экономикалық держава, ал Қазақстан – экономикасы жағынан қарқыны зор, Орталық Азиядағы жетекші ел, посткеңестік кеңістікте Ресей Федерациясынан кейінгі екінші мемлекет ретінде көрінгендігін атап өту керек.

Ынтымақтастықтың 20 жылы ішінде Қазақстан және Қытай арасындағы экономикалық өзара іс-қимыл елеулі сапалы өзгерістерге ұшырады. 1992 жылы мемлекеттер арасындағы тауар айналымы 104 миллион АҚШ долларын, ал 2010 жылы 20,4 миллиард АҚШ долларын құрады. 20 жылдық дипломатиялық қарым-қатынасы барысында Қытай Қазақстанға 19 миллиард долларға жуық инвестиция салды.

Осы кезеңде өзара сауданың негізгі тауарлар топтары анықталды. Қазақстанның Қытайға экспорттайтын негізгі өнімдері – қара және түсті металлдар, металл сынықтары, мұнай өнімдері, сондай-ақ терілер, мақта, жүн. Қазақстан Қытайдан дайын тауарларды, ең алдымен халық әрдайым тұтынатын тауарларды, яғни машиналарды, электр жабдықтарын, көлік машина жасау өнімдерін және т.б. импорттайды¹.

Қытайлық тұтыну тауарларын жеткізу Қазақстанда тұтыну нарығын толықтыруда маңызды рөл атқарып келеді. Бастапқыда КСРО-ның құлдырауы салдарынан Қазақстанның өңдеуші салалары (республиканың дәстүрлі сауда серіктестері болған басқа да посткеңестік елдер) жұмысын

¹ Сыроежкин К. Л. Қазақстан-Қытай: шекаралық саудадан стратегиялық серіктестікке», Алматы, 2010, 48 б.

тоқтатып, сол себептен Қытай өнімдері қазақстандық нарықта кең сұранысқа ие болды. Бұдан басқа, Қазақстан қытайлық тауарларды көршілес елдерге, негізінен Өзбекстан мен Ресейге қайта экспорттаудан қосымша табыс ала бастады.

Қаржылық ынтымақтастықты нығайту, сондай-ақ Қазақстанның кез келген қаласында юаньді айырбастау мүмкіндігі пайда болды, ал 2010 жылға қарай Қытайдың төлем жүйесі China Union Pay бүкіл ел бойынша кеңінен таралды. Қазір China Union Pay карталарын ұстаушылар Қазақстандағы көптеген сауда орталықтарында сатып алуды жеңілдетеді алады, бұл ТМД-ның көптеген елдерінде бұрын-соңды болмаған жағдай.

Алайда, посткеңестік кеңістіктегі интеграциялық факторлар Қазақстан – Қытай экономикалық ынтымақтастығына әсер ететін жаңа факторға айналды. 2011 жылы Қазақстан, Ресей және Беларусьті қамтитын Кедендік одақ жұмыс істей бастады, ол 2015 жылдан бастап толықтай Еуразиялық экономикалық одаққа айналды. Жаңа одақ бір жағынан кеден шекаралары мөлшерлемесін жоғары деңгейге көтерді, екінші жағынан Қазақстан, Ресей және Беларусь экономикалық кеңістігін біріктірді.

Бұл жаңа экономикалық жағдайды қалыптастырды. Бір жағынан, баж төлемдерінің артуы қытай тауарларын жеткізудің жоғары деңгейін төмендетті, екінші жағынан, Қытайдағы жалақы өсімінің арқасында қытайлық тауарлар да қымбаттады. Нәтижесінде Беларусь, Ресей және Қазақстан тауарлары Қытай тауарларына қарағанда арзан болды, бұл Қытайды жаңа ынтымақтастық жолдарын іздеуге мәжбүр етті².

2012 жылы Си Цзиньпин басқарған қытай басшыларының «бесінші буыны» билік тізгінін қолдарына алған соң, қытайлық мүдделер үшін маңызды аймақтардың бірінде жаңа экономикалық және саяси шындықтарға барабар жауап беру қажеттігін түсінді.

2013 жылдың қыркүйек айында Си Цзиньпиннің Орталық Азия аймағына алғашқы сыртқы сапарының бірі ретінде Қазақстанға келуі екі ел арасындағы қарым-қатынастың басты оқиғасы болды. Іс жүзінде бұл сапар барысында Қытай көшбасшысы экономикалық қарым-қатынастарды

² 王志远. 从欧亚联盟看中亚国家的区域正整合. (Ван Чжиюань. Еуразиялық одақ тұрғысынан Орталық Азия мемлекеттерінің аймақтық интеграциясына шолу). // 中亚国家发展报告. 2013 / 主编: 孙力, 吴宏伟 (Орталық Азия мемлекеттерінің дамуы баяндамасы. 2013 ж. / Сунь Ли, У Хунвэй баспасы). – 北京

тереңдетудегі жаңа серпілістің бастауы болатын «Жібек жолы экономикалық белдеуін» жаңа стратегия деп жариялады.

Си Цзиньпиннің сапары барысында қол қойылған келісімшарттардың жалпы сомасы 30 миллиард долларға жуық болды³. Негізгі мәміле CNPC-тің Қазақстанның ең перспективті мұнай өндіру жобасына – Қашаған кен орнына енуі болды. Қытай компаниясы жобадан шыққан американдық СопосоPhillips-тің үлесіне ие болды: олар 8,4% үшін 5 миллиард доллар төлеп, бәсекелестікте үнділік ONGC-ті (Exxon Mobil, Royal Dutch Shell, Eni, Total, «ҚазМұнайГаз» және жапондық Inpex консорциумға қатысады) жеңіп кетті. CNPC сонымен бірге Қашағанның екінші кезегін игеру үшін «ҚазМұнайГазға» 3 млрд доллар қарызға берді.

Осылайша, «Бір белдеу – бір жол» стратегиясының парадигмасында Қазақстан және Қытай арасындағы қатынастарды дамыту үшін негіз қаланды.

Ынтымақтастықтың жаңа моделі

Си Цзиньпин «Жібек жолы экономикалық белдеуі» жобасына арнаған сөзінде «ынтымақтастықтың жаңа модельдерін қолдану» және «Ұлы Жібек жолының экономикалық бөлігін бірлескен күш-жігермен құру» қажеттігін атап өтті. Осы бағытта қозғалысты қамтамасыз ету үшін бес нақты шара ұсынылды⁴.

Біріншіден, экономикалық интеграцияның шаралары мен бағдарламаларын әзірлеу үшін экономикалық даму стратегиясының әртүрлі мәселелері бойынша тұрақты пікір алмасу. Негізгі міндет – аймақтық экономиканы қосу үшін саяси және құқықтық деңгейлерде жағдайлар жасау.

Екіншіден, Тынық мұхитынан Балтық теңізіне дейінгі бірыңғай көлік инфрақұрылымын салу. Қытай трансұлттық көлік инфрақұрылымын құруға, Шығыс, Батыс және Оңтүстік Азияны қамтитын көлік желісін қалыптастыруға қатысуға дайын.

³ Елші Лэ Юйчэннің сұхбаты «Қазақстан – Қытай: стратегиялық серіктестік» // Қазақстанская правда, 17 қыркүйек 2013 г., <http://www.kazpravda.kz/news/politika/kazahstan-kitai-strategicheskoe-partnerstvo/>

⁴ 习近平. 弘扬人民友谊共创美好未来 (Си Цзиньпин. Халықтар арасындағы достықты нығайту, бірлесіп әсем болашақты жасау. Назарбаев Университетінде дәріс, 3 қараша, 2013 ж.). – // Жэньминьжибао, 8 қыркүйек, 2013 ж.

Үшіншіден, әртүрлі кедергілерді жою, тауар жеткізу жылдамдығын арттыру және тиісті логистикалық жүйені құру арқылы сауда қатынастарын нығайту.

Төртіншіден, валюта ағынын күшейту. Си Цзиньпин қазіргі уақытта Қытайдың бірқатар елдермен (соның ішінде Ресеймен) сәтті сауда жасап, доллармен емес, ұлттық валюталармен сауда жасайтынын еске салды. Бұл практиканы Қазақстанмен бірге пайдалану ұсынылды, ол «ақша шығынын азайтады, қаржы жүйесін тәуекелдерден қорғайды, сондай-ақ экономиканың халықаралық бәсекеге қабілеттілігін арттырады».

Бесіншіден, гуманитарлық және мәдени алмасуды нығайту. Қатынастардың дамуы кадрларды қажет ететіндіктен, Қытай Орталық Азиядан келген студенттер мен оқытушыларға 25 000-ға жуық білім грантын ұсынды. Олардың көпшілігі, әрине Қазақстан үшін бөлінді.

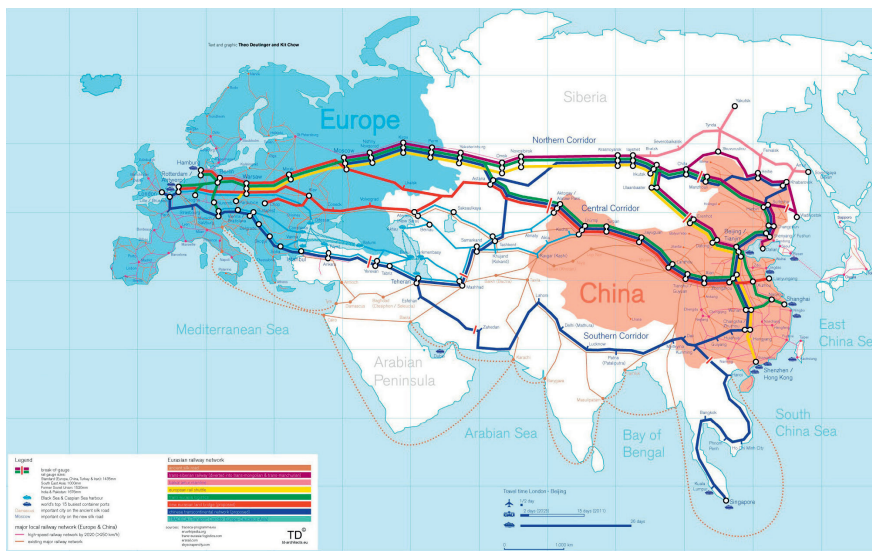
«Бір белдеу – бір жол» бағдарламасы бойынша инфрақұрылымдық құрамдасы ҚХР батыс өңірлерінен Еуропа мен Оңтүстік Азияның негізгі экономикалық орталықтары бағытында 8,5-тен 11 мың шақырымға дейін бірнеше бағыт ұсынылған. Солтүстік маршрут Қазақстан аумағы мен Транссібір магистралі арқылы өтеді деп болжануда. Теңіз бағыттары қазақстандық Ақтау портын, сондай-ақ Кавказ аймағына, Түркияға және Қара теңіз бассейніне қол жеткізуді қамтамасыз ететін Каспий теңізінің (Махачкала, Баку) басқа порттарын қамтиды. Оңтүстік бағыттары Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан және Иран арқылы өтіп, Парсы шығанағындағы Үнді мұхитына қол жеткізуге мүмкіндік береді⁵.

«Бір белдеу – бір жол» өндірісті Қытайдың жағалау аудандарынан батыс аймақтарына көшіру арқылы аумақты жедел дамытуды қамтамасыз етуге негіз қалайды, сондай-ақ ҚХР-да, Орталық Азия мемлекеттерінде тиісті салаларды және қызметтерді (логистикалық орталықтарды, терминалдарды) дамытады.

«Бір белдеу – бір жол» – транзит-көлік жобасы ғана емес, инфрақұрылымды, өнеркәсіпті, сауда және қызмет көрсетуді дамытуға арналған көптеген жобаларды қоса алғанда, бірқатар мемлекеттер үшін экономикалық дамудың кешенді жоспары. Бұл даму үшін тұрақты және қауіпсіз ортаны

⁵ 丝绸之路经济带发展报告. 2014. (Жібек жолы экономикалық белдеуін дамыту есебі)

қамтамасыз етеді. Қытайдың батыс өңірлері, сондай-ақ Еуразияның бүкіл орталығы өзінің әлеуетін толығымен ашып көрсетеді⁶.

Қазақстан «Бір белдеу – бір жол» стратегиясын іс жүзінде өзінің экономикасын дамыту бағдарламасына енгізді. Атап айтқанда, 2014 жылғы қарашада Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев жариялаған «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясатымен астасып жатыр және «Жібек жолы экономикалық белдеуін» дамыту жоспарына негізделген.

Нұрсұлтан Назарбаев Бейжіңге жасаған мемлекеттік сапары барысында атап өткендей, «2014 жылдың желтоқсан айынан бастап Индустрияландыру және инвестициялар саласындағы ынтымақтастықтың көкжиегін кеңейтуге тырысамыз. Атап айтқанда, жалпы сомасы 30 миллиард доллардан асатын 48 инвестициялық жоба іріктеліп алынды, индустрияландыру және инвестиция саласында ынтымақтастық туралы Қазақстан және Қытай арасында Меморандумға қол қойылды». Бұдан басқа, Қазақстан өз аумағында инфрақұрылымды дамытуға шамамен 4 млрд АҚШ долларын инвестициялауға дайын екендігін мәлімдеді.

⁶ 丝绸之路经济带发展报告. 2014. /主编: 马莉莉, 任保平. (Жібек жолындағы экономикалық белдеуін дамыту туралы баяндама. Ма Лили, ЖэньБаопин ред.). - 北京: 中国经济出版社, 2014 ж., 9. - 3, 67-69 бб.

Мұндай халықаралық дәлізді құру және оның тиімді жұмыс істеуі нормативтік құқықтық базаны жетілдіруді талап етеді. Қазақстан Республикасының заңнамасында Азаматтық, Бюджет, Салық кодекстеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жол-көлік инфрақұрылымын, көліктік логистиканы және авиатасымалды дамыту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңында қамтылған «Қазақстандағы көлік туралы», «Табиғи монополиялар және реттелетін нарықтар туралы», «Теміржол көлігі туралы», «Автомобиль жолдары туралы», «Сауда мақсатында теңізде жүзу туралы», «Автомобиль көлігі туралы», «Ішкі су көлігі туралы», «Қазақстан Республикасының әуе кеңістігін пайдалану және авиация қызметі туралы» және басқа да заңдарға өзгерістер мен толықтырулар енгізу бойынша жұмыс басталып кетті.

Осы стратегияның бірқатар артықшылықтары бар, олардың ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

а) даму тұжырымдамасы: ресейлік және америкалық геосаяси жобалардан айырмашылығы – қытайлық жобалар көптеген елдер үшін ашық және елеулі артықшылықтарға ие;

б) географиялық орналасуы. Еуразия құрлығының орталығында орналасқан Қазақстан көлік-логистикалық инфрақұрылымды дамыту және жетілдіруді қажет етеді;

в) бұқаралық ақпарат құралдарында көбіне атап өтілетін қытайлықтарға деген үрейге қарамастан, жалпыға ортақ дәстүрлер, мысалы тарихи ұқсас жәйттарға байланысты Жібек жолын қазақстандықтар оң қабылдайды;

д) Қытайдың Орталық Азиядағы стратегиясы Кавказды да қамтуы мүмкін деп үміттенетін Кавказ елдерінің көмегі. Ең алдымен Ақтау теңіз порты арқылы «Жібек жолы экономикалық белдеуінің» «теңіздегі тармағын» дамыту, яғни оның жақсы инфрақұрылымы бар, сондай-ақ басқа да мүмкіндіктерді кеңейту үшін тармақтардың белсенді құрылысы жүргізілуде.

е) қаржылық артықшылығы, соның арқасында Қытай көлік жобаларына инвестицияны белсенді салу арқылы өз үлесін иеленуге қатыса алады. Шын мәнінде, мұнда қаржының қолжетімділігі маңызды емес, Қазақстандағы жаңа қаржыландыру ағындарына байланысты туындайтын жағдай маңызды. Бүгінгі таңда Қазақстан және Қытайдың экономиканың барлық

салаларында ынтымақтастықты кеңейтуі үшін «жол картасы» жасақталды, сондай-ақ ЖЖЭБ мен «Нұрлы жол» бағдарламаларын ұштастыру үшін бірлескен жұмыс тобы құрылды.

Бұдан басқа, Еуразиялық экономикалық одақ пен «Бір белдеу – бір жолды» ұштастыру үдерісі бойынша белсенді жұмыс жүргізілуде, ол «2015 жылғы 8 мамырда Еуразиялық экономикалық одақты (ЕАЭО) құру және Жібек жолы экономикалық белдеуін (ЖЖЭБ) ұштастыру бойынша ынтымақтастық туралы бірлескен мәлімдемеге» қол қойылғаннан кейін басталды⁷. Осы құжатқа сәйкес ұштастырудың басым бағыттары мыналар:

- сауда-инвестициялық өзара іс-қимылды кеңейту;
- бірлескен ірі инвестициялық жобаларды іске асыру;
- индустриялық парктерді, экономикалық ынтымақтастықтың трансшекаралық аймақтарын бірлесіп құру;
- логистика, көлік инфрақұрылымы және интермодальдық тасымал саласындағы өзара байланысты нығайту;
- ЕАЭО мен Қытай арасындағы еркін сауда аймағына көшудің ұзақ мерзімді мақсаттарын қарау;
- сауда, тікелей инвестициялар мен несиелеу саласында ұлттық валюталармен есеп айырысуды ұлғайту, валюталық айырмашылықтарды құру, экспорттық несиелендіру, сақтандыру, жобалық және саудалық қаржыландыру, банктік карталар бойынша ынтымақтастықты күшейтуге жәрдемдесу;
- «Жібек жолы» қоры, Азия инфрақұрылымдық инвестициялық банкі, «ШЫҰ Банкаралық бірлестігі» сияқты тетіктерді қоса алғанда, түрлі қаржы институттары арасындағы ынтымақтастықты нығайту.

ЕАЭО мен «Жібек жолының экономикалық белдеуін» ұштастырудың нәтижесі ЕАЭО мүше елдері мен ҚХР арасындағы сауда-саттықты жеңілдету және өзара инвестицияларды тиімді қорғау болып табылады. Бұл шекарадан тауарларды тасымалдау, реттеуші кедергілерді жою арқылы сауда рәсімдерін жеңілдету, ақпараттық технологиялар, медициналық және білім беру қызметтері, электрондық коммерция және энергия тиімділігі

⁷ Еуразиялық экономикалық одақты және Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуін салудағы ынтымақтастық туралы Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасының бірлескен мәлімдемесі.

секілді жоғары технологиялық секторлардағы ынтымақтастықты дамыту түрінде жүзеге асады. Дегенмен, осы салалардағы шарттық-құқықтық базаны әзірлеу қажет.

«Жібек жолы» жобалары

Көптеген баяндамалар мен меморандумдардың⁸ негізінде «Бір белдеу – бір жол» жобасын Еуразияда іске асыру мынадай нәтижелерге алып келуі керек:

1. Каспий энергиясын ірі тұтынушыларға – Қытайға және тұтастай алғанда АТА-на тасымалдауға ыңғайлы логистикалық инфрақұрылым құру.
2. Еуропаға қытай тауарларын экспорттау үшін көлік дәлізін құру.
3. Энергетикалық ресурстарды алу бағыттарын әртараптандыру үшін Қытайдың ірі энергетикалық серіктестерінің бірі – Иранмен құрлық арқылы көпір құру.
4. Еуропаға құрлық бағыттарын әртараптандыру.

Сондықтан да «Жаңа Жібек жолы» бағдарламасында ерекше маңызға ие бірқатар жобалар бар.

«Ляньюньган – Дуйсбург» халықаралық теміржол дәлізі

Қытайдың Ляньюньган портындағы қазақстандық терминалдан Германияның Дуйсбург қаласына дейінгі маршруттағы ірі жоба 2015 жылы іске қосылды⁹. Бүкіл Қытай аумағы арқылы өткен соң Алашаньюкоу (ШҰАА, Қытай) станциясында қазақстандық темір жол желісіне қосылады, содан кейін Қазақстан, Ресей, Беларусь, Польша аумақтары арқылы Германияның Дуйсбург қаласымен байланысады.

⁸ 推动共建丝绸之路经济带和21世纪海上丝绸之路的愿景与行动. (XXI ғасырда Жібек жолы мен Жібек жолы бойындағы экономикалық белдеудің бірлескен құрылысын дамытуға перспективалар мен әрекеттердің көрінісі). – // «Синьхуа» агенттігі, 28 наурыз 2015 ж. – <http://news.xinhuanet.com/>.

⁹ К. Мәсімов Ляньюньган – Дуйсбург бағытындағы алғашқы контейнерлік пойызды жіберуді бастады http://bnews.kz/ru/news/ekonomika_i_biznes/transport/kmasimov_dal_start_otpravke_pervogo_konteinernogo_poezda_po_marshrutu_lyanungan__duisburg-2015_12_14-1219083

Жалпы жол жүру уақыты шамамен 16 күнді құрайды, бұл тарихи бағдар қытайдың шығыс теміржолымен (ҚШТЖ) салыстырғанда 1000 шақырымға қысқа болғандықтан, осы маршрут бәсекеге қабілетті болып табылады.

2020 жылға қарай Ляньюньган портындағы логистикалық терминал 500 мыңға жуық контейнерді өткізетін болады¹⁰. 2016 жылдан бастап аптасына үш контейнерлік пойызды, одан кейін аптасына бесеуге дейін жіберу жоспарланған болатын. Болжам бойынша, қазақстандық темір жол компаниясы ҚТЖ (Қазақстан темір жолы) 2020 жылға қарай Қазақстан бағытындағы және Еуропа, Орталық Азия және Кавказ арқылы транзиттік контейнерлік пойыздарды ұйымдастыру көрсеткішін 1827 пойызға дейін жеткізуді жоспарлаған.

Қазірдің өзінде Ляньюньгань терминалы, «Хоргос – Шығыс қақпасы» еркін экономикалық аймағы және Ақтау порты, Қазақстан мен бүкіл Орталық Азия арқылы жаңа жүк тасымалының логистикалық жүйесі болып табылады.

«Қытай – Батыс Еуропа» трансконтиненталдық автомагистралі

Сарапшылардың айтуынша, Қытайдың шығыс жағалауында Ляньюньган портынан Санкт-Петербургке дейінгі жол және еуропалық елдермен шекара (Суэц каналы арқылы теңіз дәлізін пайдалану кезінде – 45 күн, ал ресейлік Транссібір магистралі бойынша жету үшін – 14 күн) шамамен он күнді алады. «Санкт-Петербург – Мәскеу – Нижний Новгород – Қазан – Орынбор – Ақтөбе – Қызылорда – Шымкент – Тараз – Кордай – Алматы – Қорғас – Үрімші – Ланьчжоу – Чжэнчжоу – Ляньюньган» бағыты бойынша трансконтинентальды дәліздің жалпы ұзындығы – 8 454 шақырым (ресейлік бөліктің жалпы ұзындығы – 2 233 км, қазақстандық бөліктің жалпы ұзындығы – 2 787, қытайлық бөліктің жалпы ұзындығы – 3 425 км). Автомагистраль ең заманауи жабдықтармен, соның ішінде зияткерлік жүйе және бірқатар логистикалық орталықтармен қамтамасыз етіледі.

«Бейжің – Лондон» теміржол магистралі

Осы ауқымды жобаның идеясына сәйкес, жоғары жылдамдықтағы магистраль Бейжіңде басталады, бүкіл Қытай арқылы Қорғасқа жетеді, содан

¹⁰ 2015 жылдың соңына қарай Ляньюньган портының транзиттік тасымал көлемі 250 мың контейнерге жетеді <http://strategy2050.kz/ru/news/20535/>

кейін Қазақстанда салыстырмалы түрде жуырда іске қосылған «Қорғас – Жетіген» арқылы құрылысы жүріп жатқан «Жезқазған – Бейнеу» тармағына барады (Бейнеу – бұл көптеген перспективалы маршруттары бар өте маңызды тармақ), содан соң Ақтау портына дейін жетеді. Жобаның қытайлық бөлігі іске асырылды. Қазақстандық тарап тез арада құрылысты аяқтауға ниетті және Қазақстан басшылығы осы инфрақұрылымдық нысандарға үлкен мән беретінін атап өту керек.

Келесі тармақ – Баку, одан осы жол арқылы Тбилисиге, содан кейін Түркиялық Карсқа барады. Бұл бағытта белгілі бір кедергілер бар. Бұған 2008 жылғы тамыз айындағы соғыс та бөгет болды. Бұдан басқа, грузин баспасөзі құрылысты қаржыландыратын элитаның көрнекті өкілдерін де сынауда, сондай-ақ жаңа жолдың бірінші кезекте Арменияның қатысуынсыз, яғни Әзербайжанға пайдалы екендігі, өйткені бұл елге перспективті бағыт жасауына мүмкіндік беретіндігі туралы пікір. Сонымен бірге, Грузия өз аумағын ұсынып қана қалған жоқ, өте көп сомада несие алып, қаражат бөлді. Содан кейін теміржол магистралі Түркияға өтеді. Бұл жобаны алға ілгерілету мақсатында, яғни Түркиядағы Карс – Эдирне провинциясының ең батыс және шығыс аймақтарын байланыстыратын жылдамдығы жоғары теміржол магистралін салу үшін Қытай 30 миллиард доллар инвестициялайды. Уағдаластыққа Реджеп Эрдоганның Қытайға жасаған тарихи сапары барысында қол жеткізілді. Жобаны 2023 жылы аяқтау жоспарлануда, содан кейін ағымдағы 36 сағаттың орнына, барлығы сегіз сағатта Түркияны өтуге болады. Мармарай теміржолы тоннелі арқылы сіз Еуропадағы дамыған теміржол желісіне шығасыз.

«Қытай – Қырғызстан – Өзбекстан» теміржолы

«Қытай – Қырғызстан – Өзбекстан» теміржол магистралі – Қытай темір жолдары мен Өзбекстанды, ал содан кейін Ауғанстан арқылы бір жағынан Иран мен Таяу Шығысты қосатын, екінші жағынан алдында айтылған еуропалық теміржол желісіне қосылуға арналып жобаланған магистраль.

Си Цзиньпин Орталық Азияға сапары барысында Ташкентте және Бішкекте болған кезде, өз елінің Қытай шығысындағы Ляньюньган портынан Еуропаға және Таяу Шығысқа дейінгі теміржол магистралі туралы ұзақ мерзімді жоспарларын еске салды. «Қашғар – Әндіжан» теміржолының құрылысы 1996 жылдан, яғни Ташкентте Қытай, Өзбекстан және Қырғызстан

өкілдерінің ғылыми-зерттеу және алдын ала техникалық-экономикалық негіздемені жасау туралы алғашқы кездесуі өткеннен бастап созылып кетті. Көптеген жылдар бойы талқылауға қарамастан, қытайлық тараптың оған деген қызығушылығы өзгеріссіз қалады. Жоспарланған бағдар жүктерді тасымалдау уақытын шамаланған тәртіппен қысқартады, ал, ең бастысы, бұл жоба бойынша Қытай бастапқыда осы жол табаны еуропалық өлшем – 1 435 мм болуын талап етті, ал кеңестік кеңістіктегі барлық жол кеңестік стандартқа сәйкес 1 520 мм болып салынған.

Алайда, Өзбекстан мен Қырғызстанның күрделі саяси қарым-қатынастары «Қытай – Қырғыз – Өзбек теміржол» қатынасы маңызды экономикалық жобасына теріс әсер етті. Тараптар жолдың өту маршрутын бекіткенге дейін жылдар өтті. Ең басынан бастап «Ташкент – Иркештам» автожолының шекаралық өткелінен өтетін жолды қорғады. Бірақ Қытай мен Қырғызстан арасындағы шекараның басқа көлік торабына – «Торугарт» бақылау-өткізу бекетіне артықшылық берілді. Қазіргі уақытта «Қашғар (Қытай) – Торугарт – Арпа аңғары – Ферғана алқабы – Узген – Кара-Суу (Ош облысы) – Әндіжан» желісіндегі темір жолдың ұзындығы шамамен 268 км болады.

Ташкенттің «Қашғар – Әндіжан» жолына өз қызығушылығы бар. Мысалы, Өзбекстанның Асака қаласында (Әндіжан облысы) «Uz-Daewoo» автокөлік зауыты бар, оның құрауыш бөліктерінің 80%-ы Оңтүстік Кореядан жеткізіледі. Қытайдың шығыс жағалауындағы Ляньюньган порты арқылы Трансеуроазия теміржолы Кореяның Пусан портымен байланысады.

«Қытай – Қырғызстан – Тәжікстан – Ауғанстан – Иран» теміржолы

Бұл жобаны Душанбе ұсынды, осы арқылы Ташкентпен күрделі қарым-қатынасын және көлік пен энергетикалық саладағы жиі болатын дауларын ескере отырып, коммуникациялық тұйығынан шығуына мүмкіндігі болды.

Бұл жоба туралы үлкен күмәндарға қарамастан, Иран жобаға қызығушылық танытты. Қырғызстандағы Иран елшісі Манучехри Муроди АКИ-преске берген сұхбатында Иранға теміржол Қырғызстан немесе Тәжікстан арқылы өтетіні маңызды емес, «маңыздысы, жол Иранмен байланыстырса болғаны» деді. Оның айтуынша, Иран теміржолдың Қырғыз бөлігіне инвестиция сала алады.

Осы блокқа, егер табысты болса, Қытай қосыла алатын трансауғандық теміржол жобасын да жатқызуға болады. 2013 жылғы 20 наурызда Түрікменстан Президенті Гурбангулы Бердімұхамедовтың Тәжікстан Президенті Эмомали Рахмон мен Ауғанстан Президенті Хамид Карзай Түрікменстан, Ауғанстан мен Тәжікстан арасында трансауғандық теміржол құрылысы жобасы туралы өзара түсіністік туралы меморандумға қол қойды.

Бірақ Америка әскери контингентінің бір бөлігін Ауғанстан аумағынан шығарғаннан кейін оқиғалардың дамуындағы белгісіздік, күрделі әскери-саяси жағдайға байланысты Ауғанстан немесе Пәкістан арқылы көлік жобаларының табысы күмән тудырады.

Ақтау теңіз порты

Қазақстан үшін «Жаңа Жібек жолының» тағы бір маңызды элементі – «Қазақстан темір жолы» ұлттық тасымалдаушысы жанында құрылатын көлік-логистикалық хаб болуы керек. Осы мақсатта Қазақстанның батысында Ақтау теңіз портын кеңейту және Ақтөбеде логистикалық орталық салу ұсынылуда, бұл нысандар Каспий аймағына және Еуропаға кіру үшін Қазақстанның батыс қақпасы болуға тиіс.

Қазақстанның осы жоспарларына Иран мен Қытай қолдау көрсетті. Өйткені, Ирандағы Энзели портының коммерциялық және индустриалды аймағын Қазақстандағы Ақтау портымен және өз кезегінде Қытайдағы Синьцзянмен бірге байланыстыратын аймақтық көлік дәлізін құруға қызығушылық білдірді.

«Қытай – Қазақстан – Түрікменстан – Иран» теміржолы

Қазақстан аумағы арқылы Қытай мен Парсы шығанағы елдерін байланыстыратын осы сәтті салынған көлік дәлізі бойынша «Өзен – Болашақ» жаңа теміржол желісі арқылы тасымалды 2013 жылы 19,4 млн тоннаға дейін ұлғайтуға мүмкіндік берді. «Түрікмен – Иран» учаскесінің құрылысы аяқталғаннан кейін біз шекарадан өткізу үшін 1 миллион тоннадан астам, ал 2020 жылға қарай 15 млн тоннаға дейін жүк тасымалдай аламыз.

Еркін сауда аймағы

Ауқымды көлік стратегиясын іске асыру үшін Қазақстан және Қытай екіжақты ғана емес, халықаралық қатынастардың көпжақты форматын,

Шанхай ынтымақтастық ұйымының механизмдерін белсенді пайдаланады. Атап айтқанда, осы жобаны дамыту үшін ШЫҰ «Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттердің үкіметтері арасындағы халықаралық автомобиль тасымалдарына қолайлы жағдай жасау туралы келісімді» қабылдады. Осы Келісім көптеген елдердің көлік құралдарын мүше мемлекеттердің қозғалысы туралы заңнамалық жағын реттей отырып, трансконтиненталдық магистральдың мүмкіндігін ынталандыра түсуі тиіс.

2013 жылғы 15 қарашада Ташкент қаласындағы Шанхай ынтымақтастық Ұйымына (ШЫҰ) мүше мемлекеттердің Көлік министрлерінің алтыншы жиналысында көлік инфрақұрылымын дамытуға, атап айтқанда, теміржол көлігі құрылыстарын салу және пайдалануға беру жобаларын жүзеге асыру арқылы көлік инфрақұрылымын алдын ала дамыту туралы келісімге қол жеткізілді.

«Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы экономиканың шикізаттық емес секторларындағы ынтымақтастық бағдарламасы» (Астана, 2007 жылғы 18 тамыз) ШЫҰ аясындағы аймақтық экономикалық ынтымақтастық шеңберін анықтайтындығын айта кету керек. Осылайша, 4-бапта аймақтық экономикалық ынтымақтастық мақсатында тұғырнама құру үшін Тараптар Аға лауазымды тұлғалар комиссиясының, кеден, техникалық реттеу және метрология, электронды коммерция, инвестицияларды ілгерілету, транзиттік әлеуетті дамыту, энергетика саласындағы ынтымақтастық жөніндегі жұмыс топтарын, Сауда және экономикалық қызметке жауапты ШЫҰ министрлер жиналысы шеңберінде ақпараттық және телекоммуникациялық қызметтерді, Банкаралық бірлестіктің және ШЫҰ Іскерлік кеңесінің рөлін күшейтетіндігі айтылады.

ШЫҰ-дағы ынтымақтастықтың тағы бір аспектісі – Бағдарлама көлік және телекоммуникация саласындағы өңірлік желілік жобаларды іске қосу үшін қолайлы жағдайлар жасауды анықтайды, бұл өз кезегінде «Бір белдеу – бір жол» жобасын дамытуға оң әсер етеді.

Қазіргі уақытта Еуразиялық экономикалық одақ пен Шанхай ынтымақтастық Ұйымы арасындағы еркін сауда аймағын құрудың құқықтық негізін құру бойынша жаңа міндет қойылуда.

2015 жылдың қарашасында Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ЕАЭО мен ШЫҰ арасында еркін сауда аймағын құру туралы ұсыныс жасады. Ресей мен қытайлық тараптар да осы жобаны қолдап, ағымдағы (2016) жылы ЕАЭО мен ШЫҰ-ның еркін сауда аймағын қалыптастыру бойынша практикалық жұмыс басталуы тиіс.

Ресми өкілдердің айтуынша, Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) пен Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) елдері еркін сауда аймағы түрінде экономикалық құрлықтық серіктестікті құру туралы арнайы келісім бойынша жұмыс істейді¹¹. ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің экономика министрлері келісімді дайындау үшін «жол картасын» әзірлеу бойынша жұмыс істеп жатыр.

Алдын ала бағалау бойынша, ЕСА-ын құру Еуразиялық экономикалық интеграцияның жалпы ішкі өнімінің шамамен 20%-на тең экономикалық әсер етуі мүмкін. Енді ШЫҰ мен ЕЭО арасындағы тауар айналымының жалпы көлемі жылына 150 млрд АҚШ долларынан кем болмаса да, ықтимал түрде 600 млрд АҚШ долларынан асуы мүмкін. Яғни, өсу әлеуеті 4 есе. Осының бәрі ЕАЭО елдеріне де, ШЫҰ үшін де өте қызықты, сондықтан егер бұл бастама екі бірлестіктің негізгі мүшелері тарапынан қолдау тапса, кедендік қағидаларды жеңілдету түрінде алғашқы нәтижелер мүмкін болады.

Сауда кедергілерін азайту, еркін сауда аймағы транзакциялық шығындардың төмендеуіне алып келеді және қатысушы елдер арасындағы тауар айналымының артуына ықпал етеді. Бұл экономикалық қарқынның шамалы өсуіне алып келеді.

Сарапшының айтуынша, ЕАЭО ЕСА – ШЫҰ қытайлық өндірушілерімен бәсекелестікті күшейтудің тәуекелі бар, бірақ сонымен бірге қытайлық нарыққа кіруге мүмкіндік береді. Тиісінше, шикізат пен азық-түлік өндірушілері ЕСА-нан нақты пайда көреді. ЕСА қытайлық инвесторлардың келуін дәлелдейді, бұл да үлкен артықшылық.

¹¹ ЕАЭО және ШЫҰ: болашақ құрауыштары <http://oko-planet.su/politik/politikmir/313211-eaes-i-shos-slaagaemye-budushego.html>

«Жібек жолы» инвестициялары

«Бір белдеу – бір жол» бағдарламасының инфрақұрылымдық жобалары белсенді инвестициялық саясатты білдіреді. Сонымен қатар, Қазақстан өз экономикасына қытайлық инвестицияларды белсенді тартуды қолға алады. Осылайша, Қытайдан 2009–2013 жж. Еуразия одағына мүше елдердің тікелей шетелдік инвестициялары (ТШИ) 11,02 млрд доллардан – 24,67 млрд долларға дейін өсті, ал жалпы соманың 91,5%-ы (22,57 млрд доллары) Қазақстанға тиесілі.

«Бір белдеу – бір жол» шеңберінде Қытай электр энергетикасынан майлы дақылдарды өңдеуге дейін және мұнай-газ жабдығын өндіруден автомобильдер шығаруға дейін әртүрлі өндірістік салаларға кең ауқымда инвестиция салуға дайын екенін білдірді.

2013 жылдың қыркүйек айынан бастап 2015 жылдың желтоқсан айына дейін екі ел арасында 54 миллиард долларға жуық инвестиция туралы келісімге қол қойылды. Қазақстан Қытайдың қазақстандық көлік инфрақұрылымын жаңартуға байланысты жоспарларын, яғни қайтарымсыз негізде Алматы айналма автожолын салуды¹², Қытай шекарасына дейін Алашанькоу станциясымен жүретін жолды және Астанада қоғамдық көлікті оңтайландыру¹³ жөніндегі кең ауқымды жобаларын қамтитын Қытайдың қатысуымен жүзеге асырылатын жоспарларға ерекше назар аударады.

Соңғы үш жылда бірнеше ірі «Қазақстан – Қытай» жобасы іске қосылды. Олардың арасында «Алтынкөл – Қорғас» жаңа теміржол өткелі, «Сарыбұлақ – Зимунай» және «Бозой – Шымкент» газ құбырлары, Ақтау битум зауыты, сұйық отынды өндіру үшін көмірді кешенді өңдеу, калий тыңайтқыштарын өндіру жөніндегі жобалары бар. Сондай-ақ қытайлық «CNPC» корпорациясы Қашаған жобасының акционерлері құрамында.

¹² Concession projects Construction and operation of highways "Big Almaty Ring Road (BAKAD)", Ministry for Investment and Development of the Republic of Kazakhstan <http://roads.mid.gov.kz/ru/pages/koncessionnyy-proekt-stroitelstva-i-ekspluatatsii-avtomobilnoy-dorogi-bolshaya-almatinskaya>

¹³ "Қытайлық компаниялар Астанаға жеңіл рельсті LRT құруға көмектеседі" Kazakhstanskaya Pravda 8 May 2015 <http://www.kazpravda.kz/rubric/ekonomika/kitaiskie-kompanii-pomogut-astane-stroit-legkorelsovii-transport-lrt/>

Қытаймен бірге жүзеге асырылатын бірқатар ірі инвестициялық жоба бар:

Бастапқы алюминийді өндіру бойынша зауыт салу

Жобаның мақсаты: Бастапқы алюминийді өндіру бойынша зауыт салу (Павлодар қаласы)

Қатысушылар: «Қазақстан электролиз зауыты» АҚ, «Эксимбанк» (Қытай), «Қазақстанның даму банкі» АҚ

Құны: 1 млрд доллар.

Мойнақ ГЭС құрылысы

Жобаның мақсаты: республиканың оңтүстік аймағына электр желісін жеткізу үшін белгіленген қуаты 300 МВт болатын су электр станциясын Шарын өзенінде салу

Қатысушылар: «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ, «Қытай Мемлекеттік Даму Банкі», «Мойнақ ГЭС» АҚ

Құны: 361 млн доллар.

Ағымдағы жай-күйі: нысанды толықтай салу үшін Қытайдың Халықаралық су шаруашылығы және энергетика корпорациясымен шарт жасалды;

Атырау МӨЗ реконструкциялау және жаңғырту (хош иісті көмірсутектер өндірісі бойынша кешен салу)

Жобаның мақсаты: Жобада еліміздің мұнай-химия өнеркәсібін шикізатпен қамтамасыз ету үшін 496 мың тонна параксилол мен 133,0 мың тонна бензол өндіру көзделген.

Қатысушылар: «ҚазМұнайГаз» ҰК» АҚ, «Атырау МӨЗ» ЖШС, «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ, «Эксимбанк» АҚ (Қытай)

Құны: 1 110 млн доллар.

2009 жылдың қазан айында «Атырау МӨЗ» ЖШС және қытайлық «Sinoprec Engineering» компаниясы кешенді толығымен салу туралы келісімшартқа қол қойды;

Шымкент МӨЗ реконструкциялау және жаңғырту

Жобаның мақсаты: зауыттың жобалық қуатын жылына 6 млн тоннаға дейін жеткізу, мұнай өңдеу тереңдігін 90%-ке дейін ұлғайту, мұнай өнімдерінің сапасын Еуро-4 стандарттарына дейін арттыру

Қатысушылар: «Шымкент МӨЗ» АҚ (Акционерлер: «ҚазМұнайГаз» ҰК» АҚ, «CNPC» (Қытай))

Құны: 1 616 млн доллар.

Газ-химия кешенінің құрылысы

Жобаның мақсаты: жылына 800 мың тонна полипропилен және 450 мың тонна полиэтилен сыйымдылығы бар интеграцияланған газ-химия кешенінің құрылысы.

Қатысушылар: «Бірлескен химиялық компания» ЖШС, «Sat&Company» АҚ, «Қазақстанның даму банкі» АҚ, «Эксимбанк» (Қытай), «LG Chem» (Оңтүстік Корея)

Құны: 6,3 млрд. АҚШ доллары (оның ішінде 1-фазаны іске асыру үшін Қытай 1,3 млрд доллар кредит берді).

Жол битумын өндіру

Жобаның мақсаты: қуаттылығы 500 мың тонна битумды, 242 мың тонна бензин-дизель фракцияларын және 234 мың тонна вакуумды газды мұнай өңдеу зауытын салу

Қатысушылар: «Kazakhstan Petrochemical Industries» (АҚ «KPI»), «CITIC Group» (Қытай)

Құны: 290 млн доллар.

Бейнеу – Бозой – Ақбұлақ газ құбыры магистралінің құрылысы

Жобаның мақсаты: республиканың оңтүстік аймақтарында газға деген сұранысты қамтамасыз ету, импортталатын газға тәуелділікті жою және елдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Қатысушылар: «ҚазТрансГаз» АҚ, «TAPLINE» (Қытай)

Құны: 2 319 млн доллар.

Жалпы алғанда, қазіргі таңда Қазақстанда қытайлық қатысумен 500-ге жуық әрекет ететін заңды тұлға бар.

Кейінгі екі жылда (2014–2015 жылдар) 70 миллиард доллардан астам сомаға екі жақты келісімшарттар жасалды. Әртүрлі салаларда 250-ден астам үкіметаралық және ведомстволаралық келісімдер жасалды.

Бұдан басқа, 2015 жылдың қарашасында **Қытай тарапы қазақстандық тарап ұзақ уақыт бойы жақтаған қазақстандық ауылшаруашылығы өнімдерінің импортына бірқатар елеулі тосқауылдарды алып тастағаны белгілі болды**. Іскерлік визаны алудың жеңілдетілген процесін бастады. Сондай-ақ, Қытай мен Қазақстан 2017 жылы бірқатар туристік іс-шаралар өткізу туралы шешім қабылдады.

«Шығыс Қазақстан облысында ет кластерін бірлесіп жүзеге асыру туралы меморандумды» да атап өтуге болады. Кластерде жалпы жылдық қуаты 17 мың тонна болатын қозы еті мен қой етін өндіруге арналған ет өңдеу кешенін салу жоспарланып отыр. Сондай-ақ, мал шаруашылығын дамыту үшін фермерлік шаруашылық желісін құру жоспарлануда. Құжатқа сәйкес, қытайлық тараптан жалпы инвестиция 11 млн АҚШ долларынан асады.

Алайда, Қытайға ет және ет өнімдерін жеткізуге шектеу қойылған, осыған байланысты қазақстандық тарап оларды алып тастау үшін жұмыс істеп жатыр. Себебі, Қазақстан нарығы кластер жұмысын аяқтау үшін жеткіліксіз болуы мүмкін. Бұған қоса, Қазақстанның ҚХР көршілес аймағында орналасуы және көлік инфрақұрылымының ресімделген жүйесі Қытайға ет бағасын тиімді бағамен жеткізілуіне мүмкіндік береді.

Осылайша, «Бір белдеу – бір жол» бағдарламасы қытай басшыларының «бесінші буыны» билігінің Еуразиялық экономикалық одақтың құрылуына байланысты қолданған жауабы еді. Сонымен қатар, бүгінгі уақытта Еуразиялық экономикалық одақ Қытайға оң әсер етуде, яғни баж салығының көтерілуіне байланысты теріс аспектілерден жағымды жағы асып түсуде. Қытайдың ЕАЭО-ты жағымды қабылдауы Қазақстан үшін оң рөл атқарады, өйткені аймақтағы ірі державаларға шамадан тыс бәсекелестік, яғни тараптардың біреуінің жеңуі немесе жеңіліс табуы тұрақсыздық тәуекелдеріне ұшыратады.

ЖЖЭБ-нің дамуы екіжақты ғана емес, сонымен қатар ШЫҰ ерекше рөл атқаратын көпжақты болады. Қытайдың ресми шенеуніктері мен мамандары Еуразиялық одақ шеңберіндегі экономикалық интеграциялық бағдарлама ШЫҰ бағдарламасымен сауданы кеңейтуден және интеграциялық топ құру жөніндегі жоспарларға инвестицияларды жеңілдетудің барлық мәселелеріне сәйкес келетіндігін атап көрсетеді.

«Бір белдеу – бір жол» қытай экономикасының бірқатар өндірістерін оның аумағына көшіру кезінде көрініс тапқан Қазақстан мен бүкіл Орталық Азияға қатысты Қытай саясатының жаңа элементі болды. Бірқатар тауарларға байланысты шекараларды жабу түріндегі қазіргі шынайылықты қабылдаған Қытай, бірнеше өндірістерді Қазақстанға көшіру туралы шешім қабылдады.

Бұл әрекет «алдын алу», яғни Бейжіңге бірқатар мәселелерді шешуге көмектеседі, оның бастысы болашақ нарықта экономикалық қатынастардың жаңа формасын құру болып табылады. Қытай билігінің өсуімен сыртқы саясатта және сыртқы экономикалық модельде құрылымдық өзгеріс бар. Осыдан біраз жыл бұрын Қытай дамып келе жатқан ел ретінде танылса, Сыртқы істер министрі Ван И Африкаға жасаған соңғы сапары кезінде Қытай қауіпсіздік пен экономикадағы жаһандық және өңірлік жүйенің жауапкершілігін түсінетін күш ретінде өзін танытты. Осы тұрғыдан жақын аймақтармен ынтымақтастық нысандарын кеңейту, қытайлық өндіріс салаларын орналастыру аймақтық Қытай саясатының жаңа деңгейіне өту болып табылады.

Өз кезегінде, Қазақстан әлемдік нарықтың тұрақсыздығы, әсіресе мұнай мен энергияны өндіру/тұтыну тұрғысынан алғанда, кез келген өндіріс нысанын дамытуға және инфрақұрылымға инвестицияларды қажет етеді. Сонымен қатар, көптеген қазақстандық өндірушілер қытайлық өнеркәсіпшілерімен бәсекелестікке түсе алмағандықтан дами алмай қалды. Қытай технологиялары мен салаларының келуі еліміздің индустрияландыруын жеделдетуге мүмкіндік береді. Осылайша, «Бір белдеу – бір жол» бағдарламасы Астанада толығымен түсінік тапты.

Қазақстанның жаңартылатын энергетикасы: өтпелі экономикасы бар елдер үшін сын-тегеуріндер мен мүмкіндіктер

Арман Қашқынбеков

Дамушы елдерде немесе өтпелі экономикасы бар елдерде жаңартылатын энергияны дамыту бірнеше жыл бұрын АҚШ пен Еуропалық Одақ елдерінде үлкен табыстарға жеткеннен кейін басталды. Жаңартылатын энергия бойынша жаһандық нарықта нақты және қол жеткізген жетістігі бар әлемдік көшбасшы Қытай елі болып табылады. Өнеркәсіптегі ақпарат АҚШ пен Еуроодақтың қазіргі уақытта электр энергиясын өндіру мен реттеу саласындағы тұрақтылық мәселелеріне назар аударып жатқанын, ал дамушы елдер тез қарқынмен дамып келетінін көрсетеді.

Дамушы елдердегі инвестициялар бірнеше жыл бұрын дамыған елдерге салынған қаражаттан асып түсті және олар өсіп келеді. Сонымен қатар, жаңартылатын энергетика біржолғы инвестиция есебінен мұнай, газ және көмірге дәстүрлі инвестициялар деңгейінен асып түсті. Кейбір елдер әлі де түпкілікті тұтынушылар үшін жаңа энергияның тартымдылығы туралы пікір таластырып жатса, басқалары күшті көшбасшылыққа ие болуда. АҚШ-да бұл жұмыс Обама әкімшілігінің қызметімен күшейіп, кеңінен қоғамдық қолдау тапқан «Миллион күн панелі» бағдарламасы жасалды. Калифорнияда қуаты 500 МВт болатын ірі күн электр станциясы

салынды және іске қосылды. Болашақта шығарылатын электр энергиясының жалпы көлеміндегі жаңартылатын энергия көздерінің үлесі артады деп болжануда. Ақ үйдегі жаңа үкімет осы оң үрдістерді көмірді өндіруге байланысты өзгертуге тырысуда.

Германияда жаңартылатын энергия көздерінің үлесі 30%-дық шекті деңгейден асып кетті, ал билік органдары өндіріс ұйымдарынан тұрақты энергия ағынын қамтамасыз ету және тарифтердің деңгейін одан әрі төмендету мақсатында аукциондық жүйені енгізу арқылы саланы қатал әкімшілендіруді енгізуді шындап ойластырды. Мемлекеттің салалық инвестицияларға жұмсалған 130 миллиард еуроға бағаланатын талдамалық бағалары осы елдің баламалы энергия көздеріне ауысу жоспарларының маңыздылығын бүкіл әлемге көрсетеді.

Кішігірім жер ресурсы бар Жапония Тынық мұхитында күн станцияларын салу туралы шешім қабылдады. Фукусима-1 АЭС-да болған апат билік органдарының тиімді және экологиялық таза энергия көздеріне көшуге әсерін тигізді.

Дания мен Швеция секілді скандинавиялық елдерде жалпы энергия теңгерімінде 70–90% шегіне жету үшін жаңартылатын энергетика секторын дамыту мақсатында мемлекеттік бағдарламалар әзірленді. Бүгінгі таңда Дания бұл энергия көздерінің есебінен көптеген ішкі қажеттіліктерді қамтиды және көршілес елдерге экспорттық мүмкіндіктерін де қарастырады.

ТМД елдерінің арасында Украина газды жеткізуге байланысты белгісіздік жағдайында бүкіл ел бойынша жаңартылатын энергия көздерін жедел және толық көлемде енгізуді бастаумен айналысуда, бұл 2016 жылы белгіленген қуаттылықтың бір гигабатының маңызды кезеңін еңсеруге алып келді.

Ең жағымсыз тәжірибе Испанияда, онда үкімет бастапқы кезде жаңартылатын энергия көздерін өндірушілерге жоғары тарифтер түрінде өте үлкен материалдық көмек көрсетті, бұл испан энергетикалық желілерінің тұрақсыздығына және саланың бұрыс дамуына әкелді.

Қазақстан 2013 жылы жаңартылатын энергия көздерін қолдау туралы алғашқы заңды Парламент қабылдағаннан кейін бастаған болатын, яғни күн, жел, гидроэнергетика және биомасса жобаларын бастау үшін тарифтік мөлшерлемесін қолдау жүйесін құрды. Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің еліміздің «жасыл экономикаға» көшу жөніндегі жаңа тұжырымдамасына қол қоюы тағы бір маңызды қадам болды, мұнда

жаңартылатын энергетика дамудың басты векторы болды. Жаңартылатын энергетиканы дамытуға күшті қолдау болған дербес Қоршаған ортаны қорғау министрлігі болуы еді, ол кейінірек Энергетика министрлігіне құрамына кіріп, мұнай, газ, көмір және уран саласындағы басқару үдерісін үйлестіруші органға айналды.

Электр қуатының жалпы балансында 2020 жылға қарай 3%-ға, 2020 жылға қарай 10%-ға, ал 2050 жылға қарай 50%-ға дейін жаңартылатын энергия деңгейіне жету үшін нақты мақсаттар белгіленді.

2014 жылы Тұжырымдаманы іске асыру шеңберінде үкімет өндірушілер үшін белгіленген тарифтерді бекітті: күн станциялары үшін 34,61 теңге / кВт*сағ. (ҚҚС-сыз); жел станциялары үшін 22,68 теңге / кВт*сағ.; шағын гидроэлектростанциялар үшін 16,71 теңге / кВт*сағ., мұнда шағын гидроэлектростанциялар ретінде қуаты 35 МВт дейінгі бөгетсіз және биогаз қондырғылары үшін 32,23 теңге / кВт*сағ. болатын станцияларды қосуға арналған шағын ГЭС (бұдан әрі – ГЭС) түсініледі.

Сол кездегі АҚШ долларына шаққандағы теңгенің айырбас бағамын, яғни 1 доллар үшін 182 теңгені ескере отырып, тарифтер инвестициялық тартымды болды, бұл осы саладағы ірі және шағын жобаларды іске асыруға, сондай-ақ қазақстандық және шетелдік инвесторлар тарапынан салаға деген қызығушылықтың артуына алып келді.

Сол уақыттан бері Жамбыл облысындағы қуаты 50 МВт (елдің оңтүстігіне қарай) болатын «Бурное Солар-1» күн электр станциясы, Ақмола облысында қуаттылығы 45 МВт Ерейментау жел электр станциясы (еліміздің солтүстігі), Астанада күн панельдерін жасауға арналған зауыт және Қапшағай ауданында шағын күн электр станциясы іске қосылды. Осының бәрі мемлекеттің тікелей қолдауымен ұлттық компаниялардың қатыстыру арқылы мүмкін болды. Еуропалық қайта құру және даму банкі (ЕҚДБ), Еуразиялық даму банкі (ЕАДБ), «Жасыл энергия» қоры (GEF) сияқты халықаралық қаржы институттары қажетті қаржылай көмекті көрсетті. Келесі тұрақты шаралар нарыққа шығу және жобаларды іске асыру мақсатында жеке бизнес үшін инвестициялық-тартымды режимді құру.

Жаңартылатын энергетика саласындағы ахуал бір жылдан кейін айтарлықтай өзгере бастады және 2016 жылы электр қуатына, ең алдымен мұнай мен газға әлемдік бағалардың күрт төмендеуі нәтижесінде республикалық бюджетті толтыру кезінде елеулі қиындықтарға тап болды. Бұл сондай-ақ басқа да ірі әлемдік валюталарға қатысты, негізінен АҚШ долларына қатысты ұлттық валютаның айырбас бағамына әсер етті. Теңге 40%-ға әлсіреді, бұл теңгенің құнсыздануына – 1 долларға 182 теңгеден дейін, кейін 1 долларға 345 теңге аралығына дейін жоғарылауына алып келді.

Дерек: Bloomberg

Ұлттық валютаның осылай құнсыздануы шетелдік және қазақстандық инвесторлар үшін жаңартылатын энергетика секторының инвестициялық тартымдылығына тікелей әсер етті, өйткені ол ең алдымен шетел валютасында жабдықтарды толық сатып алу қажеттілігіне байланысты инвестициялардың жылдам қайтарылуына кепілдік бермеді.

2016 жылдың сәуір айының соңында Елбасы «Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшу туралы кейбір заң актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңына (бұдан әрі – Заң) қол қойды, онда жаңартылатын энергия индустриясына қызығушылықты қалпына келтіруге бағытталған барлық қажетті түзетулер енгізілді.

Ең бастысы, теңгенің девальвация деңгейіне дейін, яғни тұтыну бағаларының индексінің жылдық өзгеру деңгейінен бұрынғы индекстеуден 2014 жылдан бастап қолданыстағы тіркелген тарифтерді индекстеу туралы маңызды бап болды.

Бұдан басқа, Заңның жаңа редакциясы Бірыңғай ұлттық даму жоспары мен Қазақстан өңірлері бойынша жаңартылатын энергияның жаңа нысандарын орналастыруды, электр энергетикасының кезең-кезеңімен және нақты қажеттіліктерімен қамтуды қарастырды. Бұл құжат нарықтың барлық қатысушылары тарапынан күтілетін ең маңызды құжат болып табылды, сондай-ақ қызығушылық танытқан инвесторларға елге қашан, қайда және қандай жаңа энергия өндіретін құралдар қажет екенін нақты түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында 2015 жылдың соңына қарай тек 0,6% ғана болатын, яғни «жасыл» энергияның өндірілетін электр энергиясына шаққандағы аз үлесін ескере отырып, жаңартылатын энергия станцияларынан электр энергиясының ағынын тұрақтандыруға арналған батареяларды немесе сақтау бөліктерін міндетті түрде енгізу туралы идеяны жүзеге асырудан бас тарту туралы шешім қабылданды.

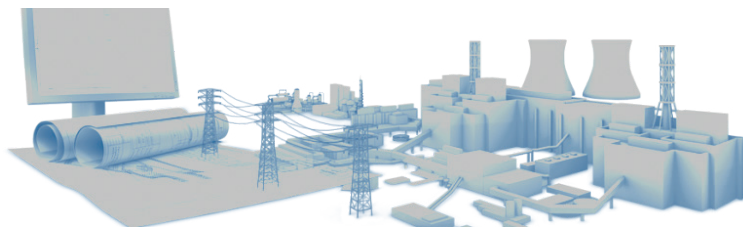
Заң сондай-ақ Қазақстан Республикасының уәкілетті органы – Энергетика министрлігі «KEGOC» АҚ ұлттық операторының желілеріне қосылу туралы үлгі шарт, министрліктің бірыңғай тізімінде энергия өндіруші ұйымдарды қосу туралы нақты және түсінікті ережелерді көздейді. Бұған дейін Қазақстан Республикасы Үкіметінің тиісті қаулысы мақұлданды, оны қазір Энергетика министрлігінің жаңа тізімімен ауыстыру қажет. Бұл жобаның мақсаты «қағаз жүзіндегі» жобалардан құтылу және іс жүзінде іске асыру

мүмкіндіктерінің ең көп пайызына ие нақты, экономикалық жағынан сенімді және қаржылық қолдау көрсететін жобаларды енгізу.

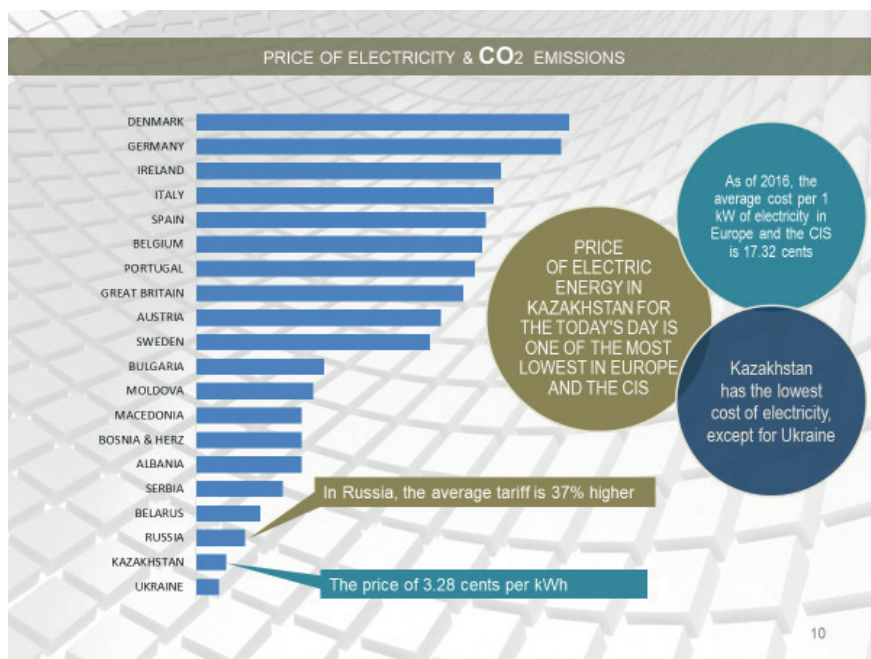

Мұнда дәстүрлі энергетикалық менеджерлердің жаңартылатын энергия көздерінің жаңа активтерінің тұрақсыздығы туралы қауесеттері мен алаңдаушылығы негізсіз болғандықтан, станциялардың барлық жұмыс кезеңдерінде іс жүзінде ешқандай техникалық немесе операциялық проблемалар болмағанын атап өткен жөн.

Қазақстан – көмірді өндірудің жоғары деңгейіне негізделген энергетикасы бар мемлекет, онда электр энергиясын өндірудің 75% дәстүрлі көмір электр станцияларынан келеді, ал олардың басым бөлігі кеңес дәуірінде салынған. Олардың 45%-ы техникалық өмірлік циклін аяқтап, дереу жаңартылуы, жөнделуі немесе ауыстырылуы тиіс. Әлемдегі көптеген елдердегідей Қазақстанда энергия мысалында Жердегі ең нашар энергия көздерінің бірі болып табылатын атом электр станциялары жоқ.

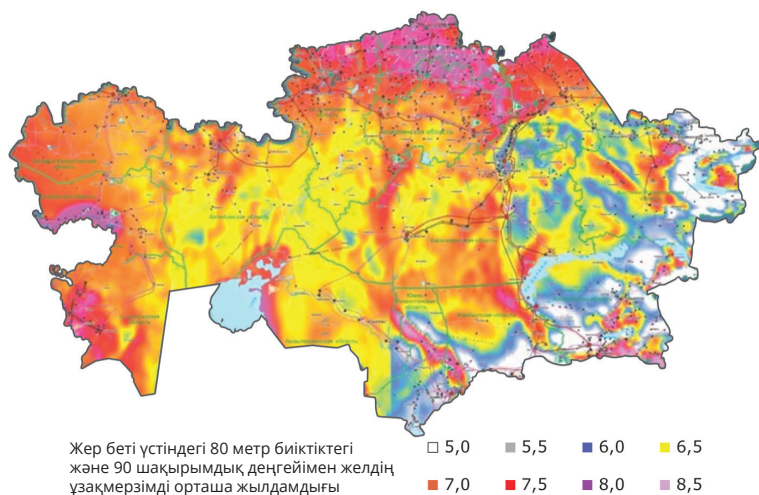
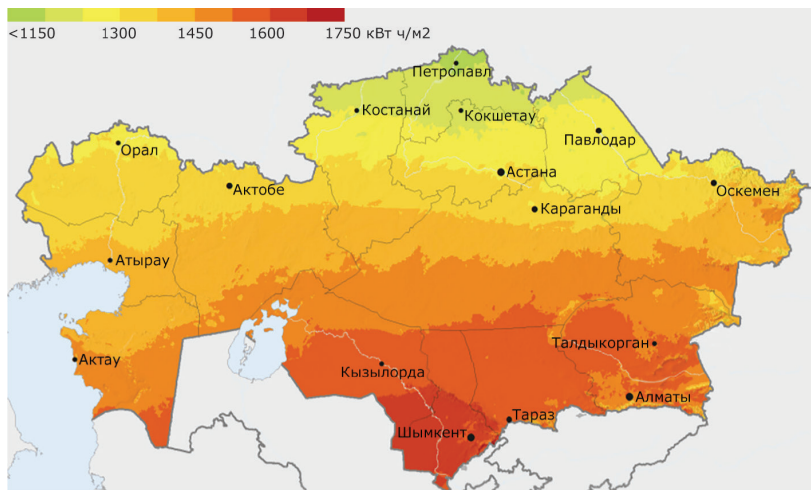

Сонымен бірге өндірілетін электр энергиясының бағасы әлемдегі ең төменгі көрсеткіштердің бірі болып табылады, сондықтан халықаралық энергетикалық агенттіктердің деректері бойынша, біздің еліміз – түпкі тұтынушылар үшін әлемдегі ең төменгі тарифі бар Украинадан кейін екінші ел.

Мұнда көмір өндірушілер үшін субсидияланбаған тарифтер пайда болады, бұл олар үшін инвестицияларды жағымсыз етеді, яғни жаңа дәстүрлі станциялар немесе оларды жаңғырту шағын жөндеуден басқа ірі көлемде қаржыландырылмайды.

Қазақстанда жаңартылатын энергия көздері үшін үлкен және әлі күнге дейін зерттелмеген әлеует бар, ол ТВТ/сағаттармен өлшенеді және зерттеу мен пайдалану үшін қолжетімді. Бұл жаңа энергия көздерінің басты құндылығы – олар елдің энергетикалық тұрақтылығын қамтамасыз ету тұрғысында электр энергиясының жалпы балансына қажетті қосындылармен қамтамасыз етіледі.

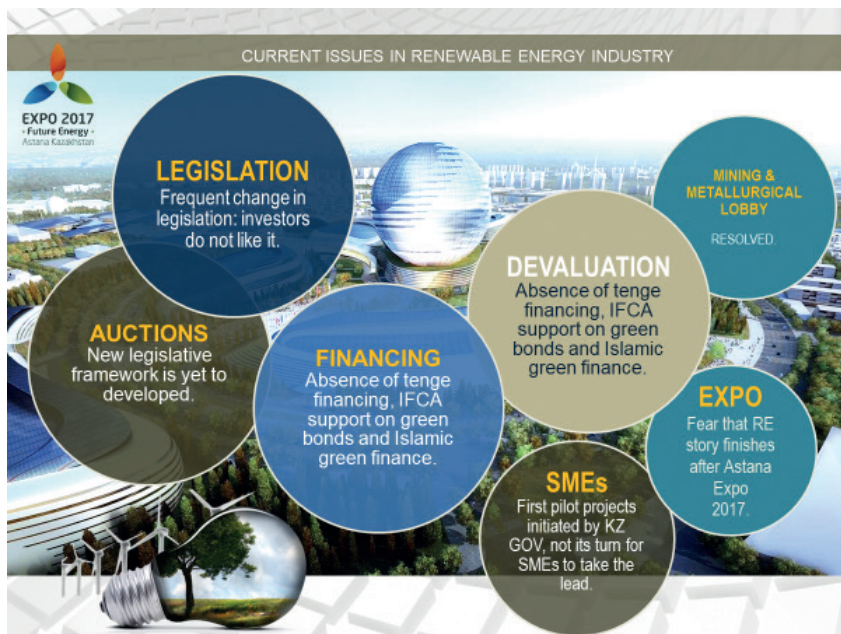
Сонымен қатар, қол жеткізілген бір пайыздық базалық деңгей жаңартылатын энергия көздерін дамытудағы қолданыстағы халықаралық тәжірибені зерделеуге мүмкіндік береді және өнеркәсіптік және экономикалық өсу үшін шешуші маңызы бар дәстүрлі энергияға зиян келтірместен өзіміздің дұрыс жолды таңдауға мүмкіндік береді.

2018 жылы мамыр мен қазан айларында ҚР Энергетика министрлігі, үкіметтің негізгі уәкілетті органы жаңартылатын энергия көздері саласындағы жаңа жобалар бойынша аукционның екі айналымын өткізді. Осы бастамалардың идеялары, қолданыстағы тарифтердің төмендеуі соңғы халықаралық үрдістерге сәйкес және осы салаға ең озық және ресурстық көп салалы халықаралық корпорацияларды тартуға негіз болды. Инвестициялардың жарияланған көлемі шамамен 1 млрд АҚШ долларын құрады.

Осы қадамға қарамастан, ұлттық валютаның тұрақтылығы мен оның долларға қатысты ауытқуы, заңнамалық базаны реттеу тұрақтылығы, ел ішінде ұлттық валютадағы ауқымды қаржыландыру, тау-кен металлургиясына қарсы лобби және жергілікті өндірушілер мен өндірушілердің қажетті қолдау көрсетуі инвесторлар үшін негізгі проблемалар болып қала береді.

Бүгінгі күні, бұрыннан бекітілген тарифтік жүйе бойынша, 90-нан астам компания «Жаңартылатын энергия көздерін қолдау жөніндегі есеп айырысу және қаржы орталығымен» PPA (электр энергиясын сатып алу-сату) келісімшарттарына қол қойды, бірақ, өкінішке орай, аталған тәуекелдерге байланысты көптеген жобалар шетелдік инвесторларға сатуға шығарылды.

Сонымен қатар, өткен жылдың соңынан бастап Қазақстан Энергетика министрлігі ұлттық валютаның жылдық девальвация мөлшерлемесінің 70% және жыл сайынғы инфляцияның 30% немесе ТБИ бағасын 70% мөлшерінде жеңіп алу тарифтерін жыл сайын индекстеуді қамтитын, валюталық ауытқулардың ықтимал тәуекелдерін жабатын жаңа ынталандыру пакетін енгізді. Тағы бір шара «Жаңартылатын энергия көздерін қолдау жөніндегі есеп айырысу және қаржы орталығы» арнайы органына оның қолданыстағы және алдағы жаңартылатын энергия көздері жобаларының мердігері ретінде қаржылық тұрақтылығын қолдау үшін жартылай кепілдік беру болады. Халықаралық қаржы институттары мен инвестициялық қорлар үшін оны тиімдірек (кірісті) етуге мүмкіндік беретін халықаралық стандарттарға сәйкес қолданыстағы PPA (электр энергиясын сатып алу және сату) Келісімін жаңғырту да маңызды шара болып табылады.

Индустрияның инвестициялық тартымдылығын одан әрі арттыру үшін келесі қадамдар қажет:

- Жаңартылатын энергия көздерінің өсуін қолдау жөніндегі мемлекеттік бағдарламаны әзірлеу, ол ұлттық және халықаралық тәжірибедегі барлық озық тәжірибелер мен ұсыныстарды қамтуы тиіс.
- Жаңадан құрылған орталықты Қазақстан Үкіметі, инвесторлар мен бизнес-қауымдастық арасында негізгі делдал ретінде анықтау қажет, ал Энергетика министрлігі саясатты, қажетті заң жобаларын және нормативтік актілерді дамытуға баса назар аударуы керек.
- СО² шығарындыларын азайту және көміртегіні ұстап қалатын технологияларды енгізу бөлігінде Париж келісімі бойынша елдің міндеттемелерін толық іске асыру.
- Жобалар мен технологияларға ерекше назар аудара отырып, шағын және орта инвесторларды және инноваторларды ынталандыру үшін қажетті күнделікті шараларды одан әрі дамыту.
- Қоғамдық қолдауға ие болу үшін Қазақстан халқының кең ауқымды топтары арасында ауқымды ақпараттық науқан өткізу.
- Мүдделі тараптармен, IRENA, БҰҰ / БҰҰДБ / БҰҰ-ның қоршаған ортаны қорғау бағдарламасы, ЕҚДБ, АДБ, Еуразиялық даму банкі, Дүниежүзілік банк / МФК және т.б. сияқты халықаралық ұйымдармен өнеркәсіптік әзірлеушілерге техникалық көмек көрсету мақсатында тығыз ынтымақтастық орнату.

THE WAY FORWARD: AFTER EXPO MEASURES

- 1. Support of President of Kazakhstan's view.**
 - Remove subsidies to traditional energy, support RE.
 - Move to 30 most developed nations.
- 2. International Center for Green Technologies and Investment Projects.**
 - Ecology, CO2 emissions, RE devt, Paris agreement, waste treatment, green economy issues.
- 3. State RE Development Programme.**
 - Legislation, financing, local content, education, PR campaign, support of SMEs.
- 4. All EXPO Ideas & Recommendations.**
 - Legislation, financing, local content, education, PR campaign, support of SMEs.
- 5. Kazakhstan as an active player on global RE arena.**
 - Made in Kazakhstan solar panels, wind turbines, electrical equipment, professional labor force.

2017 жылы Астанада ЭКСПО-2017 («Болашақ энергиясы» EXPO-2017) халықаралық көрмесі сәтті өтті, ол миллиондаған туристерді тартты. Нобель сыйлығының лауреаттары мен мемлекет басшыларының қатысуымен, сондай-ақ ЖЭС-ғы мамандардың қатысуымен маңызды пікірталастар өткізілді.

Жаңартылатын энергия көздері саласындағы келесі іс-шаралардың негізгі өлшемі ретінде Қазақстан Республикасының Үкіметі жанында Жасыл технологиялар және инвестициялық жобалар халықаралық орталығы құрылды, ол «Бір терезе» тәсілін қолдану арқылы нақты индустриалдық жобалар мен технологияларды дамытуға бағытталған.

Орталық үш деңгейде жұмыс істейді: ұлттық, аймақтық және халықаралық, ел ішіндегі табысты оқиғалардан бастап және осы табыстарды бірте-бірте кеңейте түседі.

Қазақстанның аграрлық секторы: проблемалары және даму перспективалары

Д-р Дитхард Рудерт, Мәдина Мұсаева

Жалпы шолу

2017 жылғы ауыл шаруашылығы көрсеткіштері

1-кесте. 2017 жылғы ауыл шаруашылығы көрсеткіштері

Ауыл шаруашылығы секторының жалпы ішкі өнімдегі үлесі (%)	5,7
Ауыл шаруашылығының жалпы кірісі (млрд \$)	11,5
Ауыл шаруашылығы жалпы ауданы (млн га)	222,3
Егістік жер (млн га)	21,2
Жайылым алқаптары (млн га)	187,5
Ауыл шаруашылығында жұмыспен қамту (жұмыспен қамтылғандарға%-бен шаққанда)	16
Еңбек өнімділігі (\$/жұмыскер/жыл)	3 000
Дәнді дақылдардың орташа өнімділігі (2008–2017 жж., т/га)	1,12
Орташа сүт сауылымы (кг/бас/жыл)	2,279
Аграрлық секторға инвестициялар (млн \$)	892,4

Дереккөз: ҚР ҰЭМ-нің Статистика комитеті және ҚР Ұлттық Банкі, 2017 ж.

Ауыл шаруашылығы секторының экономикалық және саяси маңызы

Ішкі жалпы өнімдегі үлесі 6%-дан аз (1-суретті қараңыз) құрағанына қарамастан, ауыл шаруашылығы өндіру өнеркәсібі саласынан кейінгі Қазақстан экономикасының негізгі салаларының бірі болып табылады, өйткені ауыл шаруашылығында экономикалық белсенді халықтың 15%-дан астамы жұмыс істейді және елдің жалпы халық санының 40%-дан астамы ауылдық жерлерде тұрады. Бұл елдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси тұрақтылыққа аграрлық сектордың маңызды рөлін көрсетеді.

Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайы күрт континентальды, осыған орай аграрлық сектордың өндірістік процестері тосын және бақыланбайтын

табиғи тәуекелдермен, яғни құрғақшылық, жел эрозиясы, көктемгі және күзгі үсік шалулармен байланысты болуы мүмкін. Бұл ретте, агротехникалық әдістердің көпшілігі ескірген, бұл өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығы өнімдері өнімділігінің төмендеуі мен өндіріс көлемінің айтарлықтай ауытқуына алып келеді. Мысалы, қолайлы ауа райына және астық дақылдарының жоғары өнімділігіне байланысты 2011 жылы ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің өсімі 27%-ды құрады. Бұл соңғы бірнеше онжылдықтағы көрсеткіштермен салыстырғанда ең жоғары өсім болды, дегенмен 2012 жылы осы көрсеткіш 18%-ға дейін төмендеді. Кейінгі жылдары жалпы өндіріс көлемінің өсуі 7–10%-дан аспайтын деңгейде қалды, ал 2017 жылы 2016 жылға қарағанда өсу 3% жоғары деңгейін құрады. Қазақстанда еліміздің агроөнеркәсіптік кешенін дамыту тиімділігін арттыру мақсатында «Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды. Бастапқы агроөнеркәсіптік өнімдер мен өңдеу өнеркәсібін қарқынды дамыта отырып, Үкімет ел экономикасын әртараптандыруды және оның өндіруші секторға тәуелділігін төмендетуді мақсат етіп қояды. Сонымен бірге бұрынғыдай астықты ғана өндіруге бағытталмай, аграрлық секторды әртараптандыру бойынша күш-жігер жұмсалуда. Экономикада бұл азық-түлік өнімдерін өндіру мен экспорттауды ұлғайтуды білдіреді. Әлеуметтік саясатта ауылдық өңірлерді дамыту және ауыл халқының өмір сүру деңгейін жақсарту басты назарда болады.

1-сурет. Ауыл шаруашылығы өндірісі және оның Қазақстанның жалпы ішкі өніміндегі үлесі

Дереккөз: ҚР ҰЭМ-нің Статистика комитеті, 2018 ж.

Өндірістің табиғи жағдайлары

Қазақстанның шығыстан батысқа ұзындығы 3 000 км-ден астам, солтүстіктен оңтүстікке қарай 2 000 км-ге дейін, бұл ретте ел 55 пен 44 ендік дәреже аралығында орналасқан, ал теңіз деңгейінен биіктігі шамамен 132 метрден 7000 метрге дейін құрайды. Бұл көрсеткіштер республикадағы табиғи-климаттық аймақтардың әртүрлі дәрежесін түсіну үшін жеткілікті. Бір жағынан, мұндай жағдайлар ауылшаруашылық өндірісіндегі қиындықтарды тудырады, ал екінші жағынан әртүрлі дақылдарды өсіру үшін жақсы мүмкіндіктер береді. Топырақтың түрлері бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді және тиісінше, ауыл шаруашылығы өндірісінің жүйесі өңірден өңірге қарай едәуір өзгереді (2-кестені қараңыз).

2-кесте. Өндірістің табиғи жағдайлары және өндірістің басты бағыттары¹

Облыс	Климат	Орташа жылдық жауын-шашын мөлшері, мм	Топырақтың негізгі түрі	Өсімдік шаруашылығындағы өндірістің негізгі бағыттары
Солтүстік облыстар				
Солтүстік Қазақстан	Қысы ұзаққа созылатын континентальды	300–350	Қара топырақ	Дәнді дақылдар, майлы дақылдар, картоп
Қостанай	Континентальды	250–300	Қара топырақ	Дәнді дақылдар, картоп
Ақмола	Күрт континентальды, құрғақшылыққа бейім	265	Негізінен қара топырақ	Дәнді дақылдар, күнбағыс
Павлодар	Континентальды	220–300	Қара топырақ	Дәнді дақылдар, майлы дақылдар, картоп
Шығыс және орталық облыстар				
Шығыс Қазақстан	Континентальды	Жазықтар: 150 Таулар: 1 000–1 500	Қара топырақ, қоңыр топырақ	Көкөністер, картоп, күнбағыс, астық
Қарағанды	Континентальды	150–400	Қара топырақ, қоңыр топырақ	Дәнді дақылдар, майлы дақылдар, картоп
Оңтүстік облыстар				
Алматы	Континентальды	Жазықтар: 350 Таулар: 500–700	Қоңыр топырақ	Картоп, көкөністер, күнбағыс, жемшөп

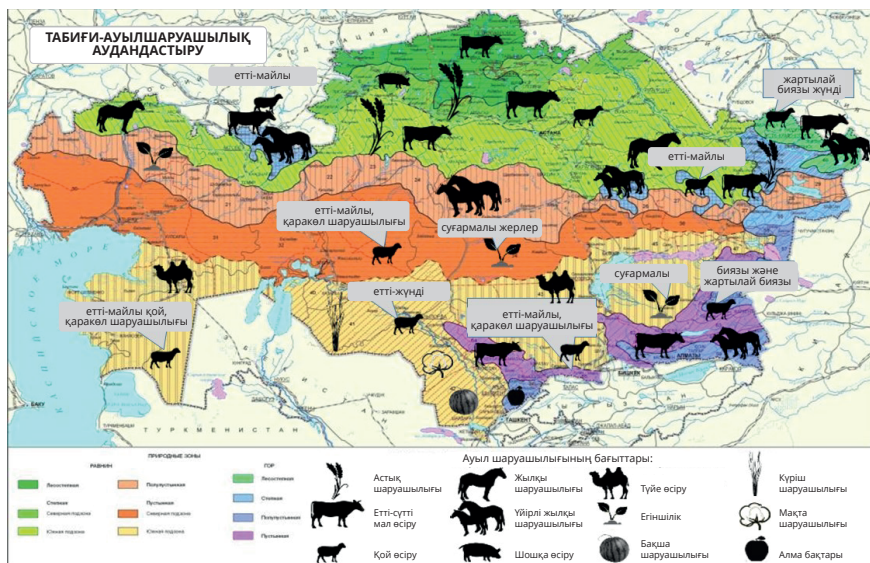
¹ Кестеде жабық топырақтағы өсімдік шаруашылығы өнімдерінің өндірісі көрсетілмеген.

Облыс	Климат	Орташа жылдық жауын-шашын мөлшері, мм	Топырақтың негізгі түрі	Өсімдік шаруашылығындағы өндірістің негізгі бағыттары
Жамбыл	Континентальды	150–320	Сұр шөл топырақ, қоңыр топырақ	Картоп, көкөністер, астық
Оңтүстік Қазақстан	Қысы жылы континентальды	Жазықтар: 150 Таулар: 800 дейін	Сұр шөл топырақ, қыраттарда қоңыр топырақ	Дәнді дақылдар, мақта, көкөністер, картоп, күнбағыс
Қызылорда	Континентальды, Қуаңшылық	150–200	Қоңыр топырақ, сұр шөлейтті топырақ, құмдауыт топырақ	Картоп, көкөністер, күріш, жүгері
Батыс облыстар				
Ақтөбе	Күрт континентальды, құрғақшылыққа бейім	240–250	Қоңыр топырақ, шөлейтті топырақ	Дәнді дақылдар, күнбағыс
Атырау	Континентальды, Құрғақ	100–200	Шөлейтті топырақ, даланың қоңыр топырағы	Өсімдік шаруашылығы (көкөніс өнімдерін негізінен жабық жерде өсіру)
Батыс Қазақстан	Күрт континентальды	200–330	Қоңыр топырақ, сортаң	Дәнді дақылдар, майлы дақылдар
Маңғыстау	Континентальды, Қуаңшылық	100–150	Даланың қоңыр топырағы	Дәнді дақылдар

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрлігі, 2018 ж.

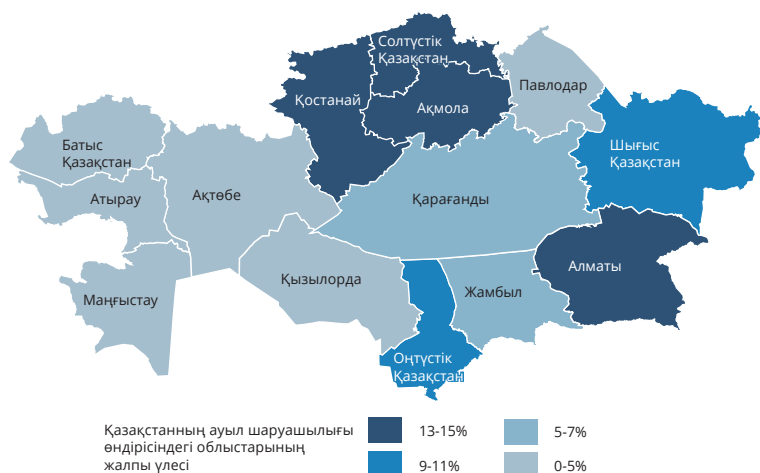
Қазақстандағы +40 °С до -40 °С температураға дейін баратын жазы ыстық және қысы аязды континентальды климатының басым болуына, сондай-ақ орташа жылдық жауын-шашынның 150-ден 320 мм-ге дейін болуына байланысты, дәнді дақылдарды экстенсивті егу және ауыл шаруашылығы жануарларын ұстаудың экстенсивті түрлері, негізінен жайылымдар көп пайдаланылады (2 және 3-суреттерді қараңыз).

2-сурет. Қазақстан өңірлері бойынша айналысатын шаруашылық картасы

Дереккөз: ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі, 2017 ж.

3-сурет. Қазақстан өңірлеріндегі ауыл шаруашылық өндірісі

Дереккөз: ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі, 2017 ж.

Қазақстанның негізгі астық дақылдарын себу өңірлері болып табылатын солтүстік өңірлерде тәлімі егін шаруашылығы да қолданылады және жауын-шашын мөлшері егін шығымының деңгейіне әсер ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Оңтүстік өңірлерде егіншілік суаруға негізделген. Еліміздің оңтүстік және оңтүстік-шығыс өңірлерінде көкөніс, бақша көкөнісі, жеміс-жидек дақылдарының, сондай-ақ жұмсақ бидай сұрыптарының өндірісі шоғырланған. Мақта мен күріш тек оңтүстіктегі екі өңірде (Түркістан және Қызылорда) өсіріледі. Майлы дақылдар солтүстік және оңтүстік өңірлерде де өсіріледі.

Аграрлық саясат

Қазақстанның аграрлық саясатының басты мақсаты – ішкі нарықтың жоғары сапалы азық-түлік өнімдеріне деген сұранысын қамтамасыз ету мақсатында ауыл шаруашылығы өндірісінің ауқымын арттыру. Бұған қоса, қолданыстағы импортты алмастырумен бірге, экспортты арттыру бойынша күш-жігер жұмсалуда. Бұл ретте астықты шикізат ретінде өсіру ғана емес, өңделген өнімдердің экспорты туралы, сондай-ақ жоғары премиум-класс сапалы сиыр еті туралы да айтылады. Осы өндірістік

мақсаттармен қатар ауылдық жерлерді дамытудың әлеуметтік-экономикалық аспектілері ескеріледі.

Бұл мақсаттар мен міндеттер 2013 жылы қабылданған «Агробизнес – 2020» бағдарламасында бекітілді. 2016 жылдың соңында бағдарламаға бірқатар өзгерістер енгізілді, оның ішінде мемлекеттік қолдаудың түрлері мен тетіктері қайта қаралды.

Қажетті құқықтық және нормативтік талаптарды (заңдар, қағидалар, техникалық регламенттер) әзірлеумен қатар, бірінші кезекте мемлекеттік субсидияларды қамтамасыз ету шаралары қолданылады. Дегенмен, Қазақстанда аграрлық саясатты жүзеге асыру мұнымен шектелмейді. Қазақстан ресми түрде нарықтық экономиканың қағидаттарын қолдап, осыған байланысты ілгерілеушілікті көрсеткеніне қарамастан, Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрлігі ауылшаруашылық тауарларын өндірушілерді қолдау үшін ірі шаралар жасалуда. Аграрлық саясатты жүзеге асыру үшін 100% мемлекеттің қатысуымен мекемелердің, институттардың және коммерциялық емес акционерлік қоғамдардың кең желісі құрылды. Ең маңызды мекеме – «ҚазАгро» ҰБХ» АҚ, оған жеті еншілес ұйым кіреді, сондай-ақ жалпы құрамында 23 ғылыми-зерттеу институты бар Ұлттық аграрлық ғылыми-зерттеу орталығы, үш аграрлық университет пен эксперименталды және шаруашылық ғылыми-зерттеу институттарының өңірлік филиалдары кіреді. Ауыл шаруашылығы министрлігі «Атамекен» ұлттық кәсіпкерлер палатасының Ауыл шаруашылығы басқармасына аграрлық саясатты іске асыруға бағытталған міндеттерді орындауға қосымша тапсырмалар берді.

Аграрлық саясат мәселелері бірінші кезекте Қазақстан Республикасының 2015 жылы қабылданған «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Заңымен және «Органикалық өнімдерді өндіру туралы» Заңымен реттеледі. Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы қарашада Жер кодексіне енгізілген түзетулерге жариялаған мораторий аграрлық саясаттың осы маңызды аспектісін басты назарға қойды.

Жер кодексі

Кейінгі 25 жылда жер реформасы мәселесі бірнеше рет көтерілді. Дегенмен, осындай маңызды мәселеге қанағаттанарлық шешім табу мүмкін емес еді. 90-жылдардың бас кезінде жерді 99 жылға пайдалану құқығы заңнамалық деңгейде бекітілді, бұл іс жүзінде ұзақ мерзімді жалдау құқығына

сәйкес келеді. Кейінірек бұл шарт қайта қаралды, жалға беру мерзімі 49 жылға дейін қысқарды. Жерді пайдалану (жалдау) құқығына, әдетте, ұжымдық шаруашылықтардың бұрынғы қызметкерлері ие болды. Жер әлі де мемлекетке тиесілі болатын. Жалдау ақысы (нақтылай айтар болсақ, жер салығының бір түрі) әрқашан өте төмен еді, жылына €2 құрады. Мұндай төмен баға ұжымдық шаруа қожалықтарын реформалаудың бастапқы кезеңінде көптеген адамдардың жерді сатып алуы үшін қажетті қаржылық қаражаты болмағандықтан еді. Жалпы экономикалық ахуалға байланысты инвесторлар да қызығушылық танытпады. Жер кодексіне 2016 жылғы 1 шілдеден бастап күшіне енетін түзетулер енгізілгенге дейін ауыл шаруашылық жерлерінің 98,8%-ы мемлекетке тиесілі болды және 49 жыл мерзімге фермерлерге жалға берілді. Аудандардың тек 1,2%-ы ғана жеке меншікте болды. Бұл жағдайлар жерді иелену саласында іс жүзінде нарықтық экономиканың ешқандай қағидаты болмағандықтан, жер экономикалық фактор ретіндегі маңыздылығын барынша жоғалтты. Сонымен қатар, 2003 жылы жасалған өзгерістер, соның ішінде жер телімдерін жеке меншікке сатып алуға берілген мүмкіндік те жағдайға ешқандай әсер етпеді, өйткені жерді сатып алу өте төмен мөлшердегі жалдау ақысының болуына байланысты тартымды және экономикалық тұрғыдан тиімді болмады. Түзетулер енгізу барысында жер телімдерін сатып алу бұрынғы жалға алушылар үшін тартымды әрі қолжетімді болуға тиіс еді, бірақ олардың бұрынғыдай қаражаты жоқ еді. Бұдан басқа, банктерден несие алу кезінде бірқатар бюрократиялық кедергілерді алып тастау және кепілдік ретінде жерді иелену мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет болды. Оның мақсаты бұрын пайдаланылмаған жерлерді беру және сол арқылы ауыл шаруашылығы өндірісінің деңгейін арттыру болатын.

Мораторий жариялаудың негізгі себептері Жер кодексіне енгізілген өзгерістер еді, бұл өзгерістер бойынша шетел азаматтарына және шетелдік азаматтардың қатысуы бар ұйымдарға 25 жыл мерзімге ауыл шаруашылық жерлерін алуға мүмкіндік берілді, бұған дейін жалдау мерзімі он жылға дейін шектелген еді.

Жерді пайдаланғаны (жалға алғаны) үшін салық мөлшерлемелерін арттыру, шетелдіктерге сатып алу мүмкіндіктерін және/немесе жерді ұзақ мерзімді жалға беру туралы мәселелер Президенттің мораторий жариялауына негіз болды. Мораторий жарияланғанға дейін елде жерді шетелдіктерге

сатуға және жермен ықтимал алыпсатарлыққа байланысты алаңдаушылықтар туындап, Қазақстанға тән емес наразылықтар толқыны болып өтті.

Кейінірек, 2016 жылдың тамызында келесі бес жылда мораторийді сақтауды және осы кезеңде жер мәселесі бойынша жаңа сенімді шешім әзірлеуді ұсынған комиссия құрылды. Осы уақытқа дейін 2015 жылы қолданыста болған құқықтық реттеу мәртебесі (Қазақстан Республикасының жеке және заңды тұлғаларына 49 жыл жалға беру) сақталды. Осымен қатар, бұрын жалға берілмеген жер учаскелерін пайдалану үшін және жерді пайдаланудың барынша шегін әзірлеу үшін мониторинг жүйесін енгізу қажет болды. Шетелдік қатысуы бар кәсіпорындар үшін жалға алудың ең көп мерзімі – он жылды құрайды.

Субсидиялар

1992 жылдан бастап ауыл шаруашылығын қолдауға бағытталған көптеген мемлекеттік шаралар енгізілді, бүгінгі күні оларға шолу жасау өте күрделі. Алдымен өндіріс құралдарының бағасын тұрақтандыру және салықтық жеңілдіктер (соның ішінде қосымша құн салығынан босатуды қоса алғанда) бағдарламалары болды. Кейінірек жерді субсидиялау (3-салыстырмалы кесте), мал шаруашылығын дамытуға арналған жәрдемақы (4-кесте), тауар субсидиялары (5-кесте) және лизингтік жүйе түріндегі инвестициялық жәрдемақылар және төмен пайыздық мөлшерлемелер бойынша несие беру қосылды. Тікелей инвестициялық төлемдер де жүзеге асырылды.

*3-кесте. Гектар үшін теңгемен алғанда жер субсидиялары, 2015 ж.
(€1 курсы = 270 теңге, 30.08.2015 ж.)*

Дақылдар түрі	Ақмола облысы	Солтүстік Қазақстан облысы
Жазғы бидай	300	400
Басқа дақылдар (арпа, қара бидай, қарақұмық, тары)	650	2 500
Астық бұршағы дақылдары	650	2 500
Майлы дақылдар:		
– жазғы рапс	8 500	5 200

Дақылдар түрі	Ақмола облысы	Солтүстік Қазақстан облысы
– күнбағыс	7 000	5 200
– зығыр дәні	3 500	400
– сафлор	3 500	–
– соя	3 500	3 400
– қыша	3 500	4 400
– көктемгі арыш	3 500	4 400
Жемшөпті өсімдіктер (жылдық және көпжылдық шөптер, жайылымдарды жақсарту үшін астық себу)	6 000	15 000
Нәрлі жүгері	7 500	15 000
Тамшылатып суарылатын картоп пен көкөністер	75 000	85 000
Ашық көкөністер мен бақша дақылдары	60 000	21 000
Жылыжай көкөністері	3 736 620	3 860 000

Дереккөз: Ауыл шаруашылығы басқармаларының облыстық онлайн қызметтері, 2015 ж.

2015 жылы мемлекеттік субсидиялардың қаржылық шығыны шамамен 900 миллион долларға жетті. Ірі кәсіпорындар осындай мемлекеттік субсидиялау бағдарламаларынан пайда көріп отырса, ал шағын кәсіпорындар мен шаруа қожалықтары көбінесе бұл бағдарламалардан пайда таппады не шамалы ғана пайда көрді. Несие кооперативтері және арнайы шағын несие бағдарламалары бар болса да, осындай жәйт болды.

4-кесте. Асыл тұқымды мал өсіруге арналған субсидиялар

Алушы	Субсидия нысаны	Субсидия мөлшері
Асыл тұқымды мал зауыттары	Тұқымдық материал	50%
Құс өсіру фабрикалары	Балапандар	50%
Құс өсірушілер	Асыл тұқымды мал	100%
Жылқы өсірушілер	Сатып алулар, тренингтер, асыл тұқымды малды бағып күту	100%

Дереккөз: ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі, e-gov, 2016 ж.

5-кесте. Малды бағып күтуге арналған тауарлық субсидиялар

Тауар	Бірлік	2011	2014	2015	2016
Әртүрлі сападағы сиыр еті	теңге/кг	80–200	120–220	100–270	100–300
Шошқа еті	теңге/кг	98	50–70	98	98
Құс еті	теңге/кг	60–66	50–70	50–70	50–70
Жұмыртқа	теңге/ дана	2–2,6	2–3	2–5	2–5
Қой еті	теңге/кг	50	100	100–170	100–200
Қой жүні	теңге/кг	105	170	150	130
Әртүрлі сападағы сүт	теңге/кг	10–25	10–25	15–35	15–37

Дерек көзі: e-gov, 2016 ж.

Кәсіпорын құрылымы

Қазақстандағы ауыл шаруашылығының құрылымы кәсіпорындардың үш маңызды түрімен анықталады (6-кесте):

- Ауыл шаруашылығы кәсіпорындары (ірі), көпшілігінде заңды тұлғалар.
- Жеке кәсіпорындар (отбасылық кәсіпорындар, шағын және орта кәсіпорындар).
- Тұрғын халық шаруашылығы және шағын фермерлер (шағын шаруа қожалықтары).

Кәсіпорындардың осы түрлерінің арасындағы айырмашылық, әсіресе шағын шаруа қожалықтары үшін, ішінара шартты болып табылады. Тұрғын халық шаруашылықтары өнімдерін бірінші кезекте жеке өздері тұтынуы үшін шығарады, ал қалған бөлігін нарықта сатылымға шығарады. Арнайы даму бағдарламаларының көмегімен сүт қабылдау орындарының құрылысы және әртүрлі ынтымақтастық түрлеріне (кооперативтерге) қолдау көрсету саясатына көшу үдерісі елдегі өмір сүру жағдайларын жақсартуға көмектеседі. Ауыл шаруашылығының өндірісін ұлғайту мақсатында ең алдымен әлеуметтік аспектілерге назар аударылады. Қосалқы шаруашылықтар ауыл шаруашылығы өнімдерінің жалпы санының шамамен 55% құрайды және олар мал шаруашылығы өнімдерінің 70%-ын өндіреді.

Орташа отбасылық қосалқы шаруашылықтарда бірінші кезекте қазіргі заманғы технологияларға және оларды пайдалану үшін ноу-хауларға

инвестициялар жетіспейді. Олар көбінесе Кеңес Одағы құлағанға дейінгі 30 жыл бұрынғы ауыл шаруашылығы техникасын пайдаланады. Техниканы күтіп ұстауға және күтімге арналған шығындар өте жоғары, ал еңбек өнімділігі төмен болып қалуда.

Ірі кәсіпорындар бұрынғы колхоздар мен мемлекеттік кәсіпорындардың жекешелендіру үдерісі барысында құрылды немесе олар ауыл шаруашылығымен байланысы жоқ инвесторлардың инвестициялауы арқылы пайда болды. Бұл ретте өңірлік әкімшіліктің қолдауы маңызды рөл атқарады. Мұндай кәсіпорындардың басшылығы негізінен жақсы білімді және мемлекеттік қолдау бағдарламаларын пайдалана алады. Бұл кәсіпорындардың қазақстандық және халықаралық нарықтарға қолжетімділігін қамтамасыз ету оңайырақ. Қазіргі заманғы техникалық жабдықтармен жабдықтау бағыттары бойынша жұмыстар жүзеге асырылуда. Кәсіпорындар бүкіл құндық тізбеге барынша қатысуды қамтамасыз ету үшін өнімдерді өңдеуге және маркетингке дейінгі құрылымдарды айқындады. Дегенмен, барлық тіркелген кәсіпорындар шынымен белсенді емес (7-кестені қараңыз).

7-кесте. Қазақстандағы ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының 2017 жылға арналған нысандық сипаттамасы

	Ауылшаруашылық кәсіпорындар (ірі шаруашылықтар)	Фермерлік шаруашылықтар (шағын және орта шаруашылықтар)	Ауылдық елді мекен шаруашылығы (ұсақ шаруашылықтар)
2016 жылғы шаруашылықтардың жалпы саны	12 655	190 120	1 620 386
Ауыл шаруашылық жалпы өнімін өндірудегі түрлі АШТӨ үлесі	19,7%	30,1%	50,2%
Өсімдік шаруашылығы жалпы өнімін өндірудегі түрлі АШТӨ үлесі	27,5%	38%	34,5%

	Ауылшаруашылық кәсіпорындар (ірі шаруашылықтар)	Фермерлік шаруашылықтар (шағын және орта шаруашылықтар)	Ауылдық елді мекен шаруашылығы (ұсақ шаруашылықтар)
Мал шаруашылығы жалпы өнімін өндірудегі түрлі АШТӨ үлесі	11,4%	14,4%	74,3%
АШТӨ-нің әртүрлі нысандарының ұйымдастырушылық-құқықтық формасы және олардың қызметін ұйымдастырудың қысқаша сипаттамасы	Заңды тұлғалар. Ауылшаруашылық ірі кәсіпорындары ЖШС, АҚ, ауылшаруашылық кооперативтері, холдингтер, сондай-ақ мемлекеттік компанияларға тиесілі эксперименттік шаруашылықтар түрінде тіркелуі мүмкін	Фермерлік шаруашылық негізінен бір отбасы мүшесінің және/немесе туыстарының қатысуымен жұмыс істейді	Ауылдық жерде тұратын жеке үйлер/үй шаруашылығы
Жерлердің орташа аумағы	Орташа жер аумағы 5-тен 20 000 гектарға дейін өзгеруі мүмкін. 500 мыңнан 1 миллион гектарға дейінгі жерлерге ие шаруашылықтар да бар	Оңтүстік және солтүстік өңірлердің шаруашылықтары егістік жерлердің көлемі бойынша бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді. Орташа алғанда, оңтүстік өңірлердегі бір шаруашылықтың жер учаскесі 3-тен 500 гектарға дейін болуы мүмкін; солтүстік өңірлерде 50-ден 10 мың гектарға дейін және одан да көп	Негізінен үй іргесіндегі бақша учаскесі/бақша мөлшері 0,10-дан 0,5 га дейін

	Ауылшаруашылық кәсіпорындар (ірі шаруашылықтар)	Фермерлік шаруашылықтар (шағын және орта шаруашылықтар)	Ауылдық елді мекен шаруашылығы (ұзақ шаруашылықтар)
Жұмыскерлердің орташа саны	Орташа алғанда 10–50 адам тұрақты қызметкерлер, сонымен қатар маусымдық қызметкерлер, орта есеппен бір маусымда 30 адамды құрайды	Отбасы мүшелері, орташа есеппен екіден 5–7 адамға дейін шаруашылық қызметте, сонымен қатар жалданып жұмыс істейтін 5–20 маусымдық жұмыскер қатысады	Отбасы мүшелері, орта есеппен 1–5 адам
Жайылымдық алқаптарға қолжетімділік	Әдетте, мал шаруашылығымен айналысатын шаруа қожалығының өз жайылымдары бар	Мал жайылымы алқаптары 49 жылға ұзақ мерзімді жалдау негізінде қолданылады	1–3 сиыр, 5–20 қой мен ешкі, тауық және басқа да құстардың түрлері бар, олар негізінен ішкі тұтынуға пайдаланылады. Әдетте ЖҚШ-тың жайылым жері жоқ, мал елді мекеннің айналасындағы жерлерде жайылады немесе жер учаскесі шарт бойынша пайдаланылады ²

Дереккөз: ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі мен ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша автор құрастырған кесте, 2017 ж.

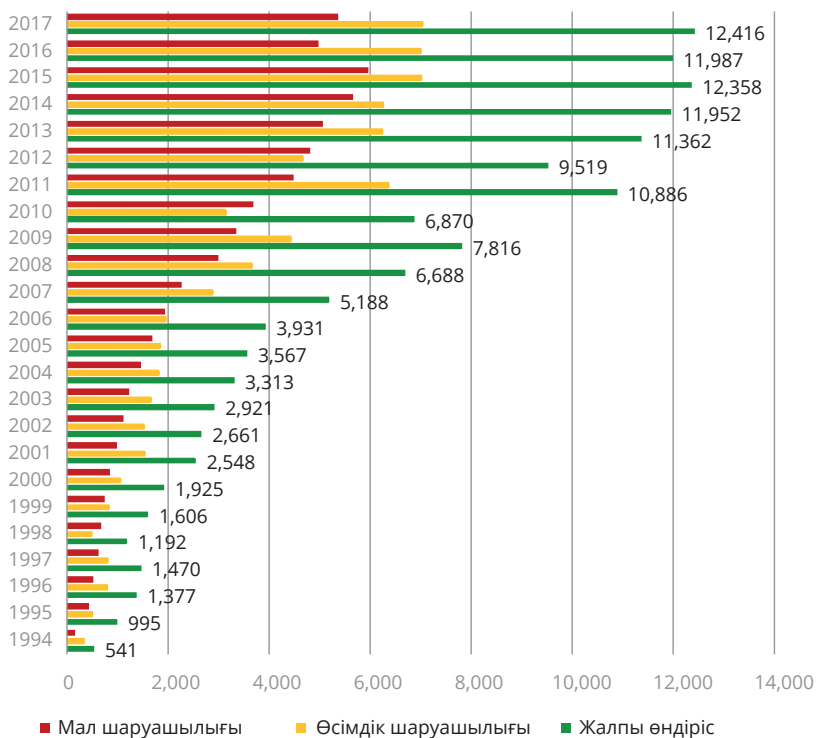
² ЖҚШ-та көктемнен бастап жерге алғашқы қырау түскенге дейін малды басқа шаруашылықтар (негізінен ірі ауыл шаруашылығы кәсіпорындары) немесе мемлекетке тиесілі жерлерде далада жаюмен ерекшеленеді. ЖҚШ бақташыны жалдайды және оған әр мал басына айына баққаны үшін ақша сомасын төлейді.

Ауыл шаруашылығы өндірісінің дамуы

Жалпы өндіріс

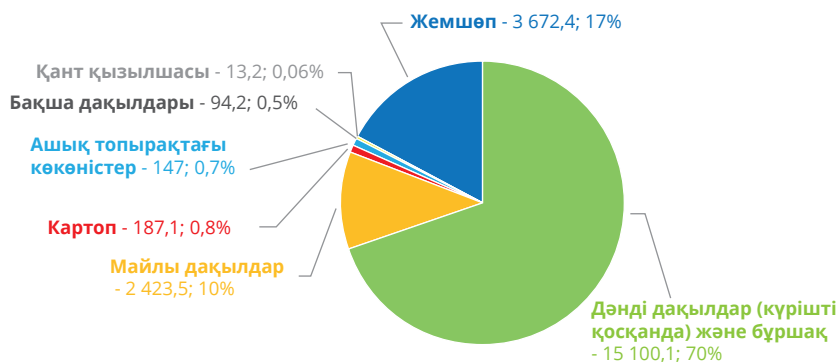
Кеңес Одағының ыдырау нәтижесіндегі аграрлық өндірістің едәуір қысқаруы және тұралап қалуынан кейін, тек 2000 жылдан ауыл шаруашылығы секторы біртіндеп дами бастады. Мал шаруашылығы өнімдерінің өндірісі жақсарды, алайда табиғи жағдайларға тәуелді болып табылатын өсімдік шаруашылығы төмен көрсеткіштерді көрсетті. 2010–2012 жж. мал шаруашылығы өнімдерінің өндірісі мен өсімдік шаруашылығы арасында айырмашылық байқалды (4-сурет). Күріш пен бұршақ тұқымдас дақылдарды қоса алғанда, дәнді дақылдар Қазақстанның егістік алқаптарының көп бөлігін алады. Жалпы егін алқабының үштен екісінде – бидай, 8% – басқа дәнді дақылдар мен бұршақ тұқымдас дақылдар, 17% – жемшөп дақылдары және 10% – майлы дақылдар. Өзге дақылдар егіс алқаптарына қарай көп мәнге ие емес (5-сурет).

4-сурет. Қазақстанда 1994 жылдан 2017 жылдар аралығындағы ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, млн €

Дереккөз: ҚР ҰЭМ-нің Статистика комитеті, 2017 ж.

5-сурет. Қазақстандағы 2017 жылғы егіс алқаптарының құрылымы, мың гектар және%

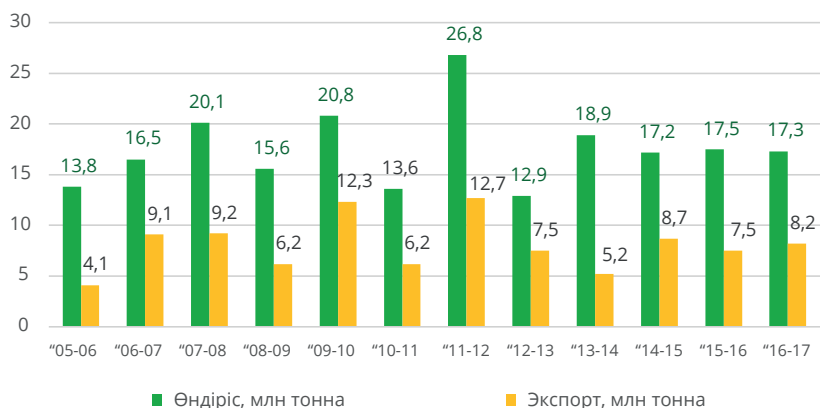

Дереккөз: ҚР Статистика комитеті, 2018 ж.

Астық өндіру

Қазақстан астық пен ұнды ірі өндірушілер мен экспорттаушылардың бірі болып табылады (6-сурет). Бидай астық дақылдарының түрлері ішінде ғана емес, барлық егістік дақылдар арасында басым. Негізінен жұмсақ сұрыпты жаздық бидай (*Triticum aestivum*) өсіріледі. Қазақстанның климаттық жағдайында бидайдың (*Triticum durum*) қатты сұрыпты сипаттамаларына жақын бидай сипатына қол жеткізіледі. Сондықтан да қазақстандық бидай орыс тілінде көбінесе «қатты дәнді бидай» деп аталады, ал бұл көбінесе бидай түрі туралы шатасып қалуға алып келеді. Негізінде қатты сұрыпты бидай да бөлек өсіріледі. Арпа, қара бидай және қара бидайдың аралас түрінің мұнда алатын рөлі зор емес.

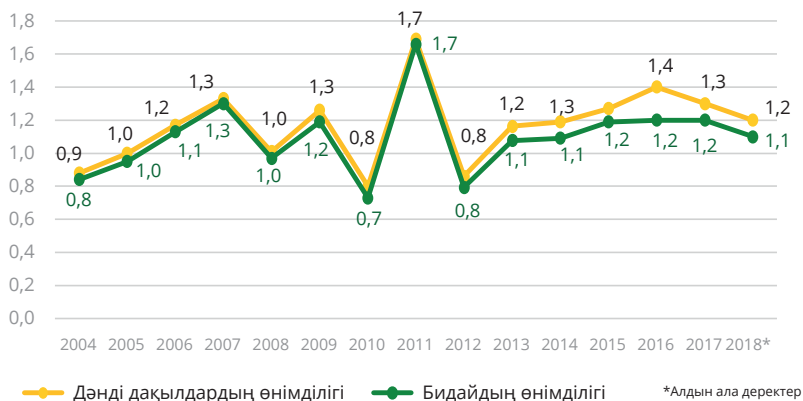
6-сурет. Қазақстанда дәнді дақылдарды өсіру және экспорттау

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрлігі, 2018 ж.

50-жылдары далалық өңірлерде тың жерлерді игеру барысында Қазақстанда дәнді дақылдарды өсіру бірнеше жылда он есе артты. Қарқынды түрде 1,1 т/га орташа өнімділікпен кең көлемді өсіру жүзеге асырылды. Өнімділік өте жоғары деңгейде жыл сайын өзгеріп отырады (7-сурет). Топырақ пен суды сақтайтын әдістердің, сондай-ақ техникалық дамудың арқасында өнімділік артты және аздап ішінара шығындармен жүргізілуде. Экономикалық жағдайға және нашар өнімділікке байланысты КСРО ыдыраған сәттен бастап көптеген кәсіпорындарда минералды тыңайтқыштар мен өсімдік қорғау өнімдері іс жүзінде пайдаланбады. Қара булы монодақылдар кездеседі. Бірінші кезекте, ірі кәсіпорындар соңғы жылдары заманауи егін егу техникасына және комбайнға инвестициялады. 2011 жылы рекордтық астық жинаудан кейін тасымалдау және сақтау қажеттіліктері сақталмаған кезде, қоймаларды салуға да инвестициялар жасалды.

7-сурет. Қазақстанда дәнді дақылдардың орташа өнімділігі

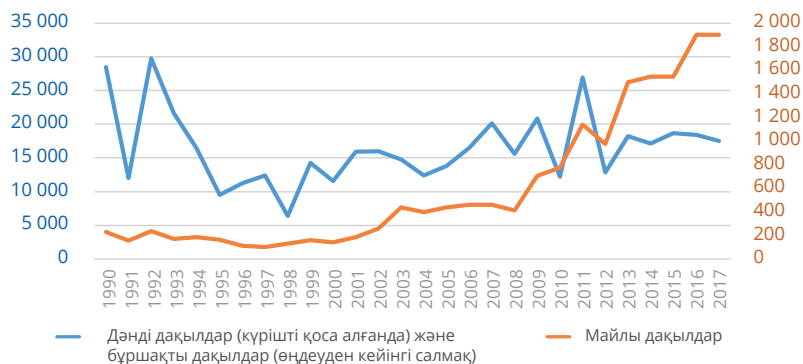

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Статистика комитеті, 2018 ж.

Майлы дақылдар

Кейінгі 20 жылда әртараптандыру жөніндегі күш-жігердің шеңберінде майлы дақылдарды өңдеу дами түсті (8-сурет), бұл сондай-ақ елеулі субсидияларға да байланысты. Бірақ, субсидиялар азайған жағдайда өсіріп-өндіру көлемінің күрт төмендеп кету қаупі бар. Бір жағынан, майлы дақылдарды өсіруде үлкен экспорттық әлеует бар, ал, екінші жағынан, елде майлы дақылдарды егу және өңдеу кезінде пайда болатын қосымша оң әсерді байқауға болады (ақуыз жемі ретіндегі майлы шикізат сығындысы). Көктемгі рапс, зығыр тұқымдары және күнбағыс – бұл ең маңызды майлы дақылдар. Технологиялық тұрғыдан алғанда, бұл дақылдардың артықшылығы, машина қондырғыларын қайта жабдықтау және/немесе шамалы өзгерістер болған жағдайда оларды егістік және жинау техникасын пайдалану арқылы дәнді дақыл ретінде қайта өңдеуге болады. Бұған дейін өзіндік қайта өңдеу қуатының болмауы басты кемшілік еді. Бұл ірі өндірушілердің өзіне ғана меншікті өңдеу құралдарын және сақтау қоймаларын салып алуына әкелді.

8-сурет. Астық өндірумен салыстырғанда майлы дақылдарды өндіру, мың гектар

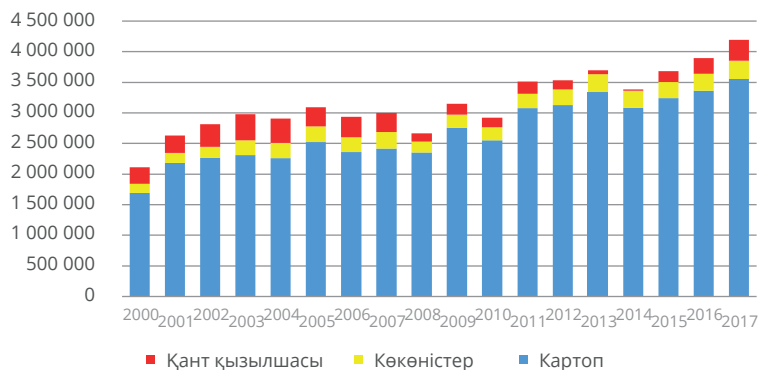

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Статистика комитеті, 2018 ж.

Картоп және көкөніс өндіру

Қазақстан халқының тамақтануындағы бидайдан кейінгі екінші ең маңызды өнім – картоп, оны тұтыну жан басына шаққанда жылына 120-дан 130 кг-ға дейін құрайды. Картоп шаруашылығының қарқынды дамуына байланысты (9-сурет) Қазақстан қазіргі таңда картопқа өз қажеттіліктерін қанағаттандыратын және сонымен бірге картоп және картоп өнімдерін экспорттайтын көлемге жетті.

9-сурет. Ашық топырақта картоп, қант қызылшасын және көкөністерді өндіру, тоннамен

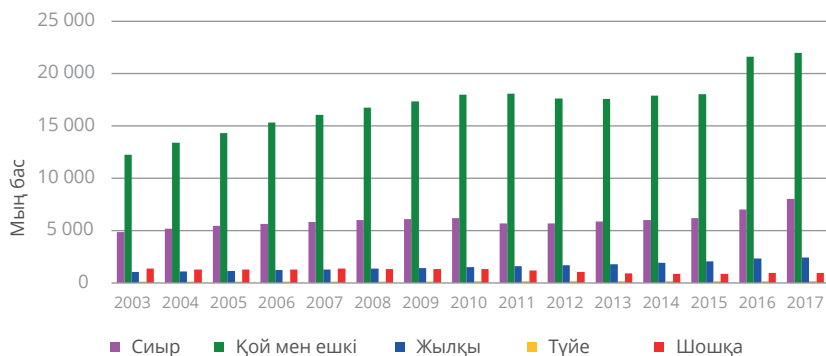
Дереккөз: Қазақстан Республикасының Статистика комитеті, 2018 ж.

Климаттық жағдайлар Қазақстанның көкөніске деген сұраныста өз өнімдерін қамтамасыз етуді қиындатады. Осыған қарамастан, соңғы жылдары бұл мәселені шешу үшін үлкен күш жұмсалды. Бұл шағын шаруашылықтарда және ірі көкөніс өсіру кәсіпорындарында көкөніс өнімдеріне де қатысты. Вегетациялық кезеңде сұраныс шамамен 1,2 млн тоннаны құрайды. Мұндай қажеттілікті өз өндірісімен қамтамасыз етуге болады. Ашық және жабық топырақтағы көкөніс пен бақша дақылдарын өсіруде ең маңызды шаруашылықтар оңтүстік және оңтүстік-батыс, сондай-ақ орталық және солтүстік өңірлерінде орналасқан, қалалардың айналасындағы аумақтарда және қосалқы шаруашылықтарда да өсіріледі. Қызанақ, қияр, баклажан, болгар бұрышы, пияз, сарымсақ және жасыл дақылдар барлық жерлерде өсіріледі. Қауын тек оңтүстік аймақтарда өсіріледі. Суару өте қажет, бұл көп жағдайда гравитациялық суару түрінде жүзеге асырылады. Ірі фермерлер тамшылатып суару сияқты үнемді технологияларды пайдаланады. Қыс мезгілінде Қазақстан көкөністі негізінен көршілес оңтүстік республикалардан импорттайды. Импортты алмастыру мақсатында жылыжайда көкөніс өсіру ісі де дамып келеді. Егер бұрынғы жылдары осы салада жылыжайды әркім дербес құрылыс түрінде қолдан жасап, өнім алса, қазіргі уақытта заманауи жылыжай кешендерінің құрылысына көбірек инвестициялар салынуда.

Мал шаруашылығы

Мал шаруашылығы негізінен үйдегі қосалқы шаруашылықтарда және шағын шаруашылықтарда кездеседі. Қазақстан тәуелсіздік алған жылдары мал санының күрт төмендеуінен кейін, соңғы он жыл ішінде төмен деңгейде тұрақтану байқалады (10-сурет).

10-сурет. Қазақстандағы мал басы саны

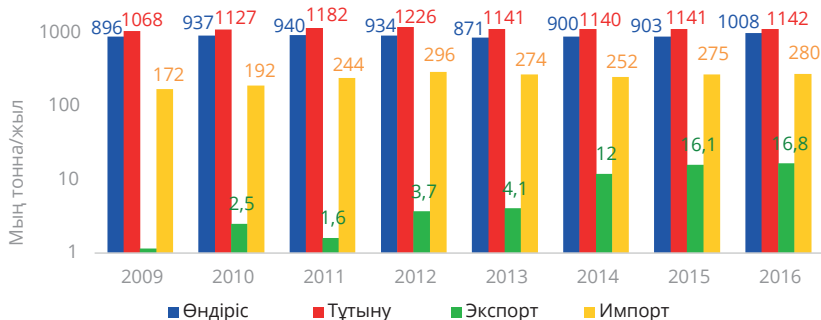
Дереккөз: ҚР Статистика комитеті, 2016 ж.

Кейінгі жылдары Қазақстан асыл тұқымды мал сатып алуға үлкен қаражат бөлсе де, елде ет өндіруде немесе сүт өндіруде өз мақсаттарына қол жеткізілмеген, сондай-ақ жануарлардың табындары тұрақты дамыған жоқ. Құс өсірудің осы салада ерекшелігі бар. Жұмыртқа өндірісі мен құс өндірісінде айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді. Атап айтқанда, үй шаруашылықтарындағы өндіру ірі заманауи құс фабрикаларына ауыстырылды. Көбінесе бұл кәсіпорындардың қызметі көптеген салаларды қамтиды, ауыл шаруашылық дақылдарын өсіруден, құс өсіруден сою цехы/өңдеу және өнімді сатуға дейінгі холдингтің қосылған құны тізбегінің бөлігі болып табылады.

Ет өндірісі

Кейбір оң әсерлерге қарамастан, Қазақстанда етке деген қажеттілік толық қамтылмаған (11-сурет).

11-сурет. Қазақстанда ет өндіру және тұтыну

Дереккөз: ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі, 2017 ж.

Жылқы етін қоспағанда, 1990 жылмен салыстырғанда, еттің кез келген түріне арналған бірде-бір көрсеткішке қайталап қол жеткізілмеген. Алайда, соңғы жылдары үрдіс өзгерді (8-кесте). Елдегі халықтың негізі мұсылмандар болғандықтан, шошқа еті есептелмейді. Қазақстанда жылқы еті өндірісі өсіп келеді, ол жергілікті тұрғындар арасында жақсы сұранысқа ие.

8-кесте. Қазақстанда ет өндіру, мың тонна

	1990	2012	2013	2014	2015	2016	2017*
Сиыр еті	710	374	383	405	417	412	428
Қой еті	285	154	156	162	144	149	152
Жылқы еті	85	85	89	92	102	101	100
Құс еті	201	123	136	134	146	153	170
Шошқа еті	290	193	100	100	95	106	106
Барлығы	1 590	928	865	893	903	921	956

Дереккөз: ҚР ҰЭМ-нің Статистика комитеті, 2017 г.

*ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің алдын ала деректері, 2018 ж.

Шөлейт аймақтарда, сондай-ақ таулы аудандарда ірі қара мал шаруашылығының етін өндіру (ауқымды) және күйіс қайыратын кішкене малды өсіру, егер жайылымның тозуының алдын алу және жеткілікті сумен қамту қамтамасыз етілген болса, шаруашылық өндірісінің бейімделген бағыты деп есептеледі. Сондықтан қазақстандық ауыл шаруашылығын дамытудың ең үлкен әлеуетінің бірі – ет өндірісін арттыру.

Сиыр еті еттің ең маңызды түрі болып табылады және тиісті сапа сипаттамаларына қол жеткізу жағдайында экспортқа жақсы мүмкіндік береді. Жергілікті тұқымдармен қоса (қазақ ақбас сиыр тұқымы, әуликөл тұқымы және басқалары), ең алдымен Ангус, Геррефорд және Лимузин тұқымдары сияқты ірі қара мал өсіріледі. Ірі қара малдың қарқынды бордақылау канадалық/американдық үлгіде бордақылау алаңында жүзеге асырылады. Ірі қара малдың сойылу деңгейінің жоғары болуына байланысты мал басының тұрақтылығы қамтамасыз етілмеген және осылайша жергілікті деңгейде мал басының көбеюі жоқ. Сондай-ақ, қысқы маусымда жемшөптің саны мен сапасы жеткілікті емес.

Ірі кәсіпорындар тиісінше сумен қамтамасыз етілсе де, қосалқы шаруашылықтар мен шағын отбасылық кәсіпорындар негізінен елді мекендердің ортақ жайылым алқаптарына тәуелді. Нәтижесінде жайылымдардың сарқылуы және топырақ жамылғысының бұзылуы көрініс беруде. Сондықтан да, соңғы жылдары сиыр етін өндіру көбінесе шағын кәсіпорындардан ірі шаруашылықтарға ауыстырылды.

Сүт өндіру

Сүт өндірісі ет өндірісіне қарағанда фермерлік шаруашылықтарда әлдеқайда қарқынды орын алған. Сүтті сиырдың 80%-дан астамы қосалқы шаруашылықтарда және шағын фермерлерде өсіріледі (12-сурет). Орташа алғанда, үй шаруашылықтарында өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қолжетімді мал саны екі-үш сиырдан тұрады. Сүт жергілікті нарықта, сондай-ақ көршілерге сатылады. Шындығында, шаруа қожалықтары өздерінің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Кейбір қосалқы шаруашылықтары ғана өндірісті ұлғайтуға және нарықтың нақты қатысушыларына айналуларына ұмтылуда. Әдетте, кез келген сиырды сүтті тұқымға («асыл тұқымды емес») жатқызбайды. Сүт өнімділігі жылына әр бастан 2000-нан 2500 кг дейін жетеді.

Сиырларды өсіруде тұқымдық жетістіктер іс жүзінде жоқ, себебі бұқалар таңдалмайды. Жасанды ұрықтандыру жүргізілмейді. Жануарлар жазда жемшөпті жеткілікті түрде тапса, ал қатты құрғақшылық кезеңде, қыста шөп пен судың сапасы шектелгендіктен бордақылау мәселесі қиындық тудырады. Малды күтіп ұстаудың жеткіліксіз жағдайларын да қосуға болады. Сүт сапасының нашарлығы және маусымда жеткізілетін жемшөпке тәуелділігі (көктемде көп мөлшерде сүт өндірумен және күз/қыс мезгілінде сүттің жетіспеушілігімен), сүт кәсіпорындарында сүтті өңдеу мүмкіндігіне кедергі келтіреді. Қазіргі уақытта Ауыл шаруашылығы министрлігі осы мәселені шешу үшін сүт жинау орындары мен кооперативтер құру шараларын қабылдауда.

12-сурет. Қазақстандағы әртүрлі типтегі ауыл шаруашылық кәсіпорындардағы сүтті мал басы, мың баспен

Дереккөз: ҚР ҰЭМ-нің Статистика комитеті, 2018 ж.

Шағын фермерлерде де жағдай жақсы емес. Орташа сүт өнімділігі 1 850 кг/бас, тіпті тұрғындардың шаруашылықтарына қарағанда төмен. Сондай-ақ, сиырды қолмен сауады немесе ескірген және өте қарапайым әдістер қолданылады. Сүтті мал шаруашылығының ірі кәсіпорындарында негізінен сүтті сиырлар өсіріледі. Өткен жылдары мемлекеттің көмегімен Гольштейн және теңбіл (сүтті) тұқымдар аналық бастың ірі партиясы импортталды. Дегенмен, Кеңес дәуірінен қалған Симменталь тұқымы немесе қарала сиыр туралы мәселені ойластырған жөн. Дамушы кәсіпорындарда

жасанды ұрықтандыру қолданылады, яғни импорттық тұқым да жиі қолданылады. Мұнда малды бордақылау және күтіп ұстау шаруашылықтар мен шағын фермалардан гөрі жақсы жүргізіледі. Орташа сүт сауылымы жылына 4 200 кг/басты құрайды. Кейбір ірі кәсіпорындарда сүт сауылымы жылына 7000 кг/басқа жетеді.

Қорытындылар

Қазақстанның аграрлық шаруашылығы үлкен маңызға ие және келешекте де қарқынды дамуы керек. Дегенмен, республикадағы табиғи жағдайлар, яғни күрт континентальды климаттың айқын болуына байланысты бұл оңай емес, алайда аумақтың үлкен болуына байланысты бұл саланың әлеуеті зор. Қазақстан болашақта әлемді азық-түлікпен қамтамасыз етуде маңызды үлес қоса алады. Елдің дамуы үшін аграрлық сектордың маңыздылығын өз қажеттіліктерін қанағаттандыру және экономиканы әртараптаңдыру ниетінде көруге болады. Әлеуметтік-саяси тұрғыдан жоғары өнімді ауыл шаруашылығын дамыту ауылдық аймақтардағы қосылған құн тізбегін құру үшін негіз болып саналады және осылайша өмір сүру жағдайларын жақсартуға елеулі үлес қосады.

Осындай табысқа қол жеткізу үшін қажетті негіздемелік жағдайларды қамтамасыз ететін және экономикаға тікелей араласуға алып келмейтін сенімді аграрлық саясат қажет. Мысал ретінде жер мәселесін шешу және субсидиялау жүйелерін дәйекті оңтайландыруды алуға болады. Өндірісті жаңғыртуға бағытталған болашақтағы нысаналы инвестициялар және ең алдымен оқыту, біліктілікті арттыру және консультациялар беру – осы жағдайлардың маңызды шарттары болып табылады.

Ағымдағы ақша-кредит саясатының режимі туралы

Рахим Ошақбаев

2015 жылғы 20 тамызда Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі инфляциялық таргеттеу режиміне және еркін өзгермелі айырбас бағамына ауысты. «Нарықтық айырбас бағамының қалыптасуы тұрақты экономикалық өсуді қолдау және сыртқы соққыларға төтеп беру үшін қажетті жағдайлар туғызады» деп күткен еді¹.

Осы сәттен бастап Қазақстанда еркін өзгермелі айырбас бағамы инфляцияға қарсы саясаттың құрамдас бөлігі болып табылады деп жалпы қабылданды. Яғни, инфляциялық таргеттеу тұжырымдамасын және еркін құбылмалы мөлшерлемені ауыстыру болды.

Халықаралық Валюта Қорының (ХВҚ) жіктелуіне сәйкес құбылмалы және еркін құбылмалы айырмашылық бар.

Еркін құбылмалы айырбас бағамы соңғы алты айда (әрқайсысы үш жұмыс күнінен кем емес) үш реттей валюта интервенцияларымен режим ретінде танылады².

Мәселен, ХВҚ Қазақстандағы ағымдағы айырбас бағамы режимін де юре еркін құбылмалы және дефолт болып саналады³.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің деректері бойынша теңгенің айырбас бағамы іргелі факторлардың әсерінен қалыптасады, ал реттеуші айырбас бағамын қалыптастыруға кедергі жасамайды. Теңгенің айырбас бағамын анықтайтын негізгі іргелі факторлар мұнайдың әлемдік бағалары, сондай-ақ негізгі сауда серіктестері, бірінші кезекте, Ресейдің айырбас бағамдары болып табылады⁴.

Сонымен бірге, Ұлттық Банк «теңге бағамының шамадан тыс құбылмауын болғызбау үшін» валюталық интервенцияларды жүргізуге құқылы. Осымен қатар, ол «шамадан тыс курс өзгерістерін» және курстың бағдарларын ашып көрсетпесе оған қол жеткізу үшін қандай шаралар қолданылуы

¹ http://www.nationalbank.kz/cont/publish733297_29122.pdf

² https://www.imf.org/~media/Files/Publications/AREAER/AREAER_2016_Overview.aspx

³ <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/CR/2017/Russian/cr17108r.aspx>

⁴ <http://www.nationalbank.kz/?docid=3334&switch=russian>

мүмкін. Демек, Ұлттық Банктің реттеуші курсқа араласуға тура келетін доллар бағамы бойынша арнайы бағамы жоқ.

2016 жылы Ұлттық Банк теңгенің айырбастау бағамының күрт ауытқуын болғызбау үшін валюта нарығында **2 870 млн** доллар таза сатып алса, ал 2017 жылы таза сату **621 млн** құрады.

2018 жылдың қыркүйегінде девальвацияның күшеюін болғызбау және ішкі валюта нарығын тұрақтандыру мақсатында 2017 жылдың қазан айынан бастап алғаш рет Ұлттық Банк валюталық интервенцияларды жүргізу туралы шешім қабылдады. Осылайша, 2018 жылдың 5–7-қыркүйегі аралығында шетел валютасымен жеткізілім болмаған жағдайда Ұлттық Банк **521 млн** доллар сатты, Ұлттық Банктің осы күндердегі үлесі валюта айырбастаудың жалпы көлемінің шамамен **80%**-ын құрады⁵.

Ұлттық Банк тек нетто-интервенцияларды, яғни сатып алу-сату арасындағы айырмашылықты жариялайды, сондай-ақ валюталық интервенциялардың толық көлемін көрсетпейтінін атап өту керек.

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының және Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорының активтері Ұлттық Банктің сенімгерлік басқаруында. Кейбір сарапшылардың пікірінше, оларды Ұлттық Банк валюталық интервенцияларды жүргізу үшін пайдалануы мүмкін.

Ұлттық Банктің жағымсыз ауытқуды жоюға тырысқанына қарамастан, теңгенің өзгермелі айырбас бағамына көшу валюта нарығындағы жоғары құбылмалылық пен болжамсыздыққа алып келді.

2016 жылдың басынан бастап теңгенің айырбастау бағамы **310** теңгеден 384 теңгеге дейін «құбылуда», шартты амплитуда **74 теңге** немесе **24%** болды.

Мұндай жағдайларда теңгенің девальвациясын айқындаушы фактор «іргелі» факторлар емес, теңгенің бағамы болды. Қысқа мерзімдегі теңгенің бағамы мұнай бағасына тікелей тәуелді емес. 2016 жылғы қаңтарда мұнай бағасының бір барреліне **31 доллар** болғанда, теңгенің бағамы бір доллар үшін **366 теңгені**, ал 2018 жылдың қыркүйегінде мұнайдың бір барреліне **80 долларға** дейін жоғарылағанда **380 теңгеге** дейін төмендеді.

⁵ http://www.nationalbank.kz/cont/Пресс%20релиза%20по%20валютному%20рынку%20за%20сентябрь_финал.pdf

Халық банкінің 2018 жылдың тамыз айындағы сауалнамасының нәтижелері респонденттердің **67%**-ы АҚШ долларының айырбас бағамы көтерілетініне сенетінін көрсетті.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы жекелеген жарияланымдар мен теңгенің айырбастау бағамдары бойынша «сарапшылардың» теріс болжамдармен сөйлегендері девальвацияға әсер етті.

Осылайша, басқарылатын өзгермелі пайыздық мөлшерлеме, нақты еркін құбылмалы мөлшерлеме жөнінде айтпағанның өзінде бұрынғысынша болмаған жоғары құбылмалылықты көздейді.

Бұл девальвацияны күтуді күшейтеді, ұлттық валютаға деген сенімді төмендетеді және еркін өзгермелі айырбас бағамына ұқсас емес инфляциялық саясатты іске асырады.

Халықаралық валюта қорының анықтамасына сәйкес, инфляцияға бағытталған мақсат инфляциялық мақсаттар мен белсенді коммуникациялық саясатты белгілеуді көздейді⁶:

- орта мерзімді перспективада, әдетте оған жету үшін институционалдық міндеттемесі бар инфляциялық мақсатты жария ету;
- Бұған қоса, орталық банктің компаниямен және нарық қатысушыларымен жоспарлары мен міндеттері туралы белсенді байланыс саясаты әдетте сақталады және инфляцияның мақсатына қол жеткізу үшін есеп береді;
- Өз шешімдерінде орталық банк болашақтағы инфляция мақсатты болжамнан ауытқып отыратынын басшылыққа алуы керек.

ХВҚ жіктемесіне сәйкес, **38 ел**: Австралия, Албания, Армения, Бразилия, Ұлыбритания, Венгрия, Гана, Гватемала, Грузия, Доминикан Республикасы, Израиль, Исландия, Үндістан, Индонезия, Қазақстан, Канада, Колумбия, Мексика, Молдова, Жаңа Зеландия, Норвегия, Парагвай, Перу, Польша, Ресей, Румыния, Сербия, Тайланд, Түркия, Уганда, Уругвай, Филиппин, Чехия, Чили, Швеция, Оңтүстік Африка, Оңтүстік Корея, Жапония инфляциялық таргеттеуді қолданады. Олардың ішінде 2016 жылдың соңында Гватемала, Парагвай, Уганда және Чилиді қосқандағы тек жеті ел инфляция бойынша қойылған мақсаттарына қол жеткізді.

⁶ https://www.imf.org/~media/Files/Publications/AREAER/AREAER_2016_Overview.ashx

Инфляциялық таргеттеуді **ЭЫДҰ** елдерінің тізіміндегі **36 елдің тек 14-і** ғана қолдана отырып және олардың тек **жетеуі** ғана еркін айналымдағы курсты пайдаланады: Австралия, Ұлыбритания, Канада, Норвегия, Чили, Швеция, Жапония.

Бұдан шығатыны инфляциялық таргеттеуді мақсатты түрде еркін өзгермелі мөлшермен біріктіру қажет емес.

Чехияның тәжірибесі осыған нақты мысал, ол көбінесе инфляциялық таргеттеу саясатын табысты қолданудың (мысалдардың бірі) мысалы ретінде келтіріледі. 2017 жылға дейін Чехия инфляциялық таргеттеуді мақсатты бағытта біріктіріп, еркін құбылмалылықтан бас тартты. Мұндай ақша-несие саясаты алтын-валюта резервтерін (шамамен 150 млрд доллар) жинақтауға және 2017 жылы ғана кронды ревальвациялауға мүмкіндік берді.

Инфляциялық таргеттеу режимінде пайыздық мөлшерлеме арнасы маңызды рөл атқарады, оның көмегімен орталық банктің пайыздық мөлшерлеме саясаты нарықтық құбылыстарға ықпал етеді, одан әрі тұтынушыларға, жинақтарға, халықтың инвестициялық мінез-құлқына және ақыр соңында инфляциялық процестерге көшеді. Қазақстанда негізгі құрал – Ұлттық Банктің ақша-кредит саясатының базалық мөлшерлемесі.

Шын мәнінде, инфляцияны мақсатты түрде іске асыру үшін базалық мөлшерлемелердегі механикалық өзгерістерді емес, көптеген шарттарды ескеру қажет:

- жұмыс істейтін проценттік трансмиссиялық канал;
- экономиканы долларсыздандыру;
- Ұлттық Банктің саясатына деген сенім.

Өткен жылы бес ірі банктің капиталына жылына **4%**-дық қолдау үшін **654 млрд** теңге бөлінді. БЖЗҚ-ның қаражатын 200 миллиард теңгеге бөлу бағдарламасы бойынша банктер **12** пайызбен несиеленді. Базалық мөлшерлеме **9%** құрады.

Шындығында, Қазақстанда пайыздық канал жұмыс істемейді. Негізгі мөлшерлемені азайту несиелендірудің өсуіне әкелмейді. Мысалы, «Самұрық-Қазына» Ұлттық әл-ауқат қоры Халық банкінің өтініші бойынша «қымбат депозиттерге ие болудың пайдасы жоқ» деп **117 млрд** теңгедегі депозитті мерзімінен бұрын алып алды.

Депозиттерді долларсыздандыру деңгейі төмендеді, бірақ әлі де жоғары болып қалуда. 2018 жылдың шілде айының басында депозиттерді долларсыздандыру деңгейі **44,5%** немесе **23,3 млрд** долларды құрады.

Осы мақсатта инфляциялық таргеттеуге қарсы саясатты жариялау, шын мәнінде инфляциялық саясатты жүргізіп, ақша ұсынысын арттырады. 2015 жылғы қаңтардан бастап ноталарды ескере отырып ақша массасы **10,7 трлн теңгеге** (*12,8 трлн теңгеден 23,5 трлн теңгеге*) немесе **84%**-ға өсті. Депозиттердің көлемі **52 миллиард** доллардан асады: **29 миллиард** доллар ұлттық валютада, **23 миллиард** доллар шетел валютасында.

Регуляторға және еркін құбылмалы бағаға өте төмен сенімділікті ескере отырып, еркін өтімділік, әсіресе жағымсыз пікірлер аясында валюта нарығына сөзсіз кіреді.

Нәтижесінде, осындай «ақшалай қаражат» бағам мен инфляцияға негізгі қысым көрсетеді.

Осы жағдайларды, сондай-ақ жоғары құбылмалылықты және теңгенің әлсіреуін ескере отырып, инфляциялық таргеттеу саясатына көшу Ұлттық Банкке инфляцияны шектеуге мүмкіндік бермеді.

Ұлттық Банктің деректері бойынша, 2018–2019 жылдары мақсатты дәліздің жоғарғы шегіне жететін жыл сайынғы инфляцияның жоғары тәуекелі сақталады. Сонымен бірге инфляциялық фонның сипаты «Ұлттық Банктің ақша-кредит саясатына ресми түрде тәуелсіз» монетарлық емес факторлармен анықталады. Түрлі бағалаулар бойынша монетарлық емес факторлардың инфляцияға қосқан үлесі 50%-дан асады.

Инфляцияның негізгі факторы еркін айырбас бағамы режимінде инфляциялық күтулерді күшейтетін теңгенің айырбас бағамы болып қала береді.

Күнделікті биржалық сауда-саттықтың әдеттегі көлемі **150–200 млн** АҚШ долларынан аспайды деп есептесек, теңгенің айырбас бағамы құбылмалы болады. Экономика және экспорттық түсім әртарапты болмағандықтан, мұндай валюталық режимді Қазақстанда тиімді қолдану мүмкін емес. Валюта мен экспорттық кірістерді әртараптандыратын елдер үшін неғұрлым қолайлы болып табылады және инфляцияға таратылатын мұндай жоғары құбылмалылықты қамтамасыз етпейді.

Осыған байланысты орта мерзімді көрсеткіштерге теңге бағамы бойынша қайтару керек. Тіркелген бағамның бұрын қолданылған саясаты экономикалық өсудің жоғары қарқынына және мұнайдың әртүрлі бағалары бойынша нақты кірістердің өсуіне жол бермеді.

Мұнайдың төмен және жоғары бағалары кезеңінде Қазақстанда болған барлық экономикалық өсу, байлықтың ұлғаюы белгіленген мөлшерде немесе белгіленген дәлізде орын алды.

Негізгі дәлел – бекітілген мөлшерлеме икемді емес және резервтерді сарқылуына алып келетін теңгерімсіздікті жинақтайды.

Ұлттық Банктің мәліметтері бойынша, 2014–2015 жылдарда бекітілген мөлшерлемені қолдау үшін **39 миллиард** доллар текке кеткен, әртүрлі сараптамалық бағалауларда **34 миллиард** доллар немесе **28 миллиард** доллар деп түрлі сандар айтылады. Алайда, 2014–2015 жылдарға арналған Ұлттық Банктің ресми статистикасына сәйкес еркін айналымдағы айырбастау бағамына көшуден бұрын Ұлттық қордың алтын-валюта активтері мен активтері **2,4 млрд** долларға өсті.

Белгілі дереккөз сондай-ақ бекітілген айырбастау бағамы кезеңінде алтын-валюта резервтерінің «текке кетпегенін» растады: *«28 млрд АҚШ доллары мөлшерінде Ұлттық Банктің 2014 жылдың қаңтарынан 2015 жылдың шілдесіне дейінгі таза сатылымы. Атап айтқанда, 2014 жылы 22 миллиард долларға сатылды, ал 2015 жылдың қаңтар-шілде айларында – 6 миллиард АҚШ долларын құрады, бірақ бұл тек KASE-ға түседі. Ұлттық Банк тек KASE арқылы ғана сатады және басқа көздер арқылы сатып алады. Барлық дереккөздерді алатын болсақ, Ұлттық Банк шынымен сол кезеңде 31 миллиард доллар сатып алды. Яғни, ол 28 миллиард доллар сатты және 31 миллиард доллар сатып алды».*

Ұлттық қордың қаражатын ескере отырып, 2014–2015 жылдарда Ұлттық қордан республикалық бюджетке және квазимемлекеттік сектор облигацияларын өтеуге Ұлттық қордан **29 миллиард** доллар бағытталды. Бұл кезде, яғни құбылмалы бағамға ауысқаннан кейін 2016–2017 жылдарға арналған бюджетке Ұлттық қордан **23 млрд** доллар аударылды.

Сонымен қатар, резервтерден алу / толтыру көлемі курстың белгіленген құнына байланысты. Реттеушісі алтынның және шетел валютасындағы резервтердің елеулі зиянсыз бағамның белгілі бір құндылығын «қорғай»

алады деп болжануда. Мысалы, үш жыл бұрын бір долларға **370–380 теңге** деңгейінде мөлшерлемесін белгілеп, резервтерді сарқылмастан курс бағасының құбылмалылығын болғызбауға болады.

Мұнай бағасының бір барреліне 30 долларға дейін төмендеуі мүмкін болса да, Қазақстан сауданың профицитін сақтайды. Белгіленген айырбас бағамына ықтимал қатер рубльдің күрт құнсыздануы есебінен жүргізілуі мүмкін, оның теріс экономикалық салдары екіұштылықсыз бағалауды қажет етеді.

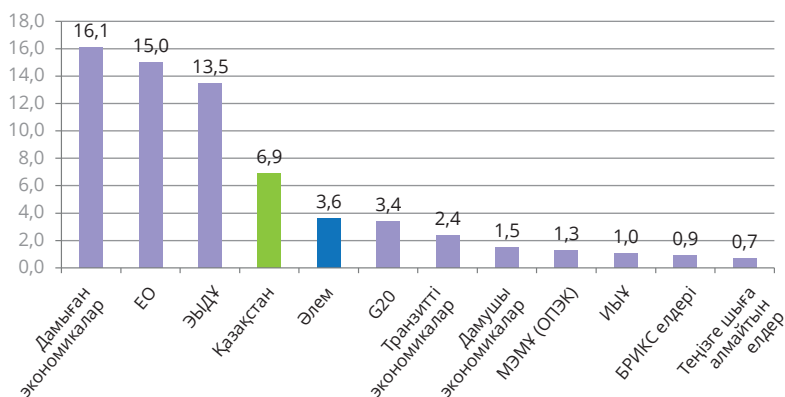
Валюта бағамының ауытқуы девальвациялық күтулерді тоқтатуға, валюталық тәуекелдерді азайтуға, экономикалық өсімге ықпал ететін сенімділік пен іскерлік белсенділікті арттыруға көмектеседі.

Қазақстанға шетелдік инвестициялар: ауқымын прагматикалық бағалау және оның экономикалық дамуға ықпалы

Вячеслав Додонов

Шетелдік инвестициялар – Қазақстан Республикасының экономикалық дамуының маңызды факторы, елде шетелдік инвестициялардың қатысу ауқымы ең алдымен өндіру саласында көп, бұл – шетелдік инвесторлар үшін ең тартымды сала, яғни оның ұлттың экономикасындағы рөлі өте маңызды. 90-жылдардың басынан қалыптасқан ашық және либералды экономикалық модель елге шетелдік инвестициялардың елеулі ағынына алып келді, олардың салыстырмалы көлемі бойынша Қазақстан көшбасшы елдер арасында күшті позицияларға ие. Осылайша, жан басына шаққандағы таза тікелей шетелдік инвестициялардың (ТШИ) көлемі бойынша Қазақстан ресми көрсеткіштерге немесе экономикалық модельдердің ұқсастығына байланысты елдердің көпшілігінің орташа деңгейінен едәуір алда келеді (1-сурет).

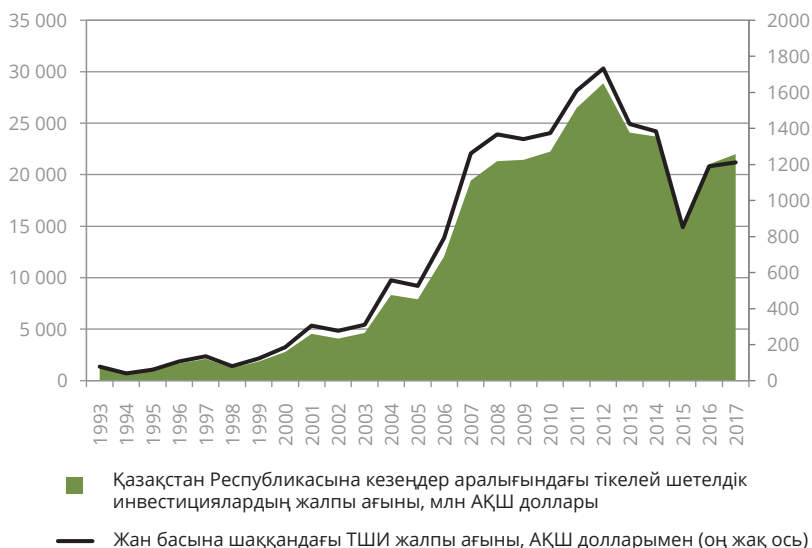
1-сурет. 2016 жылы жан басына шаққандағы таза жинақталған тікелей шетелдік инвестициялар – Қазақстан және экономиканың кейбір топтары, мың \$¹

¹ Келесі дереккөздерден алынған деректер бойынша есептелген: Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1970–2016. UNCTADStat website. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx> (ақпарат алынған →

Қазақстанға шетелдік инвестициялардың келуі жиырма жыл бойы тез өсті, әсіресе 2000 жылға қарай, яғни 2000 жылдан (бұл көрсеткіш 2,8 млрд \$ құрады) ТШИ-ның жыл сайынғы жалпы ағыны көлемі он есеге артты, яғни 2012 жылға қарай (28,9 \$ млрд) жетті. Алайда, 2012 жылдан кейін ТШИ ағыны абсолютті және адам басына шаққанда төмендей бастады (2-сурет), ол 2015 жылы 10 жыл бұрынғы деңгейге дейін төмендейді.

2-сурет. 1993–2017 жж. Халықтың жан басына шаққандағы тікелей шетелдік инвестициялар мен ТШИ жалпы ағындарының динамикасы²

→ күн: 20.03.2018); Total and urban population, annual, 1950–2050. UNCTADStat website. URL: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=97> (ақпарат алынған күн: 20.03.2018); Қазақстан Республикасының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті. URL: http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeDinamika.pokazateli?_afLoop=6088528441510190#%40%3F_afLoop%3D6088528441510190%26_adf.ctrl-state%3Dj08I3gt7b_50 (ақпарат алынған күн: 20.03.2018).

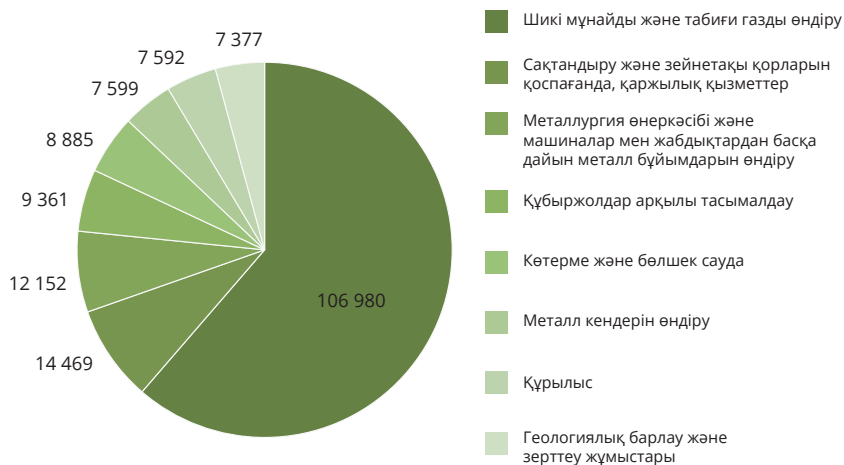
² Келесі дереккөздерден алынған деректер бойынша есептелген: Қазақстан Республикасының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті. URL: http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeDinamika.pokazateli?_afLoop=6088528441510190#%40%3F_afLoop%3D6088528441510190%26_adf.ctrl-state%3Dj08I3gt7b_50 (ақпарат алынған күн: 20.03.2017).

Кейінгі жылдары ТШИ ағындарының төмендеуі шетелдік инвестицияларды тартуда белгілі бір проблемалардың бар екендігін көрсетеді, бұл мәселені осы фактордың қазақстандық экономиканы дамытуға және оның ауқымына тигізетін нақты әсерін нақтылау тұрғысынан қарастыру қажет. 2017 жылдың үшінші тоқсанында инвестиция көлемі 225,9 млрд долларға жетті, оның ішінде – тікелей инвестицияға 160,2 млрд АҚШ доллары, портфельдік инвестицияларға – 23,8 млрд АҚШ доллары, басқа инвестициялар бойынша – 41,9 млрд АҚШ доллары және туынды қаржы құралдарына – 0,04 млрд доллар³ Осылайша, статистикалық есепті жүргізетін Ұлттық Банктің дерегіне сәйкес, Қазақстанға келген шетелдік инвестициялардың шамамен 71%-ы «резидент еместердің қазақстандық резиденттердің жарғылық капиталының бір бөлігін (жарғылық капиталға қатысу үлесінің кемінде 10% немесе қатысу үлесінің кемінде 10%-ын сатып алу); қайта инвестицияланған кіріс (ТШИ-мен қазақстандық кәсіпорындардың бөлінбеген пайдасындағы немесе шығындарындағы тікелей шетелдік инвесторлардың үлесі); ақшалай және өзге де нысандарда (тауарлар, жұмыстар, қызметтер, материалдық емес активтер және т. б.) тікелей шетелдік инвесторлар берген қарыздар мен ақшаны қайтаруды ескерместен алынған қарыздар бойынша» тікелей инвестицияларды құрайды.⁴ Тікелей инвестициялар Қазақстан кәсіпорындарының капиталына қатысуға арналған құралдар (осы топ шетелдік инвесторлардың пайдалардағы үлесін де көрсететін) және борыш құралдары сияқты негізгі нысандарда жасалады. Қазақстанда жинақталған барлық түрдегі шетелдік инвестициялар әлсіз әртараптандырылған салалық құрылымға ие және негізінен өндіру секторында және олармен байланысты қызметте шоғырланған (3-сурет).

³ Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы: стандартты таныстырылым / Халықаралық инвестициялық позиция. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=679&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 28.03.2018)

⁴ 1993 жылғы 5-ші басылымы, Халықаралық төлемдер балансына арналған Халықаралық валюта қорының (ХВҚ) нұсқаулығына сәйкес қалыптастырылған елдер жөніндегі тікелей шетелдік инвесторлардан Қазақстан Республикасына тікелей инвестициялардың жалпы ағыны. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. Ресми интернет-ресурс. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=679&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 29.03.2018).

3-сурет. Қазақстандағы жинақталған шетелдік инвестициялардың салалық құрылымы, млн \$⁵

Мұнай өндіру, металлургия, құбыржолдар арқылы тасымалдау, металл кендерін өндіру және геологиялық барлау, яғни Қазақстан экономикасының кен-байыту кешенін тікелей білдіретін іс-шаралар 143,5 млрд \$ жинақтады, шетелдік инвестициялардың көлемі 226 млрд \$-ды, яғни 63,3% құрады. Шетелдік инвестициялардың көлемін емес, тікелей инвестицияларды қарастырсақ, онда өндіруші секторға қатысты салалардың үлесі 83%-ға дейін өседі (1-кесте).

⁵ ҚР Ұлттық Банкінің деректері бойынша есептелген: Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы: стандартты таныстырылым /Халықаралық инвестициялық позиция. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. Ресми интернет-ресурс. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=679&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 28.03.2018).

1-кесте. 2017 жылғы 1 қазандағы негізгі қызмет түрлері бойынша жинақталған ТШИ көлемі мен үлес салмағы⁶

	млн \$	Үлес салмағы,%
Шикі мұнайды және табиғи газды өндіру	103 631	65
Металлургия өнеркәсібі және машиналар мен жабдықтардан басқа дайын металл бұйымдарын өндіру	9 114	6
Құбыржолдар арқылы тасымалдау	9 059	6
Геологиялық барлау және зерттеу жұмыстары	5 643	4
Металл кендерін өндіру	5 400	3
Құрылыс	4 473	3
Сақтандыру және зейнетақы қорларын қоспағанда, қаржылық қызметтер	4 140	3
Көтерме және бөлшек сауда	3 913	2
Байланыс	1 591	1
Жылжымайтын мүлік операциялары	1 308	1
Тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы саны	160 192	100

Осылайша, шетелдік тікелей инвестициялар нақты бір салалық құрылымды көрсетеді, өйткені ол негізінен минералды шикізатты өндіру, бастапқы өңдеу мен тасымалдау жөніндегі салаларда шоғырланған және іс жүзінде алдыңғы қатарлы қызмет түрлерінде кездеспейді. Фармацевтика, резеңке және пластмасса бұйымдары, компьютерлер, электронды және оптикалық өнімдер, электр жабдықтары, көлік құралдары мен жабдықтар, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар сияқты Қазақстан экономикасының салыстырмалы жоғары технологиялық аумақтарының сыртқы қаржыландыруға қолжетімділігі шектеулі және оны алу тікелей инвестициялар түрінде емес, басқа инвестициялар түрінде, яғни негізінен тартылған қаражат түрінде кездеседі.

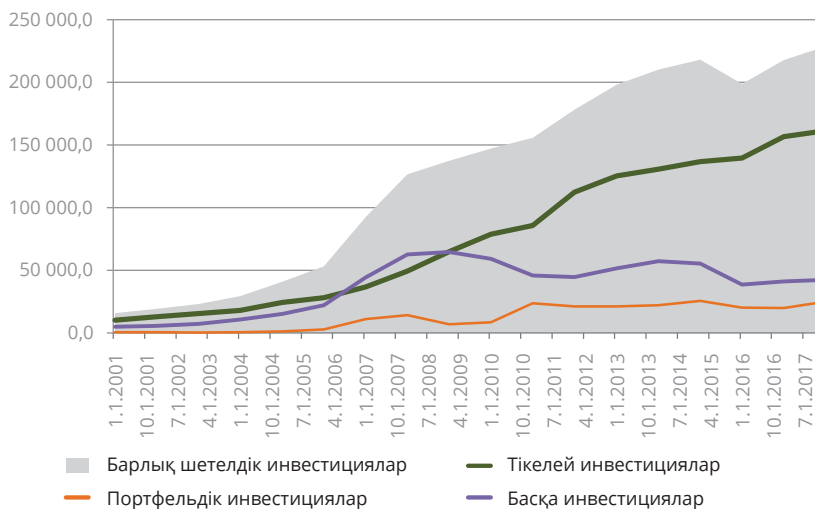
Жоғарыда көрсетілген қызмет түрлері үшін жинақталған шетелдік инвестициялардың жалпы көлеміндегі басқа инвестициялардың үлесі 50-ден 84%-ға дейін. Бұл дегеніміз стратегиялық шетелдік инвесторлар Қазақстанда

⁶ Резиденттердің экономикалық белсенділігі бойынша Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы (ХИП) / Халықаралық инвестициялық позиция. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. Ресми интернетресурс. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=679&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 28.03.2018).

жоғары технологиялық өндірістерді дамытуға қызығушылық танытпайды, ал осы салалардағы отандық компанияларға тікелей инвестициялар салмай, сыртқы қаражатты түрлі нысандағы қарыз ретінде пайдалануға ғана береді.

Сонымен қатар, шетелдік тікелей инвестициялар Қазақстандағы шетелдік капиталдың барын ұлғайтуының негізгі драйвері болып табылады, өйткені бұл инвестиция нысаны көбіне дәстүрлі түрде келеді. Шетелдік инвестициялардың басым бөлігін басқа инвестициялардың⁷ есебінен болған 2000-жылдардың ортасында қысқа кезеңге қарамастан, ТШИ қазақстандық экономиканың сыртқы қаржыландыруының жалпы көлемінде салмағы бойынша көшбасшы болады (4-сурет).

4-сурет. Қазақстан Республикасындағы жинақталған шетелдік инвестициялардың негізгі түрлері бойынша бөлінген динамикасы, млн \$⁸

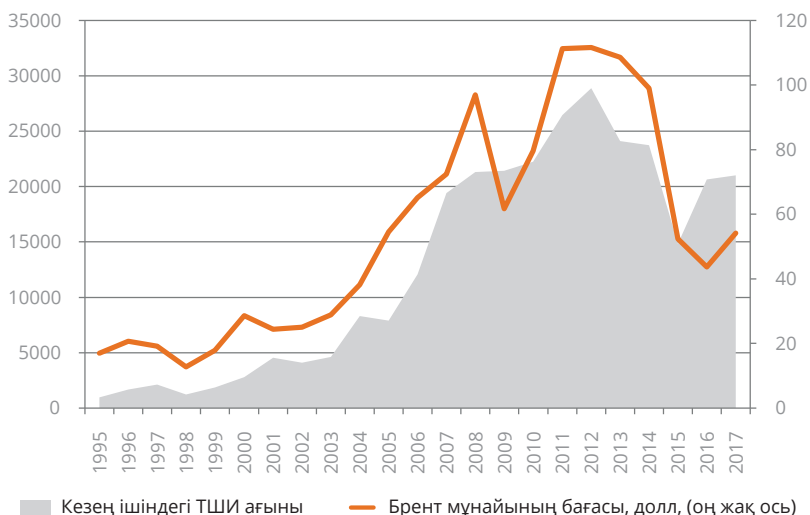

⁷ Бұл қазақстандық банктердің сыртқы қарыз алуымен байланысты болды

⁸ ҚР Ұлттық Банкінің деректері бойынша есептелген: Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы: стандартты таныстырылым /Халықаралық инвестициялық позиция. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. Ресми интернет-ресурс. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=679&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 28.03.2018).

Осылайша, Қазақстандағы шетелдік инвестицияларға қатысты проблемаларды ескере отырып, олардың көпшілігінің жалпы меншіктегі салмақпен тікелей шетелдік инвестицияларға назар аударуды талап ететінін және бұл инвестицияның нысаны аумақтағы қызметке және экономикалық дамуына әсер ететін шетел серіктестерін көбірек тартуымен бірге жүретінін көреміз. Шетелдік инвестициялардың 65–70% деңгейінде ТШИ үлесімен шетелдік капиталдың Қазақстанға тартылуын анықтайды және олардың әсер ету жағдайында нақты статистикасы мен айқын тенденцияларын азайтатын осы түрдегі инвестициялардан ұлттық экономика туралы бүкіл жағдайды анықтайды. Жоғарыда айтылғандай, ТШИ негізінен өндіруші салаларда, әсіресе мұнай өндіру және оған байланысты қызмет түрлеріне (геологиялық барлау, құбыржолдар арқылы тасымал) шоғырланған, сондықтан осы инвестициялар көлемінің динамикасы әлемдік мұнай бағасымен тығыз байланысты. Мұнай бағасы мен 1995–2017 жж. аралығында тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы ағыны арасындағы корреляциялық коэффициент 0,93 құрайды, ал ТШИ-ның жалпы ағынының көрсеткіші мұнай бағасының кестесін шын мәнінде қайталайды (5-сурет).

5-сурет. Мұнай бағасының салыстырмалы динамикасы және Қазақстанға тікелей шетелдік инвестициялардың келуі, млн \$, егер өзгеше көрсетілмесе.⁹

ТШИ ағынының көрсеткіштері мен мұнай бағасының арасындағы тығыз өзара қарым-қатынас, инвесторлардың дамып келе жатқан салаларға инвестиция салудың жалпы теориялық үрдісімен ғана емес және де жағдайдың нашарлауымен (бұл өзара қатынастарды көбінесе түсіндіреді), инвестиция салмай қоюымен, сонымен қатар ТШИ статистикасының ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Қазақстанға ТШИ-дың таза кірісінің индикаторы

⁹ Келесі дереккөздерден алынған деректер бойынша есептелді: Europe Brent Spot Price FOB//PETROLEUM & OTHER LIQUIDS. U. S. Energy Information Administration website. URL: <https://www.eia.gov/dnav/pet/hist/LeafHandler.ashx?n=PET&s=RB RTE&f=D> (ақпарат алынған күн: 26.05.2018); Қазақстан Республикасының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті. URL: http://www.stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeDinamika.pokazateli?_af rLoop=555870719078243#%40%3F_af rLoop%3D555870719078243%26_adf.ctrl-state%3Dz22fuyh67_64 (ақпарат алынған күн: 26.05.2018); Қазақстан Республикасының сыртқы сауда айналымы. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті. URL: http://www.stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersCrossTrade?_af rLoop=556993200552625#%40%3F_af rLoop%3D556993200552625%26_adf.ctrl-state%3Dz22fuyh67_81 (ақпарат алынған күн: 26.05.2018).

екі негізгі құрамдас бөліктен – үлестік құралдардан және борыш құралдарынан қалыптастырылады. Бұл құрамдас бөліктердің біріншісі қайта инвестицияланатын пайда сияқты индикаторды ескереді (шетелдік инвестицияларды тікелей қазақстандық инвесторлардың үлестірілмеген пайдасындағы (шығындарындағы) тікелей шетелдік инвесторлардың үлесі). Яғни, ТШИ ағынының бір бөлігі шын шетелден түсетін «физикалық» түсім емес, ол, шындығына келгенде, қазақстандық кәсіпорындар табысындағы шетелдік акционерлердің үлесі болып табылады. Сондай-ақ, ТШИ-дың статистикалық есебінің бұл ерекшелігі олардың мөлшері тікелей шетелдік қатысуы бар кәсіпорындардың табыстарына байланысты. Жоғарыда айтылғандай, ТШИ-дың арсеналдағы үлесі мұнай өнеркәсібінде шоғырланғандықтан, бұл ТШИ ағыны осы саланың кірістеріне, яғни мұнайдың әлемдік бағасына тікелей тәуелділігін тудырады, бұл олардың арасындағы тығыз корреляцияны және шетелдік инвестициялардың ағынын көрсетеді (5-сурет).

ТШИ ағыны мен мұнай бағасының арасындағы өзара қарым-қатынастың дәрежесі, негізінен шетелдік инвесторлардың үлесі ТШИ ағындарының жалпы көлемінде олардың қатысуымен кәсіпорындардың пайдасына қаншалықты ерекше екенін көрсетеді. Бұл көрсеткіш соңғы жылдары айтарлықтай өсті. Егер 2005 жылы Қазақстанға ТШИ-дың таза түсімі 10,5% болса, 2016 жылы ол 62,4%-ға жетті, ал 2017 жылдың бірінші тоқсанында ол 66,2%-ға дейін өсті.¹⁰ ТШИ ағыны кезінде қазақстандық кәсіпорындардың пайдасына шетелдік инвесторлардың үлесі артуына байланысты ТШИ ағыны қалыптастыратын басқа құрамдас бөліктердің үлесі, оның ішінде ең ірі компанияның капиталына қатысу (яғни қазақстандық кәсіпорындарға шетелдік инвестициялар) және борыш құралдары (индикатор бұл негізінен шет елдің қатысуымен қазақстандық еншілес компанияларға шетелдік бас компаниялардың берген несиелері болып табылады) да бар. Таза шетелдік инвестициялардың үш ірі құрамдас бөліктерінің акцияларының қарқыны 6-суретте көрсетілген, бұл Қазақстандағы шетелдік капиталдың өзгеру сипатына қатысты бірқатар тұжырымдар жасауға негіз болып табылады.

¹⁰ ҚР Ұлттық Банкінің деректері бойынша есептелген: Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы: стандартты ұсыну / Халықаралық инвестициялық позиция. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. Ресми интернет-ресурс. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=680&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 30.03.2018)

6-сурет. 2005–2017 жж. ТШИ және оның негізгі құрамдас бөліктерінің таза ағынының динамикасы, млн \$¹¹

Ең алдымен «инвестиция» тұжырымдамасы дәстүрлі түрде капиталға инвесторлардың қатысуы болып табылатын ТШИ құрамдас бөлігінің төмен үлесіне назар аударылады, бұл кәсіпорындардың қаражатына тікелей инвестицияларды тартады. Бұл көрсеткіш белгілі бір кезең ішінде капиталға салынған инвестициялардың ұлғаюы мен азаюы арасындағы айырмашылықты білдіреді және ол оң ғана емес, теріс (атап айтқанда 2014 жылы орын алған) болуы мүмкін. 2005–2017 жылдар аралығындағы кезеңде Қазақстанға ТШИ ағындарының осы құрамдас бөлігінің үлесі –4%-дан 57,5%-ға дейін өсті, алайда оның орташа құны 24,8% деңгейінде қалды, ақшалай көрсеткіште жылына 2,4 млрд. Яғни, шетелдік инвестициялардың ең көп ұлғаюымен атап өтілген, тіпті ең қолайлы жылдарда қазақстандық компаниялардың капиталына инвестициялар ретінде

¹¹ ҚР Ұлттық Банкінің деректері бойынша есептелген: Инвестициялар бағытына тікелей инвестициялар: кезеңге арналған ағындар / Инвестициялар бағытындағы тікелей инвестициялар статистикасы. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, ресми интернет-ресурс. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=680&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 30.03.2018).

түсірілген инвестициялардың нақты ағыны абсолютті түрде де, жалпы түсім көлеміндегі оның үлесінде өте қалыпты болып қалды.

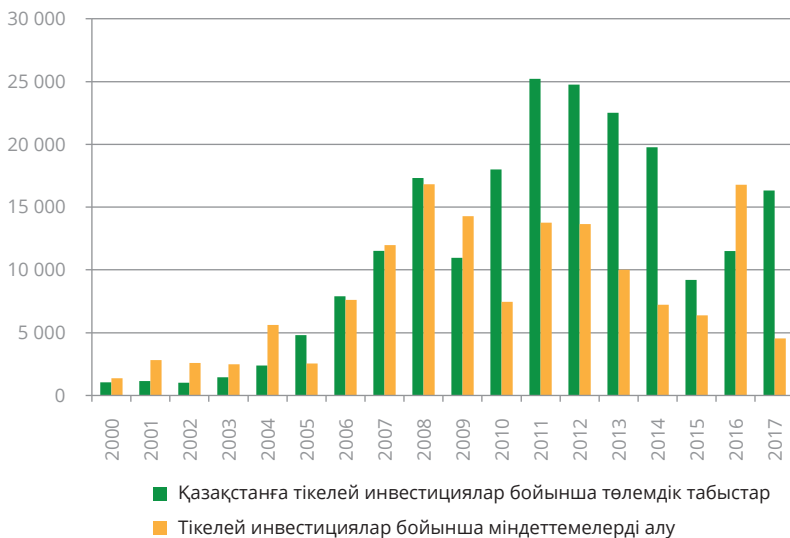
Сондай-ақ, осы жылдар ішінде Қазақстанға ТШИ ағынының таңғаларлық ерекшелігі – қарыз құралдарының өте жоғары үлесі болды, бұл кезеңнің көп бөлігі осы ағынның жартысынан астамын құрады (2005 жылы 87,5% дейін). Бұл қарыздың негізгі бөлігі шетелдік тікелей инвесторларға меншікті, яғни жергілікті еншілес кәсіпорындардың шетелдік меншік иелеріне берілетін қарыздарына тікелей шетелдік инвестициялар бойынша қазақстандық кәсіпорындардың міндеттемелері арқылы қалыптасады. Бұл – Қазақстанның сыртқы борышының негізгі бөлігі болып табылатын және әлемдік қаржы нарықтарындағы тұрақтылық кезеңдерінде ұлттық қаржы жүйесінің тұрақтылығын бұзатын «ішкі борыш» деп аталатын шетелдік тікелей инвестициялар ретінде статистикаға негізделген қарыздар. 2018 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша «борыш құралдары» ТШИ құрамдас бөлігінің көлемі 89,9 млрд. АҚШ долларын құрады, бұл Қазақстанда жинақталған ТШИ жалпы көлемінің 61,2%-на сәйкес келеді. Сондай-ақ, бұл құнды қағаздардың жалпы сомасы 86,5% (104,5 млрд АҚШ доллары) және Қазақстанның жалпы сыртқы қарызының 54% (167,5 млрд АҚШ доллары) болды.¹²

Осылайша, Қазақстанға тікелей шетел инвестицияларын тартудың тағы бір ерекшелігі – олардағы борыш құралдарының жоғары үлесі. Соның салдарынан еліміздің сыртқы борышы қарқынды өсті, ол бірнеше жағымсыз салдарға алып келеді және экономиканың қаржылық тұрақтылығын бұзады. Қазақстандағы ТШИ ағынының үшінші ерекшелігі – ел ішіндегі шет елмен қатысатын кәсіпорындар алған қазақстандық компаниялардың кірістерінің өсімі болып табылады, яғни шетелден шыққаннан гөрі қазақстандық емес, сонымен қатар шетел инвестициялары ретінде қарастырылатын статистикалық есепке алу сипаттамаларының арқасында жүзеге асырылады. Жоғарыда айтылғандай, ТШИ осы құрамдас бөлігінің үлесі (шетелдік акционерлерге тиісті бөлінбеген пайда) қазіргі уақытта 60%-дан асты. ТШИ ағыны бойынша қазақстандық үлестің жоғары деңгейі елге шетелдік инвестицияларды тарту процесінің жалпы көрінісін қиындатады. Осылайша, Қазақстандағы тікелей шетелдік инвестициялардың ағыны бірқатар ерекшеліктерге ие, олар экономикадағы ТШИ ауқымы және

¹² Сыртқы борыш: Талдамалық таныстырылым / Сыртқы борыш статистикасы. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, ресми интернет-ресурс. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=346&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 30.03.2018).

ауқымының ағымдағы көрінісін айтарлықтай түзейді. Осы ерекшеліктерді есепке ала отырып, бұл рөлдің бұрынғыша жағымды көріністе емес екенін көреміз, сондай-ақ сыртқы борыш мөлшерін арттыратын және мүдде мен пайыздың негізгі сомасын төлей отырып, елден капиталдың артуының ұзақ мерзімді үрдісін қалыптастыратын ТШИ құрылымында борыштық құралдардың үстемдігін байқаймыз. Соңғы онжылдықта Қазақстанға келетін тікелей шетелдік инвестициялар саласында пайда болған тағы бір белгісіз үрдіс, бірнеше жыл ішінде екі есеге жуық мөлшерде инвестицияланған инвесторлардың таза табыс ағыны есебінен түсетін кірістің айтарлықтай артуы болды (7-сурет). Басқаша айтқанда, шетелдік инвесторлар кіріс түрінде (және оны шетелге экспорттауда) қаражаттың үлкен көлемін алады.

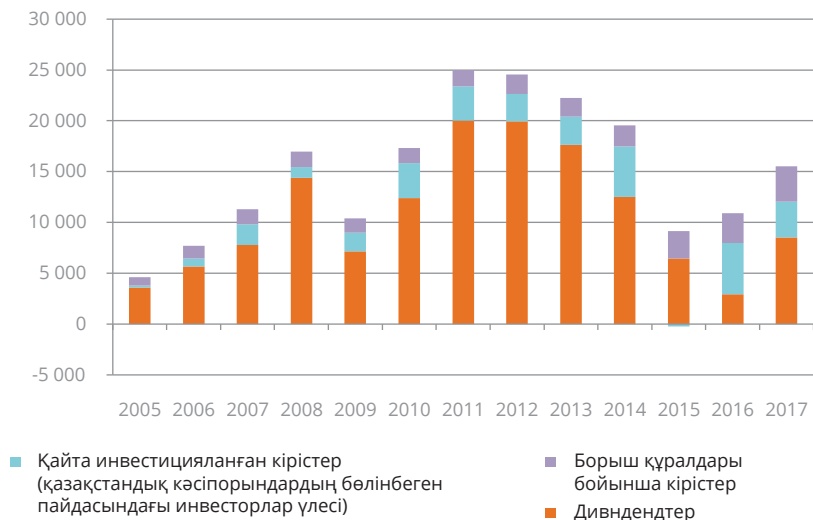
7-сурет. Қазақстанға ТШИ бойынша қабылданған таза міндеттемелер және Қазақстанға тікелей инвесторлар төлейтін кірістердің салыстырмалы динамикасы, млн АҚШ доллары¹³

¹³ ҚР Ұлттық Банкі деректері бойынша есептелген: Қазақстан Республикасының төлем балансы: талдамалық ұсыныс / Төлем балансы статистикасы. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, ресми интернет-ресурс. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=343&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 2.04.2018).

2008 жылдан 2017 жылға дейінгі аралықта тікелей шетелдік инвесторларға төлеуге арналған табыстың жалпы сомасы 175,5 млрд АҚШ долларын, ал ТШИ-дың жиынтық таза міндеттемелері 111 млрд АҚШ долларын құрады, онжылдықтағы 65 млрд АҚШ долларының жалпы айырмашылығы Қазақстанның төлем балансы үшін айтарлықтай жүктеме болды. Бұл соңғы үш жылда ағымдағы шоттағы баланстың теріс сальдосының тұрақты төмендеуіне алып келген 19,7 млрд долларға орташа есеппен шетелдік инвесторлардың табыстарының жоғары кетуіне байланысты дамыған бастапқы табыстың теріс сальдосы. Өз кезегінде, теріс ағымдағы шоттағы теңгерім экономика үшін көптеген түрлі проблемаларды тудырады – теңгенің құнсыздануына және халықаралық резервтерді төмендетуге, қарыздық жүктемені ұлғайтуға, дербес кредиттік рейтингтерге теріс әсер етуге және халықаралық көрсеткіштер мен рэнкингтердегі позициялардың жоғалуына алып келеді. Қазақстаннан инвестициялық кірістердің кетуіне байланысты туындаған проблема, бұл шығыс тұрақты түрде жоғары болып табылады және егер қолайлы сыртқы экономикалық жағдайлар кезінде оң сауда балансымен өтелсе, онда мұнай бағасының төмендеуі (2015–2017 жылдардағыдай) осы өтемақыны жоғалтады, сөйтіп ағымдағы есеп теріс болып, дереу аталған мәселелерді тудырады. Осылайша, экономикадағы шетелдік капиталдың жоғары үлесі кейде артықшылықтар берудің орнына жағымсыз құбылыстарға айналады. Тікелей инвестициялардан түскен табыстарды алып тастасақ,, инвесторлар алатын барлық кірістердің Қазақстаннан шықпайтынын көреміз, олардың кейбіреулері қайта инвестицияланғанын да ескеру қажет. Дегенмен, бұл бөлік жалпы алғанда көп емес, яғни 2005 жылдан 2017 жылға дейінгі кезеңде Қазақстандағы ТШИ-дың жалпы кірісіндегі реинвестицияланған кірістің орташа үлесі 16%-ды құрады, ал осы кезеңде бірнеше жылдар бойына нөлге жақын болды (8-сурет). Осылайша, Қазақстандағы тікелей инвестициялардың басым бөлігін елден келетін шетелдік инвесторлар алады.

8-сурет. 2005–2017 жылдары Қазақстанға тікелей шетелдік инвестициялардан түскен кірістердің негізгі құрамдас бөліктері, млн \$¹⁴

Қазақстандағы шетелдік тікелей инвестициялардың статистикалық есепке алу ерекшеліктерінің тақырыбын жалғастыра отырып, олардың ішіндегі ең маңызды бөлігінің, әсіресе Қазақстандағы заңды тұлғалар мен жеке тұлғаларға тиесілі болатынын, бірақ та олар ЕО елдерінде түрлі себептермен тіркелгендігін атап өткен жөн (салықты оңтайландыру, инвестициялардың сақталуын қамтамасыз ету және т.б.). Бұл жағдай, әсіресе жинақталған ТШИ жалпы сомасының жартысына жуығын (2017 жылдың үшінші тоқсанында 160,2 млрд АҚШ долларынан 70,1 АҚШ доллары) құрайтын Нидерландымен инвестициялық ынтымақтастыққа тән.¹⁵ Нидерландыда әдетте дәстүрлі түрде, қазақстандық капиталы бар отандық компаниялар мен

¹⁴ ҚР Ұлттық Банкі деректері бойынша есептелді: Салымдар бағытындағы тікелей инвестициялар: кезеңге кірістер / Салымдар бағытындағы тікелей инвестициялар статистикасы. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, ресми интернет-ресурс. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=680&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 30.03.2018).

¹⁵ Елдер бойынша Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы (ХИП) // Инвестициялар бағытындағы тікелей инвестициялардың статистикасы. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, ресми интернет-ресурс. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=680&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 2.04.2018).

банктердің (ең ірі, тіпті ұлттық) акционерлері болып табылатын көптеген еншілес және басқа да компаниялар бар, бұл осы елден Қазақстан Республикасына келетін инвестициялардың жоғары деңгейін түсіндіреді.

Бір жағынан, мұндай инвестициялардың жоғары үлесі Нидерландының Қазақстанға инвестиция салуда түсетін үлкен пайданы басшылыққа алады, екінші жағынан жоғарыда талқыланған ТШИ-ды статистикалық есепке алу мүмкіндігі көптеген жағдайларда инвестициялардың өте ұзақ тарихымен байланысты, сондықтан жинақталған ТШИ көрсеткішін өтеу үшін пайдаланылатын қазақстандық активтерден жинақталған кірістің ұзақ мерзімді көлемі де бар. Біздің еліміздің жетекші инвестициялық серіктестері тізімінде бірқатар оффшорлық аумақтардың болуы да тікелей шетелдік инвестициялардағы Қазақстанның нақты капиталының жоғары үлесін көрсете алады. ТШИ бойынша жинақталған он төрт елдің ішінде 1 млрд доллардан асатын Бермуд аралдары (жинақталған ТШИ 4,3 млрд доллар), Виргин аралдары (2,6 млрд АҚШ доллары) және Люксембург¹⁶ (2,1 млрд АҚШ доллары) сияқты оффшорлық юрисдикциялар бар, олардың жиынтық инвестиция көлемі шамамен 9 млрд АҚШ долларын құрайды, бұл Қазақстандағы жинақталған ТШИ 5%-на сәйкес келеді.

Экономикалық ынтымақтастықтың басқа салаларындағы шағын индикаторлары бар Қазақстанның ірі инвестициялық серіктестері арасында қатысу «салық оңтайландырылған» қорлардың немесе кейбір көлеңкелі капиталдың осы елдер арқылы өтуіне мүмкіндік жасап,, сондай-ақ бірқатар ірі қазақстандық компаниялардың құзыреттілігін өзгертті, қазіргі уақытта бұл фирмалар шетелдік инвесторлар ретінде әрекет етуде. Мысалы, Eurasian Resource Group (ERG) – 2006 жылы ENRC-ге айналдырылған бұрынғы Еуразиялық топ (90-жылдардағы жекешелендіруден кейінгі ірі металлургиялық активтерді біріктірген «Казхром» ТҰК, Қазақстан алюминийі және т.б.) Лондон қор биржасында 2007 жылы тіркелген британдық компания болды, ал қазіргі уақытта Люксембургте тіркелген. тура осылай «KazMinerals» корпорациясы (бұрынғы «Қазақмыс») және жекешелендіруден кейін шетелге тіркелген басқа да металлургиялық компаниялар да бар. Олардың бәрі қазақстандық компанияларға, соның ішінде қазақстандық иеленушілерге

¹⁶ Елдер бойынша Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы (ХИП) // Инвестициялар бағытындағы тікелей инвестициялардың статистикасы. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, ресми интернет-ресурс. URL: <http://www.nationalbank.kz/?docid=680&switch=russian> (ақпарат алынған күн: 2.04.2018).

тиесілі, ал де-юре шетел азаматтары болып табылады және шетелдік инвесторлардың мәртебесі бойынша елімізге инвестиция да жасайды, бұл олардың шын мәнінде қазақстандық екеніне қарамастан ТШИ ағындарының статистикасын жақсартады.

Мемлекеттің қатысуымен жүзеге асатын ұлттық компаниялардың қызметі негізінен Нидерланды басшылығымен Қазақстанға шетелдік инвестициялардың көзі ретінде негізделген, көбінесе резиденттік рұқсатпен шетелдік еншілес ұйымдар арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, «ҚазМұнайГаз» ұлттық мұнай компаниясы «Норт Каспиан Оперейтинг Компани» (NOC – North Caspian Operating Company) – Солтүстік Каспий теңізінің қазақстандық секторындағы Қашаған және басқа да мұнай кен орындарын игерумен айналысатын ең ірі мұнай консорциумы, бірақ Нидерландыда тіркелген «ҚМГ Қашаған Б. В.» еншілес компаниясы арқылы тікелей әрекет етуде.¹⁷ Сәйкесінше, осы жобаға «ҚазМұнайГаз» ҰК» АҚ жасаған инвестициялар шетелдік ретінде тіркелген. Қазақстандағы голландиялық еншілес компаниялар арқылы бизнесті жүргізу тәжірибесі тек мұнай өнеркәсібінде ғана емес, сондай-ақ экономиканың басқа секторларында да (мысалы, банк секторында) кеңінен таралған, ал еуропалық деп саналатын бұл тәжірибе қазақстандық өндірістің инвестицияларын елеулі түрде бұрмалайды, яғни шетелдік қаражаттардың ұлттық экономикаға түсуінің шынайы жағдайының жасырын қалуына ықпал етеді. Өкінішке орай, қазақстандық компаниялардың шетелдік еншілес компанияларынан шетелдік инвесторлардың ағыны бойынша қаражат бөлуге мүмкіндік беретін статистикалық деректер жоқ, бұл осы құрамдас бөліктің тиісті деректерін тазартуға мүмкіндік бермейді.

Егер біз әлі күнге дейін Қазақстандағы шетелдік инвестициялардың ағыны мен жинақталған көлемін сынап көруге тырыссақ, атап айтқанда, несие немесе өтелетін қорлардың басқа түрлері (тауар несиелері, аванстар және т.б.)¹⁸ немесе құрамдас бөліктерден тиісті көрсеткіштерді тазарту арқылы ТШИ статистикасы үшін жергілікті бизнестің шетелдік еншілес компаниялардан өту арқылы нақты шетел инвестицияларының көлемін шамасы бойынша азайтуға болады. Мұндай бағалау әдіснамалық сипатта емес, өйткені шетелдік инвестицияларды есепке алудың қазақстандық

¹⁷ Солтүстік Каспий жобасы. TOO PSA website. URL: <http://www.psa.kz/about/history/> (ақпарат алынған күн: 06.05.2017).

¹⁸ «Басқа инвестициялар» статистикасы бойынша есептелген.

әдістемесі әлемнің көптеген елдерінде қолданылатын халықаралық стандарттарға сәйкес келеді. Ағындар мен жинақталған ТШИ-дың нақты ауқымын анықтау елдегі «нақты» шетелдік инвесторларға инвестициялық тартымдылығының болмау себептерін түсінуге, оларды тартуға кедергі келтіретін салалық мәселелерді айқындауға, осы үдерісті ынталандыру әдістерінің және механизмдерінің деңгейінде мемлекеттік саясатқа түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

Тұтастай алғанда, Қазақстанға шетел инвестицияларын тарту саласындағы жағдайға шолуды қорытындылай келе, біз келесі тұжырымдарды шығара аламыз:

1. Шетелдік инвестициялардың салалық құрылымы, әсіресе тау-кен өнеркәсібіне, геологиялық барлауға және құбыржол көлігіне шоғырланған, тікелей инвестицияларды тартуға ерекше назар аударатын айқын тауарлық сипатта болады.
2. Елге тартылатын инвестициялардың басым бөлігі (жинақталған көлемдегі 167 млрд АҚШ доллары немесе Қазақстандағы шетелдік инвестициялардың 73,5%) әртүрлі қаражат, яғни төленетін ақшалай қаражат, ал оның қайтарылуы капиталдың Қазақстаннан шығып кетуді білдіреді.
3. Капиталға салынған жинақталған инвестицияның үлесі салыстырмалы түрде кішкентай және тікелей шетелдік инвестициялардың 25% құрайды, яғни осы терминнің классикалық мағынасына салынған инвестициялар жалпы жинақталған ТШИ-дың төрттен бір бөлігі ғана.
4. Тікелей шетелдік инвестициялардың таза түсімі 2012 жылдан бастап төмендеп келеді және 2006 жылғы деңгейден де төменге түсті.
5. Шетелдік инвесторлардың тікелей инвестициялардан түсетін кірісі 2010 жылдан бастап ТШИ-дың таза түсімінен тұрақты түрде асып түседі, бұл тікелей шетелдік инвестициялардың төлем балансына және ағымдағы шотқа теріс әсерін білдіреді, яғни кіріс балансының теріс сальдосы соңғы үш жылдағы теріс ағымдағы шоттардағы негізгі қалдықтардың негізгі себебі болып табылады.
6. ТШИ құрылымында шетелдік инвесторлардың үлесі бөлінбеген пайда болып табылады, бұл шетелден қаражаттың нақты түсуі болып табылмайды және Қазақстандағы отандық кәсіпорындардың

есебінен қалыптасады, бірақ шетел инвесторларының нақты ағыны көрінісін қиындататын шетелдік инвестициялар ретінде статистикада көрініс табады.

7. Шетелдік инвестициялардың ағынының елеулі бөлігі шетелдік еншілес ұйымдар арқылы жүзеге асырылатын қазақстандық компаниялардың (соның ішінде ұлттық компаниялардың) қаражаты болып табылады, солар арқылы шетелдік еншілес компаниялар өтеді және ол нақты шетел инвестицияларын асыра бағалайды.

ҚАЗАҚСТАН ЕҢБЕК НАРЫҒЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖӘНЕ ШЕШІМДЕР

Мүсілім Хасенов

Еңбек нарығына көптеген факторлар ықпал етеді. Еңбек нарығының жұмыс істеуі үшін нормативтік-құқықтық база аясында мәселені үш негізгі бағыт бойынша, яғни еңбек қатынастарын реттеу, жұмыспен қамту саясаты және көші-қон саясатының шеңберінде қарау қажет. Әр бағыт үш деңгейде ұсынылады: халықаралық, интеграциялық (ұлттықтан жоғары) және ұлттық (Қазақстан Республикасы).

Әр бағыт бойынша үш деңгейдің болуы еңбек нарығының құқықтық реттелуіне үш жүйенің: халықаралық құқықтың (ратификацияланған халықаралық конвенциялар мен келісімдердің), интеграциялық заңдардың (Еуразиялық экономикалық одақтың құқықтық актілерінің) және ұлттық заңнаманың (Қазақстан Республикасының заңнамасы) ықпал етуіне байланысты. Бізде алты өлшемді төртбұрыш бар. Біз оны шартты түрде «Еңбек нарығын құқықтық реттеу төртбұрышы» деп атаймыз.

1-кесте. Еңбек нарығын құқықтық реттеу төртбұрышы

1.1. Халықаралық деңгейде еңбек қатынастарын реттеу БАР	2.1. Халықаралық деңгейде жұмыспен қамту саясаты БАР	3.1. Халықаралық деңгейдегі көші-қон саясаты БАР
1.2. ЕАЭО деңгейінде еңбек қатынастарын реттеу ІШІНАРА БАР	2.2. ЕАЭО деңгейінде жұмыспен қамту саясаты ЖОҚ	3.2. ЕАЭО деңгейіндегі көші-қон саясаты БАР
1.3. Ұлттық деңгейде еңбек қатынастарын реттеу БАР	2.3. Ұлттық деңгейде жұмыспен қамту саясаты БАР	3.3. Ұлттық деңгейдегі көші-қон саясаты БАР

Еңбек нарығының нақты көрінісі: статистика және үрдістер

Еңбек нарығы кез-келген мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының іргетасы болып табылады.

Ресми статистикалық деректерге¹ сәйкес, Қазақстандағы еңбек нарығы мынадай.

2018 жылдың бірінші тоқсанында 15 және одан жоғары жастағы жұмыс күшінің саны 9,0 млн адамды құрады. Республика экономикасында 8,5 млн адам жұмыс істейді немесе 15 жастан асқан халықтың 66,1%-ын құрайды. Жалдамалы жұмыскерлер саны 6,5 млн адамды құрады. Өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың саны – 2 миллион адам.

2018 жылдың бірінші тоқсанында 437,8 мың адам – жұмыссыз (15 жастан асқан және табысты жұмыспен қамтылмаған жастағы, жұмысты белсенді түрде іздеп жүрген және оны істеуге дайын адамдар). Жұмыссыздық деңгейі 4,9% болды².

Жұмыссыздардың жалпы санында 15–24 жас аралығындағы жастардың үлесі 8,9%-ды құрады немесе 39,1 мың адам. 15–28 жас аралығындағы жастар – 19,2% немесе 84,0 мың адам. 15–24 жас аралығындағы жастар арасында жұмыссыздық деңгейі – 3,9%, 15–28 жастағылар арасында – 4,1% болды³.

Сарапшылардың айтуы бойынша, мемлекеттік жұмыспен қамту қызметіне келген 15 жұмыссыз азаматтардың біреуі ресми еңбек нарығы институттарына сенімсіздікті анық көрсетіп отырады. Жұмыссыздар саны әлемдік тәжірибеде әдеттегідей жұмыс іздейтін әрбір азаматтың тіркелуімен анықталмайды, статистиктердің күшімен қалдық принципін пайдалана отырып есептеу арқылы жасалады. «E & Y» тәуелсіз аудиторлық компаниясы жүргізген зерттеулердің нәтижелері елдегі жасырын жұмыссыздықтың жоғары пайызын көрсетеді, бірақ соңғы бірнеше жылда ресми жұмыссыздық деңгейі – 5% деңгейінде қалды. Демек, жұмыссыздықты және жұмыссыздық статистикасы тіркелмеген жұмыссыздарды өзін-өзі

¹ Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің ресми сайты: <http://stat.gov.kz>. Ақпарат алынған күн: 2018 жылғы 06 маусым.

² Ресми жұмыссыздық деңгейі жасырын жұмыссыздықты есепке алмайды, себебі ол жұмыспен қамту орталықтарына өтініш білдіргендерді ғана қамтиды.

³ Еңбек нарығындағы 2018 жылдың бірінші тоқсанында жағдай туралы. 2018 жылғы 11 мамырдағы жедел ақпарат, № 36–8/179.

жұмыспен қамтығандар санатына немесе басқа да санаттарға қосу нәтижесінде пайда болуы мүмкін⁴.

Қазақстандағы еңбек нарығын халықаралық бағалауына орай, Дүние-ежүзілік экономикалық форумның (World Economic Forum) «Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі (The Global Competitiveness Index)» (бұдан әрі – Индекс) зерттеу нәтижелерін талдауға тура келеді.

Осы зерттеудің үш негізгі қорытындыларының бірі 2017 жылға еңбек нарығына қатысты. Еңбек нарығының икемділігі мен қызметкерлерді қорғау төртінші индустриалды революция дәуірінде олардың біртұтас өркендеуін қамтамасыз етуі қажет екендігі атап өтіледі⁵.

Индекс 12 индикатордан тұрады, олардың бірі – еңбек нарығының тиімділігі. Оның мәні еңбек нарығының икемділігін бағалауға негізделеді, бұл жұмысшыларға экономикалық ынталандыруды барынша тиімді пайдалану және олардың жұмыс орындарында бар күш-жігерін жұмсау мүмкіндіктері қаншалықты жақсы екендігін көрсетеді. Индекс бойынша тиімді еңбек нарығы қызметкерлерге және жұмыс берушіге төмен шығындармен қызметкерлердің бір шаруашылық қызметтен екіншісіне жедел қозғалысына ықпал етеді. 2017–2018 жж. индекс бойынша Қазақстан еңбек нарығының тиімділігі бойынша 35-орында. Айтпақшы, бұл – жалпы саны 12 көрсеткіш қамтылған рейтингтегі ең жоғары көрсеткіш.

Еңбек нарығының көрсеткіштері мен жалғаспалы индикаторлары еңбек қатынастарын ырықтандырудың 2015 жылғы реформасын көрсетпейтіні өте қайшылықты. Керісінше, Индекс деректері бойынша еңбек нарығы Қазақстан Республикасының жаңа Еңбек кодексі қабылданғаннан кейін неғұрлым тиімді және икемді болды.

Осылайша, 2013–2015 жылдар аралығында Қазақстан еңбек нарығының тиімділігі тұрғысынан әлемде 15-орынға ие болды, ал төлемақының икемділігі бойынша 20–24 орынды иеленді. Бұл күмән тудыруы мүмкін, себебі 2015 жылы реформалаудың басты себебі еңбек нарығының икемділігі мен тиімділігінің жеткіліксіздігі болды.

⁴ Кулекеев Ж. А. Қазақстанның еңбек нарығының 10 ерекшелігі // Қолданбалы экономика зерттеулер орталығының ресми сайты [Электронды ресурс]: <https://cipe.kz/ru/articles/macroeconomics.html?id=107>. Ақпарат алынған күн: 2018 жылғы 10 маусым.

⁵ The Global Competitiveness Report 2017–2018 / World Economic Forum: Geneva, 2017. [Electronic resource] www.weforum.org/gcr. Accessed: 29 May 2018.

2-кесте. Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Еңбек нарығының тиімділігі» көрсеткіші, Қазақстанның профилі, 2012–2018 жж.

Жыл-дар	Еңбек нарығының тиімділігі	Әлеуметтік әріптестік	Жалақы төлеудегі икемділігі	Жалдау және жұмыстан босату тәжірибесі	Төлем және тиімділік
2017–2018	35	68	105	41	50
2016–2017	20	60	39	31	38
2015–2016	18	53	22	29	22
2014–2015	15	49	20	22	16
2013–2014	15	40	24	21	9
2012–2013	19	49	30	24	10

Осы көрсеткішті өлшеу әдістемесі (еңбек нарығының тиімділігі) негізінен елдегі ірі кәсіпорындар басшыларының сауалнамаларына негізделген, бұл, атап айтқанда, қызметкерлердің мүдделерін ескере отырып бағалауды қалыптастыру кезінде нәтижелердің объективтілігі туралы нақты сұрақ тудыратындығын айта кету керек.

Сонымен бірге, отандық сарапшылардың бағалауы бойынша, Қазақстандағы еңбек нарығы дамымауы салдарынан әлемнің басқа елдеріндегі ұқсас нарықтардың жұмыс істеуінен айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл ретте біздің мемлекетіміздің әлеуметтік-саяси жүйесін қайта құру барысында туындаған қиындықтар, сондай-ақ шектеулі қаржылық және инвестициялық ресурстар тұрғысынан елеулі реформаларды жүргізу, нарықтық өзгерістерді институциялаудағы жеткіліксіз тәжірибе және т.б. өздерінің теріс рөлін атқарды. Бұл жағдайларға байланысты заманауи еңбек нарығы Қазақстан бейресми және көлеңкелі жұмыспен қамтудың жоғары үлесі, жұмыссыздардың әлеуметтік әлсіз қорғалуы, мамандығы бойынша жұмыс

істемейтін адамдардың үлесін арттыру, төменгі еңбек мобильділігі және т.б. сияқты ерекшеліктерге назар аударады⁶.

Мәселен, жоғарыда келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, статистика және халықаралық рейтингтер әдіснамалық ерекшеліктеріне байланысты еңбек нарығының нақты көрінісін көрсетпейді.

Статистикалық деректердің жетіспеушілігі мен дұрыс еместігі жағдайында, мемлекет тарапынан еңбек нарығындағы жағдайды жақсарту және тұтастай экономикаға қол жеткізу үшін қабылданатын көптеген бағдарламалық шаралардың әсерін қадағалау қол жетерлік мақсатқа айналды.

Бұл кемшіліктер статистикалық ақпаратты қалыптастыру жүйесін және еңбек нарығының тиімділігін бағалау жүйесін қайта қарауды талап етеді. Қазіргі уақытта «Халықты жұмыспен қамту туралы» Қазақстан Республикасының Заңы негізінде халықты жұмыспен қамту мәселелері жөніндегі уәкілетті орган талдаулар жүргізеді, еңбекке сұраныс пен ұсынысты болжайды, Қазақстан Республикасының Үкіметіне еңбек нарығының жай-күйі туралы хабарлайды. Менің ойымша, бұл жағдайда еңбек нарығының жағдайы тек үкіметке ғана емес, жалпы алғанда Парламент пен азаматтық қоғамға да әсер етеді. Еңбек нарығының жай-күйі туралы қоғамды әдетте хабардар ету дұрысырақ.

Осыған байланысты, Еңбек кодексінде Қазақстан Республикасындағы жыл сайынғы Ұлттық еңбек есебін дайындау және жариялау, оның ішінде жұмыспен қамтудың негізгі көрсеткіштері мен еңбек статистикасы, жұмыс жасындағы халықтың құрамы, жеке және ұжымдық еңбек қатынастарының жай-күйі туралы, еңбек туралы заңнаманы сақтау туралы ақпарат ұсынылады.

Бұл кешенді құжат еліміздің негізгі әлеуметтік әріптестері: Қазақстан Республикасының Үкіметі мен тиісті министрліктің өкілі, Қазақстан Республикасының Ұлттық кәсіпкерлер палатасы атынан жұмыс берушілер және Қазақстанның Кәсіподақтар федерациясы атынан жұмыс істейтін қызметкерлердің бірлескен жұмысының нәтижесі болуы тиіс.

Ұлттық баяндаманың алдын ала нәтижелерін талқылау үшін парламенттік тыңдаулар өткізілуі тиіс. Ұлттық еңбек есебінің соңғы нұсқасы әлеуметтік

⁶ Кулекеев Ж. А. Қазақстанның еңбек нарығының 10 ерекшелігі // Қолданбалы экономика зерттеулер орталығының ресми сайты [Электронды ресурс]: <https://cipe.kz/ru/articles/macroeconomics.html?id=107>. Ақпарат алынған күн: 2018 жылғы 10 маусым.

әріптестік және әлеуметтік еңбек қатынастарын реттеу жөніндегі үшжақты комиссияның кеңейтілген мәжілісінде жыл сайын желтоқсан айында Қазақстан Республикасы Президентінің және азаматтық қоғам өкілдерінің қатысуымен ұсынылуы керек.

Анықтама үшін:

Қазақстанда ұлттық есептерді дайындау тәжірибесі бірнеше жылдан бері жалғасып келеді. Осылайша, бүгінде сегіз бағыт бар:

- Кәсіпкерлік қызметтің жағдайы туралы ұлттық есеп;
- Білім беру жүйесінің жай-күйі мен дамуы туралы ұлттық есеп;
- Ұлттық ғылыми есеп;
- Ұлттық энергетикалық есеп;
- Қоршаған орта жағдайы және табиғи ресурстарды пайдалану туралы ұлттық есеп;
- Мемлекеттік қызметтің жағдайы туралы ұлттық есеп;
- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұлттық баяндама;
- «Қазақстан жастары» ұлттық баяндамасы.

1. Еңбек қатынастарын реттеу

1.1. Халықаралық деңгейде еңбек қатынастарын реттеу

Қазақстан Республикасы 1993 жылдан бастап Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) мүшесі болып табылады. Сәйкесінше, Қазақстан ХЕҰ жарғысы және ХЕҰ конвенцияларын ратификациялады.

Ғалымдар атап өткендей, ХЕҰ негізінде декларациялар, конвенциялар мен ұсынымдар түріндегі Халықаралық Еңбек Кодексін жасады. ХЕҰ жарғысында бекітілген негізгі қағидаттар, жұмысқа қатысты негізгі қағидалар мен құқықтар декларациясы (1998 ж.) мемлекеттердің тиісті конвенцияларын ратификациялауына қарамастан, барлық мемлекеттер үшін міндетті болып табылады.

ХЕҰ халықаралық еңбек заңнамасының сақталуына халықаралық мониторингтің тиімді жүйесі бар. Осы жүйеге келесі механизмдер кіреді:

- а) тұрақты (орнықты) бақылау;
- б) қажет болған жағдайда, өтініштер мен шағымдар негізінде жүргізілетін бақылау;
- в) арнайы бақылау⁷.

Бүгінгі таңда Қазақстан ХЕҰ-ның 24 конвенциясын (соның ішінде барлық қазіргі заманғы сегіз іргелі және басымдыққа ие төрт конвенцияны)⁸ ратификациялады, олар Қазақстан Республикасының Конституциясының 4-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасының бөлігі болып табылады және заңдардан басымдығы бар.

Сонымен қатар, ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің арасында Қазақстан ХЕҰ конвенцияларының жарамдылығын ратификациялады.

3-кесте. ЕАЭО елдерінің ХЕҰ халықаралық конвенцияларын ратификациялаудың сандық көрсеткіштері

ЕАЭО-ға мүше мемлекет	Қолданыстағы ратификацияланған ХЕҰ конвенциялары
Армения	29
Беларусь	49
Қазақстан	24
Қырғызстан	53
Ресей	57

Жоғарыда аталған конвенцияларды ратификациялауға және олардың Қазақстан Республикасының заңдарына қатысты басымдықтарға ие болуына қарамастан, халықаралық құжаттардың орындалуы елеулі қатерлерге тап болады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда ХЕҰ халықаралық стандарттарын бұзу фактілері бар екендігін атап өту керек.

⁷ Лушникова М. В., Лушников А. М. Халықаралық және салыстырмалы еңбек құқығы және әлеуметтік қорғау туралы құқық. М.: Юрлитинформ, 2011. –181–204 бб.

⁸ Қараңыз. Хасенов М. Х. Еңбек саласындағы әлеуметтік серіктестіктің құқықтық механизмі: теория және практика мәселелері, философия докторы (Ph.D) «Құқықтану» мамандығы бойынша диссертация. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2016 ж.

Мысалы, ХЕҰ сарапшыларының айтуынша, Қазақстан Республикасының «Кәсіподақтар туралы» 2014 жылғы 27 маусымдағы № 211 (бұдан әрі – Заң) қолданыстағы Заңы бірлестіктер бостандығы құқығын бұзады және еңбек саласындағы халықаралық-құқықтық нормалар мен стандарттарға қайшы келеді⁹:

1. Ең алдымен ХЕҰ № 87 «Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіде Ұйымдастыру бостандығы және Ұйымдастыру құқығын қорғау туралы» ХЕҰ конвенциясы негізінде құрылған кәсіподақтардың құқығы бұзылады, екі құжатты да Қазақстан Республикасы ратификациялаған.

Қазіргі уақытта әрбір кәсіподақ немесе кәсіподақ бірлестігінің жоғары кәсіподақтар бірлестігіне мүше болуы үшін міндетті талаптар белгіленеді.

2. Кәсіподақты тіркеу туралы хабарламаның сипаты және кәсіподақтың өз қызметін ұйымдастыру және ХЕҰ 87-конвенциясымен бекітілген жарғысын әзірлеу құқығы.

ХЕҰ № 87 конвенциясы кәсіподақты тіркеу туралы хабарламаның сипатын қарастырады. Атап айтқанда, Конвенцияның 2-бабы бойынша, қызметкерлер мен жұмыс берушілер ешқандай айырмашылықсыз, алдын ала рұқсатсыз өздерінің таңдаған ұйымдарын құруға, сондай-ақ осындай ұйымдардың жарғыларына бағынудың бірыңғай шартына қосылу құқығына ие.

Бұл ереже жұмысшылар және бизнес-құрылымдардың федерациялары мен конфедерацияларына да қатысты.

Заңның 33-бабына сәйкес, кәсіподақтар Заңның қолданысқа енгізілген күнінен бастап бір жыл ішінде құрылтай құжаттарына және ұйымдастырушылық құрылымдарға осы Заңның талаптарына сәйкес өзгерістер енгізуге міндетті.

Алайда, Конвенцияның 3-бабы бойынша, жұмысшылар мен іскер ұйымдар өздерінің жарғыларын және әкімшілік ережелерін әзірлеуге, олардың өкілдерін еркін таңдауға, олардың қызметкерлерін және олардың

⁹ Хасенов М.Х. Еңбек қатынастары саласындағы бірлестіктер бостандығы құқығын қамтамасыз ету бойынша Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттемелерін орындау мәселелері//Қазақстан Халықаралық құқық қауымдастығының Хабаршысы, № 4 (40), 2017. 71-79 бб.

қызметін ұйымдастыруға, сондай-ақ іс-қимыл бағдарламасын қалыптастыруға құқылы. Мемлекеттік билік органдары осы құқықты шектейтін немесе оның заңды орындалуына кедергі келтіретін кез келген араласудан бас тартады.

Заңда көрсетілгендей, мемлекеттік органдар жарғылардың жетілмегеніне сілтеме жасай отырып, кәсіподақтарды тіркеуден бас тарта алады. Заң типтік құрылымды анықтайды және билікті ішкі кәсіподақ қызметіне араласуға, оның ішінде жарғыларын өзгерту туралы талабына сай рұқсат береді.

3. ХЕҰ № 87 конвенциясында белгіленгендей ереуіл өткізу үшін кәсіподақтың құқығы бұзылады.

Заңның 21-бабында кәсіподақтар ереуілді өткізу туралы шешім қабылдай алатын шарттардың толық тізімін қарастырады: 1) егер келісім рәсімдері арқылы ұжымдық еңбек дауын шешу мүмкін болмаса; 2) жұмыс берушінің келісу рәсімдерінен жалтарған немесе даудың шешімі кезінде қол жеткізілген келісімді орындамаған жағдайда.

4. Кәсіподақ қызметкерлерінің өкілдерінің нысандарын шектеу.

Заңға сәйкес, Қазақстанда бүгінгі күні де штаттық бастауыш ұйымдар, жергілікті кәсіподақтар, салалық, аумақтық және республикалық кәсіподақтар қауымдастығы болуы мүмкін. Әрине, заң шығарушы адамдардың осы бес формаға ғана бірігуге деген ниетін шектемеуі мүмкін. Кәсіптік ұйымдардың нысандарын шектеу арқылы олардың адамдарды біріктіру қағидаларын шектеу мүмкін емес. Себебі, ол халықаралық құқық нормаларына қайшы келеді.

Халықаралық нормаларға сәйкес, кәсіподақтар кәсіпке, салаға, аумаққа және т.б. байланысты болу принципіне сәйкес бірігуге құқылы. Ішкі құрылымды жұмысшылар өздері анықтайды.

Осылайша, халықаралық-құқықтық актілер еңбек қатынастарын реттеуге айтарлықтай әсер етеді, ең алдымен ел заңнамасында қолданылмайтын еңбек саласын реттеудің іргелі қағидаттары мен ең төменгі стандарттарын қамтиды.

1.2. ЕАЭО деңгейінде еңбек қатынастарын реттеу

Қазіргі уақытта Еуразиялық экономикалық одақ деңгейінде (бұдан әрі – ЕАЭО) ұлттықтан жоғары тұратын Еңбек кодексі немесе Еңбек туралы заң жоқ. Еңбек қатынастарын реттеу ЕАЭО-ға мүше әрбір мемлекет қабылдаған еңбек кодексіне сәйкес жүзеге асырылады.

ЕАЭО туралы шарт Одаққа мүше мемлекеттердің еңбек мигранттарының тең құқығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, ЕАЭО туралы шарт еңбек миграциясы мен бірыңғай еңбек нарығы туралы, яғни мемлекеттер арасында жұмыспен қамту және еңбек қозғалысы туралы ережелерден тұрады. Бірақ еңбек қатынастарын реттеу ережелеріне қатысты туындаған ұлттық құқық нормалары қолданылады.

Сонымен бірге, заң ғылымында ЕАЭО қабылдаған жоғары мемлекеттік заңын ескере отырып, еңбек қатынастарын құқықтық реттеуді біріктіру туралы ұғымдар мен идеялар пайда болады.

Осылайша, 2017 жылы Белоруссия, Қазақстан, Қырғызстан және Ресей ғалымдары жариялаған «Еуразиялық еңбек заңы» халықаралық оқулығында халықаралық құқықтық еңбек реттеудің (еуразиялық еңбек құқығы) еуразиялық аймақтық моделі жас аймақтық халықаралық-құқықтық жүйе болып табылады және өзінің мозаикалық бейнесін ұсынады. Осы құқықтық модельдің соңғы сызбалары әлі анықталмаған, бірақ одан әрі даму үрдістері байқалады¹⁰.

Егер біз Еуразиялық экономикалық қоғамдастықтың (бұдан әрі – ЕурАзЭҚ) ЕАЭО алдындағы тәжірибесіне жүгінсек, ЕурАзЭҚ-тың барлық кезеңінде тек заңнама негіздерінің тұжырымдамасымен қоса алғанда, ЕурАзЭҚ еңбек туралы заңдарының негіздері (Еуразиялық экономикалық қоғамдастықтың Парламентаралық Ассамблеясының 2010 жылғы 27 қазандағы шешімі, № 8) және ЕурАзЭҚ-қа мүше мемлекеттердің еңбек заңнамасын үйлестіру туралы ұсынымдары әзірленді (ЕурАзЭҚ ПАА-ның 2009 жылғы 13 мамырдағы шешімімен бекітілген).

ЕурАзЭҚ қызметі тоқтатылғаннан кейін бұл құжаттар өз күшін жоғалтты және ЕАЭО елдерінің еңбек заңнамасын біріздендіру үшін негіз болып табылмайды.

¹⁰ Еуразиялық еңбек құқығы. Оқулық. Бас редактор: М.В. Лушников, К. Раманкулов, К.Л. Томашевский. - М.: Болашақ, 2017. - 32 б.

Осылайша, ЕАЭО-дағы ұлттықтан жоғары тұратын заңнамада қызметкерлердің еңбегін пайдалануды реттейтін ережелер жоқ.

1.3. Ұлттық деңгейде еңбек қатынастарын реттеу

Ұлттық деңгейде еңбек қатынастарын реттеу негізінен Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі, «Кәсіподақтар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, бірқатар салалық заңдар (мысалы, «Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы және т.б.) және заңға тәуелді актілер (40-тан астам қаулылар) үкіметтің және тиісті министрліктердің бұйрықтарын) т.б. сүйеніп, жүзеге асырылады.

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 6 қазандағы «Еңбек дауларын шешудегі соттардың заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» № 9 нормативтік қаулысы бар, онда соттар туралы еңбек заңнамасының ресми түсіндірмесі берілген.

2015 жылдың 27 қарашасында қабылданған және 2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енген Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі бұрынғы 2007 жылғы Еңбек кодексіне қарағанда түбегейлі өзгерді. Еңбек кодексін либералдандыруға бағытталған реформа негізінен жұмыс орындарын құру мен инвестицияларды ынталандыруға бағытталған.

Қолданыстағы Еңбек кодексі бұрынғы басылымдардан сапалы түрде ерекшеленеді, ол заңды түрде еңбек және ұжымдық келісімдерде тараптардың автономиясын нығайтуға, әлеуметтік-еңбек қатынастарын реттеудің ұжымдық-шарттық әдісін кеңейтуге және еңбекті және құқықтық салаға мемлекеттің мейлінше төмен араласуына көшуді белгілейді.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы Еңбек кодексінде сипатталғандай, көптеген мақалалардың (56-ға жуық) ұжымдық келісімдерге сілтеме жасайтынын атап өту қажет. Осылайша, жұмысшылар мен жұмыс берушілер арасында келісілген әлеуметтік және еңбек қатынастарын дербес реттеудің негізін қалайтын заң мемлекет ұсынатын ең төменгі әлеуметтік және еңбек кепілдіктері мен қызметкерлер мен жұмыс берушілердің ұжымдық келіссөздерінің нәтижесінде құрылған кепілдіктер арасындағы «шекара сызығын» белгіледі.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің кемшіліктері туралы айтпай кету мүмкін емес.

ЭЫДҰ бағалауы бойынша, 2017 жылы «Building Inclusive Labour Markets in Kazakhstan: A Focus on Youth, Older Workers and People with Disabilities» («Қазақстандағы еңбек нарығының инклюзивті жүйесін құру: жастарға, егде жастағы адамдарға және мүгедектерге назар аудару») жарияланған баяндамада Қазақстанда ішінара (толық емес) жұмыспен қамтылу және мерзімді еңбек келісімшарттары жеткілікті түрде қолданылмайды: қызметкерлердің шамамен 2,7%-ы аптасына 30 сағат жұмыс істейді, ал қызметкерлердің 5%-ның қысқа мерзімді ғана келісімшарттары бар¹¹.

Еңбек заңнамасын ырықтандыруды реформалауға қарамастан, еңбек нарығының дуализациясы қалады: мерзімді еңбек келісімшарттары туралы заңнама икемді болды, ал тұрақты еңбек келісімшарттарын реттеу жеткілікті қаталдықты сақтап қалды. ЭЫДҰ-ның әдістемесіне сәйкес, 0-ден 6 тармаққа дейін Қазақстан шексіз келісімшарттар туралы заңнаманың қатаңдығы бойынша 3,2 балл алады, ал ЭЫДҰ елдерінде орташа көрсеткіш 2 баллды құрайды.

Сонымен қатар, шектеусіз келісімшарттарды реттеу аясында шектеулер бар: бір жағынан өте икемді шарттар (мысалы, Еңбек кодексінің ережелерін сақтамай жұмыстан босату үшін төмен өтемақы, төмен еңбекақы төлеу және қысқа мерзімде) және өте қатаң ережелер (қатаң хабарлама беру рәсімдері жұмыстан босатылған кезде, заңсыз жұмыстан босату кезінде қалпына келтіру мүмкіндіктері шектеулі).

Фьючерстік келісімшарттарды реттеу жүйесінде Қазақстан 1,5 ұпай алды, ал ЭЫДҰ үшін орташа көрсеткіш – 2 балл. Яғни, ЭЫДҰ елдерінде жедел еңбек шарттары туралы заң Қазақстанға қарағанда қатаңырақ.

Біріншіден, мерзімді келісімшарттарды қолдануға шектеулер жоқ. Екіншіден, ең төменгі мерзім – бір жыл және келісімшарттың ең ұзақ мерзімі жоқ. Сонымен бірге, мерзімдік келісімшартты ұзарту немесе жаңарту шарттары өте қатал. Мерзімсіз келісімшарттарға автоматты түрде ауысқаннан кейін жұмыс беруші мерзімдік еңбек шарттарын бұзуға құқылы емес (уақытша келісімшарттардың әрекет ету мерзімі аяқталғаннан кейін).

¹¹ Building Inclusive Labour Markets in Kazakhstan: A Focus on Youth, Older Workers and People with Disabilities. OECD Publishing, Paris, 2017.

15–24 жас аралығындағы жастардың 9%-дан азы уақытша (мерзімдік) келісімшарттар негізінде жұмыс істейді, бұл ЭЫДҰ елдеріне қарағанда 25%-дан әлдеқайда төмен.

Сонымен қатар, Қазақстанда қосымша еңбек реттеуі немесе қызметкерлер лизингі (Temporary Work Agency) жоқ. Бүгінде ол заңнан тыс және дәстүрлі түрде азаматтық қоғам арасында теріс реакция тудырады. Сонымен қатар, бұл қызметкерлерге жұмыс тәжірибесін алу және тұрақты жұмысқа ауысу мүмкіндігін береді.

Контингент жұмысының мәні жұмыс берушінің жеке жұмыскердің уақытша міндеттерін орындау үшін арнайы жұмыспен қамту агенттігінің көмегімен жалдағаны болып табылады, әдетте оның негізгі қызметі болып табылмайды. Алайда, мұндай жұмыскерлер жұмыстан босатылса, әлеуметтік кепілдіктерге ие болады. Посткеңестік кеңістіктегі елдердің ішінде бұл еңбек Ресейде және Латвияда елеулі шектеулермен заңдастырылған. Бірқатар елдерде, мысалы, Аргентина, Бразилия, Бельгия, Эстония, Корея, Польша, Норвегия және Словакияда қосымша еңбекті пайдалану объективті себептермен (маусымдық жұмыстар, уақытша жұмыс) негізделуі тиіс.

Контингент жұмысын пайдалану еңбек нарығының икемділігін қысқа мерзімді ұлғайту құралы ретінде қарастырылады, бұл жұмыссыздықты азайтады. Мысалы, Германияда 2006 жылы жұмыспен қамтылған барлық жұмысшылардың 68%-ы бұрын жұмыссыз болды, ал 15% – ұзақ мерзімді жұмыссыздар (бір жылдан астам). Осыған байланысты, қарызға алынған еңбек «өткелі» (нем. bruekeneffekt) деп аталатын эффект жасалады, бұл жұмыссыздықтан құтылу және тұрақты жұмысқа ауысу ықтималдығын арттырады. Бұл әсіресе ұзақ мерзімді жұмыссыздарға және еңбек нарығында түрлі маргиналданған топтарға қатысты.

Айтпақшы, ХЕҰ қарызға алынған еңбек идеясын толығымен қабылдамай, еңбекке тартудың осы жолын оңтайландыруға тырысады. ХЕҰ 1997 жылы қарызға алынған еңбек туралы 181-конвенцияны қабылдады, ол жеке жұмыс орындарымен айналысады, олар жұмыскерлерді үшінші тарапқа беру мақсатында жалдауға құқылы. Алайда, осы Конвенцияға тек 23 мемлекет кірді, яғни ХЕҰ мүшелерінің жалпы санының 12%-нан аспайды.

ЭЫДҰ елдерінің жартысына жуығында персоналды жалдаудың бұл түрі лицензияланатын қызмет түрі болып табылады және уәкілетті органның

рұқсатын талап етеді, сондай-ақ заңды талаптарға сәйкестік туралы мерзімді есеп беруді талап етеді. Еуропалық Одақ деңгейінде қарызға алынған еңбек туралы директива қабылданды, қызметкерлерге уақытша жұмысқа орналасу үшін жалпы кепілдіктер белгіленді.

Осылайша, қазақстандық еңбек заңнамасын ырықтандыруға бағытталған реформаларға қарамастан, еңбекті реттеудің икемділігі мен тиімділігіне қатысты мәселелер әлі де бар. Бұған қоса, жағдай заңнамаға сай емес емес жұмыс сапасының төмендігінен, сондай-ақ еңбек заңнамасының өзіндегі кемшіліктер мен қарама-қайшылықтардан туындайды.

1.4. Еңбек қатынастарын реттеуді жетілдіру

Қазақстанның еңбек заңнамасында шешуге тура келетін парадокс пен проблемалар бар.

1. Еңбек қатынастарын реттеу және еңбек заңнамасын сақтау мәселесі бүгінгі таңның басты мәселе болып тұр. Қазақстан заңнамасында парадокс бар. Жұмыс берушілердің мүддесі заңнамалық тұрғыдан өте жақсы қорғалған, ал қызметкер бұрынғыға қарағанда еңбек қатынастарының әлсіз тарабына айналды. Бүгінгі күні қызметкер тәртіптік, материалдық, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Сондықтан төрт тараптан жұмысшыға қысым жасалуы мүмкін.

Біріншіден, жаңа Еңбек кодексінде жұмыс берушінің бастамасы бойынша қызметкерді қызметтен босатуға негіз болатын себептердің ауқымы кеңейтілді – бұрынғы Еңбек кодексіне қарағанда, олардың саны алты есе көп болды. Көптеген резонанс туғызған себептің бірі – қызметкердің зейнеткерлік жасына жетуі.

Екіншіден, жаңа Еңбек кодексі қызметкерлер жауапкершілігінің жоғарғы шегін көтереді. 2007 жылғы Еңбек кодексінде қызметкерлердің жауапкершілігін шектеу белгіленді, олар 2015 жылы жаңа Еңбек кодексіне енгізілді. Егер Еңбек кодексінде өзгеше көзделмесе, бұрын қызметкер орташа айлық жалақысы бойынша келтірілген зиян үшін жауапты болатын. Басқа негіздер толығымен жауапкершілік шарттарын жасасу туралы істерді қамтиды. Және қолданыстағы Еңбек кодексінде қызметкер барлық жағдайларда қаржылық жауапкершілікке ие болатын жағдай бар. Осыны ескере отырып, қызметкердің толық жауапкершілігі барлық мағынаны жоғалтады.

Сонымен қатар, қызметкерге қарағанда, жұмыс берушінің материалдық жауапкершілігі (қызметкердің өміріне және (немесе) денсаулығына келтірілген зиян үшін) тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы заңда (600 мың теңге) белгіленген 250 айлық есептік көрсеткіш мөлшерімен шектеледі.

Үшіншіден, Еңбек кодексінің императивті нормаларының жартысынан көбі санкцияға ие емес, яғни оларды бұзғаны (қылмыстық немесе әкімшілік) үшін жауапкершілік қарастырылмаған. Осы себепті көптеген нормалар декларативті болып қалады.

2001 жылғы 30 қаңтардағы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы бұрынғы Кодексте Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің көптеген императивті нормаларын біріктіретін «Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын жұмыс берушінің немесе лауазымды адамының бұзуы» (87-бап) деп анықталған қылмыстың құрамы анықталған. Әрине, бұл түсіндірудің өте кең және сараланған көзқарас екенін түсінеміз. Сондықтан, еңбек заңнамасының нақты нормалары негізінде әкімшілік құқық бұзушылықтардың құрамын нақты белгілеу қажет.

Жауапкершілік мәселелерінде мұндай үйлесімсіздік болса, онда еңбек қатынастары тараптарының мүдделерінің теңгерімі қандай болуы мүмкін?

2. Еңбек кодексінде еңбек әлеміндегі еңбекақының ең төменгі стандарты (ЕТЕС) ең төменгі әлеуметтік стандарттар тізімінен алынып тасталды. Осындай ең төменгі стандарттың алып тасталуы ауыр жұмыстарда жұмыс істейтін қызметкерлердің, зиянды (ерекше зиянды), қауіпті еңбек жағдайлары бар жұмысшылардың құқықтары қорғалуына берілетін кепілдіктерін едәуір қысқартты.

ЕТЕС ауыр еңбекпен айналысатын қызметкерлерге ең аз кепілдік берілген айлық жалақы болып табылады, зиянды (ерекше зиянды), ол қауіпті жұмыс жағдайында жұмыс істейтін, қызметкер зиянды және (немесе) қауіпті өндірістік факторлардың әсеріне ұшыраған жағдайда тіршілік және энергиясын қалпына келтіру үшін қажетті азық-түлік, тауарлар мен қызметтердің ең аз жиынтығын қамтиды. Қазір бұл мәселе толығымен ұжымдық келіссөздер деңгейіне ауысты, бірақ бұрын ЕТЕС-ті үкіметті мақұлдады және қызметкерлерге елеулі кепілдік берді.

Қазақстанда ұжымдық келісімді реттеу жеткілікті деңгейде болмағанын ескерсек, мен ЕТЕС-ті еңбек саласындағы мемлекеттік кепілдік ретінде мерзімінен бұрын алып тастауды қарастырамын.

3. Жаңа Еңбек кодексінің тағы бір парадоксы – қоғамдық бақылаудың елеулі шектелуі.

Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 155-бабына сәйкес, Қазақстан Республикасы еңбек заңнамасының сақталуына қоғамдық бақылауды жүзеге асыру құқығы келісімшарттарда және ұжымдық шарттарда бекітілген талаптар мен тәртіп бойынша тек жұмысшылардың республикалық және салалық бірлестіктеріне ғана берілді. Яғни, мұндай тәртіп пен шарттар жоқ болса, онда бұл норма іске асырылмайды, декларативті түрде ғана болады. Сонымен қатар, кәсіподақтар және тұтастай алғанда қызметкерлердің атынан сөз сөйлей алатын өкілдердің қоғамдық бақылауды жүзеге асыру өкілеттігі қамтамасыз етілмеген. Бұдан басқа, Еңбек кодексінде қоғамдық бақылау механизмі көзделмеген.

Кәсіподақ мүшелерінің құқықтарын сақтау жөніндегі қоғамдық бақылауды жүзеге асыру тәртібі, яғни «Кәсіподақтар туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 20-бабы жеткіліксіз, себебі оған сәйкес қоғамдық бақылау тұрақты түрде еңбек жағдайлары үшін және өндірістегі жазатайым оқиғаларды тергеу жөніндегі комиссия құрамында өндіріс объектілерін сертификаттауда кәсіподақтардың қатысуына ғана азаяды.

Жағдай, егер тиісті келісімдерде және ұжымдық келісімдерде қоғамдық бақылауды жүргізу тәртібінде ешқандай шарттар болмаса, іс жүзінде қоғамдық бақылау жүзеге асырыла алмайды.

Бүгінгі таңда 18 салалық келісімдердің біреуінде ғана – мұнай-газ, мұнай өңдеу және мұнай-химия салаларында 2017–2019 жж. салалық келісім, жұмысшылардың салалық ассоциациялары тарапынан қоғамдық бақылауды жүзеге асыру шарттары мен тәртібі белгіленді. Барлық басқа салалық келісімдерде осындай ережелер жоқ, өйткені Еңбек кодексінің тұжырымдамасы салалық келісімдердің мазмұнына қатысты тиісті талаптарды қосудың міндетті емес сипатына мүмкіндік береді.

Осыған байланысты Еңбек кодексінде әлеуметтік әріптестік туралы келісімдерде және ұжымдық келісімдерде қызметкерлердің өкілдері

тарапынан қоғамдық бақылауды жүзеге асырудың талаптары мен тәртібін белгілеудің міндетті талаптарын бекіту қажет.

4. Қоғамдық бақылаудың нысаны – ұжымдық шарттар мен келісімдердің орындалуын бақылау.

Қазақстанда бірыңғай норма Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 154-бабының 6-тармағында келтірілген: «Әлеуметтік әріптестік туралы тараптар келісімдердің орындалуын бақылайды», ал ұжымдық келісімдер туралы ештеңе айтылмаған. Барлығы келісімшартқа сәйкес тараптардың қалауы бойынша жүзеге асырылады. Менің ойымша, бұл жеткіліксіз еңбек жағдайлары мен жұмыстарды ұйымдастыру туралы сұрақтар тараптардың қалауы бойынша болуы тиіс, бірақ бақылау сияқты жалпы институционалдық тетіктер әлеуметтік әріптестіктің кепілдігі болып табылады.

Осыған байланысты еңбек ұжымының жалпы жиналысында (конференциясында) өз міндеттерін орындау туралы есеп беру туралы ұжымдық шарт тараптарының міндеттемелерін Қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне енгізу туралы мәселені қарастыру ұсынылады, бұл үшін барлық қажетті ақпаратты ұсыну қажет.

Осындай механизмдерді жыл сайын тиісті комиссиялардың отырыстарында аймақтық және салалық келісімдерді қоса алғанда, әлеуметтік әріптестік туралы келісімдер қарастырылуы тиіс. Бұған қоса, мұндай есептер әрқайсысы оларды оқып шығуы үшін интернет-ресурстарда жариялануы керек. Мұның бәрі заңда бекітілуі керек.

Осылайша, парадокс пен құқықтық реттеудегі қайшылықтарды жою тұрғысынан еңбек заңнамасын жетілдіруді жалғастыру қажет.

5. Еңбек заңнамасында еңбек қатынастарында жасына қатысты кемсітушілікке байланысты парадокс жағдай пайда болды.

Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 6-бабының 2-тармағына сәйкес, ең бастысы, ешкімді де жасы бойынша еңбек құқықтарын жүзеге асыру кезіндегі кемсітушілікке ұшыратуға болмайды. Дегенмен, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде жас ерекшеліктеріне негізделген қызметкерлер үшін келесі кемсітушілік ережелер белгіленді:

1) зейнеткерлік жасқа жеткен қызметкердің шексіз санын ұзарту мүмкіндігі (Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 30-бабы 5-тармағы);

2) қызметкер зейнеткерлік жасқа жеткен жағдайда (Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 52-бабы 1-тармағы 24) тармақшасы) жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу мүмкіндігін белгілейді.

Осылайша, жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек келісімшартын бұзу үшін негіз ретінде зейнеткерлік жасқа жету, сондай-ақ мерзімдік еңбек келісімшартын ұзарту санын шектеу түрінде кепілдікті алып тастау – бұл жас бойынша кемсітушілік. Осыған байланысты қызметкерлерге жас ерекшеліктеріне қатысты кемсітушілік жасайтын жоғарыда аталған ережелерді алып тастау ұсынылады.

2. Жұмыспен қамту саясаты

2.1. Халықаралық деңгейде жұмыспен қамту саясаты

Қазақстан ратификациялаған халықаралық конвенциялардың ішінен жұмыспен қамтуды реттеуді 1948 жылғы жұмыспен қамту қызметін ұйымдастыру туралы конвенция (88-конвенция) жүзеге асырады¹².

Конвенцияға сәйкес, осы Конвенцияны қабылдаған әрбір ХЕҰ мүшесі еркін қоғамдық жұмыспен қамту қызметін қамтамасыз етеді. Жұмыспен қамту қызметінің негізгі жауапкершілігі, егер қажет болса, басқа да мүдделі мемлекеттік және жеке мекемелердің еңбек нарығын ең жақсы ұйымдастыруын, толық жұмысқа қол жеткізу және қолдау, өнімді күштерді дамыту және пайдалану жөніндегі ұлттық бағдарламаның ажырамас бөлігі ретінде қамтамасыз ету болып табылады.

Жұмыспен қамту қызметі мемлекеттік билік жүргізетін ұлттық жалдау бюросы жүйесінен тұрады.

Жұмыспен қамту қызметінің жалпы саясаты, егер ол адамдарды бос орындарға сілтейтін болса, кәсіпкерлер мен қызметкерлердің өкілдерімен кеңескеннен кейін әзірленген.

Бүгінде бұл халықаралық шарт Қазақстандағы жұмыспен қамтуды халықаралық-құқықтық реттеудің жалғыз көзі болып табылады.

¹² 2000 жылғы 14 желтоқсандағы № 119-II «Жұмыспен қамту қызметін ұйымдастыру туралы конвенцияны ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы

2.2. Интеграция деңгейінде жұмыспен қамтуға жәрдемдесу саясаты

ЕАЭО туралы шартта қызметкерлердің еңбек қызметі осы шарттың ережелеріне сәйкес жұмыс істейтін мемлекеттің заңнамасымен реттеледі деп белгіленген. Алайда, шарт тек келісілген көші-қон саясатын жүргізудің жалпы негіздерін белгілейді. Бұл шартта интеграция деңгейінде үйлестірілген жұмыспен қамту саясатын жүргізу үшін негіздер немесе тіпті алғышарттар жоқ. Еңбек заңнамасының барлық мәселелері және жұмысқа орналасуға жәрдемдесу жөніндегі шаралар мүше мемлекеттердің ұлттық заңнамасы деңгейінде қарастырылады. ЕАЭО-ның бастапқы және екінші заңдарында, яғни халықаралық шарттарда және Комиссияның шешімдерінде аталған мәселелер қарастырылмайды.

Осылайша, интеграциялық деңгейде бүгінгі күні халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесу мәселелерін реттейтін көздер жоқ.

2.3. Ұлттық деңгейде жұмыспен қамтуға жәрдемдесу жөніндегі саясат

Қазақстанда жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету жөніндегі шаралар Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі «Халықты жұмыспен қамту туралы» Заңында, «Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған бағдарламасында»¹³, сондай-ақ Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің бірқатар заң актілерінде көрініс тапқан, атап айтсақ:

1. қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру және қаржыландыру ережесі;
2. әлеуметтік жұмыс орындарын ұйымдастыру және қаржыландыру ережесі;
3. жастар тәжірибесін ұйымдастыру және қаржыландыру ережелері;
4. кәсіптік даярлауды ұйымдастыру және қаржыландыру ережесі;
5. әлеуметтік-кәсіптік бағдарлау ережесі.

«Халықты жұмыспен қамту туралы заңда»¹⁴ мынадай құралдар бар:

¹³ «Халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2016 жылғы 14 маусымдағы № 516 бұйрығы.

¹⁴ «Халықты жұмыспен қамту туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 сәуірдегі № 482-V Заңы.

1) жастар практикасы – техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарының 29 жастан аспаған түлектері алған кәсібі (мамандығы) бойынша бастапқы жұмыс тәжірибесін жинақтау мақсатында жүзеге асыратын еңбек қызметінің түрі;

2) әлеуметтік жұмыс орны – жұмыс беруші халықты жұмыспен қамту орталығымен шарт негізінде жұмыссыздардың еңбек ақысын субсидиялау арқылы оларды жұмысқа орналастыру үшін құратын жұмыс орны;

3) кәсіптік бағдарлау – адамның кәсіби білімін, дағдыларын, қызығушылықтарын және еңбек нарығының қажеттіліктерін ескере отырып, кәсіп таңдауда, кәсіп түрін ауыстыруда және біліктілігін арттыруда практикалық көмек көрсетуге бағытталған өзара байланысқан іс-шаралар кешені;

4) қоғамдық жұмыстар – қызметкердің алдын ала кәсіптік даярлаудан өтуін талап етпейтін, олардың уақытша жұмыспен қамтылуын қамтамасыз ету үшін халықты жұмыспен қамту мәселелері жөніндегі жергілікті атқарушы органдар ұйымдастыратын әлеуметтік пайдалы бағыттағы еңбек қызметінің түрлері;

5) жұмысшылардың төрт санаты бойынша жұмыс орындарына квота белгілеу:

- ауыр жұмыстарды, еңбек жағдайлары зиянды, қауіпті жұмыс орындарын есептегенде, жұмыс орындары санының екіден төрт пайызға дейінгі мөлшерінде мүгедектер үшін жұмыс орындарына квота белгілеу;
- пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарды жұмысқа орналастыру үшін жұмыс орындарына квота белгілеу;
- бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды жұмысқа орналастыру үшін жұмыс орындарына квота белгілеу;
- ата-анасынан айырылған немесе кәмелеттік жасқа толмаған түлектерін жұмысқа орналастыру үшін жұмыс орындарына квота белгілеу;

6) кәсіпкерлік бастамашылыққа жәрдем – бұл азаматтардың еңбек және кәсіпкерлік бастамашылығын қолдау, олардың нәтижелі, шығармашылық еңбекке қабілетін дамытуға жәрдемдесу мақсатында жұмыссыздарды және өзін-өзі жұмыспен қамтығандарды кәсіпкерлік негіздеріне оқыту,

жобаны сүйемелдеу бойынша сервистік қызметтер көрсету, қайтарымды негізде микрокредиттер беру арқылы жүзеге асырылады;

7) жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің белсенді шаралары шеңберінде қоныс аударатын адамдарды мемлекеттік қолдау, бұл адамдардың және олардың отбасы мүшелерінің қоныс аударуына, соған байланысты шығыстардың орнын толтыруға субсидиялар беру, қызметтік тұрғын үй немесе жатақханалардан бөлме беру, сондай-ақ жаңа тұрғылықты жерде жұмысқа орналасуға жәрдемдесуді қамтиды;

8) кәсіптік даярлау, қайта даярлау және біліктілігін арттыруды қамтитын оқытуға жіберу;

9) бірінші рет жұмыс іздеп жүрген (бұрын жұмыс істемеген) және біліктілігі жоқ, жазғы демалыс кезеңінде студенттер және жалпы білім беретін мектептердің жоғары сынып оқушылары үшін жұмыспен қамту орталықтарының жұмыс ұсынуы.

Заң нормаларын іске асыруда елеулі проблема жұмыспен қамту мәселелері бойынша ведомствоаралық үйлестірудің жеткіліксіз деңгейі және оның заңнамалық деңгейде болмауы.

«Халықты жұмыспен қамту туралы» Заңның 7-бабына сәйкес, халықты жұмыспен қамту мәселелері бойынша өз құзыреті шегінде жергілікті атқарушы органдардың қызметін және халықты жұмыспен қамту жөніндегі уәкілетті орган (яғни Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі) еңбек ресурстарын дамытуды үйлестіреді.

Дегенмен, біз жұмыспен қамту мәселелері тиісті министрліктердің көпшілігіне әсер етсе де, тіпті заң деңгейінде де ведомствоаралық үйлестіру жоқ екенін көріп отырмыз. Атап айтқанда, осы Заңның 3-бабында халықты жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарына, оның ішінде:

1. білім беру жүйесін еңбек нарығының қажеттіліктеріне және оның даму перспективаларына сәйкес кадрлар даярлауға бағдарлауға – бұл Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің құзыреті;
2. жұмыспен қамту саясатымен келісілген, қосымша жұмыс орындарын және мүгедектерді жұмысқа орналастыру үшін арнайы жұмыс орындарын ашуды ынталандыратын қаржы, салық және инвестиция

саясатын жүргізуге бағытталған. Бұл Қаржы министрлігінің, Ұлттық экономика министрлігінің, Инвестициялар және даму министрлігінің құзырында.

Нәтижелі жұмыспен қамтудың заңнамалық кепілдіктерін қамтамасыз етуде Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған бағдарламасы маңызды рөл атқарады¹⁵.

Жұмыспен қамтуға жәрдемдесу бағдарламасы шеңберінде келесі шаралар қарастырылған:

1) Бағдарламаға қатысушыларға техникалық және кәсіптік білім беру және қысқа мерзімді кәсіптік білім беру:

- еңбек нарығының қажеттіліктерін ескере отырып, техникалық және кәсіптік білімі бар кадрларды даярлау;
- еңбек нарығында сұранысқа ие біліктіліктер мен дағдылар бойынша қысқа мерзімді кәсіптік оқыту;

2) жаппай кәсіпкерлікті дамыту;

- «Бастау-Бизнес» жобасы бойынша Бағдарламаға қатысушыларды кәсіпкерлік негіздеріне оқыту;
- ауылдық және қалалық жерлерде кәсіпкерлік бастамаларды қолдау;
- қалалар мен ауылдардағы несиелер/микрокредиттерді кепілдендіру;

3) еңбек ресурстарын ұтқырлығы мен жұмысқа орналасуына жәрдемдесу арқылы еңбек нарығын дамыту:

- әлеуметтік кәсіптік бағдарлау, мамандықты таңдауға көмектесу, оқыту және жұмыспен қамту мәселелері бойынша кеңестер;
- бос орындарды іздестіру және жұмысқа орналасуға жәрдемдесу;
- әлеуметтік жұмыс орындарын құру;
- жастар тәжірибесін ұйымдастыру;
- қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру.

¹⁵ Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 29 желтоқсандағы № 919 «Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы» қаулысы және Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 30 желтоқсандағы № 1136 «Мемлекеттік бағдарламалардың тізбесін бекіту және Қазақстан Республикасы Үкіметінің кейбір шешімдерінің күшін жойғандығын тану туралы» қаулысына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы.

Сонымен бірге, кәсіпкерлік пен өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық арасындағы қарым-қатынас өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықты институциялауды қажет етеді, бұл өз кезегінде қазақстандық қоғамның әлеуметтік маңызды сегменттерінде өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың кәсіпкерлік әлеуетін дамытуға бағытталған.

Бұл үшін өңірдегі кәсіби қауымдастықтардың дамуы – орта ғасырлардағы гильдиялар мен семинарлардың тәжірибесінен өтуі мүмкін. Корпоративті, интеграцияланған және қоғамның функционалды негізде ұйымдастырған идеялары тарихтан белгілі. Бірақ бүгінгі күні бұл жақсы ұмытылған тәжірибе жақсы қызметті атқара алады. Мысалы, Қазақстанның өңірлері киім дизайнерлерінің, интерьер дизайнерлерінің және декораторлардың, қолөнершілер мен кондитерлер қауымдастығын қалыптастыру процесінде тұр. Орта ғасырларда «экономикалық адам» іс жүзінде барлық шаруашылық қызметі әртүрлі корпорациялар (семинар, гильдия, қоғамдастық) аясында өтті. Ортағасырлық қоғам жоғарыдан төменге дейін корпоративтік болды, сол кездегі адам әрқашан корпорациямен байланыста болды. Гильдиялар бір мезгілде прогреске және әлеуметтік бейбітшілікке үлес қосқан алғашқы өзін-өзі басқаратын кәсіби қауымдастық болды. Кейінірек гильдиялар, семинарлар, қауымдастықтар еркін саудаға, дербес өнеркәсіптік кәсіпорындарға, қызметкерлерге және жердің жеке меншігіне жол ашты. Уақыт өте келе синдикаттар, жұмысшылар одағы, қоғамдар және т.б. пайда болды¹⁶.

Менің ойымша, өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық арасында кәсіптік қоғамдастықты қалыптастыру бағыттарын толықтыру тұрғысынан «Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған бағдарламасына» түзету енгізу қажет. Өзін-өзі жұмыспен қамтыған азаматтардың кәсіптік бейімделуі арқылы өзін-өзі реттейтін ұйымдарға берілуі мүмкін заманауи шындықтардағы гильдиялар мен семинарлардың ғасырлық тәжірибесін қолданып, біріктіру үдерісіне қолдау көрсету қажет.

Жалпы, өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықты институциялау маңызды міндеттерді шешеді:

¹⁶ Хасенов М.Х. Еңбек қатынастары саласындағы бірлестіктер бостандығы құқығын қамтамасыз ету бойынша Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттемелерін орындау мәселелері//Қазақстан Халықаралық құқық қауымдастығының Хабаршысы, № 4 (40), 2017. 71-79 бб.

- өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықты салық салуға және әлеуметтік кепілдіктерді алуға байланысты заңды салаға аудару;
- бұқаралық кәсіпкерліктің дамуына серпін беру (елдің ЖІӨ-дегі ШОБ үлесінің сәйкесінше өсуімен);
- жергілікті деңгейде келіссөздер процесінің тиімділігін арттырады.

Осылайша, біз келесі қорытындыларды шығара аламыз:

1. Қазақстан Республикасының заңнамасында жұмыспен қамтуды тиімді жүзеге асыру үшін жеткілікті шаралар бар, оның ішінде жастар тәжірибесін жүзеге асыру үшін жұмыс берушілермен әлеуметтік келісімшарттар арқылы қамтамасыз етілуі мүмкін;
2. заңдар мен заңдар деңгейінде, сондай-ақ келісілген әлеуметтік-экономикалық саясатты іске асыру арқылы мемлекеттік органдардың жұмыспен қамту саласындағы ведомствоаралық үйлестіруін және өзара іс-қимылын күшейту қажет.
3. өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың арасында кәсіптік қоғамдастықты қалыптастыруға бағытталған құралдармен «Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған бағдарламасын» толықтыру қажет.

3. Еңбек көші-қонын реттеу

3.1. Еңбек көші-қонын халықаралық-құқықтық реттеу

Мигранттардың жұмысы туралы барлық халықаралық еңбек актілерін үш топқа бөлуге болады: БҰҰ актілері (Мысалы, Барлық жұмысшы-мигранттардың және олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы 1990 ж. халықаралық конвенция); ХЕҰ актілері (1949 жылғы Мигрант жұмыскерлер конвенциясы (қайта қаралған) № 97, ХЕҰ № 143 Көші-қон саласындағы теріс пайдалану және жұмысшы-мигранттардың құқықтарын қамтамасыз ету туралы конвенция (еңбек мигранттары туралы қосымша ережелер), Аймақтық ұйымдардың актілері (мысалы, 1977 жылы қабылданған Мигранттардың құқықтық мәртебесі туралы Еуропалық конвенция)¹⁷.

¹⁷ Лютов Н.Л., Морозов П. Е Халықаралық еңбек құқығы: оқулық / Мәскеу: Проспект, 2011. - 194 б.

Бүгінгі күні Қазақстан 1990 жылғы Барлық жұмысшы-мигранттардың және олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы халықаралық конвенцияға қосылмаған. Сонымен қатар, Конвенцияда мемлекеттің азаматтарына қарағанда, еңбекші-мигранттарды жұмыспен қамту, сондай-ақ сыйақы және басқа да еңбек жағдайлары бойынша: артық жұмыс уақыты, жұмыс уақыты, апта сайын демалу, демалыс, қауіпсіздік, денсаулық сақтау, еңбек қатынастарын тоқтату және ұлттық заңдар мен практикаға сәйкес осы тұжырымдамаға жататын кез келген басқа еңбек жағдайлары; жұмысқа орналасудың ең төменгі жасына, үйде жұмыс жасауға арналған шектеулерге және ұлттық заңдар мен практикаға сәйкес жұмыспен қамту жағдайлары деп саналатын басқа да мәселелерге байланысты шектеулер көзделгенін көрсетеді.

Қазақстан қаржылық себептер бойынша және «Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасымен Конвенцияның белгілі бір нормаларының сәйкессіздігіне» байланысты Конвенцияға «мерзімінен бұрын» қосыла алмайды.

Бұдан басқа, Қазақстан ХЕҰ Жұмысшы-мигранттары туралы конвенциясының (№ 97) және Көші-қонды теріс пайдалану және жұмысшы-мигранттармен қамтамасыз ету туралы № 143 конвенциясының қатысушысы болып табылмайды.

Факт үшін – Қазақстан еңбек көші-қоны саласындағы БҰҰ және ХЕҰ жалпыға бірдей конвенцияларының бірде-бірін әлі ратификацияламады (қосылмады).

Қазақстан ТМД және ЕАЭО аясында өңірлік (интеграциялық деңгейде) жасалған еңбек миграциясы туралы конвенцияға ғана қатысады.

3.2. Интеграциялық деңгейдегі көші-қон саясаты

ЕАЭО шеңберіндегі бірыңғай көші-қон саясаты

ЕАЭО туралы шарт¹⁸ төрт экономикалық еркіндікке негізделеді: тауарлардың, қызмет көрсетулердің, капитал мен еңбек қозғалысының еркін қозғалысы, олар экономика секторларында келісілген, келісілген немесе бірыңғай саясат жүргізу арқылы қамтамасыз етіледі.

¹⁸ 2014 жылғы 29 мамырдағы Еуразиялық экономикалық одақ туралы шарт. 2015 жылғы 1 қаңтарда күшіне енді. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 14 қазандағы № 240-V заңымен ратификацияланды.

Келісім интеграцияның үш деңгейімен: жалпы келісімдер негізінде жүзеге асырылатын «үйлесімді саясат» (саясатты құқықтық реттеуді үйлестіруді қамтитын саясат) және «бірыңғай саясат» (жекелеген салаларда саясатты біріздендіру және құқықтық реттеудің бірдей механизмдерін құру туралы саясат) белгілі бір салаларда).

2014 жылғы 29 мамырдағы Еуразиялық экономикалық одақ туралы шарт 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енді. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 14 қазандағы № 240-V Заңымен ратификацияланды.

ЕАЭО мақсаттарының бірі – бірыңғай еңбек нарығын қалыптастыруға ұмтылу. Еңбек көші-қоны мәселелері Шарттың 26-тарауымен реттеледі.

Атап айтқанда, осы саладағы ынтымақтастық саяси келісімділік нысанын (екінші дәрежелі интеграция) құрайды, яғни ол үйлестіруді (құқықтық реттеуді жақындастыру), сондай-ақ қызметкерлерді жұмысқа тарту және Шартқа мүше мемлекеттердегі еңбек қызметіне тартуға жәрдемдесу түрінде тартуды білдіреді.

Бірыңғай еңбек нарығы жұмысшылар мен жұмыс берушілерге, ұлттық еңбек нарығын қорғауға қойылған шектеулерді есепке алмай, Шартқа мүше мемлекеттердің жұмыс істеуге ниет білдірген азаматтарын өз жұмысына тартуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, Шартқа мүше мемлекеттердің қызметкерлерінен еңбек жағдайында жұмысқа рұқсат алу талап етілмейді.

Алайда, бұл абсолютті норма емес, ал Шартқа мүше мемлекеттердің жұмыскерлеріне жұмысының, жұмыс күшінің және аумақтың болуын, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету үшін шектеулер белгіленуі және қолданылуы мүмкін екі ерекше жағдай айқын анықталады. Әр мемлекеттің Заңда шектеулер орнату құқығы бар.

ЕАЭО-дағы бірыңғай көші-қон саясаты білім беру туралы құжаттарды растау рәсімдерін жүргізусіз өзара мақұлдауды көздейді. Бірақ бұл да абсолютті ереже емес. Заңгерлік, медициналық немесе фармацевтік қызметпен айналысуды талап ететін ерекше жағдайларда жұмыс берушілер Шартқа мүше басқа мемлекетте оқыған жұмыскерлерден білім туралы куәліктерді растау рәсімін талап етеді.

Шартқа мүше қандай да бір мемлекеттің аумағына жұмысқа орналасу мақсатында келген Шартқа мүше басқа мемлекеттің азаматтары, егер

мұндай баж мемлекеттің заңнамасымен белгіленсе, өзі жұмысқа келген мемлекетке кірудің жағдайы және басқа мүше мемлекеттің аумағына келген уақыты 30 күннен асқан соң отбасы мүшелері заңға сәйкес тіркелуі тиіс.

Жұмысшы мигранттарға ұлттық режим беріледі, яғни олар жұмыс істейтін мемлекеттің азаматтарына қатысты барлық құқықтарын пайдаланады, атап айтқанда:

1. өздеріне тиесілі мүлікті иеленуге, пайдалануға және иелігіне алуға;
2. мүлікті қорғауға;
3. ақшаны кедергісіз аударуға;
4. әлеуметтік қамсыздандыру (әлеуметтік сақтандыру) (зейнетақыдан басқа) жұмыс істейтін мемлекеттің азаматтары сияқты және сол шарттарда;
5. шұғыл медициналық көмек алу (жедел және шұғыл жағдайларда) және басқа медициналық көмек алу құқығы;
6. кәсіподақтарға қосылу құқығы.

Жұмыспен қамту мемлекетінің аумағындағы Шартқа мүше басқа мемлекеттің еңбек мигранттарының балалары мектепке дейінгі мекемелерге баруға және білім алуға құқылы.

Көші-қоны миграциясы мәселелері ЕАЭО үшін басымдық болып табылады, ал Еуразиялық экономикалық комиссияның кеңесінде екі консультативтік комитет бар: Көші-қон саясаты бойынша консультативтік комитет пен Әлеуметтік қамсыздандыру, зейнетақы құқықтары, медициналық көмек және ЕАЭО жұмысшы елдерінің кәсіптік қызметі бойынша консультативтік комитет.

Еуразиялық экономикалық қоғамдастық шеңберіндегі бұрын қабылданған шарттардан Беларусь, Қазақстан және Ресей арасындағы 2010 жылғы 19 қарашадағы үшінші мемлекеттердің заңсыз еңбек көші-қонына қарсы іс-қимыл туралы келісім әлі күшінде. Онда жалпы мәселелер бар, оны іске асыру тетігі ұлттық заңнама деңгейінде белгіленеді¹⁹.

¹⁹ Еуразиялық еңбек құқығы. Оқулық. Бас редактор: М.В. Лушников, К. Раманкулов, К.Л. Томашевский. - М.: Болашақ, 2017. – 496 б.

ТМД шеңберінде үйлестірілген көші-қон саясаты

ЕАЭО-дан басқа ТМД-да Достастық шеңберінде еркін еңбек қозғалысын қамтамасыз ететін бірқатар халықаралық құжаттар қабылданды және олар қолданыста, оны елемеуге болмайды.

Мысалы, 1994 жылғы 15 сәуірде ТМД кеңістігінде көші-қон саясатының негізін қалаған және ТМД азаматтарына визасыз режим орнатқан Еңбек миграциясы және жұмысшы-мигранттар құқықтарын әлеуметтік қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісім жасалды²⁰. Қазақстан осы конвенцияны ратификациялады.

1995 жылғы 26 мамырдағы ТМД-ның Адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы конвенциясы²¹ мигранттардың еркін жүріп-тұруына, әлеуметтік қорғалуына негізделген.

2008 жылғы 14 қарашада ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің еңбекші-мигранттары мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға²² қол қойып, еңбекші-мигранттардың құқықтары туралы ұлттық режим белгіленді.

2012 жылғы 17 мамырда ТМД елдерінің бірыңғай көші-қон кеңістігі тұжырымдамасы қабылданды²³.

ТМД мемлекеттерінің басшылары 2015 жылғы 16 қазанда «ТМД-да көші-қон процестерін құқықтық қамтамасыз ету туралы»²⁴ шешімді қабылдады. 2015

²⁰ Еңбек миграциясы және еңбекші-мигранттарды әлеуметтік қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісім (Мәскеу, 1994 жылғы 15 сәуір). Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 8 қыркүйектегі № 147-XIII қаулысымен Қазақстан Республикасы ратификациялаған.

²¹ Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы Мемлекеттер басшылары Кеңесінің «Адамның құқықтары және негізгі бостандықтары туралы» Конвенциясы, 1995 жылғы 26 мамырдағы, Минск.

²² Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесі туралы конвенциясы, Кишинев қаласы. Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 31 желтоқсандағы № 235-IV Заңымен ратификацияланды.

²³ «ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ортақ көші-қон кеңістігі тұжырымдамасы туралы» № 37-8 Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясының шешімі. Парламенттің отыз жетінші жалпы отырысында қабылданды. ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің парламентаралық Ассамблеясы (2012 жылғы 17 мамырдағы №37-8 қаулысы).

²⁴ Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығында көші-қон процестерін құқықтық қамтамасыз ету туралы 2015 жылғы 16 қазандағы ТМД мемлекет басшыларының Кеңесінің (Бурабай кенті) шешімі.

жылдың 16 қазанында ТМД мемлекеттері басшылары Кеңесі «ТМД-дағы көші-қон процестерін құқықтық қамтамасыз ету туралы» шешім қабылдады. Құжаттар еңбек мигранттарының негізгі құқықтары мен бостандықтарын реттейтін халықаралық базаны құруды, ТМД-да уақытша жұмысқа орналасу үшін азаматтарды ұйымдасқан түрде қабылдау туралы келісім жобасын дайындауды көздейді.

Осылайша:

1) Еуразиялық экономикалық одақ аясында бірыңғай еңбек нарығы құрылды және 95 миллионнан астам экономикалық белсенді халық жұмыс істейді. Бұл Қазақстандағы еңбек нарығы үшін басты проблема және жұмыссыздыққа әсер ететін фактор, себебі төрт Одақ елдерінің азаматтары мен мигранттары үшін тең жағдай қазақстандық азаматтарға, әсіресе жастарға арналған.

Сарапшылардың айтуынша, іс жүзінде бес елден екеуі – Ресей мен Қазақстан еңбек мигранттарын алады, ал Армения мен Қырғызстан таза донор болып табылады. Белоруссиядан Ресейге еңбек көші-қоны бар, бірақ оның мөлшері соншалықты маңызды емес. Ресей Федерациясындағы қазақстандық еңбек миграциясы ең төмен²⁵.

Сонымен бірге бұл деректер бағаланған, өйткені ЕАЭО-ға мүше елдердің ішіндегі жұмыс қозғалысын бөлек жолмен бөлетін статистика жоқ. Сондықтан ЕАЭО Комиссиясы ұлттық органнан жоғары тұратын орган ретінде ЕАЭО еңбек мигранттарын тіркеудің бірыңғай ережелерін әзірлеп, еңбек көші-қоны мәселелері бойынша статистиканы үйлестірді.

2) ТМД аумағындағы үйлестірілген көші-қон саясаты 135 млн адамнан астам экономикалық тұрғыдан белсенді халықты қамтиды. Бұл фактор қазақстандағы еңбек нарығына қосымша сын-тегеурін;

3) ЕАЭО шарттық базасы және Еуразиялық экономикалық комиссияның институциялық құрылымы еңбек көші-қоны мәселелері интеграцияны тереңдету бағытында дамитындығын көрсетеді.

Атап айтқанда, бірыңғай еңбек нарығын дамытудағы келесі қадам – бірыңғай зейнетақы кеңістігін қалыптастыру.

²⁵ ЕАЭО еңбек нарығы және көші-қон. «Казахстанская правда» ресми газет веб-сайты: <http://www.kazpravda.kz/fresh/view/trudovoi-rinok-eaes-i-migratsiya/>.

Осыған орай, еуразиялық еңбек нарығының бірыңғай контекстінде жұмыссыздықты төмендетудің негізгі шарты қазақстандық кадрларды (оның ішінде жастарды) оқыту, кәсіптік бағдарлау және миграцияны жеңілдету жолымен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету, сондай-ақ еңбекші-мигранттарға есеп беру ережелерін жетілдіру болып табылады.

3.3. Ұлттық деңгейдегі еңбек көші-қоны саласындағы саясат

ЕАЭО-ғы мүше мемлекеттер арасындағы еңбек көші-қоны мәселелері ЕАЭО-ның айрықша құзыретіне айналды және тек қана шектеулі сұрақтар бойынша (оқу құжаттарын, заңдық, медициналық немесе фармацевтикалық қызметті тану) ұлттық деңгейде көші-қон саясатына қатысты рұқсат етіледі және үшінші елдерден еңбек көші-қоны жағдайында еңбек нарығын қорғау шаралары қолданылады.

Қазақстанның ішкі еңбек нарығын қорғау шаралары «Халықтың көші-қоны туралы» 2011 жылғы 22 шілдедегі Заңында, «Халықты жұмыспен қамту туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі Заңында, Қазақстан Республикасының 2017–2021 жылдарға арналған көші-қон саясаты тұжырымдамасында, шетелдік жұмыс күшін тартуға квота белгілеу мен аймақтарға бөлу ережесінде белгіленеді.

Халықтың көші-қоны туралы заңы²⁶ еңбек қызметін жүзеге асыру мақсатында келетін көшіп келушілерді мынадай санаттарға бөледі:

1) шетелдік жұмысшы мигранттар:

- экономиканың басым салаларында (экономикалық қызмет түрлерінде) сұранысқа ие кәсіптер бойынша өз бетінше жұмысқа орналасу үшін келген;
- Қазақстан Республикасының аумағында еңбек қызметін жүзеге асыру үшін жұмыс берушілер тартатын, оның ішінде корпоративішілік ауыстыру шеңберінде келген шетелдік жұмыскерлер – көшіп келушілер;

2) бизнес-көшіп келушілер – Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру мақсатында келген көшіп келушілер;

3) маусымдық шетелдік қызметкерлер – климат немесе өзге де табиғат

²⁶ «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңы.

жағдайларына байланысты белгілі бір, бірақ бір жылдан аспайтын кезеңнің (маусымның) ішінде атқарылатын маусымдық жұмыстарды орындау үшін жұмыс берушілер жұмысқа тартатын көшіп келушілер;

4) еңбекші көшіп келушілер – еңбекші көшіп келушіге берілген рұқсаттың негізінде жұмыс беруші жеке тұлғалардың үй шаруашылығында жұмыстарды орындау (қызметтер көрсету) мақсатында Қазақстан Республикасына үй қызметкері ретінде келген көшіп келушілер.

Жұмыс берушінің шетелдік жұмыс күшін тартуы Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген квота шегінде жергілікті атқарушы органдар беретін рұқсаттың негізінде жүзеге асырылады. Бұл – көшіп-қонушылардың бірінші және үшінші санаттарына қолданылатын негізгі құрал.

Шетелдік жұмыс күшін тартуға арналған квота – шетелдік жұмыс күшінің ең жоғарғы мөлшері, ол жұмыс берушінің Қазақстанда еңбек қызметін жүзеге асыруға рұқсат етіледі.

Шетелдік жұмыс күшін тартуға арналған квота жұмыс күшінің пайыздық үлесі ретінде белгіленеді және мыналарды қамтиды:

1. экономикалық қызметке шетелдік жұмыс күшін тартуға арналған квота;
2. еңбек мигранттарын тарту квотасы (яғни, үй шаруашылығында жұмыс істеу үшін);
3. еңбек миграциясы және еңбекші-мигранттарды әлеуметтік қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы ратификацияланған халықаралық келісімдер болған кезде шыққан елдердің шетелдік жұмыс күшін тартуға квота.

Мысалы, 2017 жылға қарай үкімет квоталардың екі түрін белгіледі²⁷:

- экономикалық қызметтің 19 түрі бойынша жұмыс күшінің 0,6% немесе сандық түрде – 53 992 адам, жұмысқа қабілетті жастардың 2,5%-ы (2 182 700 адам) көлеміндегі квота. Ең көбі құрылыс саласы – 0,28% немесе 25 196 адам.

²⁷ «Қазақстан Республикасындағы шетелдік жұмыс күшін тартуға квота белгілеу және оны Қазақстан Республикасының өңірлері арасында бөлу туралы ережені бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 15 желтоқсандағы № 802 қаулысы, «Ішкі корпоративтік трансферт жүргізілетін экономиканың секторларының тізбесін айқындау және оның жұмысына арналған адамдар жергілікті атқарушы органдардың

- жұмыс күшінің 4,2% -ын немесе 377 949 адамды еңбек мигранттары тарту квотасы.

Осылайша, 2017 жылы 431 941 адам жұмысқа рұқсат етілді (жұмыс күшінің шамамен 5%). Бұл еңбекке қабілетті жастардың 20%-ын құрайды.

2017 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша, жергілікті атқарушы органдардың рұқсатымен Қазақстанда 28 842 шетелдік азамат еңбек қызметін жүзеге асырды. Шетелдік жұмыс күшін тартқан жұмыс берушілер саны – 3786 адам, олар 489 906 қазақстандықты жұмыспен қамтыды, бұл жұмысшылардың жалпы санының 94,3%-ын құрайды.

Үшінші және төртінші санаттарда шетелдік жұмыс күшінің басым бөлігі – 70% немесе 20 мың адам.

Осыған байланысты шетелдік жұмыс күшін тартуға мүмкіндік беретін экономикалық қызметтің 19 түрін талдауға тура келеді, ал білім беру тапсырысын қалыптастыру кезінде шетелдіктер көп тартылатын секторларды да ескеру керек. Мысалы, 2017 жылы құрылыс индустриясына 25 мың шетелдіктер тартылған. Осылайша, бұл сала отандық кадрларды жұмысқа тарту тұрғысынан ең аз көрсеткішке ие болып отыр.

Аумақтық ішкі істер органдарының өкілдерінен, жергілікті атқарушы органдардан және еңбек инспекциясынан, облыстық Кәсіпкерлер палатасынан және кәсіподақтардың аумақтық бірлестіктерінен тұратын комиссия шетелдік жұмыс күшін тартуға квоталарды қалыптастыру туралы мәселені қарайды.

Азаматтар үшін өте маңызды кепілдік – жұмыс берушілердің өз еліндегі еңбек ресурстарын пайдалану, соның ішінде жұмыссыз азаматтарды, өзін-өзі жұмыспен қамтыған тұлғаларды тарту және мамандардың білімін жетілдіру, дағдыларын дамыту немесе қайта даярлау арқылы еңбек ресурстарына деген қажеттілігін қанағаттандыратын мүмкіндіктері болса, Комиссия жұмыс берушілердің шетелдік жұмыс күшін тарту қажеттіліктерін толық немесе ішінара жоққа шығара алады.

Шектеулерден басқа, Қазақстан Республикасының заңнамасында жергілікті атқарушы органдардан шетелдік жұмыс күшін тартуға рұқсатын талап етпейтін адамдардың тізімі белгіленеді. Мұндай адамдар:

шетелдік жұмыс күшін тартуға рұқсаты және Қазақстан Республикасы Үкіметінің кейбір шешімдерінің күшін жойды деп тану».

1. оралмандар²⁸;
2. бизнес-көшіп келушілер;
3. Қазақстан Республикасының азаматы болып табылатын адамның кәмелет жасына жеткен жұбайы (зайыбы) және Қазақстан Республикасы заңнамасында танылғандай кемінде үш жыл некеде тұрып, отбасын біріктіру мақсатында елге келушілер;
4. күндізгі бөлімде оқитын және сонымен қатар Қазақстанның оқу орындарында бос уақытында жұмыс істейтіндер;
5. халықаралық шарттарға сәйкес, халықаралық интеграцияланған оқу бағдарламаларын 25%-дан аспайтын, бірақ штаттан 50%-дан аспайтын жүзеге асыруға арналған ұйымдық-оқытушылық қызмет етушілер.

Осылайша, біз келесі қорытындыларды шығара аламыз:

1. Қазақстан Республикасының заңнамасында шетелдік жұмыс күшінің квоталары және еңбек мигранттарына рұқсат беру арқылы еңбек нарығын қорғау үшін жеткілікті шаралар бар. Шетелдік жұмыс күшін пайдаланудың тиімділігі елдегі жұмыссыздықтың динамикасына тікелей әсер етеді, оның ішінде жастарды жұмыспен қамту. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдарында және интернет-ресурстарда шетелдік жұмыс күшін тартуға арналған квоталарды қалыптастыру бойынша Комиссияны жариялау, сондай-ақ тәуелсіз сарапшыларды тарту қажет;
2. комиссиялық қарау жергілікті атқарушы органдармен жұмыс берушілердің қажеттіліктерін қалыптастыру сатысында ғана жүзеге асырылады. Сонымен бірге, Үкімет тарапынан квоталарды белгілеу және олардың өңірлер арасында бөлу мәселелері бірдей маңызды рөл атқарады. Осыған орай, шетелдік жұмыс күшін тартуға квота белгілеудің жариялылығын және ашықтығын қамтамасыз ету мақсатында Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі жанындағы шетелдік жұмыс күшін тартуға арналған комиссияларды қалыптастыруды қамтамасыз ету қажет.

²⁸ Оралман – тарихи отанында тұрақты тұру мақсатында Қазақстан Республикасына келген және тиісті мәртебе алған, Қазақстан Республикасы егемендік алған кезде оның шегінен тыс жерде тұрақты тұрған этникалық қазақ және оның Қазақстан Республикасы егемендік алғаннан кейін оның шегінен тыс жерде туған және тұрақты тұрған ұлты қазақ балалары (Қазақстан Республикасының «Халықтың көші-қоны туралы» Заңының 1-бабы).

3. шетелдік жұмыс күшінің квоталарын талдау негізінде тиісті кадрларды даярлау мақсатында дуальды оқытуға арналған мамандықтарды іріктеу кезінде дуальды оқытуға импорт алмастыру әдісі қолданылуы мүмкін.

Құқықтық еңбек нарығын үш деңгейде және үш бағытта зерттеу келесі қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді.

Бірінші, жұмыскерлер мен жұмыс берушілердің мүдделерінің теңгерімін қамтамасыз етуге бағытталған еңбек заңнамасын жетілдіруді жалғастыру, жалдамалы жұмысты реттеу мүмкіндігін қарастыру қажет.

Екінші, Қазақстан ратификациялаған еңбек туралы конвенцияны жүзеге асыру еңбек қатынастары мен еңбек көші-қоны саласында БҰҰ мен ХЕҰ халықаралық конвенцияларын ратификациялау мүмкіндігін қайта қарауды қажет етеді.

Үшінші, жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік органдардың ведомствоаралық үйлестіруін және өзара іс-қимылын қосымша құралдармен күшейту және өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың арасында кәсіптік қоғамдастықты қалыптастыруды қолдау қажеттілігін ескере отырып, Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған бағдарламасына түзету енгізу қажет.

Төртінші, ЕАЭО-ның бірыңғай еңбек нарығы ТМД аумағындағы келісілген көші-қон саясатымен бірге Қазақстандағы еңбек нарығы үшін маңызды мәселе болып табылады және тиісінше, отандық жұмысшылардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған мемлекеттік күш-жігерді жұмылдыруды талап етеді.

Бесінші, шетелдік жұмыс күшін тартудың көрсеткіштеріне негізделген халықты дуальды оқыту үшін мамандықтарды таңдауға қатысты импорт алмастыру әдісін қолдану ұсынылады.

Алтыншы, Еңбек кодексінде Қазақстан Республикасындағы жыл сайынғы ұлттық еңбек есебін дайындау және жариялау, оның ішінде жұмыспен қамтудың негізгі көрсеткіштері мен еңбек статистикасы, жұмыс жасындағы халықтың құрамы, жеке және ұжымдық еңбек қатынастарының жай-күйі туралы ақпарат, еңбек туралы заңнаманы сақтау туралы ақпарат қажет.

ЭКОНОМИКАНЫ ЖАҢҒЫРТУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДЫ ТОПТАСТЫРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕГІ ЖАҢА ОРТА ТАП ПРОБЛЕМАСЫНА ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ КӨЗҚАРАС

Нұрлан Байғабылов, Эльмира Отар, Петро Токарь

Қазақстандық жаңа орта тап проблемасының ғылыми жаңалығы – бұл құбылыстың бүгінгі күнге дейін жүйелі түрде зерттелмегендігі, сирек ерекше жағдайлары, сондықтан жекелеген мемлекеттер, ғаламдық жаһандық интеграция процесі тұрғысынан да қазіргі заманғы теориялық түсініктеме жоқ. Бұл посткеңестік кеңістіктегі зерттеушілердің айтарлықтай бөлігі әлемнің жаһандану жағдайында батыс типі мен елдің сипаттамаларының орта таптың қалыптасуы жағдайында, тарихи және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктер пайда болатындығына байланысты болды. Шын мәнінде, бұрынғы кеңестік республикалардан мұраға қалған интеллигенция, жұмысшы тап пен шаруалар, қоғамның бүкіл әлеуметтік құрылымы тарихи нормаларға сәйкес жылдам түрде белгісіздік жағдайына келді, содан кейін жаңа уақыттың сынағына төтеп бере алмады және барлық республикаларда сыртқы ұқсастығы бар әлеуметтік шекаралары мен ұлттық сипаттамаларына ие болды. Дегенмен, орта тап феноменінің маңызы азайған жоқ, керісінше ол кез келген қоғамның тұрақтылығының кепілі болып саналады. Бұл мақалада біз кез келген қоғам тұрақтылықты сақтауға және белгілі бір уақыт ішінде оның дамуын қамтамасыз етуге қабілетті екенін дәлелдеуге ниеттіміз: бір жағдайда Каддафи мен Хусейннің уақытында Иракта және Ливияда авторитарлық биліктің күшімен, екіншісінде қоғамдық сана-сезіммен манипуляциялау арқылы, үшіншіден, мемлекеттік құрылым ерекшелігіне және саяси биліктің тұрақтылығына байланысты.

Ерте ме әлде кеш пе, өзінің ұлттық орта таптың қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз етпестен, кез келген билік қоғамның ұзақ мерзімді дамуында тұрақтылықты қамтамасыз етуге жағдай жасай алмайды, сонымен бірге ұлтаралық, әлеуметтік, конфессияаралық және басқа да қақтығыстарсыз, сабақтастықпен, жанжалсыз саяси билікті бере алмайды. Әлеуметтік, мәдени, ұлттық, діни және тіпті партиялық қалыптасуларға негізделген орта таптың рөлі үшін әртүрлі қоғамдық алмастырғыштарды ойлап табу мәселені созып, оны күрделі ете алады, бірақ өз қоғамында ұзақ уақыт байыпты тұрақтылық пен сабақтастықты қамтамасыз ете алмайды.

Қазақстанның жаңа саяси билігі терең этносаралық және конфессияаралық қайшылықтар, ықтимал қақтығыстар мен кем дегенде ауыр экономиканың ауыртпалығы туындаған өте күрделі әлеуметтік мұраға ие болды. Тәуелсіздік жарияланғаннан кейін ескі экономиканың құлдырауы және оның құрылымының өзгеруі, салалардың жабылуы, экономикалық белсенділіктің төмендеуі, кейбір елді мекендердегі жұмыссыздық және басқаларында жұмысшылардың жетіспеушілігі орын алған үлкен ішкі көші-қон қозғалысы орын алды. Бұл үлкен сын-тегеуріндер мен қауіптер, тіпті, азаматтық соғысқа себеп болар ма еді?! Бірақ шикізатты сатудан түскен табыстың, саяси және қаржылық-экономикалық реформалары арқасында Қазақстан ұлттық экономиканы қайта құру және әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету мүмкіндігін ұсынды, бұл елеулі орта тап жігінің жылдам қалыптасуына алып келді¹. Алайда, 2008 жылы басталған жаһандық қаржы дағдарысы Қазақстанның және басқа да көптеген елдердің, әсіресе посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттердің аумағында дамып келе жатқан орта таптың сынағы болды. Көптеген басқа елдерден айырмашылығы, Қазақстан 2008–2009 жж. рецессияға жол бермеді. Ал 2010 жылы ЖІӨ-нің өсуі 7,5%, тұтыну бағаларының инфляциясы – 8,3% жетті². Кейінірек ол тіпті Қазақстан Республикасының әлеуметтік құрылымындағы орта таптың үлесін арттырды, ал кейбір аймақтарда өсудің басталуына алып келді, себебі бұл үшін қажетті жағдайлар жасалды.

Жаңа экономика құрылды, қоғамның басқа құрылымы және қоғамдық қатынастар қалыптасты әрі күрделене түсуде. «Стратегия» әлеуметтік-саяси зерттеулер орталығының Әлеуметтік қорының зерттеулерінде өмір сүру ортасының жайлылық индексі құралды. «СГЗО» ҰАО мемлекеттік грантының шеңберінде әзірленген карта «Ауыл тұрғындарын қоса алғанда, өңір тұрғындарының зәруліктері мен қажеттіліктерін бағалау» деп аталды, ол орта тапты қалыптастыру үшін сол уақытта жеткілікті негізде өмір сүру ортасының ең төменгі және ең жоғары жайлылық индексін көрсетеді, өйткені жеке кәсіпкерлікке және қоғамдық бастамаларға, әсіресе үкіметтік емес ұйымдарға (ҰЕҰ) қажетті жағдайлар жасалып жатқан болатын. Бағалауды есептеу кезінде сарапшылар өңірлердегі өмір сапасының

¹ Daly J. Kazakhstan's emerging middle class // Silk Road Paper – Central Asia–Caucasus Institute Silk Road Studies Program, Singapore, 2008. – 99 p.

² Отар Э. Қазақстанның қалалық орта табының ерекшеліктері. - Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2018. - 5 б.

негізгі аспектілерін сипаттайтын 11 топқа бөлінген мынадай: табыс деңгейлері, жұмыспен қамту және еңбек нарығы, тұрғын үй жағдайлары, өмір сүру қауіпсіздігі, демографиялық ахуал, экологиялық және климаттық жағдайлар, денсаулық және білім әлеуметтік инфрақұрылыммен қамтамасыз ету, экономикалық даму деңгейі, шағын бизнесті дамыту деңгейі, аумақты дамыту және көлік инфрақұрылымын дамыту көрсеткіштерін талдады. Бұл зерттеу жалғастыруға лайық.

Сонымен бірге, орта тап феноменін зерттеудің маңыздылығы – бірінші кезекте дамыған елдерде орта таптың үлесі 70–80%-ға жетеді, бұл тұрақты дамуды, кедейлік пен әлеуметтік қайшылықтарды азайтады³. Өйткені, орта таптың өкілдері халықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз етеді, негізгі салық төлеушілер, инвесторлар, сұранысқа ие және экономика, ғылым, мәдениет, денсаулық сақтау, білім беруді дамытады, интеллектуалдық қызметке қатысады, инновациялық дамуды дамытады, елдің орнықтылығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Бірақ Қазақстанның сарапшылары арасында Қазақстандағы қоғамдастықтың үлесіне қатысты әртүрлі бағалаулар бар. Кейбіреулер қазақстандық орта тап туралы айтуға әлі ерте деп санайды, себебі орта таптың негізі білім және денсаулық сақтау мамандары болуы керек дейді⁴. Басқа отандық зерттеушілер өздерінің үлесін 25–40% және шағын және орта бизнестің (ШОБ) дамуындағы рөлi⁵ бар екеніне сенімді және 2018 жылғы 2 қыркүйекте Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан Республикасы Парламенті Палаталарының бірлескен отырысында сөйлеген сөзінде қуатты экономиканың негізі шағын және орта бизнес екенін атап өтті. Елде 2050 жылға қарай экономикадағы оның үлесін 50%-ға жеткізу стратегиялық мақсаты бар.

Қазақстан қоғамындағы орта таптың нақты салмағы мен рөлін әртүрлі түсіндірудегі проблеманың болуы қазақстандық орта таптың қалыптасуы мен құрылымының ерекшелігін, сондай-ақ өмір салты, құндылықты реттеу стратегияларында және мінез-құлық тәжірибелерінде көрінетін ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған әлеуметтанулық зерттеулерді қажет

³ Пудовкин Е. Еуропалық орта тап америкалықтарды басып озды // Nezavisimaya Gazeta 04/26/2017 http://www.ng.ru/world/2017-04-26/6_6982_midlleclass.html.

⁴ Жүсіпов С.Е. «Алтын орта» халықтары // Postback USSR ақпараттық-тал-дамалық порталы. 2007, январь – 25 // <http://www.ia-centr.ru/expert/2385/>. 302

⁵ Отар Э. Қазақстанның қалалық орта табының ерекшеліктері. - Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2018. - 56

етеді. Мұндай зерттеулердің нәтижесі Қазақстанның қалыптасқан орта табы Батыс қоғамдарындағы орта таптан қалай ерекшеленетінін және азаматтық қоғамның дамуында оның күші мен тұрақтылығын қалай қалыптастыратынын анықтауға мүмкіндік береді. Тапсырыс болған жағдайда авторлар осындай әлеуметтанулық зерттеулер жүргізуге дайын.

Мысалы, Қазақстанның қалалық жаңа орта таптарының ерекшеліктері туралы зерттеулер, тың саяси зерттеулер, қазақстандық орта таптың даму жолдары мен даму жолдарына арналған журналистік жұмыстардың болуы мүмкін екендігін атап өтуге болады^{6,7}. Бұл проблема барлық посткеңестік елдердің кеңістігінде дамыту үшін басты мәселе болып саналады⁸, яғни әлеуметтік құрылымдағы орта таптың үлесі, оның экономикалық, әлеуметтік және саяси процестердегі рөлі едәуір түрде әлеуметтік өзгерістердің нәтижелерін айқындайды, олар ресейлік қоғамында болып жатыр және оған ұқсас жәйт Қазақстан қоғамында да бар. Тұрақты даму үшін тиісті жағдайларды құрмай және қалыптастырмай, қоғамның әлеуметтік құрылымында, яғни еңбек нарығындағы әлеуметтік капиталдың негізгі сегментінсіз, орта таптың үлесін көбейте отырып, қазақстандық экономиканы ауқымды жаңғырту туралы айту жеткіліксіз. Біз қазақстандық экономиканы кешенді тәсілмен жаңғырту мәселесін шешіп, осы жүйелік жағдайларға дайындықты қоса алғанда, бірінші кезекте адам капиталының жаңа сапасын қамтамасыз етудің негізгі факторы ретінде орта тапты қалыптастыру және дамыту, экономиканы жаңғырту және трансформациялаудың негізгі шарты, тұрақтылықты арттыру, Қазақстанда сананы жаңғырту және азаматтық қоғамды нығайту үшін жағдай жасау керек деген пікірдеміз.

Әлеуметтік-экономикалық және саяси трансформациядан өткен көптеген елдердің тарихи тәжірибесі, орта тапсыз белгіленген стратегиялық мақсаттарға жету қиын екендігін көрсетті. Күшті, тұрақты орта таптың болуы экономиканы тұрақтандырудың және биліктің қайшылықсыз транзитіне негізделген одан әрі прогрестің алғышарты болып табылады.

⁶ Елмұратов Г.Ж. Қазақстандағы орта тапты қалыптастыру және дамыту саяси жаңғыртудың субъектісі ретінде: саяси ғылымдар док. автореф. - Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2009. - 22 б

⁷ Матаев Г.М. Қазақстан Республикасындағы орта таптың қалыптасуы: саяси талдау: саяси ғылымдар док. автореф. - Алматы: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2009 ж. - 21 б.

⁸ Шкаратан О.И. Теңсіздіктің социологиясы. Теория және шындық. М.: Жоғары экономика мектебінің баспасы, 2012 ж.

Орта таптың мәртебесі азаматтық қоғамның және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды көрсеткіші болып табылады. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті: *«Қазақстанда орта таптың пайда болуының маңызды болатын себебі – ең алдымен, оның қоғамда нақты орын алуы қоғамның өз ішіндегі, сондай-ақ оның топтары арасындағы және қоғам мен биліктің арасындағы өзара қатынастардың сипатын сапалық жағынан өзгертуге қабілетті. Орта тап тұрақтылыққа бағытталған және оның өзі кез келген қоғамның ішіндегі тұрақтандырудың бастауы болып табылады. Міне, сондықтан мен өз басым бұл мәселеге аса зор көңіл бөлемін және оны өз сөздерімде ғана емес, басқадай жолдармен де үнемі көтеріп жүремін»* деді⁹.

Орта тап елдегі адам әлеуетінің сапасын және ұлттық сәйкестік сипаттамаларын да анықтайды, ұрпақтардың сабақтастығын және өмірлік құндылықтарды қамтамасыз етеді. Бұл жаңа орта таптың тек қана психикалық және физикалық денсаулығына ғана емес, сондай-ақ оның білім беру және біліктілік әлеуетіне, сондай-ақ инновациялық әлеует, құндылық бағдарларының белгілі бір сипаты мен өмірдің әртүрлі салаларында ерекше мотивацияларымен қатар жүреді. Дүниежүзілік банктің соңғы деректеріне сәйкес, Қазақстанда кедейшілік деңгейі іс жүзінде жойылды, ал орта тап халықтың 20%-на дейін жетті¹⁰.

Сонымен қатар, қазақстандық рухани жаңғыру мен экономиканы жаңғырту және қазіргі заманғы кезеңнің күрделілігі мен сәйкессіздігі, әртүрлі әлеуметтік топтар мен халықтың сегменттерінің бөлшектену процесі, соның ішінде орта таптың біркелкілігі, зерттеушілердің Қазақстанның орта таптың көбеюінің өңірлік факторларын түсіну үшін бірқатар міндеттер қойды. Экономиканы трансформациялау және оны дамытудың инновациялық түріне көшу тұрғысынан әлеуметтік капиталдың өсу мәселесі туындаған орта таптың стилі мен өмір салтын объективті және субъективті аспектілерін зерттеудің теориялық ғана емес, сонымен бірге практикалық қажеттілігі да маңызды. Басқаша айтқанда, Қазақстанның қалыптасқан орта табы тұрақтылықтың кепілі бола алып, «мінсіз» саналатын батыстық орта тапқа сәйкес келе ме? Қазақстанның қалыптасқан орта

⁹ Назарбаев Н. Қазақстан жолы. - Қарағанды: Арко, 2006. - 210 б.

¹⁰ Burunciuc L. Dream Bigger: Building the Middle-Class in Central Asia//The World Bank. October 17, 2017. <http://www.worldbank.org/en/news/opinion/2017/10/17/dream-bigger-building-the-middle-class-incentral-asia>.

табы Батыстағы орта таппен бірдей ме әлде олардың бір-бірінен ерекшеліктері бар ма? Қазақстан Республикасындағы жаңа орта таптың өмір салты, дүниетанымы, өмірлік стратегиясы мен құндылықтары (субъективтік аспектілер), тұтынушылық мінез-құлық, білім мен дағдылардың болуы, еңбек нарығында белсенділік, кірістер мен мүлдітік сипаттамалары және демалыс қызметі (объективтік аспектілер) бойынша ерекшеліктері қандай; посткеңестік кеңістіктегі дамыған елдердегі орта таптан айырмашылығы қандай? Отандық әлеуметтанушылар, экономистер мен саясаткерлер осы сұрақтардың бәріне жауап іздейді. Шетелдік және посткеңестік кеңістіктегі әлеуметтану, соның ішінде қазақстандық әлеуметтануда да, орта тапты зерттеудің әртүрлі тақырыптары бойынша жинақталған біраз ғылыми жұмыстар бар. Сонымен бірге Қазақстандағы жоғарыда айтылған және елге тән ерекшеліктер тұрғысынан тұрақтылықтың кепілі ретінде орта тапты зерделейтін қажетті жан-жақты әлеуметтанулық талдау жүргізілмегенін атап өту керек.

Алайда, жаңа міндеттерді есепке ала отырып, бұл мәселені тез арада шешуге тура келеді, сондықтан біз оны жүзеге асырудың жолдарын қарастырудамыз.

Мемлекеттік қызметшінің ықпалын және беделін төмендету үрдісі байқалған Батыс елдерімен салыстырғанда, тіпті қызметкерлердің табыс деңгейінің абсолюттік төмендеуі байқалады, Қазақстанда жағдай өзгеше. Бүгінгі күні шенеуніктердің табысы көп, ол әлеуметтік қолдаулар арқасында мүмкін болып отыр. Сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілердің әкімшілік ресурсы бар, себебі олардың ұйымдық иерархиядағы мәртебесіне байланысты әкімшілік ұстанымдарына және материалдық ресурстарға әсер ету үшін өте маңызды мүмкіндіктері бар. Мемлекеттік бюрократия, әсіресе, орта және жоғарғы деңгейдегі бюрократия ресми және бейресми кірістердің есебінен тұтыну деңгейіне ие, бұл көптеген жеке кәсіпкерлермен ұқсас. Сонымен қатар, олар көбінесе бизнеске жасырын немесе ашық түрде қатысады. Барлық осы аргументтер осы топтың да орта тапқа қосылатынын көрсетеді. Сонымен қатар, Қазақстанда жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, осы топтардың өкілдері, оның ішінде ірі ұлттық корпорациялардың басшылары және тіпті жоғары командалық құрамдар өздерін орта тапқа жатқызады, дегенмен олардың табыстары орта тапқа қарағанда жоғары.

Қазақстанда экономикалық реформалардың басымдықтарының бірі және жаңа әлеуметтік капиталдың дамуы шағын және орта бизнесті қалыптастыру мен дамыту болып табылады. Бұл «Қазақстан-2030» стратегиясының негізі. Бұл тапсырма биылғы жылдың ақпан айында Қазақстан Республикасы Президентінің халыққа үндеуінде нақты белгіленген. Қазақстандағы шағын және орта бизнес нарықтың экономикалық жүйесін құруда ғана емес, қоғамның әлеуметтік трансформациясындағы ең маңызды элемент болып табылады. 2018 жылғы қаңтарда Қазақстан Республикасында 1,5 млн белсенді шағын және орта бизнес тіркелді¹¹. Қазақстандық ШОБ жыл сайын өсуін көрсетеді. Ұлттық статистикалық агенттіктің деректері бойынша, 2011–2012 жж. аралығында белсенді ШОБ субъектілерінің саны 4,2%-ға артты. Кәсіпорындардың көпшілігі сауда және қызмет көрсету сегментінде шоғырланған (33%). Сонымен қатар, Қазақстанның кейбір ірі қалаларында шағын және орта бизнеспен айналысатын адамдардың саны белсенді халықтың 50%-на жетті. Кәсіпкерлер орта тапқа тек табысы мен материалдық қауіпсіздігі тұрғысынан ғана емес, сондай-ақ олардың тағдыры, патриотизмі, дербестігі мен өзін-өзі бекітуге деген жеке жауапкершілігін сезіну сияқты мәдени және моральдық критерийлерді пайдаланады, мұның бәрі жаңа орта таптың айқын белгісі.

Қазақстанда билік құрылымын нығайту ұлттық компаниялардың да мәртебелерін нығайтты. Олар бизнестегі ең ірі және табысты болғандар, оларда және олардың айналасында менеджерлердің жаңа әлеуметтік тобы пайда болды және тез өсіп кетті, бұл топ ұлттық университеттерде және шетелде білім алу арқасында корпоративтік құрылымдарда басшылық лауазымдарға ие және еңбекті ұйымдастырумен айналысады¹². Басқарушы жаңа өнімді және басқару функцияларын жинақтайды. Капиталистер секілді менеджерлер өндіріс үдерісіне бақылау жасайды, бірақ сонымен бірге өздері де жұмысшылар секілді капиталистерді басқара алады. Менеджерлердің қайшылықты таптық позициясы олардың мүдделерінің дуальдылығын білдіреді және иерархиядағы олардың мәртебесі неғұрлым жоғары болса, капиталистерге ұқсастықтары басымырақ болады.

¹¹ Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі [#%40%3F_afrLoop%3D9069023247697977%26_adf.ctrl-state%3D1b0x44xom9_54](http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersSMEEnterprises?_afrc-Loop=9069023247697977).

¹² Валлерстайн И. Буржуа (зия): XI-XXI ғасырлардағы тұжырымдама және шындық. // Валлерстайн И., Балибар Э. Несілдер, ұлттар, таптар. Екіұшты біртектілік / Француз тілінен аударма. М., 2004. 166 б.

Осылайша, Қазақстан Республикасындағы билік деңгейлері мен артық өнімді иемдену мүмкіндігі арасындағы тығыз байланыс бар.

Шын мәнінде, бұл мәселенің өзектілігіне сенатор Мұрат Бахтиярұлы тоқталды. Ол Қазақстан Республикасының Президенті жариялаған экономиканы жаңғырту мен рухани жаңғыру стратегиясын және логикасын, сондай-ақ ұлттық экономиканың қажеттілігін ескере отырып, экономикалық форумда Қазақстан Президентінің сөйлеген сөзінде және бірқатар сарапшылардың алдына қойылған жаңа міндеттерді ескере отырып, еңбек нарығының жаңа құрылымын қажет етуі мүмкін екенін, оның негізгі бағыттары – экономиканы цифрландыру, инфрақұрылым мен басқару, бұл мүмкіндіктерді қауіпсіздік пен киберқауіпсіздік жүйесіне белсенді пайдалану деп атап өтті.

Мамандардың ескертулеріне сәйкес, жұмыс істейтін жастардың 25%-нан аспайтын бөлігі классикалық мағынада жұмыс істейді. Қалғандары өмірдің жаңа салаларында, оның ішінде цифрландыру және жаңа технологиялар саласында жұмыс істейді. Сонымен қатар, Қазақстандағы адам капиталының салмағы әлі де жеткіліксіз, бұл адам капиталын қазақстандық экономиканы трансформациялаудың негізі ретінде де, адамның капиталын сапалы түрде жетілдіруді қажет ететін міндетін өзекті етеді және рухани жаңғырудың негізі ретінде жақсы, білімді және кәсіптік дайындықтан өткен орта тапты қажет еді.

Экономика – бұл адамдар арасындағы қарым-қатынас, шығармашылықтың бір түрі. Бұл қарым-қатынастардың субъектілері экономика мен осы коммуникацияларды жасаушылар болып табылады. Олар өз мүмкіндіктерін дамыту және барынша жүзеге асыру үшін жағдай жасауы керек. Осындай формуламен ғана елордамыз қарым-қатынастарды қалыптастырудың үлгісі – жасампаздық және патриотизмнің орталығы болуға тиіс. Егер біз денсаулықты сақтауды қаласақ, онда осы қатынастардың субъектілерінің дені сау болуы керек. Мұны істеу үшін олар әмбебап және нақты ережелер мен нормативтік актілер, олардың белгіленген және қабылданған принциптері негізінде құрылуы керек. Өзара қарым-қатынас, жалпы алғанда оларды ұйымдастыратын және олардың бірлескен қызметі мен қабылдаған барлық пікірлері үшін түсінікті. Бұл мемлекет пен картельдердің монополиясы қалыптасқан саламатты нарық емес, мысалы, бүкіл әлемдегі мұнай бағасы төмендегенде, еліміз мұнай өндіруші болғандықтан, елдегі халық

үшін жанар-жағар май бағасының өсуі байқалады. Сыбайлас жемқорлық, сөз бостандығы, еңбек және капитал қозғалысы, кәсіпкерлік, инвестициялық климат, жеке меншік пен зияткерлік меншік, білім мен ғылым деңгейі, өмір мен бақытты қорғау – мұның бәрі халықаралық ұйымдар белгілеген көрсеткіштерімен өлшенеді. Ал мұның бәрін жинақтап есептегенде, осы көрсеткіштер бойынша қазақстандық экономика әлемдегі 30 елдің қатарына кірмейді. Бұл экономикалық қарым-қатынас тақырыбы жеткіліксіз дегенді білдіреді. Орта таптың қоғамдағы тұрақтылығының кепілі болып табылатын елдердегі орта таптың тәжірибесі құқықтар мен бостандықтардың, құндылықтардың және әлеуметтік әл-ауқаттың осындай көрсеткіштеріне өте сезімтал. Бұл елдер негізінен ЕО, Канада, Австралия, Жапония, Оңтүстік Корея және Сингапур болып табылады. Бірақ инновацияға сұраныс ғылымды ғана емес, сонымен бірге қоғамдық, мемлекеттік және жеке бизнесті қалыптастырады. Адам капиталына үлкен назар аудару керек, яғни білім беру мен ғылым деңгейін көтеру, бастауыш білім беру мен тәрбиелеуді дамыту өте қажет. Бұл үшін, ең алдымен, әр адам өз жауапкершілік сезімін көтеруі тиіс. Олай болмаған жағдайда, біз мәңгілік перспективаға айналатын боламыз, онда стратегиялық жоспарлау бірінші орынға шығып, халық өмірге тәуелді өмір сүреді, шығармашылық үшін қолайсыз болып қалады. Екінші жағынан, егер біз меншік мәселесін шешпесек, онда бүгінгі күні бар орта тап кетіп қалады (кетіп те жатыр, бірақ бұл туралы кейінірек) және біз жаңадан оны қалыптастыра алмаймыз. Бізде кімнің бақылауы бар екендігі туралы нақты түсінік бар, бірақ меншікке қатысты ешқандай түсінік жоқ.

Қазақстан индустриалды дамыған мемлекеттің ғана емес, сонымен бірге постмодернистік елге айналуға ұмтылады, бірақ қазіргі таңда бұл постмодернистік мемлекет, ең алдымен қазіргі заманғы адам. Цифрлық революцияның біздің бизнесті қалай істеу керек екендігі туралы ұзақ уақыт бойы қалыптасқан идеямызды толығымен өзгерткені жаңалық емес сияқты. Бірақ бұл мәселе неғұрлым кеңірек болса, тек қана форма ғана емес, сонымен бірге экономиканың мәні де өзгереді?

Белгісіздік дәуірінде адам өзін қалай ұстауы керектігін түсінеміз бе? Джонатан Хаскел және Стиан Вестлейк «Капиталсыз капитализм» кітабында бұл сұраққа ерекше жауап береді. Барлық ағымдық өзгерістің іргетасы «материалдық емес инвестициялар». Олар заманауи экономикада компаниялар мен мемлекеттердің әл-ауқаты материалдық емес активтерге,

яғни жобалау, зерттеу, бағдарламалық қамтамасыз ету, ұйымдық процестер және т.б. байланысты дейді. Авторлардың пікірінше, материалдық емес активтердің құнының өсу үрдісі ХХ ғасырда көрінді және цифрлық революцияның алдында (тіпті негіз болды) болды. Біздің дәуіріміз материалдық активтердің құнсыздануының артуымен сипатталады. Мұндай динамикаға не алып келуі мүмкін? Кімнің жалақысына ең көп әсер ететін сияқты? Жақын болашақта қандай мамандықтар талап етіледі? Бұл да қажет және біз оны зерттей аламыз.

Анықтама үшін: Мигранттар Қазақстанға келіп жатыр, бірақ Қазақстандағы сальдо теріс: 2018 жылы да кеткендер саны көбірек, бұл 2012 жылдан басталған үрдіс. Еңбек мигранттарын қолдау және оқыту орталығының меңгерушісі Ш. А. Исмаилованың айтуынша, Қазақстанда 300 000 жуық мигрант бар. Қырғыз Республикасының ЕАЭО-ға мүше болуымен қамтамасыз етілген мигранттардың болу жағдайларын жақсартуға қарамастан, жұмыс берушілермен еңбек қатынастарын жүзеге асыратын қырғыздардың саны біршама өсті. Қазақстандағы Өзбекстан мен Тәжікстаннан келген мигранттар негізінен жеке тұлғалар үшін үй шаруашылықтарындағы көмекші ретінде тіркеледі, бұл Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген жалғыз рұқсат етілген жұмыс түрі (Қазақстан азаматына бес адамға дейін). Рұқсат алғаннан кейін, олар іс жүзінде заңды тұлғаларға жалданып жұмыс істейді. Бірақ бұл жағдайда оларға әкімшілік жаза қолдану қаупі бар. Мигранттарды біріктіруді ынталандырудың қызықты тәжірибесін «Қырғызстан – Астана» қоғамдық бірлестігінің тәжірибесінен көруге болады: олар мигранттарды бала күтушісі, гувернант, аспаз мамандықтары бойынша оқыту курстарын ұйымдастырған, бұл олардың әлеуетін кеңейтті.

Қазақстан да шетелден ақша аударымдарының көлемін есептеп, қаражат алудың үш негізгі бағытын атады. Бұл туралы Орталық Азия жаңалықтар порталы хабарлады. Ресейден Қазақстанға трансферттердің көлемі 2018 жылдың қаңтар-сәуір айларында өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда, 13% төмендеді. Осы уақыт аралығында Қазақстанға 36,7 млрд теңге (109,2 млн АҚШ доллары) аударылды. Бұл көрсеткіш өткен жылмен салыстырғанда, 54,4%-ға жетті, ал Ресейден түскен ақша аударымдарының жалпы сомасы 44%-ды құрады. Екінші орында – Қазақстанға Оңтүстік Кореядан аударылған ақша. Осы елден шамамен 12,6 млрд теңге (37,5 млн АҚШ доллары) аударылды. Өткен жылдың осындай кезеңімен салыстырғанда

оның көлемі 2,3 есе өсті. Оңтүстік Кореядан алынған қаражаттың үлесі жалпы көлемде 6,9%-дан 15,3%-ға дейін өсті. Үшінші орында – Қырғызстан. Осы елден жалпы қаражаттың 10%-ы аударылды. Өткен жылы бұл көрсеткіш тек 6,1% құрады. Қырғызстаннан қазақстандықтар 8,3 млрд теңге (24,7 млн доллар) алды.

2018 жылғы 1 шілдеге дейін Қазақстан тұрғындарының саны 18,27 миллион адамды құрады. Бұл жыл басынан бері 115,1 мыңға көп. Урбанизация жүруде: алты айдың ішінде елдің қалалық тұрғындары 1%-ға, ал ауыл тұрғындары – 0,1%-ға өсті. *EnergyProm* аналитикалық қызметінің зерттеуіне сәйкес, жарты жылда табиғи өсім 125,9 мың адамды құраған, ал елден 10,8 мың адам көшіп кеткен. Қалалық тұрғындардың саны жыл басынан бері 1%-ға (105,5 мың адам қосылған), яғни 10,53 миллионға дейін өсті, сонымен бірге ауыл тұрғындарының саны жылдың бірінші жартысында 0,1%-ға өсті (барлығы 9, 6 мың адам), ағымдағы жылдың шілдесіне дейін 7,74 млн қазақстандықты құрады. Түрлі себептерге байланысты адамдардың көші-қонға көзқарасы өзгеріп қана қоймай, сонымен бірге күшейе түсті. «Соңғы бірнеше жыл ішінде (әлемде) адамдардың жұмысқа тұру үшін көшуге деген ұмтылысы төмендеді; бұл еңбек мигранттарын жұмысқа алудың тиімділігін төмендетеді, бұл елдер мен компаниялар еңбек тапшылығы мәселесін шешу үшін жүгінеді. Осындай тұжырымдарды BCG және Network (Қазақстандағы – Headhunter) авторлары «Жаһандық дарындылар нарығын талдау 2018» (Decoding Global Talent 2018) атты жаңа бірлескен зерттеуінде жариялады. Әлемдегі респонденттер болашақта жұмыс орнының ішкі артықшылықтарына, мысалы материалдық өтемақы деңгейіне қарағанда, әріптестерімен жақсы қарым-қатынастардан туындайтын мәселелерге көбірек көңіл бөледі. Ал қазақстандықтар үшін материалдық фактор бірінші кезекте, содан соң жұмыс берушінің қаржылық тұрақтылығы (әлемде бұл фактор тек алтыншы орында), сондай-ақ оқыту және біліктілікті арттыру тұр.

2014 жылмен салыстырғанда, Қазақстан өз позициясын айтарлықтай жақсартты және рейтингте **129**-орыннан **77**-орынға көтерілді. Бұл негізінен ел экономикасының тұрақты өсуіне, соның нәтижесінде өзін-өзі жүзеге асыру үшін мүмкіндіктердің болуына, елдегі іскерлік жағдайдың жақсаруына және соңғы жылдары көптеген халықаралық іс-шараларды өткізу арқылы еліміздегі ашықтықтың ұлғаюына байланысты болды. Жұмыс орны ретінде Қазақстан Ресей, Беларусь, Украина, Өзбекстан, Қырғызстанды

қоса алғанда, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) елдерінің, сондай-ақ Түркия, Египет, Катар сияқты бірқатар Таяу Шығыс елдерін қоса алғанда, Таяу Шығыстың тұрғындары арасында кеңінен танымал. Қазақстан Орталық Азияның бірқатар көршілес елдерінің азаматтарын тартады, онда экономиканың төмендігінен халықтың жұмысқа тұру мүмкіндіктері аз. Олардың кейбіреулері білікті мамандар немесе жұмысшылар болғанына қарамастан, Қазақстандағы тұрмыс деңгейі өз Отанындағысымен салыстырғанда жоғары екендігін көрсетуде. Әлемдік орташа көрсеткішпен **(57%)** салыстырғанда, қазақстандықтардың көпшілігі жұмысқа басқа елге көшуге дайын – респонденттердің **61%**. Айта кету керек, бұл көрсеткіш 2014 жылмен салыстырғанда **(64%)** аздап төмендеген. Сонымен бірге, 30 жасқа дейінгі қазақстандықтардың 66% шетелде жұмыс істеуге дайын, ал жоғары білімділердің үлесі **60%** құрайды. Қазақстан азаматтары жұмысқа барғысы келетін елдер арасында АҚШ (1-орын), Ресей (2), Германия (3), Канада (4), Ұлыбритания (5), әрі қарай Австралия, Біріккен Араб Әмірлігі, Швейцария, Италия, Жапония. Сонымен бірге, 2014 жылы қазақстандықтар үшін Ресейдің тартымдылығы біршама төмендеді. Қазақстан азаматтары үшін шетелде жұмыс істеудің бес негізгі себептерінің бірі – жаһандық рейтингке сәйкес келетін жұмыс тәжірибесін алу, содан кейін респонденттер жалақының жоғары екендігін (әлемде бұл фактор тек 5-орында), мансаптық мүмкіндіктердің көп болуын, өмір сүрудің жоғары деңгейін және жеке тәжірибені байытуды атап өтті¹³.

Бұл әдістемені жоғарыда көрсетілген тақырыптарды жалғастыратын бірқатар әлеуметтанулық зерттеулерде де қолдануға болады. Бірақ егер біз босқындар туралы айтатын болсақ, олар әлеуметтік көмекке мұқтаж, Украина оны таяу болашақта ұсына алмайтындығы мәлім болса, Қазақстан негізінен өз оралмандарын қолдайды. Сондықтан бұл туралы алаңдаудың қажеті жоқ. Ал экономикалық мигранттар тек тиісті экономикалық жағдайға байланысты болады. Украинадағы көші-қон заңнамасы бұл тұрғыда өте либералды. Осыдан Қазақстан бойынша қорытындылар жасауға болады. Өмір сүру деңгейінің тұрақтылығы мен жақсаруы, орта таптың шағын үлесі бар, бірақ жаппай емес. Бүгінгі күні, әсіресе Қазақстан саудасында, қызмет көрсету секторында кімдер көп? – Мигранттар. Олар, әдетте, қызмет көрсету саласында жұмыс істей бастайды және уақыт өте

¹³ Белгілі украин демографы Элла Лебановамен Realist'a сұхбаты. <http://blog.i.ua/user/1633142/2232217/>.

келе өзгереді. Өнеркәсіпке келетін болсақ, бұл салада жұмыс күші ретінде қытайлықтар мен вьетнамдықтар келмек. Олар өндірісте жұмыс істеуге бейім және жеткілікті деңгейде білікті, тәртіпті.

Қазақстандықтардың мигранттарға қалай қарайтыны жөніндегі зерттеудің қорытындылары бар: ешқалай. Бізге қауіп жоқ секілді, бірақ біз қандай проблемалар туындауы мүмкін екенін түсінбейміз. Бізде көрініп тұрған ксенофобия байқалмайды. Екінші жағынан, Қазақстанның оңтүстігінде ауғандықтар және басқа да оңтүстіктен келгендер қалай әрекет ететіні туралы ешқандай ақпарат жоқ. Мұндай зерттеулер әлі жүргізілмеген. Біз оны білмейтіндіктен, тек сақтық сақтаймыз.

Бұл тепе-теңдіктің салдарынан орын алады: кейбір мамандықтар бойынша мамандар жоқ, басқалары жұмысқа орналасқысы келеді. Бұл қалыпты жағдай, дегенмен бірнеше ЕО елдерінде, мысалы, Германияда бұл мәселені шешудің қалыптастырылған айқын әдісі бар. Олар мигранттармен және босқындармен іріктеу, оқыту және бейімдеу бойынша тығыз және мақсатты түрде жұмыс істейді.

Туындаған проблемаларды ескере отырып, ұлтты құтқарудың ең айқын жолы – туу деңгейін көтеру екенін түсінеміз. Бұған әлеуметтік жеңілдіктерді көтеру, мектепке дейінгі мекемелер жүйесін дамыту, әйелдердің жұмыс істеуіне және балаларға күтім жасауына, отбасылық (қашықтықта, толық емес жұмысқа орналасу) және т.б. нақты мүмкіндіктер беру арқылы қол жеткізуге болады. Осының жылдам әсері бар, бірақ ол қысқа мерзімді болады. Ұзақ мерзімді нәтижелер тек жоғары дамыған елдерден келген мигранттар ағыны есебінен мүмкін.

Екінші және одан да маңызды резерв өлім-жітімнің жас аралық шегі төмендеуімен байланысты. Украинада, мысалы, 16 жастағы балалардың 40%-ы 65 жасқа бармайды. Украинадағы орташа өмір сүру ұзақтығы бүкіл әлем бойынша, оның ішінде Африкаға қарағанда төмен. 2014 жылдан бастап, соғыс басталғаннан кейін, өлім-жітім күрт өсті. Еуропада – Ресей мен Молдовадан кейін Украина үшінші орында. ЕО елдерінің тәжірибесінен көмектесе алатын ең басты мәселе – өмір сүру сапасын едәуір жақсарту: ол жақсы тамақ ішу (дұрыс, қымбат емес), көбірек қозғалу, ауыр, қауіпті және зиянды жағдайларда жұмыстарды азайту, темекі шегуден бас тарту, өз денсаулығына мейлінше назар аудару, алдын алу әдістерін қолдану, медициналық көмектің сапасын арттыру. Бұл – әлемдік тәжірибе. Сондай-ақ,

жұмыс орнында маскүнемдікті жою үшін күресу және мас күйінде көлік жүргізу үшін айыппұлдарды көбейту. Қорытынды жасай отырып, біз орта таптың рөлі туралы және оның миссиясы туралы айтып жатқандықтан, оның Қазақстандағы және Украинаның қоғамдағы сапалы өзгерістерге әсер етуіне тоқталуымыз керек. Атап айтқанда, орта таптың дамуы қылмыс деңгейін төмендетеді, біртіндеп және қантөгіссіз декоммунизацияны жүргізуге көмектеседі, яғни осылар сияқты маңызды проблемаларға әсер етіп, қоғамда еуропалық құндылықтар деп аталатын білім берудің маңыздылығын арттырады, ал бұл болашақ жастарда радикализмді төмендетіп, олардың бойындағы сенімділікті арттырады¹⁴. Бұл – жаңа орта таптың санасы мен мінез-құлқы деңгейіне, оның үлесі мен тұтастай алғанда әлеуметтік процестерге әсер етуі, экономиканы трансформациялауға және инновацияларға дайындыққа қатысты жаңа зерттеулердің тақырыбы.

Жоғарыда айтылған кейбір проблемалар теорияға қатысты, бірақ көп бөлігі тәжірибе. Экономист Пол Мэйсон Postcapitalism деп аталатын жаңа кітабында соңғы 25 жылда солшылдардың жобасы ыдырап кеткеніне тоқталады. Нарық жоспарлы экономиканы жойды, жеке меншік ұжымшылдықты және ынтымақтастықты ауыстырды, әлемдегі көп жұмыс күші «пролетариат» сияқты көрінгенмен, ойлары мен ұстанымдары басқаша. Дегенмен, уақыт өте келе, технологиялар ескі солшылдар қалдықтары мен олар әсер еткен әрбір адамның одан шығуына болатын жаңа жол шығарды. Капитализм зорлық-зомбылық әдістерін тоқтатпайды, бірақ ескі жүйеде көрініп тұрса да, ол жаңа динамикалық нәрсе болып табылады, ол экономиканы жаңа құндылықтар мен мінез-құлықтың айналасында бұзып, қайта құрылымдайды. Ол оны кейінгі капитализм деп атайды. Бұрыннан қалыптасқан капитализм жүйесін кейінгі капитализм ауыстырады. Біз автормен бірге жұмыс күшін және пролетариатты талқылауға кіріспейміз, бірақ «бүгінгі күні бізге тек утопиялық армандар мен кішігірім көлденең жобалар қажет емес. Бізге тарихымызға кіріктірілетін және планетаға төтеп бере алатын дәлелдерге және болжамды оқиғаларға негізделген жоба қажет. Ол жұмыс істей бастауы тиіс»¹⁵. «Горизонт – 2020» негіздемілік бағдарламасы

¹⁴ Қазақстандықтардың жартысы басқа елге көшуге дайын. https://forbes.kz/process/expertise/pоловина_kazahstantsev_gotovyi_pereehat_v_druguyu_stranu/?utm_term=Autofeed&utm_campaign=Echobox&utm_medium=Social&utm_source=Facebook#EchoBox=1530250345.

¹⁵ Капитализмнің аяқталуы қазірдің өзінде басталды. Әрі қарай не болмақ? <http://ideanomics.ru/articles/4476>.

аясында 6–7 жоғары оқу орындарының ғалымдарымен ұжымдық ақыл-кеңес беру және орта тап пен жұмысшы сыныптың рөлін зерделеу үшін осындай жобаны жүзеге асыра алады. Бүгінгі күні бір ғалымның мұндай жаһандық жобаға күші жоқ. Мысалы, осы саладағы жаңа зерттеулерге қажеттіліктің өзектілігін растайтын кейбір пікірлер де бар.

«Транзиттік кезеңдегі (Қазақстан, Ресей) орта тап әлі аморфты, қалыптасу үдерісінде. Түрлі бағалаулар бойынша, оның үлесі 15%-дан 25–30%-ға дейін. Сонымен бірге бұл орта тап елдегі тауарлар мен қызметтердің 50%-дан 80%-на дейін тұтынуын есептейді. Дегенмен дамыған және дамушы елдерде орта тап біртекті әлеуметтік топ емес. Ол өзінше жіктелген және гетерогенді құралым ретінде көрінеді. Бұл жағдайды атап көрсете отырып, кейбір әлеуметтанушылар бұл топты «орта тап» емес, «орта таптар» деп атайды, осының қисыны бар.

Дамыған елдерде орта тап халықтың 50%-ын құрайды және экономика мен азаматтық қоғамның негізі болып табылады. Дағдарыс орта таптың бір бөлігін төменгі сегментке ауыстырғанына қарамастан ... Қазақстанда бай және кедейлер арасындағы жік бар, ол тек орташа табыс деңгейінің болуымен біріктіріледі. Бұл шамамен халықтың 60%. Шартты және жалпы алғанда, бұл үлкен топты орташа жік деп атауға болады. Әралуандығына қарамастан, орта жіктің өзегі бар, ол қалыптасқан, тығыз және белсенді. Бұл өзекті орта тапты қалыптастыру негізі деп атауға болады. Оның ауқымы 15 пайыздан 30 пайызға дейін. Экономикалық тұрғыдан белсенді топтар: кәсіпкерлер, меншік иелері (шағын және орта бизнес), топ-менеджерлер, ірі және орта бизнестің басшылары, жоғары білікті мамандар мен мамандар, олардың дағдылары мен тәжірибесі қоғам мен нарық тарапынан танылған және талап етілген (бұл олардың тұрақты және жоғары табысымен айқындалады).

Әлеуметтанушылар Қазақстанда қалыптасқан орта тап туралы айту ертерек деп санайды.

Демек, қалыптасқан азаматтық қоғамның бар екендігі туралы пікірталастыруға болмайды, себебі оның әлеуметтік өзегі дәл осы орта тап болып табылады»¹⁶.

¹⁶ <http://www.brif.kz/blog/?p=1037> Автор: Александр Рузанов

Қазақстандық ғалымдардың кейбір шығармаларында орта тап проблемалары Батыс әлеуметтануының теориялық және әдістемелік идеяларына, мысалы Қазақстандағы қалалық орта таптың деңгейіне қатысты бейімделген. Бұл жұмыстардағы және осы мақаладағы қамтылған тұжырымдар мен ұсыныстарды Қазақстан Республикасындағы орта тап санасының, мемлекеттің қалыптасуына, мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың құжаттарын және нормативтік құқықтық актілерін әзірлеуде, Қазақстанда орта тапты дамытуға мүдделі жаңа әлеуметтанулық зерттеулерді дайындау және өткізу процесінде қолдануға болады. Бұдан басқа, осы зерттеудің авторлары қоғамдағы жаңа орта таптың рөлін қалыптастыруға және көтеруге бағытталған ғылыми, білім беру және әлеуметтік бағдарламаларды, ғылыми-практикалық конференциялар мен басқа да іс-шараларды дайындауға қатыса алады. Демек, жаңа орта тап проблемасын зерделеу қажеттілігі жаһандық әлемде де, Еуразия кеңістігінде де өзекті, сондай-ақ осыған қатысты миграция, әлемдік интеграция және жаһандану үдерісі туралы да мәселелерді зерттеу керек.

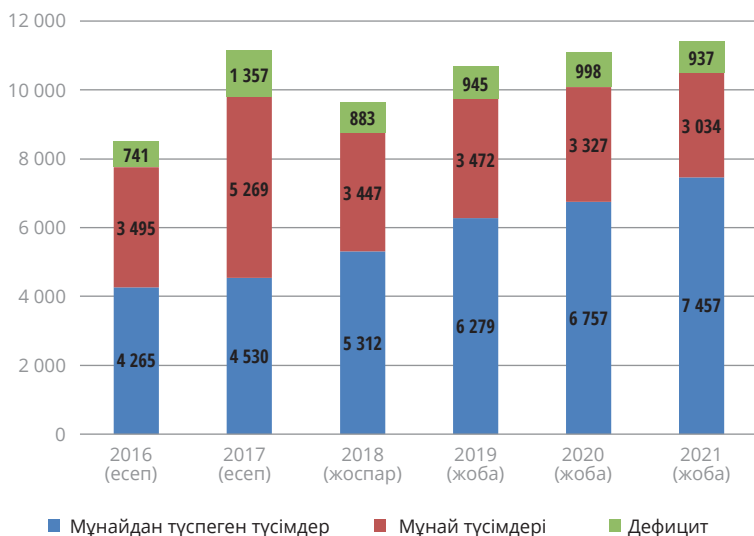
2019–2021 жылдарға арналған бюджет параметрлері туралы

Рахым Ошақбаев

2018 жылы 30 қарашада Қазақстан Республикасының «2019–2021 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» заңына қол қойылды, оның жобасы бүкіл күз бойы Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісінде талқыланды.

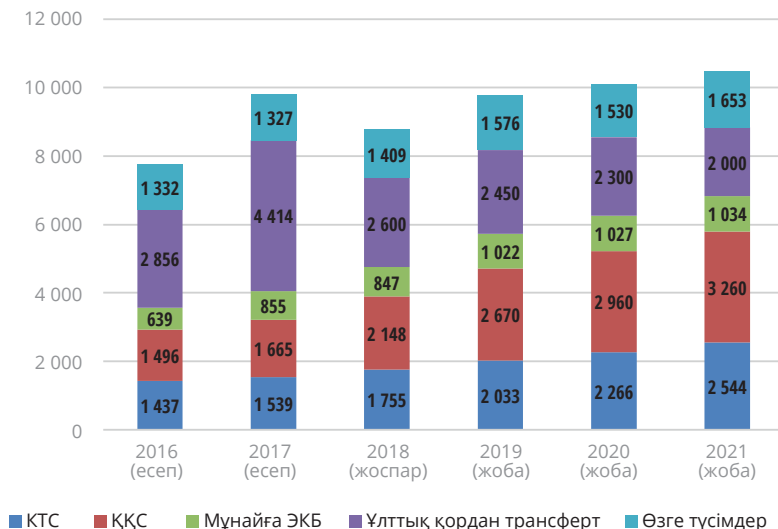
Мұнай кірістеріне бюджет тәуелділігінің төмендеуін – бұл Ұлттық қордан трансферт және мұнайға экспорттық баж салығы, атап өту маңызды. Олардың жалпы түсімдердегі үлес салмағы 2019 жылы **36%**-ға дейін төмендеді. Салыстыру үшін, 2017 жылы ол **54%**, ал 2018 жылы – **40%** құрады.

Республикалық бюджеттің шығыстары мен оларды қаржыландыру көздері, млрд теңге

Мұнайдан түспеген түсімдер үлесі ҚҚС және КТС жиынтығын ұлғайту есебінен ұлғаяды деп жоспарлануда. Келесі жылы КТС және ҚҚС **800 млрд теңгеге** немесе 2018 жылға қарағанда **20%**-ға артады. Осылайша, шикізаттық емес секторға ауыр салықтық жүктеме түседі.

Республикалық бюджеттің түсімдері, млрд теңге

Салықтарды жинаудың осы өсуіне қарамастан, Ұлттық экономика министрлігі бұрын мәлімдеген бюджет параметрлерін сақтай алмады.

Ұлттық қор қаражатын қалыптастыру және пайдалану тұжырымдамасында 2019 жылы кепілдендірілген трансферттің мөлшері **2 300 млрд теңгеге**, бюджет жобасы бойынша – **2 450 млрд теңгеге** дейін қысқартылуы тиіс еді. Өткен жылы 2019 жылға арналған бюджет тапшылығы **ЖІӨ-ге 1%**, ал жобада ЖІӨ-ге **1,5%** болып мәлімделді.

2018 жылға жоспармен салыстырғанда, 2019 жылға арналған республикалық бюджеттің шығысы **1 трлн теңгеден**, немесе **11%** асады.

Өсуге үлес қосқан негізгі баптар, соның ішінде Үкімет резерві және әлеуметтік шығыстар болды.

2018 жылмен салыстырғанда, 2019 жылға арналған республикалық бюджет жобасының шығыстарының ұлғаюуы, млрд теңгемен

Үкімет резерві (**448 млрд теңге**) Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауын қаржыландыруға бағытталған. Үш жыл ішінде Ұлттық Банктен бөлек, бюджеттен Жолдау мақсаттарына қосымша **1,3 трлн теңге** бөлінді.

Мемлекет басшысының Жолдауын іске асыруға арналған қосымша шығыстар, млрд теңге

	2019-2021
Үкімет (бюджет)	1 228
Ең төменгі жалақының ұлғаюы есебінен бюджеттік ұйымдардың қызметкерлерінің жалақысын өсуі	288
«Бизнестің жол картасы – 2020»	90
Өңдеуші өнеркәсіпті және шикізаттық емес экспортты қолдау	500
АӨК қолдау	300
Білім алуға қолжетімділіктің артуы	50
Ұлттық Банк	600
Басым жобаларды кредиттеу	600
Барлығы	1 828

2019 жылға арналған республикалық бюджеттің жалпы шығысы – **10,7 триллион теңгені** құрайды.

Барлығы – **232 бюджеттік бағдарлама**. Олардың **10** барлық шығыстардың **76%**-ы келеді.

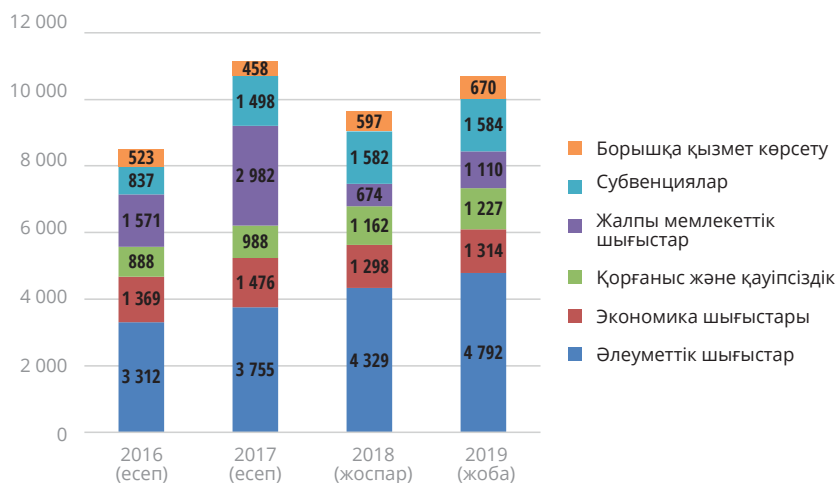
2019 жылға арналған республикалық бюджет жобасындағы ең шығынды бюджеттік бағдарламалар

ББ №	Бюджеттік бағдарлама	Әкімші	2019 жылға арналған РБ жобасы	
			млрд теңге	%
БАРЛЫҒЫ			10 697	100
соның ішінде ең басты 10 бюджеттік бағдарлама			8 118	75,9
27	Азаматтардың жекелеген санаттарын әлеуметтік қорғау және төлемдерді сүйемелдеу	ЕХӘҚМ	2 928	27,4
400	Облыстық бюджеттерге субвенциялар	ҚМ	1 584	14,8
67	Тегін медициналық көмектің кепілдендірілген көлемін қамтамасыз ету	ДМ	982	9,2
13	Үкіметтік борышқа қызмет көрсету	ҚМ	670	6,3

ББ №	Бюджеттік бағдарлама	Әкімші	2019 жылға арналған РБ жобасы	
			млрд теңге	%
47	Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінің жауынгерлік, мобилизациялық дайындығын қамтамасыз ету	ҚМ	551	5,1
10	Қазақстан Республикасы Үкіметінің резерві	ҚМ	448	4,2
1	Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету	ҰҚК	275	2,6
99	Мектептегі сапалы білімге қолжетімділікті қамтамасыз ету	БҒМ	254	2,4
91	Жалпыға ортақ пайдаланатын жолдардың сапасын жақсартуға бағытталған жөндеу және техникалық қызмет көрсету	ИДМ	214	2,0
3	Республикалық деңгейде автомобиль жолдарын дамыту	ИДМ	211	2,0

Жалпы алғанда, **10,7 трлн теңгеден 4,8 трлн теңге** немесе **45%** – әлеуметтік шығындар. 2019–2021 жылдары әлеуметтік шығындар шамамен үштен бірге өсті.

Республикалық бюджет шығыстары, млрд теңге

Квазимемлекеттік секторға **224 млрд теңге** бөлінеді. Бюджеттік қаражаттың көп бөлігі «Бәйтерек» ҰБХ» АҚ-на (80 млрд теңге) және «Аграрлық кредиттік корпорация» АҚ-на (60 млрд теңге) бөлінетін болады.

2019 жылға арналған республикалық бюджет жобасындағы квазимемлекеттік сектор шығыстары

	млрд теңге
БАРЛЫҒЫ	224
КРЕДИТ БЕРУ	168
«Аграрлық кредиттік корпорация» АҚ	60
«Бәйтерек» ҰБХ» АҚ	65
ИИДМБ жобалары	30
Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету	14
Жолаушылар вагоны паркін жаңарту	11
Жеңілдікті автокредиттеу	10
«ТҚЖБ» АҚ	28
ЖАРҒЫЛЫҚ КАПИТАЛДЫҢ ҰЛҒАЮЫ	33
«Бәйтерек» ҰБХ» АҚ	15
«Қазсушар» РМККВШ	7
«Ұлттық аграрлық ғылыми-зерттеу орталығы» ҰАҚ	7
«Зерде» ҰИХ» АҚ	2,7
«Қазақстан инжиниринг» ұлттық компаниясы» АҚ (КЗТМ, Киров зауыты)	1,5
НЫСАНАЛЫ АУДАРЫМДАР	22
«Астана» Халықаралық қаржы орталығының әкімшілігі» АҚ	20
«Астана ЭКСПО-2017» Ұлттық компаниясы» АҚ	2

Жалпы Үкіметтің экономикалық блогы, бұрын айтылған мәлімдемелерге сүйене отырып, 2019–2021 жылдарға консервативтік бюджет жобасын әзірледі.

Орталық Азияны жақындастыру. Иллюзия немесе шынайы мүмкіндік?

Досым Сатпаев

«Risks Assessment Group» үкіметтік емес, консалтингтік ұйымының директоры, Қазақстанның талдамалық ұйымдары альянсының тең құрылтайшысы. «Лоббизм: биліктің құпия тетіктері», «Қазақстандағы саяси ғылым. Пәннің жай-күйі» деп аталатын монографиялардың авторы. Көптеген ұжымдық монографиялардың тең авторы, соның ішінде: «Political extremism in the Central Asia», «Level of political risk in Kazakhstan», «Kooperation mit Zentralasien. Was will und kann die EU leisten», «Challenges of the Caspian resource boom. Domestic Elites and Policy-making», «The Twilight zone: Traps of the transition era», «MOLOTOV COCKTAIL. Anatomy of the Kazakh Youth», «Kazachstan. Tauelsiz memleket znaczy niepodlegle panstwo».

Аңдатпа

- КСРО ыдырағаннан кейін, «егемендік шеруінің» нәтижесі Орталық Азия елдерінің көпшілігінің «аймақтық сәйкестендіру» дағдарысына әкелді.
- Аймақтық ынтымақтастық үдерісін жеделдету және тереңдету үшін Орталық Азия елдеріне көптеген жылдар бойы тығыз экономикалық және саяси өзара ықпалдастық орнатуға кедергі келтіретін себептерді мұқият зерделеу қажет.
- Аймақта жаңа күн тәртібін талқылауға тағы бір әрекет жасалуы керек. Өзбекстандағы билік ауысқаннан кейін «Ашық есік» саясатына айналдырылатын аймақта кеңістікті қайта құру мақсатында өзара әрекеттесу бағытында «үмітсіздік терезесінен» «мүмкіндіктің терезесіне» көшу қажет.
- Орталық Азия елдерінің аймақтық ынтымақтастығы төрт маңызды элементке негізделуі тиіс: саяси ерік, экономикалық прагматизм, ұзақ мерзімді ішкі саяси тұрақтылықты қолдау және бірлескен аймақтық жобаларды жүзеге асыру кезінде сыртқы саясат сабақтастығын қамтамасыз ету.
- Орталық Азия аймағындағы аймақтық ынтымақтастық бүкіл аймақтың экономикалық әлеуетін ашып қана қоймай, бұрынғы және жаңа

әлемдік ықпалды орталықтардан экономикалық, саяси және идеологиялық араласулардан тиімді қорғау болып табылады.

XIX ғасырда Александр Гумбольдт алғаш рет Орталық Азияны әлемнің жекелеген өңірі ретінде қарастырды, сол себепті басымдық географиялық шекараларға жасалды. Олар әрқашан әртүрлі болды. Кеңес Одағы экономикалық бағдарға жалғыз ұлттық экономикалық кешен шеңберінде назар аударды. Сол кезде «Орта Азия және Қазақстан» деген ұғым қолданылды. Айта кету керек, қазіргі уақытта «Орталық Азия» (ОА) ұғымы географиялық, этникалық және саяси мақсаттағы сипатқа ие. Бірақ осы мақалада мен географиялық немесе этникалық өлшемдерге емес, Орталық Азиядағы саяси анықтамаға назар аударғым келеді, менің пікірімше, оған посткеңестік кеңістіктегі бір экономикалық және саяси жүйеден шыққан бес мемлекетті ғана қосу керек.

Сонымен бірге, КСРО ыдырағаннан кейінгі «егемендік шеруінің» нәтижесінің бірі ретінде Орталық Азияның көптеген елдерінің «аймақтық сәйкестендіру» дағдарысын айту керек. «Аймақтық сәйкестік» терминін қолданғанда, Орталық Азия мемлекеттерінің өз болашағын бүкіл өңірдің болашақ дамуымен байланыстыратын ұмтылысы мен ниеті туралы айтқым келеді. Тіпті Қазақстан соңғы жылдары Еуразия экономикалық одағын құрғаннан кейін Орталық Азия мемлекетінен гөрі еуразиялық деңгейде өзін-өзі танытуға тырысты. Қазақстан Президенті Н. Назарбаев 2014 жылдың басында еліміздің атауын «Қазақ елі» етіп өзгерту мүмкіндігі, сондай-ақ «стан» жалғауынан арылту туралы айта бастады. Мемлекет басшысы айтқандай: «Біздің еліміздің атауында Орталық Азияның басқа да мемлекеттері секілді аяқталатын «стан» бар. Сонымен қатар шетелдіктер Моңғолияға қызығушылық танытады, олардың халқы тек екі миллион адам, ал оның атауында «стан» жоқ¹. Бір қызығы, сол жылдың қыркүйегінде Қырғызстанның «Ар-Намыс» партиясы осындай бастаманы қолға алды, өйткені оның басшысы Феликс Куловтың пікірінше: «-стан» суффиксі парсы тілінен шыққан. Ал «Қырғызстан» сөзі кеңес дәуірінде құрылды². Бірақ бұл сөз жүзінде ғана қалып, іске асқан жоқ.

¹ Назарбаев «станнан» құтылуды ұсынады. Feb. 07, 2014. <https://rus.azattyq.org/a/nazarbaev-pereimenovaniye-kazak-eli/25255902.html> [Feb. 07, 2014].

² Тед Траутман (Ted Trautman), 2014: «Стандар» бітті: қазақтар мен қырғыздарға мемлекеттері үшін басқа атаулар керек (La fin des «Stan»: le Kazakhstan et le Kirghizistan veulent changer de nom). 12.11.2014. <https://inosmi.ru/sngbaltia/20141118/224333439.html> [Nov. 18, 2014].

Аймақтық сәйкестендірудің әлсіздігі аймақта ұзақ уақыт бойы бес нақты саяси және әлеуметтік-экономикалық жүйелермен, халықаралық экономикалық және саяси қатынастар жүйесіне бес түрлі деңгейдегі интеграциялануымен байланысты болды. Бұл Орталық Азиядағы тәуекел факторларының бірі еді, өйткені ол түрлі елдер арасындағы аймақтағы шиеленіс нүктелерін қалыптастырды. Осының бәрі тиімді өзара әрекеттесуді қиындатты және жалпы аймақтық мүдделерді анықтады. Нәтижесінде бірыңғай өңірлік жоба, яғни бірыңғай экономикалық кеңістік құру немесе экологиялық проблемаларды бірлесіп шешу туралы бірде-бір жоба іске қосылмады.

Орталық Азиядағы интеграциялық бастамаларды ретроспективті талдау

Бастама	Күні	Қолдау көрсеткендер	Географиялық қамту	Нәтиже
1. «Біртұтас экономикалық кеңістік» (БЭК)	1994 ж.	Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан. 1998 жылы Тәжікстан қосылды	Түрікменстаннан басқа, Орталық Азия елдері	Қойылған мақсаттарға жете алмады. ОАЭҚ трансформацияланды
2. «4 + N» шарты (Экономикалық және гуманитарлық салалардағы интеграцияны тереңдету туралы шарт)	1996 ж.	Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Беларусь	Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Беларусь	ЕурАзЭҚ іргетасындағы алғашқы тастарының бірі

Бастама	Күні	Қолдау көрсеткендер	Географиялық қамту	Нәтиже
3. «Орталық Азиядағы аймақтық экономикалық ынтымақтастық» бағдарламасы	1997 ж.	Азия даму банкі, Еуропа-лық қайта құру және даму банкі, Дүние-ежүзілік банк, Халықара-лық валюта қоры, Ислам даму банкі және Біріккен Ұлттар Ұйымы-ның Даму бағдарламасы	Орталық Азия елдері (Түрікменстан-нан басқа) Ауғанстан, Монғолия және ШҰАА	Орталық Азия елдерінің және Азия елдерімен эконо-микалық қатынастарды орнатудағы кейбір табы-сты жобалары
4. «Орталық Азия-лық экономика-лық қоғамда-стық» (ОАЭҚ). Нарын-Сырдария су қоймасы каска-дының су-энерге-тикалық ресур-старын тиімді пайдалануға бағытталған алғашқы әрекет, бірақ табысты емес	1998 ж.	Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан	Түрікменстан-нан басқа, Орталық Азия елдері	Посткеңестік кеңістіктегі болашақ инте-грациялық үдерістерді түсінуде еле-улі айыр-машылықтар пайда болды. Тиімсіздік себебінен ОЫҰ-на трансформа-цияланды
5. ЕО пен Орталық Азия мем-лекеттерімен серіктестік және ынтымақтастық туралы келісімі	1999 ж.	Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан + ЕО	Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан + ЕО	«Біріккен» Еуропамен ынтымақта-стықтың жаңа сапасы. 2007 жылғы Орталық Азияға қаты-сты ЕО стра-тегиясын әзірлеуге және қабылдауға негіз болды

Бастама	Күні	Қолдау көрсеткендер	Географиялық қамту	Нәтиже
6. Орталық Азиялық ынтымақтастық ұйымы «ОЫҰ»	2002 жылғы 28 ақпан	Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстан	Түрікменстаннан басқа, Орталық Азияның барлық елдері	Одан әрі дамыған жоқ
7. Орталық Азия мемлекеттерінің Одағы	2005 ж.	Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан	Орталық Азияның барлық елдері	Бастама тек жоба деңгейінде қалды

Қазіргі кезде аймақтың жаңа күн тәртібін талқылауға тағы бір әрекет жасалуы мүмкін. Бірінші қадам 2018 жылдың наурыз айында жасалды, онда алғаш рет көп жылдардан бері Астанада Орталық Азия мемлекет басшыларының жұмыс (консультативтік) кездесуі өтті. Кездесуге қатыса алмаған жалғыз адам Түрікменстан Президенті Гурбанғұлы Бердімұхамедов болды. Оның орнына Түрікменстанның Меджлис (Парламент) төрағасы Ақджой Нұрбердыев Астанаға келді. Бірақ одан да қызықтысы, түрікмен делегациясының құрамымен Түрікменстан Президентінің ұлы Сердар Бердімұхамедов келді. Қазақстан Президентінің Сердар Бердімұхамедовпен кездесуі Түрікменстанның болашақтағы жаңа басшысымен танысу еді. Орталық Азия мемлекет басшыларының жұмыс (консультативтік) кездесуіне келетін болсақ, Қазақстан Президенті аймақ елдерінің қауіпсіздік кеңестері қызметкерлерінің арасында бесжақты тұрақты консультациялар жүргізу механизмін құруды ұсынды. Консультациялық кеңес барысында аймақтағы экономикалық ынтымақтастыққа жәрдемдесу мақсатында вице-министрлер деңгейінде бесжақты жұмыс комиссиясын құру туралы ұсыныс жасалды. Қазақстан тарапы экономиканы жаңа инновациялық-цифрлық платформаға көшіру қажеттілігін және тарифтік саясатты оңтайландырудың маңыздылығын атап өтті, сондай-ақ транзиттік трафиктің әкімшілік рәсімдерін жеңілдету туралы сөз қозғады. Бұдан басқа, трансшекаралық су ресурстарын пайдалану мәселелерін шешу маңыздылығына назар аударылды. Бірақ, осы жұмыс (консультативтік) кездесуін өткізу бастамасы 2016 жылдың желтоқсанында Өзбекстанның жаңа президенті Шавкат Мирзиев билікке келгеннен кейін, Өзбекстанның сыртқы саясатын Орталық Азиядағы көршілерімен ашықтық пен ынтымақтастыққа қатысты түбегейлі

өзгертті. Мысалы, 2017 жылы Орталық Азия тарихында аймақ елдерінің президенттері ресми сапарлардың саны бойынша рекордтық жыл болды. Ең бастысы, бұл жаңа аймақтық сапаға айналады. Өзбекстан мен Түрікменстанның көшбасшылары Қазақстанға келді. Өз кезегінде Қазақстан Президенті Өзбекстанға сапар жасады. Сонымен қатар, Шавкат Мирзиев 2017–2018 жылдары президент лауазымына кіріскеннен кейін Қазақстаннан басқа Түрікменстан, Қырғызстан және Тәжікстанға да барды. Өткен жылы Түрікменстанда Өзбекстан Президенті Орта Азия – Таяу Шығыс көлік дәлізінің (Өзбекстан – Түрікменстан – Иран – Оман) бөлігі болып табылатын Әмудария арқылы теміржол мен көпірді пайдалануға беру рәсіміне қатысты. Серіктестіктің стратегиялық бағыттары арасында энергетика және көлік саласы болды. Өзбек мемлекеттік мұнай компаниясы «O'zbekNeftGaz» және «Türkmennebit» (Түркменмұнайгаз) Каспий теңізінің түрікмен секторында кен орындарын барлау және игеру туралы меморандумға қол қойды. Экономикалық мәселелерден бөлек, ауған-түрікмен шекарасындағы жағдайға байланысты қауіпсіздік факторы Ташкент үшін маңызды. Сонымен қатар, 2012 жылы Түрікменстан Президенті Ж. Бердімұхамедов пен Өзбекстанның бұрынғы Президенті И. Кәрімов шекараны бірлесіп қорғау туралы келісімге қол қойды. 2018 жылдың сәуір айында Түрікменстан Президенті Өзбекстанға ресми сапармен барды, оның ішінде Өзбекстанның «ТАПУ» газ құбырын (Түрікменстан – Ауғанстан – Пәкістан – Үндістан) салу туралы қолдауын алу мақсаты да белгіленді. Қазір Түрікменстан басшылығы бұл жобаға жаңа серіктестер іздеуде.

Өз кезегінде Өзбекстан президентінің ұзақ жылдар бойы өзара үйлесімсіздік пен сенімсіздіктен кейін Қырғызстан мен Тәжікстанға жасаған сапарлары осы елдер арасындағы өзара үлкен қызығушылықты тудырды. Қырғызстанда алғаш рет шекаралық проблемаларды тез арада шешуге және су-энергетика саласындағы ынтымақтастықтың перспективаларына қатысты мәселелер айтылды. Тәжікстан президенті көптеген жылдардан бері алғаш рет 2018 жылдың наурыз айының басында Өзбекстанға келді. Кездесу барысында Өзбекстан мен Тәжікстан президенттері екі ел арасындағы қарым-қатынастарды дамыту перспективаларын талқылады, сондай-ақ 27 келісімге қол қойды. Атап айтқанда, Мемлекеттік шекараның жекелеген бөліктері туралы мемлекетаралық келісім, Халықаралық автомобиль және әуе қозғалысы туралы келісім, азаматтарға визасыз жүру

және т.б. Сондай-ақ, алдағы жылдары елдер арасындағы тауар айналымын 500 млн долларға дейін ұлғайту жоспарлануда.

Бұл жетістіктер қатарында Астана мен Ташкент арасындағы байланыстардың нығаюын да көреміз. Оның бірнеше себептері бар. Біріншіден, Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы өзара келіспеушіліктер мен шиеленістер әлдеқайда аз. Екіншіден, Қазақстан бір кездері аймақтағы ынтымақтастықты нығайтуға белсене қолдау көрсетті, бұл, өкінішке орай, марқұм Ислам Кәрімовтің тарапынан белсенді қолдау таппады. Оның себептерінің ішінде Қырғызстанмен және Тәжікстанмен қарым-қатынастың нашарлауы да бар еді. Үшіншіден, инвестиция тартудың қазақстандық моделі Шавкат Мирзиев үшін қызығушылық тудырады. Қазақстан Халық банкінің басқарма төрағасы Үміт Шаяхметованың Өзбекстандағы валюталық реттеуді алып тастау туралы сұхбаты да қызықты болды. Ол өзіне Өзбекстан туралы көптеген сұрақтар қойылғанын айтты: «Біз қазақстандық инвесторлардың Өзбекстанға баруға дайын екенін көріп отырмыз, ал оларға осы нарықта қарыз беруге дайынбыз ба? Бірақ бұл ел әлі де көптеген инфрақұрылымдық реформаларды – қаржы жүйесін құруды қажет етеді»³. Дегенмен, оның пікірінше, Өзбекстанға инфрақұрылымды реформалау арқылы бәсекелесу үшін кем дегенде бес жыл, оның ішінде инвесторлар үшін тартымды жаңа қаржы жүйесін құру керек.

Бірақ, Өзбекстан қаржы және экономикалық реформаларды жалғастыра берсе, болашақта ол қазақстандық инвестицияларға қатысты нақты бәсекелестікке қол жеткізе алады. Өзбекстан неғұрлым ашық және инвестициялық тартымды мемлекетке айналып, табысты экономикалық реформалар жүргізген соң, Қазақстанды шикізат өндірісі бойынша негізінен салынған өңірдегі экономикалық көшбасшының имиджінен айыруы мүмкін. Сонымен қатар, инвестиция тарту Өзбекстан президентінің басымдықтарының бірі болды. Өзбекстанның тағы бір артықшылығы, әрі осы Орталық Азиядағы Қазақстаннан айырмашылығы, жаңа мемлекет басшысының позициясын нығайта отырып, осы елдегі саяси тәуекелдер мен белгісіздікті төмендететін саяси транзит болды.

³ Венера Гайфутдинова. Өзбекстанға жіберіп алған мүмкіндіктеріне жетуі үшін бес жыл қажет болады. September 5, 2017. https://forbes.kz/life/observation/uzbekistanu_potrebuetsya_5_let_chtobyi_naverstat_upuschennoe [Sep. 05,2017].

Жалпы алғанда, Астана мен Ташкент арасында өткен екі жыл ішінде қол қойылған құжаттар топтамасының басым бөлігі экономикалық, сондай-ақ инфрақұрылымдық ынтымақтастыққа қатысты. Атап айтқанда, су қатынастары саласындағы ынтымақтастық туралы жол карталарын, бақылау-өткізу бекеттерін, магистральдарды қайта құру және жаңғырту және қазақ-өзбек шекарасындағы көрші шекара маңы аумағын ұйымдастыру. Сонымен қатар, олар Қазақстан-Қытай шекарасындағы «Қорғас» шекара маңы ынтымақтастығы халықаралық орталығымен парапар болатындай Қазақстан-Өзбекстан шекарасын дамыту орталығын құру қажеттілігі туралы жиі айта бастады. Сондай-ақ, Шавкат Мирзиёевтің Қазақстанға сапары аяқталғаннан кейін Қазақстан Республикасының Сыртқы сауда палатасы мен Өзбекстанның Сауда-өнеркәсіптік палатасын құру туралы келісімге қол қойылды, бұл қадамдардың негізгі мақсаты – акциздер, салықтар, кедендік рәсімдер және т.б. мәселелері бойынша проблемаларды шешу.

Ресми мәліметтерге сәйкес, 2017 жылы екі ел арасындағы тауар айналымы 30% артып, 2 млрд АҚШ долларын құрады, ал 2018 жылдың бірінші тоқсанында елдер арасындағы сыртқы сауда айналымы 2017 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 50%-ке артты. Қазақстан мен Өзбекстанның шекаралас аймақтарының басшылары арасындағы сауда-экономикалық, мәдени-гуманитарлық салалардағы өзара түсіністік туралы меморандумдарға қол қойылды. Оңтүстік Қазақстан облысының әкімі Жансейіт Түймебаев өзбекстандықтарға Оңтүстік Қазақстан облысының аумағында ЕАЭО нарығына шығу туралы бірлескен кәсіпорындар құруды ұсынды.

Негізінде, Қазақстан Орталық Азияның барлық елдерінің ішінде Өзбекстанды бүкіл аймақтың даму траекториясы, сондай-ақ оның қауіпсіздігі тәуелді стратегиялық әріптес ретінде қарастырады. Ташкенттің өз көршілеріне қатысты ашық саясатын жүзеге асыруға дайындығы анық емес. Екіжақты қарым-қатынастарды күшейтуге ғана назар аударуға бола ма, әлде аймақтық ынтымақтастықты тереңдету үшін қазірдің өзінде шаң басқан жобаларды жүзеге асыруға қызығушылық бар ма?

Қазір біз тек қана өзіміз бастаған жобаларға қайтып жатырмыз. Жоғарыда айтылғандай, Қазақстан мен Өзбекстан бірінші кезекте аймақтағы сауда-экономикалық ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған жаңа күшжігерді бастады, бұл Орталық Азия елдерінің басқа да елдеріне қосыла алатын өңірлік ынтымақтастық үшін тиімді негіз бола алады.

Бейнелеп айтқанда, Өзбекстандағы билік ауысқаннан кейін белгілі бір эволюция басталды, аймақтық кеңістікті қайта құру үшін «үмітсіздік терезесінен» ол кейінірек «ашық есік» саясатына айналуы мүмкін. Әрине, Өзбекстанның жаңа басшылығының әрлеу ғана емес, терең ішкі экономикалық реформаларды жүзеге асырмауына, сондай-ақ ашық сыртқы саяси модельді іске асыруға қатысты шынайылығына әлі сенімді болмайтын скептиктер бар. Олардың пікірінше, соңғы кезде Шавкат Мирзиевтің жүзеге асырып жатқан өзгерістері әлі де қайталанбайтын үдерістер емес, сондықтан көбісін басынан бастау мүмкіндігі бар.

Екінші жағынан, «балық жоқта шаян да балық». Жергілікті экономиканың ұзақ жылдар бойы оқшауланғанынан және қатаң мемлекеттік реттеуден кейін, Шавкат Мирзиевтің ішінара экономикалық ырықтандыруға бағытталған алғашқы қадамдары көршілер мен шетелдік инвесторлар арасында үлкен қызығушылық тудырды. Айтпақшы, Өзбекстаннан басқа, қазір инвестициялық ахуалды жақсарту бойынша кейбір әрекеттер Қырғызстанда да байқалады, мысалы 2017 жылдың қыркүйек айында үкімет тіпті «Kumtor Gold Company» арқылы кен орнында алтын өндіруге жауапты канадалық «Centerra Gold Inc.» компаниясымен келісімге келді. Бұл көп жылдық келіспеушілік Қырғызстанның инвестициялық тартымдылығына елеулі түрде нұқсан келтірді, онда қазақстандық инвесторлар үшін де елеулі проблемалар туындады. Ұзақ мерзімді перспективада Орталық Азияның басқа елдеріндегі инвестициялық ахуалды, кем дегенде, қазақстандық деңгейге дейін көтеру бүкіл өңірді әлдеқайда көбірек нарыққа бағыттайтын инвесторлар үшін тартымды ете алады.

Бірақ өңірлік ынтымақтастық үдерісін жеделдету және тереңдету үшін көптеген жылдар бойы Орталық Азия елдеріне тығыз экономикалық және саяси өзара ықпалдасуды болғызбау себептерін мұқият зерделеу қажет.

Орталық Азия елдерінің аймақтық кооперациясының төмен деңгейінің себептері

- **Ішкі және сыртқы қауіптердің әртүрлі иерархиясы.** Мәселен, егер өткен ғасырдың 90-жылдарында экстремизм мен терроризм мәселесі Өзбекстан үшін маңызды болса, онда ресми деңгейде Қазақстан бұл мәселені 2000-жылдары ұлттық қауіпсіздігіне нақты қатер деп мойындады. Бұған қоса, Қазақстанның сыртқы саясаты ұзақ уақыт бойы осы елмен

тығыз байланысты болды, мысалы елге шетелдік инвестицияларды тарта отырып, Өзбекстанның сыртқы саясаты өзінің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, оны сақтауға үлкен қаражат жұмсады. Бірақ бұл қатерлердің иерархиясы ұлттық деңгейден өңірлік деңгейге дейін жылжу керек, бұл аймақтың әрбір елі осы қауіп-қатерлердің көпшілігінің бірлескен күш-жігермен оңай бейтараптандырылатынын нақты түсінетін болады. Сонымен қатар, осы қауіп-қатерлер, мысалы шекаралық қақтығыстар немесе суға талас қауіпі сияқты, сол су-энергетикалық консорциумды құру шеңберінде тығыз аймақтық ынтымақтастық деңгейінде ғана шешілуі мүмкін.

- **Орталық Азия елдерінің таңдаған әртүрлі экономикалық даму модельдері.** Аймақтағы капитал мен қызметтердің қозғалысына кедергі келтіретін инвестициялық ахуалдың әртүрлі деңгейлерін қоса алғанда, инвестициялардың және мүліктің қауіпсіздігі экономикалық интеграцияға, әсіресе саяси элитаның өзгеруіне кедергі келтіретін маңызды кедергі болып табылады.

- **Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциясына олардың экономикаларының біркелкі болуы кедергі келтіреді.** Олардың барлығы негізінен шикізаттық болып табылады. «Орталық Азия елдерінің экспорттау құрылымында үлестің 55%-тен астамы мұнай, алтын, газ және металл кендерін қосқанда үш қана тауар тобына келеді. Қазақстанда бұл концентрация ең жоғары – 66,5%. Мұнайды өндіру және экспорттау (жалпы экспорттың 53%) ұлттық экономиканың локомотивтері болып табылады, ал ел өндірістегі әлемдік көшбасшылардың бірі болып табылады. Өзбекстан мен Түрікменстанда тек қана ішінара дамыған газ қоры бар, ал Қырғызстан мен Тәжікстан алтын қорына ие. Қырғызстанның экспортының 50%-ы алтынға (Тәжікстанда 17%), ал Тәжікстан экспорттың құрылымында 30%-ы алюминий экспортына сүйенеді»⁴.

- **Бір емес, бірнеше өлшемде: қауіпсіздік, экономика, адам капиталы, демография, экология, мәдени ынтымақтастық және т. б.** жобалық ойлаудың болмауы. Туу, көші-қон, денсаулық сақтау, халықты тәрбиелеу, Орталық Азияның жекелеген елдерінің ғана емес, сондай-ақ бүкіл аймақтың тұрақтылығы мен дамуының маңызды факторы болып табылады. Мысалы, ұзақ уақыт бойы бірыңғай ақпараттық кеңістіктің болмауы біздің елдерімізде өңірдегі көршілерін нашар білетін тәуелсіздік дәуірінің

⁴ Enhancing Competitiveness in Central Asia. February 26, 2018. <http://www.oecd.org/about/sge/enhancing-competitiveness-in-central-asia-9789264288133-en.htm> [Feb. 26, 2018].

тұтас ұрпағының өсуіне алып келді. Сондықтан қазір ұлттық дипломатияға, бірлескен білім беру, мәдени, спорттық және басқа да жобаларға назар аудару қажет. Бұл – өңірлік ынтымақтастықтың гуманитарлық негізі.

- **Әлемге ашықтықтың әртүрлі дәрежелері және авторитарлық саяси режимдердің үстемдігі.** Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, авторитарлық режимдер демократиялыққа қарағанда ынтымақтастыққа бейім емес.

- **Сыртқы саясатты персонификациялау.** Интеграциялық шешімдерді қабылдауға және енгізуге субъективті факторлардың елеулі әсер етуі, бұл интеграцияның бағыттарын, формаларын, қарқынын және нәтижелерін болжауды қиындатады.

- **Аумақтық шағымдар немесе су тапшылығы бойынша мемлекетаралық түсініспеушілік.** Тұрақсыздық пен шиеленістің тұрақты аймақтары.

- **Аймақтағы интеграциялық үдерістерге қызығушылықтың түрлі деңгейлері.** Мысалы, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстанның Өзбекстан мен Түрікменстанға қарағанда көбірек кешенді интеграцияға ұмтылған.

- **Посткеңестік кеңістікте өздерінің нақты мақсаттары бар көптеген аймақтық бірлестіктерге тән интеграциялық сепаратизм.** Мысалы, Қазақстан мен Қырғызстан ЕАЭО-ға мүше болып табылады. Орталық Азия елдерінің қалған бөлігі осы одақтың мүшесі емес. ТАСИС бағдарламасының сарапшылары М. Робертс (M. Roberts) пен П. Вехраймның (P. Wehrheim) пікірінше, ТМД елдерінің көпжақты сауда келісімдерінің архитектурасы бір-бірімен ұштасқан, ал кейде тіпті қайшылықты позицияларға ие.

Оскар Уайльд өзара иллюзиялар – некенің ең жақсы негізі екенін айтқан болатын. Бірақ кез-келген аймақтық ынтымақтастықта «неке» негізі иллюзияларға емес, төрт маңызды элементке негізделуі керек.

Біріншіден, бірнеше тұғырға негізделген саяси ерік:

1. Орталық Азия елдерінің сыртқы саясатындағы басым бағыт ретінде аймақ елдерінің экономикалық және саяси өзара іс-қимылын жақындатуды мойындау.
2. Аумақтық тұтастықты және белгіленген шекараны тану.
3. Теңдік, еріктілік және өзара сенім қағидаты.

Аймаққа жаңа «ағалар» қажет емес. Әрине, сол Қазақстан мен Өзбекстан аймақтың дамуына қозғаушы күштер еді, бірақ Орталық Азияның қалған елдерін артынан ілесушілер деп есептеуге тырыспайды. Ал сенімге келетін болсақ, мынадай нақыл сөз бар: «Әрбір серіктестіктің игілігін алты кит ұстап тұр: біріншісі – тағдыр, қалған бесеуі – сенім». Ешкім біздің ортақ географиялық тағдырымызды жоққа шығармайды. Ұзақ уақыт бойы басты проблема өзара сенімге байланысты болды және оны қалпына келтіру керек.

4. Кадрларды оңтайландыру және ұйымды жетілдіру мақсатында тиісті министрліктер мен ведомстволардағы аймақтық ынтымақтастықтың жеке мәселелері бойынша жұмыс органдарын құру.
5. Әртүрлі салалардағы аймақтық ынтымақтастық туралы қол қойылған барлық келісімдерді біріктіру және үйлестіру.

Екіншіден, экономикалық прагматизм.

Аймақтық ынтымақтастық саласында бірдей прагматизмге негізделген ортақ тіл табатын технократтар мен кәсіпкерлер шараны басқаруға тиіс. «Кемедегінің жаны бір» екенін сезгенге дейін, бір бағытта бір-бірімен арасқысы келмейді.

Үшіншіден, ұзақ мерзімді ішкі саяси тұрақтылықты сақтау.

«...Демократияны тиімді мемлекеттік механизмді құрудың басымдығы саяси институционализацияның бастапқы кезеңде негіздеуге болады. Бірақ белгілі бір кезеңде ашық бәсекелестік саяси жүйеге ауысады, ол тиімді мемлекет құрудағы маңызды элемент болып табылады»⁵.

Төртіншіден, бірлескен аймақтық жобаларды жүзеге асыру кезінде сыртқы саясаттың сабақтастығын қамтамасыз ету.

Мұны істеу үшін, көбінесе жеке сүйіспеншілік пен ұнатпау сияқты субъективті факторлардың белгілі бір сыртқы саяси шешімдерді қабылдау мен жүзеге асыру кезінде басым болуын азайту қажет.

⁵ Мельвиль Андрей; Полунин Юрий; Миронюк Михаил; Тимофеев Иван; Ильин Михаил; Мелешкина Елена; Ваславский Ян және басқалар. (2006) «Саяси атлас». «Эксперт» журналы, 43 (537): 23–54.

Аймақтық өзара іс-қимылдың үш кезеңі

Бірінші кезең

Нақты жобалар (саяси ерік)

Орталық Азия мемлекеттері үшін өңірлік ынтымақтастықтың бастапқы кезеңінде бүкіл аймақтың қауіпсіздігіне байланысты өзара тәуелді екі негізгі проблеманы шешу өте маңызды:

1. Шекарадағы сенімнің артуы. Шындығында, бұл біздің елдеріміз үшін болашаққа әсер ететін жаңа аймақтық саясаттың негізі. Әлемдік тәжірибе трансшекаралық ынтымақтастықтың барлық қатысушылары үшін оңтайлы мультипликативтік әсер етуі мүмкін екендігін, жақын экономикалық ынтымақтастықтың іргетасын қалайтынын көрсетеді. Айтпақшы, аймақтық ынтымақтастық туралы сөз болғанда шекаралық сауда-саттықты жандандыру, ол жақын экономикалық ынтымақтастықтың іргетасын қалаудың алғашқы қадамы болуы керек, керісінше емес. Ашық теңізге секіруден бұрын бассейнде жүзуді үйрену керек. Біз үшін ең жақсы, ең алдымен шекара маңы ынтымақтастығы негізінде қарым-қатынастарды ұзақ және тиімді құру мүмкіндігі бар. Бұл үшін Орталық Азия елдерінің қоғамдастығын аймақтық ынтымақтастықтың қозғалтқышы ретінде пайдалану қажет, өйткені ол төменнен аймақтық өзара әрекеттестікті қолдауды қажет етеді. Салалық интеграцияны есепке алмастан, саяси бастамалар деңгейінде жоғары интеграциялану кезіндегі кез келген әрекеттер салалық интеграцияны жоққа шығармайды деген сарапшылармен келісе алады. Сондықтан ең алдымен микродеңгейде экспорттық-импорттық операциялардың құнын төмендетуді талап ететін кәсіпкерлік субъектілеріне және аймақ елдерінен теңізге тікелей қатынас болмаған уақытқа сүйену өте маңызды. Қазақстан үшін басым экспорттық әлеуеті бар бірқатар тауарлардың импорты бойынша Өзбекстанның акциздік саясаты қазірдің өзінде жұмсалды. Айта кетейік, 2017 жылы Самарқандта өткен «Орталық Азия: бір өткен және бір болашақ, тұрақты даму және өзара гүлдену үшін ынтымақтастық» атты халықаралық конференцияда Өзбекстан президенті Шавкат Мирзиёев аймақаралық ынтымақтастықты нығайту үшін Орталық Азия өңірлері басшыларының ассоциациясын құру туралы қызықты бастама айтты. Оның пікірінше, бұл механизм облыстың өнеркәсіптік, инвестициялық және интеллектуалды әлеуетін пайдалануға мүмкіндік

береді. Сондай-ақ, Астана (қазіргі Нұр-Сұлтан) мен Ташкент 2018 жылдың соңына дейін екі ел арасындағы тауар айналымын 3 миллиард долларға дейін арттыру мақсатында «Орталық Азия» шекара маңы ынтымақтастығы халықаралық орталығын құру мәселесін талқылайды, сондай-ақ Астанада «Қазақстан – Өзбекстан» бірінші аймақаралық форумын өткізу туралы келісімге қол жеткізілді, Орталық Азия елдерінің Ташкенттегі аймақтық экономикалық форумы, сондай-ақ Іскерлік кеңестің бірінші отырысы және Шымкенттегі бірлескен бизнес-форумы өтті. Айтпақшы, Өзбекстанның негізгі серіктесі Оңтүстік Қазақстан облысы, оның Өзбекстанға экспорты 30%-ды құрайды. Қазақстан мен Өзбекстанның өңіраралық ынтымақтастықтың бірінші форумын өткізу туралы ниеттеріне келетін болсақ, Астана мұнда велосипедті ойлап тапқан жоқ. Осындай меморандумдар Қазақстан мен Ресейдің шекаралас облыстары арасында ұзақ уақыт жұмыс істеп келеді, тіпті екі елдің басшыларының қатысуымен тұрақты аймақтық форумдарға айналды.

2. Су-энергетика секторындағы ынтымақтастық, соның ішінде Орталық Азиядағы барлық болашаққа қауіп төндіретін жаһандық климаттың өзгеруіне дайындықтың бөлігі ретінде, әсіресе су тапшылығын ұлғайтумен байланысты. Осыған байланысты, біздің елдердің үкіметінің ұзақ мерзімді инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру кезінде климаттың өзгеру тәуекелдерін ескеруі керек деп есептейтін сарапшылардың қорытындылары келісіледі, бұл бюджет шығындарын ғана емес, сондай-ақ жергілікті экономикалардың барлық құрылымын қайта қарауды қажет етеді.

Екінші кезең

Аймақтық экономикалық кооперация (саяси ерік + экономикалық мақсаттылық + адам капиталы)

Орта Азия елдері әлемдік экономикалық үдерістердің шалғай аймағына түспеу үшін нақты жобалардан басқа салалардағы аймақтық кооперацияға көшуі керек.

Аймақтық өзара іс-қимылды жеделдету үшін ішкі факторлар мен сын-тегеуріндер

1. Экономикалық кооперация болашақ интеграциялық үдерістердің негізі ретінде аймақтағы елдердің неғұрлым тиімді экономикалық дамуына және экономикалық саясаттың мақсаттарын жүзеге асыруға негіз болады.

2. Орталық Азия елдерімен тығыз экономикалық ынтымақтастық жағдайында инвесторлар әртүрлі салаларға инвестицияларды бағыттайтын үлкен нарыққа шоғырланады. Тауарлардың еркін айналымына, капиталға және еңбекке кедергі келтіретін кез-келген техникалық және салық шекараларының жоқтығына байланысты, бірыңғай нарық біздің елдеріміздің әрқайсысының инвестициялық тартымдылығын арттырады. «Экономиканы, өндірісті және экспортты айтарлықтай әртараптандыру табыстарды, жұмыс орындарын және тұрақты өсуді арттыруға тиіс. Орталық Азия елдері өздерінің бәсекелестік артықшылықтарын жүзеге асыра алатын жаһандық қосылған құн тізбегіндегі (ҚҚТ) өздерінің нақты элементін табуы керек... Жұмсақ сауда кедергілерін азайту (мысалы, ауыртпалықсыз кедендік рәсімдерді жою) кезінде көлік және ақпараттық инфрақұрылымды жетілдіру бизнес жүргізудің өзіндік құнын азайтады және Орталық Азия елдерінің жаһандық ҚҚТ қатысушыларына тартымдылығын арттыру, осылайша барлық экономикалардың әртараптандыруына қол жеткізуге алып келеді»⁶.

3. Орталық Азия елдері үшін басты проблемалардың бірі – гуманитарлық инвестицияларды ұлғайту арқылы өнімді адам капиталын қалыптастыру үшін «білім экономикасын» құру. Массачусетс технологиялық институтының экономикалық даму және макробайланыстарға мамандандырылған профессоры Цезарь Идальгоның пікірінше «... нақты білімді неғұрлым көбірек қажет ететін экономикасы бар елдер өсетініне» сенеді. Экономикасы осыны талап етпейтіндер елдер, яғни жоғары технологияға қарай әртараптандырыла алмай кедей болады, ал тосқауылдарды жеңіп шыққандар бай болады»⁷. Қазіргі уақытта Орталық Азияның барлық елдері адам капиталын тез жоғалтуда деуге болады. Бұл алаңдаушылық туғызатын құбылыс – аймақтағы елдердің болашағын көрмей, әлемнің басқа өңірлерінде өздерінің «бәсекеге қабілеттілігін» табуға тырысып, түрлі бағыттар бойынша кетіп жатқандар

⁶ Enhancing Competitiveness in Central Asia. February 26, 2018. <http://www.oecd.org/about/sge/enhancing-competitiveness-in-central-asia-9789264288133-en.htm> [Feb. 26, 2018].

⁷ Ардак Букеева. Цезарь Идальго. № 77 (қантар '18). https://forbes.kz/process/tsezar_idalgo/

көптеген өршіл, шығармашыл және қабілетті жастар. Мысалға, «Finprom» агенттігі Қазақстандағы жүргізген сауалнаманың қорытындысын ұсынды, оның деректері бойынша 2017 жылы елден 37,7 мың адам кетіп қалған. Бұл 2015 жылға қарағанда 25,3%-ға көп. Қазақстаннан шыққан білікті мамандардың үлесі 54%-ды немесе 20,4 мың адамды құрады, бұл 2015 жылға қарағанда 17% артық⁸. Техника саласының, экономистердің және оқытушылардың кетуі өте алаңдатарлық жәйт. Бірақ тіпті «ақыл-ойдың кетуін» тоқтатуға болады, ол үшін «ақылдылар» бәсекелестігі болатын елге қайтаруды қолдап «кері көші-қон» саясатын бастаған кезде жағдайды түзетуге болады. Бірақ бұл бірнеше маңызды нәрсені талап етеді. Біріншіден, көптеген әлеуметтік «жедел сатылар» бар, бәсекеге қабілетті интеллектуалды, саяси және экономикалық жағдайдың болуы, мұнда жасанды өсу, оларда мүмкіндіктердің теңсіздігі тек өмірлік лотереялармен анықталады, күміс қасықтан пайда болған сәттілік немесе сәтсіздік деген мәселе болмайды. Сайып келгенде, бәсекелестікке қабілетті мемлекет телефон арқылы емес, «білімділердің» қатаң ішкі бәсекелестігі жағдайында ғана қалыптасады, бұл мүмкіндіктер олардың жеке қабілеттеріне, яғни осы мүмкіндіктерді іске асыруларына байланысты. Екіншіден, «аман қалғандар» өздерін «орта таптың» өкілдері деп санайтындардан аз болады деп санайтын Орталық Азия азаматтарының көпшілігінің өмір сүру деңгейін жоғарылату мифтік емес, нақты болуы керек, яғни өзін-өзі дамытудың табиғи қажеттілігі туындауы тиіс. Үшіншіден, тең мүмкіндіктер дипломды емес, өмір бойы үздіксіз білім алу дағдыларын қамтамасыз ететін сапалы білімге тең қол жеткізуді білдіреді. Сонымен қатар, сапалы білімге тең қол жеткізу аймақтың барлық елдерінде болуы тиіс. Төртіншіден, «шикізаттық санадан» арылып, түпкілікті өнім тек жаңа технологияларды құру ғана емес, осымен қатар практикалық және теориялық маңызы бар барлық салаларда идеяларды, жобалар мен білімдерді өндіру болып табылатын инновациялық экономиканы дамыту. Тек сонда ғана Орталық Азияның барлық елдерінде көп айтылатын «білім экономикасы» пайда болады.

4. Аймақтық экономикалық, саяси және экологиялық қауіпсіздікке «ескі», «жаңа» және «әлеуетті» қатерлерді бейтараптандыру құралы ретінде тиімді өңірлік өзара іс-қимыл механизмін келтіруге болады. Бұл көбінесе Орталық Азия мемлекеттерінің делдалдарсыз сауатты құрылған өңірлік саясатқа

⁸ Қазақстаннан көп мамандар кетіп жатыр. Ақпан 20, 2018. <https://kapital.kz/economic/67059/kazakhstan-pokidaet-vse-bolshe-specialistov.html> [Feb. 20, 2018].

байланысты. «ЕО тәжірибесінен екі нәрсе білуге болады. Біріншісі – ЕО аймақтық институттары. Бұрынғыдан айырмашылығы, қазіргі кезде тұрақты кездесулер өткізу, институционализация, ұжымдық реттеу және үйлестіру тұрғысынан қатынастарды жақсартудың бірінші кезеңі байқалады. Бұл, ең алдымен, үкіметаралық сенімді нығайтуға және үшінші тарапқа ортақ мүдделерді қалыптастыруға көмектеседі... Мұндай даму үшін аймақтық институттарды құру маңызды. Екінші аспект – жалпы сауданы күшейту. Мысалы, сауда үшін ортақ шекараларды жою және аймақтық сауда-саттықты жандандыру ЕО-ның жалпы дамуында маңызды рөл атқарды. Орталық Азия аймағында, бұл аймақ елдеріне қарағанда Ресей мен Қытайға байланысты. Үшінші маңызды аспект, біз айтып өткеніміздей аймақтық сәйкестікті құруға бағытталған»⁹. Шын мәнінде, бұл өңір елдері тәуелсіз экономикалық және саяси субъектілер ретінде өмір сүреді. Кез келген өңір жаһандық геосаяси өзгерістердің контекстінде экономикалық тұрғыдан бәсекеге қабілетті және саяси тұрғыдан тұрақты болуы керек, бұлай болмаса тәртіптен гөрі тұрақсыздық көбірек туындайды. Классикалық схемаға сәйкес басқа гегемониялық өзгерістердің болмайтынын немесе бұрынғы ойыншылардың «бақыланатын шиеленіс» моделі шеңберінде тіпті жағдайды бақылай алмайтын уақытша геосаяси хаос кезеңі болатынын тағы да түсінбеуі жағдайды күрделендіре түседі. Әлеуетті гегемондардан ешкім де әлемдік орталық рөлін қабылдауға дайын болмайды. Немесе классикалық гегемон-мемлекет күшті аймақтық блокпен ауыстырылады.

Осылайша, Орталық Азия елдерінде жаһандық архитектураниканың ағымдағы өзгерістері назарға алынуы тиіс, бұл жеткілікті мөлшерде «қара аққулар» пайда болуына алып келеді. Атап айтқанда, біз жаһандық және субөңірлік қауіпті үрдістер туралы айта аламыз, мысалы:

1. Халықаралық құқық жүйесінің дағдарысы.
2. Сепаратистік, экстремистік және террористік ұйымдардың белсенді болуы.
3. Гибридті соғыстарды пайдалануды кеңейту.
4. Аймақтық қақтығыстар санын арттыру.
5. Заңсыз көші-қон шеңберіндегі жаңа «Ұлы көші-қон».

⁹ Туронбек Козоков. Орталық Азиядағы аймақтық қақтығыстар: біртектілік мәселелері және ЕО тәжірибесі. Торстен Бонакермен сұхбат. Наурыз 26, 2018. <https://cabar.asia/ru/regionalnye-konflikty-v-tsentralnoj-azii-voprosy-identichnosti-i-opyt-es/> [March. 26, 2018].

6. Урбанизация процесін жеделдету.
7. Қару-жарақ және сыртқы саясатты милитаризациялау үдерісі.
8. Экологиялық тәуекелдердің өсуі. Судың тапшылығын арттыру.
9. Азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп төндіру.
10. Климаттың жаһандық өзгеруі.

Әлемдік, субөңірлік және өңірлік деңгейдегі әртүрлі мәселелер Орталық Азия елдеріне түрлі жолдармен әсер етеді. Бұл сондай-ақ осы аймақтағы елдердің әрқайсысы белгілі бір процестерге қатысудың әртүрлі деңгейінде екеніне байланысты. Сондықтан Орталық Азияның ықтимал перспективаларын қарастыруға әрекет жасаған кезде аймақ ішіндегі саяси және экономикалық әлеуетті, өңірлік тәуекелдер мен қауіптерді ғана емес, сондай-ақ аймаққа тікелей немесе жанама әсер етуі мүмкін жаһандық және субөңірлік үрдістерді ескеру қажет. Орталық Азия аймағындағы аймақтық ынтымақтастық тек бүкіл өңірдің экономикалық әлеуетін ашып қана қоймай, ескі және жаңа әлемдік әсер ету орталықтарының экономикалық, саяси және идеологиялық араласуына қарсы тиімді қорғануды қамтамасыз етеді. Біздің аймақтық проблемаларымызды осы аймақтың елдерінен басқа ешкім шеше алмайды. Ал бұл ойынның өз ережелерін және Орталық Азиядағы өз күн тәртібін белгілеу арқылы ғана жүзеге асырылады. Сонымен қатар, аймақта экономикалық, идеологиялық немесе әскери-саяси салаларда тікелей немесе жанама түрде қатысатын геосаяси ойыншыларды бөліп алуға болады, олар Ресей, Қытай, АҚШ, Түркия, Иран, Сауд Арабиясы. Олардың барлығы аймақ елдерінің белгілі бір аймақтық мәселелер бойынша шоғырландырылған ұстанымын ескере отырып, Орталық Азия елдерінің әрқайсысымен екіжақты қарым-қатынастарға үлкен қызығушылық танытады. Әрине, Ресей мен Қытай үшін аймақтағы тұрақтылық маңызды фактор болып табылады. Бірақ, негізінен кейбіреулер өздерінің көршілерімен серіктестік құруға тырысқаннан гөрі, ұзақ уақыт әскери-саяси және экономикалық жағынан қолдауды іздестірген адал саяси элиталардың қолдауымен ерекшеленді. Мысалы, Орталық Азия елдерінің көпшілігі ШЫҰ-на кіріп, Қытаймен шекаралас проблемаларын шеше алды, ал аймақтағы ішкі шекарада шиеленістер болуы мүмкін. Түптің түбінде, барлық ірі геосаяси ойыншылар жаңа өңірлік блоктың пайда болуына бағытталған процесті қолдауға қарағанда, Орталық Азия елдерін өздеріне одақтас ретінде тартуды жөн көреді.

Германияның шикізаттық стратегиясы және Қазақстанның экономикалық саясатының бөлігі ретіндегі Германия мен Қазақстанның шикізаттық серіктестігі

Әлия Мусина

Табиғи ресурстарға бай елдерге қатысты сөз қозғалғанда, осы байлықтың қолданылу ұтымдылығы мен азаматтардың әл-ауқатына әсер етуі туралы мәселе жиі туындайды. Әдетте, табиғи ресурстарға бай қандай да бір мемлекет тұрғындарының көпшілігі шикізаттарға қатысты жасалған мәмілелерден түсетін жоғары пайдаға қол жеткізе алмайды. Қазақстан бұл тұрғыдан ерекшеленбейді. Елдің экономикалық саясатында қабылданған шараларға қарамастан, республика өзінің ресурстық тәуелділігінен толығымен арыла алмай отыр.

«Мұнай» елдерінде демократия болмаған кезде «ресурстық қарғыс» туралы әңгіме айтылады, ал дамыған демократиялық елдердің көпшілігінде «лакмус қағазы» сияқты шикізат өте аз. Батыс Еуропа, әсіресе Германия, жоғары дамыған технологияларға және біршама өркенденген экономикаға қарамастан, өз экономикаларын шикізатпен үздіксіз қамтудың нақты стратегияларын әзірлеуге және шикізатты іздеуге мәжбүр. Қабылданған шаралар өте маңызды және экономикалық жағынан қажетті, сондай-ақ серіктес елдерге қатысты демократиялық стандарттарға қойылатын талаптарға сәйкес келеді.

Германия үкіметінің шикізаттық стратегиясы

Германия 2010 жылы неміс экономикасына металдар мен минералдардың жеткізілуіне кепілдік беретін шикізат стратегиясын қабылдады. Технология саласында дамыған елдердің бірі бола отырып, Германия өз өнеркәсібі үшін шикізаттың үлкен қорларын қажет етеді. Мысалы, сирек кездесетін металдар негізінен Қытайдан импортталады. Бұл шикізат стратегиясы импорттық тәуелділіктен туындаған тәуекелдерді азайтуға мүмкіндік беретін және шикізатты үздіксіз қамтамасыз ету мен әртараптандыру мақсатында қабылданды.

Германияның шикізаттық стратегиясының негізгі құралдарының бірі Федералдық үкімет германиялық экономиканы қолдауға және шикізатпен өнеркәсіпті қамтамасыз етуге бағытталған «шикізаттық серіктестік» болып табылады¹. Қазіргі уақытта Моңғолиямен (2011), Қазақстанмен (2012), Перу (2014), сонымен қатар саяси ниеттер түрінде серіктестік туралы келісім Чилимен де жасалған. Оңтүстік Африкамен тауар серіктестігінің мүмкіндіктері де зерттелуде².

Неміс үкіметі, әдетте, минералды ресурстарды барлау мен игеруге, басқаруға қолдау көрсетуге және инвестициялау үшін қолайлы жағдайлар жасауға және тиісінше, пайдалы қазбаларға өздерінің инвестицияларына жәрдемдесуге уәде береді. Негізгі инфрақұрылымды құру және дамыту, шикізат пен ресурстардың тиімділігін арттыру, сондай-ақ ұлттық және халықаралық деңгейлерде тауар секторындағы ашықтықты арттыру әдетте негізгі уағдаластықтардың бірі болып табылады. Көбінесе барлау мен өндіруге экологиялық және әлеуметтік стандарттарды енгізу, шикізат секторындағы заңнамалық базаны және әкімшілік шарттарды жетілдіру, сондай-ақ шикізат саласындағы қызметкерлерді оқыту және біліктілігін арттыру серіктестікті толықтырады.

Екіжақты шикізаттық серіктестіктер серіктес елдердің үкіметтері мен кәсіпкерлері тарапынан қолдау тауып, жобаларды іске асыруда олардың қызметін бақылайды. Осылайша, Германия жағынан осындай әріптестік туралы келісімдер бойынша жобаларды іске асыруды ең алдымен Федералды экономика және технологиялар министрлігі, сондай-ақ Сыртқы істер министрлігі, Экономикалық ынтымақтастық және даму министрлігі, Экология министрлігі үйлестіреді. Ал іскерлік жағынан – Германия федералдық өнеркәсіп одағы³ қадағалайды.

¹ BMWi (Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie) (2010): Rohstoffstrategie der Bundesregierung. Sicherung einer nachhaltigen Rohstoffversorgung Deutschlands mit nichtenergetischen mineralischen Rohstoffen. Berlin.

² <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/17/134/1713434.pdf>.

³ https://www.umweltbundesamt.de/sites/default/files/medien/1968/dokumente/2017-02-01_rohpolress_ka_6_rohstoffpartnerschaften.pdf.

Қазақстанның шикізат саясаты және шикізатқа тәуелділіктен шығу шаралары

Қазақстан өз тарапынан бай табиғи ресурстарға ие ел бола отырып, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап ресурстық саясат туралы мәселені ойластырып келеді. Қазақстандағы көмірсутектерді өндіру 1899 жылы⁴ басталғанына қарамастан, Кеңес Одағы кезінде саяси уәждермен мұнай әлеуеті толығымен пайдаланылмады.

Сонымен қатар, 90-жылдардың басындағы алғашқы шетелдік инвестицияларды тартқан сектор мұнай-газ секторы болды. Елдің экономикалық және сыртқы саясатын қалыптастыруда маңызды мәселелердің бірі айқын себептер бойынша жер қойнауын пайдалануды басқару және реттеу болып табылады.

Сол жылдары ел басшылығы Қазақстанға «голланд ауруының» әсерін тигізбеу керектігін бірнеше мәрте атап өтті, көбінесе мұнай бағасынан тәуелсіз әртараптандырылған экономиканың маңыздылығы туралы айтылды, содан кейін тауарға тәуелділіктен арылудың алғашқы шаралары мен ұсыныстары әзірленді.

1994 жылы Қазақстан Республикасының пайдалы қазбалар кен орындарын геологиялық зерттеу және игеру жөніндегі жер қойнауын пайдалану, жер қойнауын қорғау және инвестициялық бағдарламаларды басқару мен реттеу тұжырымдамасы бекітілді. Осы тұжырымдамаға сәйкес, пайдалы қазбалар кен орындарын геологиялық зерттеу мен игеру саласындағы инвестициялық саланы ашу және дамыту бойынша алғашқы қадамдар жасалды. Осылайша, инвесторлардың қажетті ақпаратқа қол жеткізуі үшін геологиялық-экономикалық деректер жария етілді. Сонымен қатар, «Қазақстанның жаһандық теңгерімдегі стратегиялық жағдайын анықтау үшін әлемдік шикізат өнімдерінің әлемдік минералдық-шикізат кешенін, өндірісті, тұтынуды және сауда жасауды, сондай-ақ әлемнің дамыған және дамушы елдерінің шикізат саясаты туралы ақпаратты жинақтауға дайындық» туралы шешім қабылдады⁵.

Үкіметтің 2012 жылғы тамызда бекітілген «2030 жылға дейінгі Қазақстан Республикасының геологиялық саласын дамыту тұжырымдамасы» жер

⁴ <http://www.neftegaz.kz/analitik-articles/istoriya-kazaxstanskoj-neftyanoj-otrasli.html>.

⁵ http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemi/dok_pegmli/index.htm.

қойнауын ұтымды пайдалануға, геологиялық саланың инфрақұрылымын дамытуға, инновациялық технологиялар мен қызметкерлерді дамытуға, сондай-ақ инвестициялық тартымдылықты арттыруға және мемлекеттік жекешелік серіктестік тетіктерін дамыту үшін заңнамалық базаны жетілдіруге бағытталған⁶.

Соған қарамастан, бүгінгі күні экономиканың мұнай бағасына тәуелділігі әлі де күшті болып отыр. Ресурстардың көптігі экономикалық дағдарыстың алдын алуға мүмкіндік бере алмайды, ел экономикасының барлық секторларында оның айқын көрінісі болды.

2001 жылдан бастап Қазақстанда тұрақтандыру қорын құру немесе ШОБ субъектілерін қолдау, экономиканы әртараптандыру бойынша қабылданған түрлі бағдарламалар сияқты қолданылған құралдар жеткіліксіз болды. Бұрыннан бекітілген институциялық негіздер жеткілікті деңгейде орнықты емес және сыбайлас жемқорлыққа байланысты транспаренттіліктің жоқтығы шикізат тәуелділігін болдырмау үшін қабылданған шараларды әлсіретеді.

Қазақстан экономикасындағы шикізат саласының мәні барлық салаларда көрініс табады. Мысалы, 2015 жылы өнеркәсіп өндірісінің 2/3-і мұнай-газ секторына, тау-кен өнеркәсібіне және металл өнімдерін⁷ өндіруге тиесілі. Тікелей инвестициялардың басым бөлігі 2017 жылы шамамен 70% тау-кен өнеркәсібі мен барлау жұмыстарын қамтиды⁸. Қазақстанның экспортындағы шикізаттың үлесі кейбір ауытқуларға қарамастан, өсіп келеді және 2017 жылдың маусым айындағы жағдай бойынша 86,6% құрайды (төмендегі кестені қараңыз)⁹.

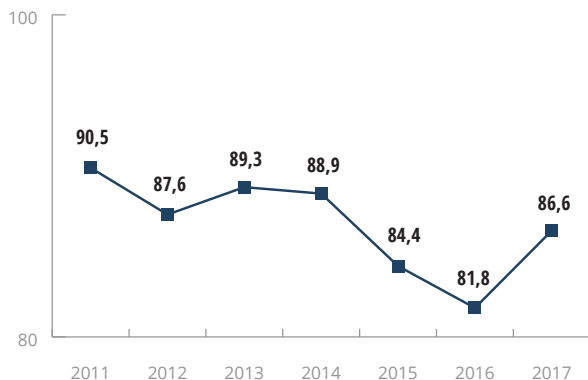
⁶ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200001042>.

⁷ https://www.oaov.de/sites/default/files/page_files/Kasachstan-Update-Ost-Ausschuss.pdf.

⁸ http://www.gtai.de/GTAI/Content/DE/Trade/Fachdaten/MKT/2016/11/mkt201611222083_159840_wirtschaftsdaten-kompakt---kasachstan.pdf?v=8.

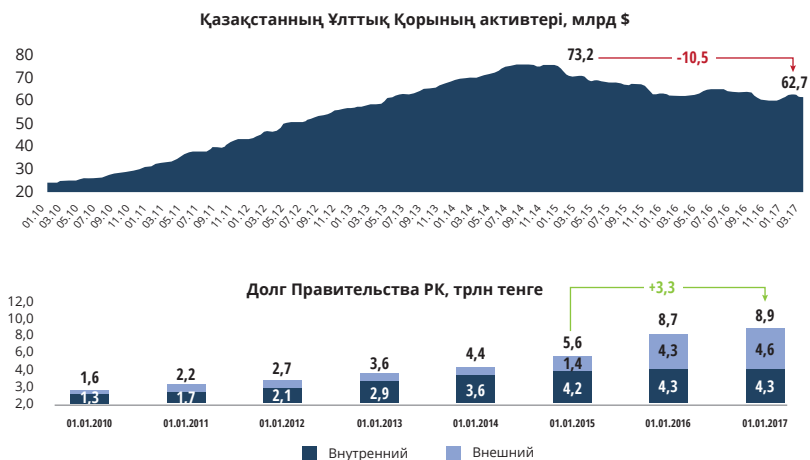
⁹ <https://365info.kz/2017/08/kazahstan-menyaet-struktur-eksporta/>.

Қазақстан экспортындағы минералды өнімдер мен металдардың, сондай-ақ олардан жасалған бұйымдардың үлесі (%-дық мөлшерде, Статистика комитетінің деректері бойынша)

Ұлттық тұрақтандыру қоры шикізат саясатының үздік құралдарының бірі бола тұра, қазіргі уақытта әлсіздігімен ерекшеленеді, оны «Талап» қолданбалы зерттеулер орталығының келесі диаграммасынан көруге болады¹⁰.

2001 жылдан бері Қазақстанның мұнайдан түскен табыстары Ұлттық Қорда жинақталып жатыр, ал оның «беріктік қорлары» азайып келеді Қазақстанның Ұлттық Қорының активтері, млрд \$

¹⁰ https://kz.expert/ru/materials/analitika/229_v_kakoy_lovushke_sidit_kazahstan.

Сонымен қатар, тауарлық тәуелділіктен кету туралы мемлекеттің қолданыстағы бағдарламаларының нәтижелері тек ұзақ мерзімді перспективада ғана көрінетінін атап өткен жөн. Мысалы, Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында ЖІӨ-де шикізат компонентінің үлесін қарастырған кезде, ол 25%, 2010 жылы – 19,5%, 2017 жылы – 13% болатын¹¹. Бұл негізінен мұнай бағасының құлдырауына байланысты, бірақ экономиканы әртараптандыру бойынша қабылданған шаралар алғашқы нәтижелерін сақтайды.

Қазақстанның шикізаттан тәуелділігі бәріне белгілі факт, бірақ соған қарамастан республика бұл тәуелділікке төтеп беруге әрдайым сәтті болмаса да, белсенді түрде тырысуда. Мысалы, халықаралық экономикалық қауымдастықтардың мүшелігі тұрғысынан еліміздің қызметі мен күш-жігері инвестициялық ахуалды жақсартуға ықпал етеді. Қазақстанның күш-жігерінің бекер емес екендігі және іс-әрекеттердің бір жағы да жұмыс істеп жатқаны көршілес елдермен, соның ішінде Ресеймен салыстырғанда, жылына «бизнесті жүргізудің жеңілдігі» салыстырмалы оң рейтингісімен (28-орын) расталды¹².

Инвестициялық тартымдылықты арттыру үшін барлық жерде негіздемелік жағдайлар жасалуда. Осылайша, «5 институциялық реформаны жүзеге асыру үшін 100 нақты қадам» бағдарламасында (2015 ж.) жаңғырту қажеттілігін түсініп, 74 және 75 қадамдар CRIRSCO халықаралық есептілік стандарттары жүйесін енгізу арқылы ашықтықты арттыру туралы айтады, сондай-ақ ең жақсы халықаралық тәжірибеге сәйкес лицензияларды беруде оңайлатулар енгізу¹³.

Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 27 желтоқсандағы Жер қойнауын пайдалану туралы Кодексінің негізгі элементтері минералды барлауға және пайдалы қазбаларды өндіруге лицензиялар алудың, жергілікті билік органдарының шағын кен орындарына лицензиялар беру, халықаралық стандарттар енгізу ресурстарды бағалау туралы негізгі қағидаларын («First Come, First Served қағидаттары бойынша») айтарлықтай оңайлатады және жеделдетеді. Ал жер қойнауын пайдаланушылардың қызметтерді және тауарларды сатып алу, есеп беру мен жергілікті қамту бойынша

¹¹ <https://www.zakon.kz/4922370-ekonomika-kazahstana-uhodit-ot-syrevoy.html>.

¹² <http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/k/kazakhstan/KAZ.pdf>, <https://24.kz/ru/news/delovye-novosti/item/274950-kazakhstan-podnyalsya-na-8-pozitsij-v-rejtinge-doing-business>.

¹³ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31977084.

міндеттемелерін мемлекеттік реттеу ДСҰ талаптарына сәйкес келеді. Жалпы алғанда, жаңа кодекс инвестициялық тартымдылықты арттыруға арналған¹⁴.

Қазақстан экономикасын тауарлық тәуелділіктен арылту бойынша одан арғы шаралар 2018 жылдың ақпан айында күшіне енген 2025 жылға дейін Қазақстан Республикасының дамуының жаңа стратегиялық жоспарын, ең алдымен экономиканы әртараптандыру мен Индустрия 4.0. (Өнеркәсіпті цифрландыруды) қамтиды¹⁵. Бірақ, экономиканың әртүрлі салаларында әзірленген іс-қимыл жоспарына қарамастан және тек тауарлық сектордың қысқа есебі ғана болса, Қазақстанның болашақта дамуы мұнай табыстарының жоғары деңгейіне тәуелділігін сақтайды. Мұның себебі, ең алдымен әлсіз мемлекеттік институттар мен қабылданған шаралардың тиімділігін төмендететін сыбайлас жемқорлық.

Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Германия Федеративтік Республикасының Үкіметі арасындағы Шикізат, өнеркәсіптік және технологиялық салалардағы серіктестік туралы келісім – мақсаттар мен міндеттер

Германияның шикізат стратегиясын және Қазақстанның шикізаттық саясатын жүзеге асырудың мысалдарының бірі ретінде 2012 жылдың ақпанында қол қойылған осы екі ел арасындағы серіктестік туралы келісімді атауға болады. Ол 1995 жылы күшіне енген 1992 жылғы қолданыстағы инвестицияны қорғау туралы келісімге және 21.12.1998 жылы күшіне енген 1997 жылғы қосарланған салық салуды болғызбау туралы келісімге, сондай-ақ 2008 жылғы 3 қыркүйектегі Қазақстан мен Германия арасындағы Болашақ үшін серіктестік туралы бірлескен мәлімдемеге толықтыру болып табылады.

Германия мен Қазақстан арасындағы экономикалық қарым-қатынастардың табысты дамып келе жатқанын және сауда-саттық саласында басым болып отырғанын атап өту керек. Германиядан экспорттау 2017 жылға

¹⁴ https://forbes.kz/process/expertise/obzor_klyuchevyih_polojeniy_novogo_kodeksa_rk_o_nedrah_i_nedropolzovanii/

¹⁵ <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://www.akorda.kz/upload/media/files/1f1037924cdfffa26ebdc7054f3502aa.doc>.

қарай 17% өсім көрсетті, ал Қазақстаннан импорт 24%-ға артты. Дегенмен, жетістіктер ең жақсы көрсеткіштерден біршама алыс, мысалы, 2013 жылы айналым €6,8 млрд¹⁶ құрады.

Ең алдымен Қазақстаннан Германияға мұнай, газ, металдар және химиялық өнімдер импортталады. Осылайша, Қазақстан Германияға төртінші мұнай жеткізуші болып табылады және Еуроодақта 5-орын алады, яғни барлық мұнайдың 7%-ын ЕО жеткізеді. Германияның Қазақстанға инвестициясы негізінен тауарлық секторда, атап айтқанда, мұнай және газ өндіруге бағытталған. Сонымен қатар, Қазақстандағы инвесторлардың арасында Германия 18-орында тұр¹⁷. 2017 жылы неміс кәсіпорындары Қазақстанға 345 млн АҚШ долларын ғана инвестициялады, ал, жалпы алғанда, республикаға салынған неміс инвестициялары 549 млн долларды құрайды, оның ішінде құрылыс, сауда, инфрақұрылым және химия өнеркәсібі секілді экономиканың салалары бар¹⁸.

Бұл «шикізаттық» келісімнің басты мақсаты – екі ел арасындағы шикізат, өнеркәсіптік және технологиялық салалардағы экономикалық қатынастарды тереңдету. Осылайша, Қазақстанның шикізат әлеуетін қолдау арқылы, серіктестіктердің екеуінің де тұрақты дамуына, Германиядан инновациялық даму мен технологиялар трансфертіне және осы елге қажетті шикізатты сенімді жеткізуге жәрдемдеседі.

Қазақстан қаржылық несиелермен байланысты емес инвестициялау және экспорттық несиелерді сақтандыру кепілдемесін міндетіне алды. Осылайша, Қазақстан Үкіметі мемлекеттік кәсіпорындардың жобаларын қаржыландыруды қамтамасыз ету бойынша мемлекеттік кепілдіктерді ұсынады. Мұндай кепілдіктер ретінде Қазақстанның Даму Банкі немесе «Самұрық-Қазына» ҰӘҚ қойылған. Сондай-ақ, келісім аясында қазақстандық заңнамасының шеңберінде германиялық кәсіпорындардың елдегі алынатын шикізат материалдарына кедергісіз қол жеткізуіне кепілдік беріледі.

Германия үкіметі Қазақстанға экономикалық саладағы басшы қызметкерлердің, байланыс орнату кәсіпорындарының дағдыларын жетілдіруге және техногендік минералды түзілімдердің шикізат әлеуетін немесе техногендік минералдық түзілімдердің шикізатын зерттеу және бағалау

¹⁶ <https://www.oaov.de/kasachstan>.

¹⁷ https://www.oaov.de/sites/default/files/page_files/Kasachstan-Update-Ost-Ausschuss.pdf.

¹⁸ <https://www.oaov.de/kasachstan>.

арқылы инвесторлар үшін жиынтықты әзірлеуге көмек көрсетуге; ресурс тиімділігі және энергия тиімділігі бойынша кеңестер; шикізатты өндіру және қайта өңдеу бойынша экологиялық және әлеуметтік стандарттарды енгізу жөніндегі кеңес; индустриалды кластерлерді құру, соның ішінде ғылыми-зерттеу институттарын тарту бойынша кеңес беру; екі елдің ғылыми-зерттеу институттары арасындағы ынтымақтастық туралы кеңес беру; инвестициялық және инновациялық қызметті насихаттау, сондай-ақ алдыңғы қатарлы технологияларды қамтамасыз ету туралы кеңес беруге жәрдемдеседі¹⁹.

Ынтымақтастық схемасы Германияның шикізат стратегиясына және оның экономикалық саясатына және индустриалды даму жоспарларына және елдің бәсекеге қабілеттілігін көтеруге бағытталған Қазақстанды жаңғырту мақсаттарына жауап береді.

Бұл келісімге қол қоюға неміс тарапы бастамашылық жасады, бірақ үкіметтер мен кәсіпкерлерден, әсіресе екі елдің азаматтық қоғамынан сынға ұшырады. Жалпы, осындай серіктестік келісімдері шикізаттың кепілдендірілген жеткізілімі тұрғысынан ғана пайдалы, бірақ егер өзгеше сипатта болатын кейбір елеулі ұғымдар ескерілсе, табысты болуы мүмкін. Осылайша, тұрақты даму, азаматтық қоғам мен жергілікті халықтың қатысуы, халықаралық стандарттарға сәйкестігі, тауарларды басқаруды жетілдіру мақсатында дамыту құрауышын нығайту, ашық қаржыландыруды қамтамасыз ету, саяси құрамдас бөліктерді нығайту, шикізат секторынан түскен кіріс қоғамның, денсаулық сақтаудың, білімнің, инфрақұрылымның дамуы мен қоғамның демократиялануын қамтамасыз ете алады²⁰.

Қазақстан-Германия келісімі, өкінішке қарай, тауарлардың шикізат секторындағы әкімшілік процестердің заңнамалық базасын және институционалық негіздерін жетілдіруге, сондай-ақ тауар саласының мамандарын даярлауға және біліктілігін арттыруға арналған баптарды қарастырмайды²¹.

¹⁹ https://tengrinews.kz/zakon/mejdunarodnyie_organyi_i_organizatsii/mejdunapodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-O1200000001/.

²⁰ https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/aktuell/2012A16_mdn_dnn.pdf.

²¹ http://www.ressourcenpolitik.de/wp-content/uploads/2013/04/PolRess_ZB_AP2-Kurzanalyse-2-Rohstoffpartnerschaften_final.pdf.

Шикізат, өнеркәсіптік және технологиялық салалардағы серіктестік туралы келісім аясында Қазақстан-Германия қарым-қатынастарының нәтижелері, проблемалары, әлеуеті және перспективалары

Қазіргі уақытта қолданыста бірнеше жоба бар. Екі тараптың жарқын үміті толық ақталмады. Қазақстан тікелей инвестицияларға үміт артты. Шикізат саласындағы неміс кәсіпорындары энергетикалық өзгерістерге орай энергияны қайта бағыттауға тырысуда²².

Келісімге қол қойғаннан кейінгі алғашқы жылдары Германия мен Қазақстан арасындағы бұрыннан қалыптасқан өте табысты қарым-қатынастардың қарқындылығы онша байқалмады. Ең алдымен сауда қатынастары дамыды, шикізаттық серіктестік көлеңкеде қалды, ал келісімдегі әлеует мүлдем пайдаланылмады. «Гермес» (Euler Hermes) кепілдік міндеттемелеріне қатысты шешілмеген мәселелері де инвестиция тарту әлеуетін толық пайдалануға мүмкіндік бермеді²³. Қиындықтырдың бірі «Германияда шикізат секторында жұмыс істейтін кәсіпорындар жоқ болуына байланысты», сондықтан да неміс экономикасына Қазақстанға инвестиция жасау үшін қолайлы технологияларды табу күрделі²⁴.

Дегенмен, үкіметаралық әріптестік туралы келісімнің орындалуы жалғасуда. Мысалы, неміс экономикасының Шығыс комитеті 2012 жылы Германияның халықаралық ынтымақтастық қоғамы арқылы құрылған тауарлық мәселелер бойынша диалог алаңы келісім бойынша жобаларды белсенді қолдайды және екі елдің кәсіпкерлеріне оларды жүзеге асыруына көмектеседі²⁵.

Осы келісім аясында 2012 жылдан бастап «Қазгеология» АҚ деректері бойынша неміс шикізат агенттігі қазақстандық кен орындарына талдау жүргізді, ал 2015 жылы 250-ге жуық кен орны бар арнайы каталог неміс фирмалары арасында таратылды. Одан кейін ең тартымды жобалар мен

²² <http://daz.asia/blog/fuenf-jahre-deutsch-kasachisches-rohstoffabkommen/>.

²³ қараңыз 17 б., сілтеме 23

²⁴ <http://daz.asia/blog/kaum-greifbare-projekte-in-sicht/>.

²⁵ https://www.umweltbundesamt.de/sites/default/files/medien/1968/dokumente/2017-02-01_rohpolress_ka_6_rohstoffpartnerschaften.pdf.

кен орындарының 50-і егжей-тегжейлі зерделенді, олардың экономикалық әлеуетін талдау және бағалау жүргізілді.

Бірінші кезекте мыс, қорғасын, мырыш және қалайы сияқты түрлі-түсті металдар, сирек металдар – ванадий, вольфрам, тантал, молибден және титан, сондай-ақ темір мен флюорит сияқты түсті металдардың кен орындары жайлы айтылған болатын, өйткені Германия Қазақстаннан қажетті ферроқорытпалардан 27%, 18% феррохромды және асыл металдарды, мысалы, қажетті күмістің 28% алады²⁶.

2017 жылы ЭКСПО-ны өткізу екіжақты қарым-қатынастарды дамытуда белгілі бір үлесін қосты: Федералды президент Штайнмайердің 2017 жылғы шілдеде Астанаға жасаған сапары кезінде шамамен 1 млрд долларға жуық сомаға 20-ға жуық шарт жасалды²⁷.

Осы келісім бойынша қазірдің өзінде іске асырылған басым жобалар тізімінде осы уақытта 24 жоба бар, оның 14-і 2017 жылдың шілдесінде тізімге енгізілді²⁸.

Қазақстан Республикасының Инвестициялар және даму министрлігінің қолдауымен Жамбыл облысындағы «Augum Deutschland» ЖШС-де алтын өндіруші зауыттарды салу бойынша нақты жобалар жүзеге асырылуда. Осылайша, 2015 жылдың қыркүйегінде Augum Deutschland Қазақстандағы алтын мен мыс кен орындарын барлау және игеру құқығын алды. Бұл жоба Қазақстан Республикасы үшін басым инвестициялық жобалардың тізіміне енгізілді және белгілі бір салық жеңілдіктерін алды, сондай-ақ барлық деңгейлерде мемлекеттік қолдау көрсетілді. Германия Федеративтік Республикасы өз кезегінде мұндай тәуекелдерді кепілдендіру арқылы мемлекет тарапынан қолдау көрсетеді.

«International Corporation of Metal and Alloy Development Holding GmbH» компаниясы 2016 жылы Қарағанды қаласының ЕЭА аумағында қуаты

²⁶ https://www.deutsche-rohstoffagentur.de/DERA/DE/Rohstoffinformationen/L%C3%A4nderkooperationen/Laender/Kasachstan/kasachstan_node.html.

²⁷ <https://kapital.kz/economic/61391/kazakhstan-i-germaniya-podpisali-soglasheniya-na-1-mlrd.html>.

²⁸ Әрі қарай Қазақстан Республикасының және Германия Федеративтік Республикасының арасындағы Шикізат, өнеркәсіптік және технологиялық салалардағы серіктестік туралы үкіметаралық келісімдегі іске асырылатын басым жобалар тізімі берілген, 04.10.2017 ж. бойынша

жылына 597,5 мың тоннаны құрайтын ферроқорытпа зауытының құрылысын салу туралы келісімге қол қойды.

«ULMUS FUND» неміс компаниясы «Қазгеология» АҚ-мен Қарағанды облысындағы, атап айтқанда, Бесшоқы ауданындағы жер қойнауын мемлекеттік геологиялық зерттеу шеңберінде мыс іздестіру туралы келісімге қол қойды. Осы жобада «ULMUS BESSHOKY» ЖШС (УЛМУС БЕСШОКЫ) 75%, ал «Қазгеология» ААҚ – 25% тиесілі. Бесшоқы алаңында алты порфирлік-мыс көріністері бар: Бесшоқы: Оңтүстік, Солтүстік, Шығыс; Қайыңдышоқы, Шатырша және Жыланды. Бесшоқы жобасына сәйкес, 7.08.2018 күні жалпы көлемі 17 698,4 метр болатын 76 негізгі бұрғылау ұңғымалары бұрғыланды.

2017 жылы ULMUS FUND B. V. Қарағанды облысындағы Мәдина алаңында түсті және асыл металдарды барлауға жер қойнауын пайдалану құқығына конкурста жеңіп алды. Ол Нұра синклинориясының орталық бөлігінде орналасқан. Сондай-ақ, кенді өндіру және байыту үшін озық неміс технологиясын қолданады. Ал дайын өнімді тек Қазақстан нарығында ғана емес, сонымен қатар халықаралық деңгейде де табысты сатуға болады. Өндірістің жоғары стандарттарына сәйкес келетін және қоршаған ортаға анағұрлым аз әсер ететін жабдықтар мен заманауи әдістерді қолдануға болады²⁹.

«LINDE AG» компаниясы «Бірлескен химиялық компания» ЖШС-мен бірге Қазақстан тарапынан әріптес ретінде Атырау қаласындағы өнеркәсіптік газдарды өндіру жөніндегі жобаны іске асыруда. Сондай-ақ, «LINDE AG» 2017 жылы «Arcellor Mittal Temirtau» АҚ-на өнеркәсіптік газды жеткізу жөніндегі жобаны іске асыру туралы келісімге қол қойды. 2017 жылы «High Industrial Lubricants & Liquids Corporation (HILL)» ЖШС-мен ОҚО үшін алдын ала сутекті жеткізу туралы келісім жасалды. «Kazakh Invest» ҰК өз тарапынан LINDE компаниялар тобының инвестициялық қызметін қолдайды.

Астанада «CLAAS» тракторлары мен комбайндарын өндіру бойынша зауыт құрылысын салу туралы кішігірім көлемде болса да ынтымақтастық бар. Қазіргі уақытта бұл компанияның негізгі жұмысы Солтүстік Қазақстан облысында. Бұл ретте аграрлық секторда осы келісім бойынша индустриялық-инновациялық жобаларды іске асыру үшін пайдаланылмаған әлеует өте жоғары.

²⁹ <https://www.ulmusfund.com/>.

2017 жылы «Қазтехнология» АҚ және «Spezialtechnik GmbH Dresden» компаниясы арасында иондаушы оқ-дәрілерді жою және Қазақстандағы оқ-дәрілерді жою бойынша бірлескен қызмет туралы келісімге қол қойылды.

Сонымен бірге, «ХИМ-плюс» ЖШС және «Chemieanlagenbau Chemnitz» ЖШС арасында «Каустикалық сода өндіру» жобасын жүзеге асыру туралы келісімге қол жеткізілді.

Үлкен сын-тегеуріндерге тап болған және әлі де іске асырылмайтын жобалардың ішінде, мысалы, Франкфурттың Ablai Ressourcen кәсіпорыны. 2012 жылы негізі қаланған, сондай-ақ қазақстандық 70-тен аса вольфрам, мырыш және сирек-жер металдар кен орындарын әлемдік нарыққа шығаруды жоспарлап отырған қазақстандық серіктес «Тау-Кен Самұрықпен» бірлесіп жоспарланған жобалар тоқтатылды. Мұнымен қоса, Euler Hermes сақтандыру құралымен қаржыландырумен және шешілмеген мәселелермен байланысты тәуекелдер де маңызды рөл атқарды³⁰.

Фрауенгофер атындағы институт және «Қазақстандық индустрияны дамыту институты» Индустрия 4.0 саласы бойынша ынтымақтастықты жүзеге асырады. Ынтымақтастық шеңберінде әзірленген бірқатар шаралар «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасына енгізілді және «Модельдік цифрлық фабрикалар» жобасы бойынша жұмыс жалғасуда.

«Қазақстан темір жолы» ҰК» АҚ-да жол-трансформаторлық қосалқы станцияларды жаңғырту және мысалға, сигнал жүйесін басқару бойынша «Siemens» компаниясының бірнеше жобалары іске асырылуда. 2017 жылдың қазан айындағы Келісімді іске асыру үшін басым жобалар тізімінде Балқаш ЖЭС-на қуаттылығы 660 МВт болатын екі бу турбинасын жеткізу жобасы да бар.

Келісім шеңберінде бірнеше табысты жобалар жүзеге асырылуда, орындалмағандары да бар, мысалы жел және күн электр станцияларының құрылысы бойынша жоба тоқтап тұр. Қазіргі уақытта «Wierig Solar AG» компаниясы Қарағанды облысының Саран қаласында 100 МВт СЭС салуда. «NwComp Solar GmbH» компаниясы СЭС құрылысы туралы үш келісімге қол қойды: Оңтүстік Қазақстандағы Отырар ауданында қуаттылығы 35 МВт, Алматы облысы Жамбыл ауданында қуаттылығы 25 МВт және Жетісай қаласында 5 МВт қуаты бар күн паркінің құрылыстары да бар. Жел, күн электр станцияларының құрылысы туралы меморандумдарға қол қойылды,

³⁰ <https://www.wiwo.de/politik/ausland/rohstoffe-aktivitaeten-wurde-eingestellt/8090766-4.html>

сондай-ақ «Wind Power GmbH» компаниясымен Угам өзеніне су бұру және гидроэлектрстанцияларын салу туралы келісімге қол қойылды, бірақ бұл жобалар іске асырыла ма, жоқ па – ол жағы белгісіз.

Жекеменшік компанияларды тарта отырып, жаңартылатын энергия көздерін жүйелі дамыту Қазақстанның дамуына және тауар тәуелділігінің алдын алуға мүмкіндік беретін шешімдердің бірі болуы мүмкін. Германия қолайлы шарттар қазір қолданыстағы келісіммен қамтамасыз етілгендіктен бұл саланы дамытуда серіктес бола алады.

«ЭКСПО-2017» көрмесінің негізінде құрылған АХҚО, сондай-ақ «жасыл қаржыландыруды» дамытуға ниетті. Осылайша, борыштық құралдар экологиялық жобалар үшін пайдаланылатын болады және төмен көміртекті технологияларды дамытуға қолдау көрсетіледі³¹.

Қалдықтарды кәдеге жарату саласында да ынтымақтастық үшін пайдаланылмаған зор әлеует бар. Германияның осы саладағы тәжірибесі мол, әлемде қалдықтарды кәдеге жарату саласында бұл ел ең жоғары көрсеткіштердің біріне ие. Қазақстанда қалдықтар полигондары туралы өзекті проблема бар, осыны шешуде неміс ноу-хауы пайдаланылса жақсы болар еді. Неміс кәсіпкерлерінің федералдық одағы осы ұсыныстарды «шикізат» серіктестігі шеңберінде де дамытады³². Қазақстан үшін қалдықтарды қайта өңдеу және тау-кен жұмыстарында шлактар қолдану туралы неміс тәжірибесі пайдалы болады.

Қазақстанда арнайы неміс технологияларын қолданып, қалдықтарды өңдеу зауыттарында қоқыстарды өртеу арқылы кәдеге жаратып, электр энергиясын өндіруді «Energy from Waste»³³ зауыты тәжірибесіндегідей жүзеге асыруға болады. Артықшылықтары – экологиялық жағдайды жақсарту, экономиканы нығайту және өсіру, өңірлерді жұмыс орындарымен қамтамасыз ету. Қазақстандағы өңдеу өнеркәсібінің аспектілері мен құрылымы туралы ақпарат пен білім болмаған жағдайда проблемалар туындайтыны сөзсіз.

Қазақстан-Германия келісімінің оң құрамдас бөліктерінің бірі өнеркәсіптік кластерлердің басты рөлі болып табылады. Бұл бағытта шартты іске

³¹ <https://ism.kz/vie-obzor>.

³² https://bdi.eu/media/presse/publikationen/energie-und-rohstoffe/Positionspapier_Recycling_in_Rohstoffpartnerschaften.pdf.

³³ <https://www.eew-energyfromwaste.com/>.

асырудың үлкен әлеуеті бар, алайда ол да тиісті деңгейде пайдаланылмайды. Бұл саладағы жалғыз жоба – Технологиялық даму жөніндегі ұлттық агенттік және Мюнхеннің техникалық университеті (TUM International) арасында инновация саласындағы ынтымақтастық туралы меморандум. Серіктестіктің мақсаты «TUM International» бірегей «үш мәрте білім беру» бағдарламасын іске асыру үшін «Қазақстанның индустриалды білім беру және инновациялық орталығын» және «Қазақстанның интеграцияланған оқу орталығын» құру болып табылады. Бұл – кәсіптік білім беру, өндірістік оқыту орнында басшы қызметкерлерге арналған практикалық семинарлар³⁴.

Келісімде көзделмеген шикізат өнеркәсібіндегі мамандарды даярлау және біліктілігін арттыру мәселесі ынтымақтастық үшін де зор әлеуетке ие, мысалы, мамандардың кәсіптік даярлығына дуальды білім беруді енгізу бойынша жобалар шеңберінде жүзеге асырылуда.

Келісім жасасу кезінде екі жақтың да әлеуеті әлі де толық пайдаланылмаған. Тұтастай алғанда, біз неміс және қазақстандық кәсіпорындарға осы келісімнің табысты ынтымақтастыққа толықтай ашылған мүмкіндіктеріне назар аударуды ұсынамыз. Осылайша, Германияның шикізаттық стратегиясының іске асуына да, Қазақстанның экономикасының дамуына да үлес қосылады.

³⁴ <https://natd.gov.kz/ps/news/648/>.

Авторлар туралы ақпарат

Томас Хельм – 2015 жылдың қазан айынан бастап Конрад Аденауэр атындағы қордың Қазақстандағы өкілдігіне басшылық етеді. Экономика және әлеуметтану ғылымдары саласы бойынша дипломы бар маман ретінде ол бұрын Ketchum халықаралық агенттігінің басшылық құрамында болған және Германия Бундестагында ХДО/ХЭО партияларының фракцияларында 11 жыл бойы жұмыс істеген.

Әлия Мусина – Конрад Аденауэр атындағы қордың Қазақстандағы ғылыми қызметкері. 2007 жылдан бастап 2011 жылға дейін Конрад Аденауэр атындағы Қор өкілдігінің басшысы қызметін атқарған, сондай-ақ Сорос-Қазақстан қорының Қамқоршылар кеңесінің мүшесі және ГФР-ның Экономика академиясының доценті болған. Бірнеше жылдар бойы ол Йена қаласындағы Фридрих Шиллер атындағы университет жанындағы Оқу орталығының жетекшісі; Алматы қаласындағы Қазақстан-Неміс университетінде оқытушы, халықаралық серіктестік жобаларының жетекшісі болды. DAAD стипендиясының, Германия академиялық алмасу қызметінің, Гете институтының және Конрад Аденауэр атындағы қордың стипендия иегері.

Рахым Ошақбаев, экономист (М. В. Ломоносов атындағы ММУ, 1999 ж.), 2016 жылдан бастап «Талап» қолданбалы зерттеулер орталығының (тәуелсіз коммерциялық емес ұйым, негізгі функциясы экономика, қаржы саласындағы қолданбалы зерттеулер, экономикалық либерализм және еркін нарық базалық қағидаттары негізінде адам капиталын дамыту) төрағасы болып табылады. Қазақстандағы түрлі мемлекеттік және жеке меншік компанияларда басшылық лауазымдарды атқарған жұмыс тәжірибесі бар.

Бауыржан Уақпаев – 2015 жылдың ақпан айынан бастап Гуманитарлық зерттеулер мен жобалар институтының директоры. Бұрын жоғары білім жүйесінде оқытушы болған, ҚР Парламенті Сенаты және Мәжілісінің аппаратында, сараптама-талдамалық институттарда жұмыс істеген. «Нұр Отан» партиясы жанындағы Құқықтық кеңес мүшесі және Қазақстандағы БҰҰ Даму бағдарламасының ұлттық сарапшысы.

Досым Сәтпаев – 2002 жылдан бастап Қазақстандағы көп жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан «Тәуекелдерді бағалау тобы» үкіметтік емес консалтингтік және талдамалық ұйымдардың бірін басқарады. Саяси ғылымдарының кандидаты ретінде ол аймақтық және ұлттық қауіпсіздік, этиология және саяси коммуникация салаларындағы көптеген ғылыми зерттеулердің бастамашысы мен қатысушысы болды.

Вячеслав Додонов – экономика ғылымдарының докторы. 1990 жылдан бері экономика саласындағы ғылыми зерттеулермен айналысады, ҚР БҒМ Экономика институтында, Экономикалық зерттеулер институтында, Әлемдік экономика және саясат институтында жұмыс істеді. 2009 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының бас ғылыми қызметкері.

Ерболат Сейлеханов 2018 жылдың ақпан айынан бастап ГФР-ғы Қазақстан Елшілігінде кеңесші болып жұмыс істейді. Бұрын Сенат Төрағасы хатшылығының басшысы лауазымын атқарды, Парламент Сенатының Баспасөз қызметінде және Әлеуметтік-мәдени даму комитетімен өзара байланыс бөлімін басқарды. Әр жылдары Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігінде, Мұнай және газ өнеркәсібі министрлігінде, «Қазақстан темір жолы» ҰК» АҚ, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтында, Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесінде жұмыс істеді. Саяси ғылымдар докторы, құқықтану бакалавры.

Әділ Кәукенов – саясаттанушы, халықаралық қатынастар саласындағы сарапшы, Қытай бойынша маман. 2016 жылдың қыркүйегінен бастап Алматы қаласындағы China Center Қытайды зерттеу орталығын басқарады. Қытайдың даму мәселелері туралы үш ұжымдық монографияның тең авторы. Бейжің университетінде Қытай құқығы жөнінде магистр дәрежесін алды және «қазіргі Қытай тілі» мамандығы бойынша Шаньдун педагогикалық университетін бітірді.

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы ҚСЗИ, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің Қоры жанындағы ӘЭСИ, АИРИ, «Назарбаев орталығы» сияқты Қазақстандағы жетекші ғылыми-талдамалық орталықтарда жұмыс істеді. today.kz ақпараттық порталын басқарды.

Арман Қашқынбеков – Қазақстандағы Жаңартылатын энергия қауымдастығын басқарады. «КонокоФиллипс», «АрселорМиттал», «Роллс-ройс Энерджи», «Энзен» сияқты қазақстандық және шетелдік компанияларда басқару тәжірибесі бар. Қашқынбеков мырза «Шетелдік инвесторлардың қазақстандық кеңесі», «КазЭнерджи» секілді елдегі көшбасшы қауымдастықтарды да басқарған. Экономика магистрі дәрежесі бар (Вандербилт университеті) және экономика бакалавры (Е. А. Бөкетов атындағы ҚарМУ).

Доктор **Дитхард Рудерт** 2014 жылдың 1 наурызынан бастап Германияның Тамақтану және ауыл шаруашылығы министрлігінің екіжақты ынтымақтастық бағдарламасы аясындағы «Қазақстан-Германия аграрлық-саяси диалог» жобасының жетекшісі болып табылады. 2009 жылдан бастап IAK Agrar Consulting ЖШҚ-ның халықаралық консалтинг бөлімінің бастығы қызметін атқарған кезден жобаны үйлестіруге жауапты. Доктор Рудерттің инженер-агроном дипломы бар. Германияда және шетелде консультант ретіндегі қызметіне дейін Лейпциг университетінің ғалымы және оқытушысы болған.

Мүсілім Хасенов – құқықтану ғылымдарының докторы (PhD), Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Еңбек және корпоративтік құқық ғылыми-зерттеу институтының директоры. 2010 жылдан бастап ол Конрад Аденауэр қоры тағайындаған стипендияның иегері. ҚР «Атамекен» ұлттық кәсіпкерлер палатасында (2013–2016 жж.), сондай-ақ ғылыми және басқа да ұйымдарда жұмыс істеді. 2018 жылы «Заң ғылымына қосқан үлесі» номинациясы бойынша «Жылдың үздік жас заңгері» байқауында 1-орынға ие болып, Тұңғыш Президент Қоры тағайындаған премияны иеленді. Бірқатар монографиялардың, оқулықтардың және ғылыми мақалалардың авторы (тең авторы).

Петро Токарь – БЛКЖО ОК жанындағы ЖКМ тарих факультетін (Мәскеу қ.), Ужгород Мемлекеттік университетінің экономика факультетін (УжМУ, Ужгород қ.), Ресей басқару академиясының аспирантурасын (Мәскеу қ.) бітірген, тарихшы, экономист, әлеуметтанушы, философия ғылымдарының кандидаты, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің құрметті профессоры (2013 ж.), Массачусетс технологиялық институтында экономикалық әлеуметтану бойынша тағылымдамадан (АҚШ, 1996, 2000 жж.) өткен. Украинада басқарма бастығы, Украина мемлекеттік әкімшілігі Закарпат облыстық басқарма бастығының орынбасары (1993 ж. бастап), Закарпат мемлекеттік университетінің проректоры және Әлеуметтік ғылымдар факультетінің кафедра меңгерушісі (1999 ж. бастап), Украина ҰҒА-ның Закарпатье Әлеуметтік-экономикалық және гуманитарлық зерттеулер ғылыми-зерттеу орталығының директоры (2000 ж. бастап) қызметтерін атқарды. 2002 жылдан бастап Словакияда және 2009 жылдан бастап Қазақстанда дипломатиялық миссияда.

1996 жылдан бастап Закарпатье әлеуметтанушылар қауымдастығының төрағасы, 1985 жылдан бастап Украина әлеуметтанушылар қауымдастығының мүшесі, 60-тан астам ғылыми еңбектің авторы.

Эльмира Отар – Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-де «Әлеуметтану» кафедрасының кафедра меңгерушісі. Қазақстан Республикасындағы қалалық орта тап ерекшеліктерін зерделейді, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты. Будапештегі Корвинусте (Corvinus University of Budapest) ғылыми тағылымдамадан өткен. 2005 жылдан бастап әлеуметтану және оларды басқару саласындағы ғылыми жобалар бойынша тәжірибе жинақтады. Қазақстан Республикасы Президентінің сайлауы аясында (2005 және 2011 жж.) екі Exit poll ұйымдастырушы болды. 2013 жылдан 2015 жылға дейін Мәдениеттер мен діндердің халықаралық орталығының сарапшы-әлеуметтанушысы. Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің эксперименттік білім беру бағдарламалары бойынша жұмыс тобына кіреді. «Әлеуметтік қамсыздандыру» бағыты бойынша ОӘБ РОӘК құрамының мүшесі.

Нұрлан Байғабылов әлеуметтану ғылымдарының PhD докторы, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Әлеуметтану кафедрасының доценті. Л. Н. Гумилев. Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында және республикалық жобаларда жетекші тәжірибесі бар.

2017–2018 жылдарға арналған ЮНИСЕФ (БҰҰ) ұлттық жобасының үйлестірушісі. «Türkiye bursları» халықаралық бағдарламасы бойынша, докторантурадан кейінгі стипендия иегері (Гази университеті, Анкара, Түркия), 2018 ж.

Нұржан Сыздықов Вильдау қолданбалы ғылымдар университетінің (Германия) магистратурасын «Техникалық менеджмент және логистика» мамандығы бойынша «Қазақстанның өнеркәсіптік кәсіпорындарында Индустрия 4.0 тұжырымының даму перспективалары» атты зерттеумен аяқтады. Қазақ-Неміс университеті жанында Отто-фон-Герике Магдебург университеті мен Өндірісті ұйымдастыру және автоматтандыру жөніндегі Фраунгофер институты ұйымдастырған ішкі логистикалық және өндірістік процестерді автоматтандыру бойынша зертхананы басқарды. Ол Конрад Аденауэр қорының қазақстандық өкілдігінде үш айлық тәжірибеден өтті, онда «Дуальды білім беру және цифрландыру» бойынша тренинг жобасын әзірлеуге қатысты.

Мәдина Мұсаева – экономика ғылымдарының кандидаты. Аграрлық экономика саласындағы қолданбалы зерттеулермен айналысады. 2002–2007 жылдары Қуаң өңірлерді халықаралық зерттеу орталығында (ICARDA SAC) Орталық Азия және Кавказ аймағына арналған өңірлік бағдарламада ғылыми қызметкер болып жұмыс істеді. 2007 жылдан бастап ГИЦ, Еуропалық Одақ, АХҚО халықаралық жобаларында, сондай-ақ Қазақ ұлттық аграрлық университетінде жұмыс істеді. 2013 жылдың қараша айынан бастап «Қазақстан-Германия аграрлық-саяси диалог» жобасының ғылыми қызметкері.

Конрад Аденауэр атындағы Қордың
Қазақстандағы өкілдігі

010001 Астана қаласы
Қабанбай батыр көшесі 6/3-82
Қазақстан Республикасы

Тел./Факс: + 7 (7172) 92 50 13
+7 (7172) 92 50 31

e-mail: info.kasachstan@kas.de
website: www.kas.de/kasachstan